नं० ८०३ - घ

ध्वन्यालोकलोचनम् (अलंकारशास्त्रम्)

पत्राणि १६१ (सम्पूर्णम्)

कर्त्ता आनन्दवर्धनः

अभिनवगुप्तः

नं० ८०२८
ध्वन्यालोकलोचन
१६१ पत्राणि
अलङ्कारशास्त्र-संपूर्ण
कर्ता आनन्दवर्धन:
अभिनवगुप्त:

ध्वन्यालोचनं सटीकं १८२
६०००

ॐ· ध्वन्या· लो· १

ॐस्वस्तिश्रीगणेशायनमः ॥ अपूर्वंयद्वस्तुप्रथयतिविनाकारणकलां जगद्ग्रावप्रख्यंनिजरसभरात्सारयतिच
क्रमात्प्रख्योपाख्याप्रसरसुभगंभासयतितत्सरस्वत्यास्तत्त्वंकविसहृदयाख्यंविजयताम् ॥ भट्टेन्दुराजचरणाब्ज
कृताधिवासहृद्यश्रुतोभिनवगुप्तपदाभिधोहम् यत्किंचिदप्यनुरणन्स्फुटयामिकाव्यालोकंसुलोचननियोजन
याजनस्य ॥ स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसंपत्तिचरितार्थोपिव्याख्यातृश्रोतॄणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रव
णलक्षणफलसंपत्तयेसमुचिताशीःप्रकटनद्वारेणपरमेश्वरसांमुख्यंकरोति वृत्तिकारः स्वेच्छेत्यादिना ॥
मधुरिपोर्नखाः युष्मान्व्याख्यातृश्रोतॄन्त्रायन्ताम् तेषामेवसंबोधनयोग्यत्वात् संबोधनसारोहियुष्मदर्थः त्राणं
चाभीष्टलाभंप्रतिसाहाय्यकाचरणम् तच्चतत्प्रतिद्वंद्विविघ्नापसारणादिनाभवतीति इयदेवत्राणंविवक्षितम्
नियोगियोगिनश्चभगवतोसंमोहाध्यवसाययोगितेनोत्साहशक्तीतेवीररसोध्वन्यते नखानांप्रहरणत्वे प्रहरणे
नचरणलक्षणेकर्तव्येनखानामव्यतिरिक्तत्वेनकरणत्वात्स्वातिशयशालिनाकर्तृत्वेनसूचिना ध्वनितश्चपरमेश्वरस्यव्य
तिरिक्तकरणापेक्षाविरहः मधुरिपोरित्यनेनतस्यसदेवजगत्त्रासापसारणोद्यमउक्तः कीदृशस्यमधुरिपोः स्वे
च्छयाकेसरिणोनतुकर्मपारतन्त्र्येण नाप्यन्यदीयेच्छया अपितुविशिष्टदानवहननोचिततयाविधेच्छापरि
गृहीतोचितत्वादेवस्वीकृतसिंहरूपस्येत्यर्थः कीदृशानखाः प्रपन्नानामार्तिच्छिन्दन्ति नखानांहिच्छेदकत्वमुचितम्
आर्तेःपुनश्छेद्यत्वं नखान्प्रत्यसंभावनीयमपितदीयानांनखानां स्वेच्छानिर्माणोचितत्वात्संभाव्यतएवेतियावत् ।
अथवात्रिजगत्कंठकोहिरण्यकशिपुर्विश्वस्यार्तिच्छेदकइतिसएववस्तुतः प्रपन्नानांभगवदेकशरणस्थितीनां १

जनानां मार्त्तिकारित्वान्मूर्तैर्वार्त्तिः तं विनाशयद्भिरार्त्तिरेवोच्छिन्ना भवतीति परमेश्वरस्य तस्यामप्यवस्थायां कारुणिकत्व
मुक्तम् । किंवते गुणाः स्वेच्छेन स्वच्छतागुणेन नैर्मल्येन स्वच्छमृदुप्रभतयोद्दिमख्यातया भावशून्यत्व एव स्वच्छायया च वक्र
रूपत्वरूपया आकृत्या आयासितः खेदितश्चन्द्रः यैः अत्रार्थशक्त्युद्भवेणानुस्वानेन ध्वनिना बालचन्द्रत्वं ध्वन्यते आयासेन तत्साम्य
योचन्द्रस्य विच्छायत्वप्रतीतिः अपह्नुतिस्तु ध्वन्यते आयासकारित्वं च नखानां स्वप्रसिद्धं ननु दृष्टिनखानां लोकोत्तरेण ।
रूपेण प्रतिपादितम् । किं च तदीयां स्वच्छतां कुटिलिमानं चावलोक्य बालचन्द्रः स्वात्मनि खेदमनुभवति तस्योपि स्वच्छ
कुटिलाकारयोगेऽप्यमी प्रपन्नार्तिनिवारणकुशला न त्वहमिति व्यतिरेकालंकारध्वनिः । किं वाहं पूर्वमेक एवासाधा

ॐ नमः शिवाय ॥ ॐ स्वेच्छाकेसरिणः स्वच्छस्वच्छायायासितेन्दवः । त्रायन्तां वो मधुरिपोः प्र।
पन्नार्तिच्छिदो नखाः ॥ १ ॥

रणैवैरायच्छत्याकारयोगात्समस्तजनाभिलषणीयताभाजनमभवमधुनैते विविधादृशा बालचन्द्राकाराः संतापार्तिच्छे
दकुशलाश्चेति नानेव लोको बालेन्दुर्वर्द्धमानेन पश्यति ननु मामित्याकलयन्बालेन्दुरविरतमायासमनुभवतीत्युत्प्रे
क्ष्यते इत्युत्प्रेक्षापह्नुतिध्वनिरपि एवं वस्त्वलंकाररसभेदेन त्रिविधो ध्वनिरत्र श्लोके संकरेणाभिव्यक्तः । अत्र शास्त्रान्तेना
भिधेयस्वरूपमभिदधत् प्रधानतया प्रयोजनप्रयोजनं तत्संबद्धं प्रयोजनं च सामर्थ्यात्प्रकटयन्नादिवाक्यमाह ॥ १ ॥

ॐ·
ध्वन्या
लो·
२

काव्येति काव्यात्मशब्दसन्निधानाद्बुधशब्दोऽत्र काव्यात्मावबोधनिमित्तक इत्यभिप्रायेण विवृणोति ॥ काव्यतत्त्वविद्भिरिति
आत्मशब्दस्य तत्त्वशब्देनार्थं विवृण्वानः सारत्वमपरशब्दवैलक्षण्यकारित्वं च दर्शयति इति शब्दः स्वरूपपरत्वं ध्वनिश
ब्दस्याचष्टे तदर्थस्य विवादास्पदीभूततया निश्चयाभावे अर्थतत्त्वायोगात् एतद्विवृणोति संज्ञित इति वस्तुतस्तु न न
संज्ञामात्रेणोक्तमपि तु अस्त्येव ध्वनिशब्दवाच्यं प्रस्तुतसमस्तसारभूतं तत्त्वम् यावद्यास्ताहृदयामामनेत्रः [कथ्ययेरन्]

ॐ काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वस्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये के
चिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥ बुधैः
काव्यतत्त्वविद्भिः काव्यस्यात्मा ध्वनिः संज्ञितः परम्परया यः समाम्नातः सम्यगाम्नातः तस्य सहृद
यजनमनःप्रकाशमानस्याप्यभावमन्ये जगदुः तदभाववादिनां चामी विकल्पाः संभवन्ति ॥

इत्यभिप्रायेण विवृणोति तस्य सहृदयेत्यादिना एवं त्वयुक्ततरं इति शब्दो भिन्नक्रमं वाक्यार्थपरामर्शकः।
ध्वनिलक्षणोऽर्थः काव्यस्यात्मेति यः समाम्नातः शब्दपरामर्शकत्वे हि ध्वनिसंज्ञितोऽर्थ इति कासंगतिः एवं हि
ध्वनिशब्दः काव्यस्यात्मेत्युक्तं भवेत्तद्विस्मयमाहेति यथा न च विप्रतिपत्तिस्थानमसदेव प्रस्तुतस्यैव यथानि
णां धर्ममात्रकृतां विप्रतिपत्तिरित्यलम् प्रस्तुतेन भूयः सा सहृदयजनोद्वेजनेन तु यस्यैकस्य ग्रामादिकमपि

च

श्रुताः

तथाभिधाने स्यान्न तु भूयसां तत्प्रक्रमम्। तेन बुधैरिति बहुवचनम्। एतदेव व्याचष्टे परम्परयेति अविच्छिन्नेन प्रवाहे
ण तैरेतदुक्तं विनापि विशिष्टपुस्तकेषु विवेचनादित्यभिप्रायः। न च बुधा भूयांसो नादरणीयं वस्तु आदरेणोपदिशेयुरिति
तस्मादादरेणोपदिष्टं तदाह सम्यगाम्नातपूर्व इति पूर्वग्रहणेन इदं प्रथमतानात्र संभाव्यत इत्याह व्याचष्टे च समाख्यात
सम्यगासमन्तात् ख्यातः प्रकटितः तस्येति यस्याधिगमाय प्रस्तुतयत्नतीयेकातत्राभावसंभावना अतः किञ्चि
मेः अपारं मौख्यमभाववादिनामिति भावः। न चास्माभिरभाववादिनो विकल्पाः कृताः किं तु संभाव्य दूषयिष्यन्ते अतः प

केचिद्वावदीरन् शब्दार्थशरीरं तावत्काव्यं तत्र शब्दगताश्चारुत्वहेतवोऽनुप्रासादयः प्रसिद्धा ए
व अर्थगताश्चोपमादयः वर्णसंघटनाधर्माश्च ये माधुर्यादयः तेऽपि प्रतीयन्ते तदनति
रिक्तवृत्तयो वृत्तयोऽपि याः कैश्चिदुपनागरिकाद्याः प्रकाशिताः ता अपि गताः श्रवणगोचर
म् रीतयश्च वैदर्भीप्रभृतयः तद्व्यतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिर्नामेति २॥

रोक्षत्वं न च भविष्यद्वस्तु दूषयितुं शक्यम् नत्पन्नत्वादेव तदपि तु आरोपितं दूष्यते इति चेत् तु आरोपितत्वादेव भविष्यत्त्वा।
ह्यातिः अतो भूतकालोन्मेषात्परोक्षा हि शिष्टाय तत्र तु शतिभानाभावाल्लिटप्रयोगः कृतः जगदुरिति तद्व्याख्यानायैव
संभाव्य दूषणं प्रकटयिष्यति संभावनापि नेयमसंभवतोऽयुक्ता अपि तु संभवत एव। अन्यथा संभावनानामर्मिथ्याविषयमा।
णानां समर्थयितुं पूर्वं संभवतीत्याह संभाव्यन्ते इति तु ब्रुवाणेनैतु तत्कार्यमेव स्यात् न च संभवस्य संभावना अपि तु वर्तमान

पर्यवसानं स्यात् दूषणानां वा।
अतः संभावनानाम = २

चे २३

ध्व. न्या. लो. २

तेव स्फुटे निर्वर्तमाने नैव निर्देशः नन्वसंभवद्वस्तुमूलया संभावनया यत्संभावितं तन्न दूषयितुमशक्यमित्याशंक्याह
विकल्प्य इति ननु वस्तु संभवति नाह क. यत इयं संभावना अर्पितविकल्पैव तेवनत्रावेगायवंध्यतयास्फुरेद्भूरपि स्व
नयवादीरन्नित्यादयोत्र संभावनाविषया लिङ्प्रयोगा अतीतपरमार्था एव पर्यवस्यंति यथा यदि नामास्य कायस्य यदं
तस्तद्बहिर्भवेत् दंडमादाय लोकोयं शुनः काकांश्च वारयेत् ॥ इत्यत्रार्थाघघेवं कायस्य हृष्टता स्यात्तदेवमवलोकिते
तिभूतत्वेनैव यदि न स्यात्ततः किं स्यादित्यनेनापि किं कृतं यदि न पूर्वं भवनस्य संभावने स्वयमेवार्थ इत्यलमप्रकृतेन बहु
ना तत्र समयापेक्षणेन शब्दोर्थप्रतिपादक इति कृत्वा वाच्यव्यतिरिक्तो नास्ति व्यंग्यं सदपि वा तदभिधावृत्त्याक्षिप्तं शाब्दाव
गतार्थबलाकृष्टत्वाद्भाक्तम् तदनाख्येयमपि वा न वक्तुं शक्यम् कुमारीष्विव भर्तृसुखमिति त्रय एवैते प्रधा
नविप्रतिपत्तिप्रकाराः तत्राभावविकल्पस्य त्रयः प्रकाराः शब्दार्थगुणालंकाराणामेव शब्दार्थशोभाकारित्वाल्लोकप्र
सिद्धातिरिक्तसुन्दरशब्दार्थमयस्य काव्यस्यान्यः शोभाहेतुः कश्चिदन्योस्ति योस्माभिरगणित इत्येकः प्रकारः
यो वा न गणितः स शोभाकारी न भवतीति द्वितीयः अथ शोभाकारी भवति तर्ह्यस्मदुक्ते एव गुणे वालंकारे वान्तर्भ
वति नामान्तरकरणेन तु किमिदं पांडित्यम् अथाप्युक्तेषु गुणेष्वलंकारेषु वा नान्तर्भावः तथापि केचिद्विशेषलेशमा
श्रित्य नामान्तरमात्रकरणमुपमाविच्छित्तिप्रकाराणामसंख्येयत्वात् तथापि गुणालंकारव्यतिरिक्ताभाव एव तावन्मात्रे
णा च किं कृतमन्यस्यापि वैचित्र्यस्य शक्योत्स्वदत्ताच्चिरंतनैर्हि भरतमुनिप्रभृतिभिर्यमकोपमे एव शब्दार्थालंकारत्वे
नेष्टे तत्प्रपंचदिक्प्रदर्शनं तन्नैरलंकारै कृतम् तत्र यथा कर्मण्यणित्यत्र कुंभकाराद्युदाहरणे कृत्वा सर्वेण नगर २

कार

काव्यादिशब्दा उत्प्रेक्ष्यन्ते तावता कस्मात्ति बहुमानः एवं प्रकृतेपीति तृतीयः प्रकारः। एवमेकस्मिन्याविकल्पाः त्रयो वह्या।
विति पंच विकल्पा इति तात्पर्यार्थः तानेव क्रमेणाह शब्दार्थपार्थक्येन तावदित्यादिना तावत्तु तेन कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति
दर्शयति तत्रेति शब्दार्थौ न तावद्ध्वनिः संज्ञामात्रे हि कोशलः अत्र शब्दार्थयोर्यत्स्याच्चारुत्वं स ध्वनिः तथापि हि द्विविधं चारुत्वं स्वरूप
मात्रकृतं चारुत्वं शब्दालंकारेभ्यः संघटनाश्रितं तु शब्दगुणेभ्यः एवमर्थानां चारुत्वं स्वरूपनिष्ठमुपमादिभ्यः संघटनाप
र्यवसितं त्वर्थगुणेभ्य इति न गुणालंकारव्यतिरिक्तो ध्वनिः कश्चित् संघटनाधर्म इति शब्दार्थयोरिति चेत् यद्गुणा
लंकारव्यतिरिक्तं तच्चारुत्वकारि न भवति नित्यानित्यदोषा असाधुदुःश्रवादय इव चारुत्वहेतुश्च ध्वनिस्तस्मान्न तद्व्य
तिरिक्त इति व्यतिरेकी ननु तथापि तद्यच्च यथा गुणालंकारव्यतिरिक्तस्याच्चारुत्वहेतुत्वं तथा न निरूपितद्व्यतिरि
क्तस्य चारुत्वहेतुत्वं संभविष्यतीत्यसिद्धो व्यतिरेक इत्यनेनाभिप्रायेणाह तद्व्यतिरिक्तवृत्तय इति नैव वृत्तिरीतीनां तद्व्य
तिरेकित्वं सिद्धम् तथा ह्यनुप्रासादीनामेव दीप्तमसृणमध्यमवर्णनीयोपयोगितया परुषत्वललितत्वमध्यम
स्वरूपविवेचनाय वर्गत्रयसंपादनार्थं तिस्रोऽनुप्रासजातयो वृत्तय इत्युक्ताः वर्तन्तेऽनुप्रासभेदा आस्विति यदाह सरूप
व्यंजनन्यासं तिसृष्वेतासु वृत्तिषु पृथक् पृथगनुप्रासमुशन्तीति पृथक् पृथगिति परुषानुप्रासः उपनागरिका
नुप्रासः उपनागरिकाललिता नागरिकाया विदग्धयाउपमितेति अत एव वैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकुमारा
परुषाग्राम्यावनितासादृश्यादियं वृत्तिर्ग्राम्येति च तृतीयः कोमलानुप्रासः वृत्त्योऽनुप्रासजातय एव न वैदर्भा
षिकवद्वृत्तिर्विवक्षिता येन जातौ जातिमतो वर्तमानत्वं न स्यात् तदनुग्रह एव हि तत्र वर्तमानत्वे यथाह कश्चित्

ध
न्यालो·
५

लोकोत्तरे हि गांभीर्ये वर्तते पृथिवीभुज इति तस्माच्छब्दार्थयोरनुशासनादिभ्यो नातिरिक्तश्शब्दार्थयोर्नाभ्यधिकव्यापारः अतएव
व्यापारभेदाभावादपृथगनुमेयस्वरूपमपीति शब्दार्थस्वव्यापारवाचिनोऽभिप्रायः अनतिरिक्तत्वादेव हि निर्व्यवहारो
भामहादिभिर्न कृतः तद्रुद्रटादिभिः प्रयुक्तोऽपि तस्मिन्नर्थः कश्चिदधिकोऽन्य एष पथमवतीर्ण इत्यभिप्रायेणाह गताः।
श्रवणगोचरमिति निर्वर्तितश्चेति तदनतिरिक्तशब्दार्थयोरपि गताः श्रवणगोचरमिति संबन्धः तदनतिरिक्त इति तच्च हे
नात्र माधुर्यादयो गुणास्तेषां च समुचितवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरू
पतया गमनं दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिः।
विश्लक्ष्म जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्य इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ता इति स्थि
तमेवासौ व्यतिरेकी हेतुः तदाह कोऽयं ध्वनिः नैष चारुत्वस्थानं शब्दार्थस्वरूपत्वाभावात् नापि चारुत्वहेतुः गुणालं
कारव्यतिरिक्तत्वादिति तेनाखण्डबुद्धिसमास्वाद्यमपि काव्यमपोद्धारबुद्ध्या यदि विभज्यते तथाप्यत्र ध्वनिश
ब्दवाच्यो न कश्चिदतिरिक्तो लभ्यत इति न्याम शब्देनाह ॥२॥

अलिनामसमर्थेनाह ननु माभूदसौ शब्दार्थस्वभावो मा च भूषाकृत्वहेतुः येन गुणालंकारव्यतिरिक्तोऽसौ न स्यादित्याशंक्य द्वि
तीयमभाववादप्रकारमाह अन्य इति भवत्वेवं तथापि नास्त्येव ध्वनिर्योऽयं त्वया लिलक्षयिषितः काव्यस्यात्मा सौ कश्चिद्व
क्तव्यः नचासौ नृत्तगीतहास्यादिस्थानीयः काव्यस्य कश्चित् कवनीयं काव्यं तस्य भावः काव्यत्वं नचनृत्तादि कवनी

उेऽन्ये ब्रूयुः नास्त्येव ध्वनिः प्रसिद्धप्रस्थानव्यतिरेकिणः काव्यप्रकारस्य काव्यत्वहानेः सह
दयहृदयाह्लादिशब्दार्थमयत्वमेव काव्यलक्षणं नचोक्तप्रस्थानातिरेकिणो मार्गस्य तत्सं
भवति नच तत्समयान्तःपातिनः सहृदयान्कांश्चित्परिकल्प्य तत्प्रसिद्ध्या ध्वनौ काव्यव्यपदेशः
प्रवर्तितोऽपि सकलविद्वन्मनोग्राहितामवलंबते २॥

यमित्युच्यते प्रसिद्धेति प्रसिद्धं प्रस्थानं शब्दार्थौ गुणा अलंकाराश्चेति प्रतिष्ठन्ते परम्परया विहरन्ति येन मार्गेण तत्प्रस्थानं
काव्यप्रकारस्येति काव्यप्रकारत्वेन सतत्व मार्गोऽभिप्रेतः काव्यस्यात्मत्वेनोक्तत्वात् ननु कस्मात्काव्यं न भवति इत्याह स
हृदयेति मार्गस्येति नृत्तगीतादिप्रवृत्तिनिकोचनादिप्रायस्येत्यर्थः तदिति सहृदयेत्यादिकाव्यलक्षणमित्यर्थः

५=१०

त=७ घा

ध्व०
न्यालो
५
5

ननुयेनाहृशामपूर्वंकाव्यरूपतयाजानंति तएवसहृदयाः तदभिमतत्वेचनामकाव्यलक्षणमुक्तंवनामकाव्यल
क्षणमुक्तं प्रस्थानातिरेकिणएवभविष्यतीत्याशंक्याह नैवेति यथाखल्वहंलक्षणंकरोमीत्यहंकाराभिमानेनविनातत्वाप्रवि
यमाणःसकलदेहाच्छादकःसुकुमारस्थिरतन्तुविचितःसंवर्तननिवर्तनसहिष्णुरच्छेदकःसुच्छेदःतृष्टःखल्वहंइ
तिब्रुवाणःपरैःपटःखल्वेवंविधोभवति नखल्वहंइतिप्रयुक्ततयापर्यनुयुज्यमानएवंब्रूयात् ईदृशएवखल्वहंमामभि
मतइति तादृशोवैतन्न प्रसिद्धंहिलक्ष्यंभवतिनकस्मिंश्चिन्निमित्तेभावः तदाह सकलविद्विदिति विद्वांसोहिनतत्

एव

समयज्ञाभविष्यंतीत्याशंकांसकलशब्देननिराकरोति एवंहिकृतेपिनकिंचित्कृतंस्यादन्यमततापरंप्रकटितेनेति भा
वः एतत्त्वत्राभिप्रायंव्याचष्टेजीवितभूतोध्वनिस्तावत्त्वयाभिमतोजीवितेनवनामप्रसिद्धप्रस्थानातिरिक्तमलंकारका
रैरनुक्तत्वात् तच्छून्यनकाव्यमिति लोकेप्रसिद्धमिति तस्येदंसर्वंस्ववचनविरुद्धं यदिहितत्काव्यस्यानुशासकंते
नांगीकृतंपूर्वपक्षवादिना तच्चिरंतनैरनुक्तमिति प्रत्युतलक्षणंनह्येवभवति तस्मात्स्वाकृतनपवाऽभिप्रायः :

पि

ध्वनि स्वीकर्त्रा

३॥

ननु भवतु सौचारुत्वहेतुः शब्दार्थगुणालंकारान्तर्भूतस्य तथापि ध्वनिरित्यमुया भाषया जीवितमित्यसौ नवेन विडम्ब
इत्यभिप्रायमाशंक्य तृतीयमभाववादमुपन्यस्यति पुनरपरे इति कामनीयकमिति कमनीयस्य कर्म वा रुत्वथीहेतवे

पुनरपरे तस्याभावमन्यथा कथयेयुः न संभवत्येव ध्वनिर्नामापूर्वः कश्चित् कामनीयकम
नतिवर्तमानस्य तस्योक्तेष्वेव चारुत्वहेतुष्वन्तर्भावात् तेषामन्यतमस्यैव वा अपूर्वसमाख्यामात्र
करणे यत् किंचन कथनं स्यात् किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात् संभवत्यपि कस्मिंश्चित् काव्यल
क्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदेतदलीकसहृदयत्वभावना
मुकुलितलोचनैर्नृत्यते तत्र हेतुं न विद्मः सहस्रशो हि महात्मभिरन्यैरलंकारप्रकाराः प्रका
शिताः प्रकाश्यन्ते च न च तेषामेषा दशा श्रूयते तस्मात् प्रवादमात्रं ध्वनिः न त्वस्य क्षोदक्षमं त
त्वं किंचिदपि प्रकाशयितुं शक्यम् तथा चान्येन कृत एवात्र श्लोकः यस्मिन्नस्ति न वस्तु किं
चन मनःप्रह्लादि सालंकृति व्युत्पन्नै रचितं च नैव वचनैर्वक्रोक्तिशून्यं च यत् काव्यं तद्ध्वनिना सम
न्वितमिति प्रीत्या प्रशंसन् जडो नो विद्मोऽभिदधाति किं सुमतिना पृष्टः स्वरूपं ध्वनेः ॥ ४ ॥

तियावत् ननु विच्छित्तीनामसंख्येयत्वात् काचिन्नादृशी विच्छित्तिरस्माभिर्दृष्टा यानानुप्रासादौ नापि माधुर्यादौ उक्तलक्षणेऽन्त
र्भवेत् इत्याशंकाभ्युपगमपूर्वकं परिहरति वाग्विकल्पानामिति वक्तीति वाक् शब्दः उच्यत इति वाक् अर्थः उच्यतेऽनयेति वाक्

२५=२

कर्ता

ध्व॰
न्यालो॰
८
6

अभिधाव्यापारः न च शब्दार्थवैचित्र्यप्रकारो ऽनन्तः अभिधावैचित्र्यप्रकारो ऽप्यसंख्येयः प्रकारलेश इति स हि चारुत्वहेतुर्गुणो
वालंकारो वा सर्वसामान्यलक्षणेन संगृहीत एव यदाह काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः
इति ध्वनिर्ध्वनिरिति वीप्सया संभ्रमं सूचयन्नादरं दर्शयति नूनमत इति न लक्षणकृद्भिरस्य मुक्तं काव्यविधायिभिस्तु वर्णनं।
कृतचमत्कारैः यतिप्रभृतिभिरिति शेषः ध्वनिशब्दे को ऽत्यादर इति भावः। प्रवादरूपेति स्वयं दर्पः परैश्च स्तूयमानतेत्यर्थः वा
ग्विकल्पवाक्प्रवृत्तिहेतुप्रतिभाव्यापारप्रकार इति वा तस्मात्प्रवादमात्रमिति सर्वेषामभाववादिनां साधारण उपसंहारः
यतः शोभाहेतुत्वे गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिक्तः यत्त्वव्यतिरिक्तत्वेन शोभाहेतुः यतश्च शोभाहेतुत्वे विनादरास्पदं तस्मा
दित्यर्थः न चेयमभावसंभावना निर्मूलैवहूषितेमाह तथा चान्येनेति ग्रन्थकृत्समानकालभाविनैव मनोरथनाम्ना
कविना यतो न सालंकृति वस्तुनो मनःप्रह्लादि अनेनार्थालंकाराणामभाव उक्तः व्युत्पन्नै रचितं नैव वचनैरिति शब्दालं।
काराणां वक्रोक्तिरुक्तशासंघटना तच्छून्यमिति शब्दार्थगुणानाम् वक्रोक्तिशब्देन सामान्यलक्षणाभावेन सर्वा
लंकाराभाव उक्तः इति केचित् तैः पुनरुक्तं न परिहृतमित्यलम् प्रीत्येति गतानुगतिकानुरागेणेत्यर्थः सुमति
नेति जडेन तद्दोषो भ्रूभंगकटाक्षैरेवोन्नंददत्तत्स्वरूपं काममभावदीनेति भावः एवमेते अभावविकल्पाः स्वे
च्छाक्रमेणागताः न त्वन्योन्यमसम्बद्धा एव तथाहि तृतीयाभावप्रकारनिरूपणोपक्रमे पुनः शब्दस्यायमेवाभिप्रा
यः उपसंहारैकेन संगच्छते अभाववादस्य संभावनाप्राणत्वेन भूतत्वमुक्तम् ४ ॥ ॥

भाक्ततावादस्त्वविशिष्टः । उपलक्षेत्रभिप्रायेण भाक्तमाहुरिति नित्यप्रवृत्तवर्तमानापेक्षया ऽभिधानम् भज्यते सेव्यते पदार्थे
न प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यते इति भक्तिः धर्मोऽभिधेयेन सामीप्यादिः ततआगतो भाक्तो लाक्षणिकोऽर्थः यदाहु अभिधेयेन सामीप्यात

ॐ भाक्तमाहुस्तमन्ये अन्ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं गुणवृत्तिरित्याहुः यद्यपि च
ध्वनिशब्दसंकीर्तनेन काव्यलक्षणविधायिभिर्गुणवृत्तिरन्यो वा न कश्चित्प्रकारः प्र
काशितः तथापि गुणवृत्त्या काव्येषु व्यवहारं दर्शयता ध्वनिमार्गो मनाक् स्पृष्टोल
क्ष्यते इति परिकल्प्यैवमुक्तं भाक्तमाहुस्तमन्ये इति ५ ॥ ॥

सामीप्यात्समवायतः वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणा पंचधा स्मृतेति गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः
तत आगतो गौणोऽर्थो भाक्तः भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौ श्रद्धातिशयः तां प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो ल

ध्व॰
न्यालो
८
१

लाद्वाविकस्य मुख्यस्यार्थस्य भंगो भक्तिरित्येवं मुख्यार्थबाधनिमित्तं प्रयोजनमिति त्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तं भव
ति काव्यात्मानं गुणवृत्तिरिति सामानाधिकरण्यस्यायं भावः यद्यप्यविवक्षितवाच्ये ध्वनिभेदे निःश्वासान्ध इवादर्श इत्यादा
वुपचारोऽस्ति तथापि न तदात्मैव ध्वनिस्तद्व्यतिरेकेणापि भावात् विवक्षितान्यपरवाच्यप्रभेदौ तौ विवक्षिते वाच्ये ह्युपचार एव न ध्व
निरिति वक्ष्यामः तथा च वक्ष्यति भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया कस्यचि
द्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणमिति च गुणाः सामीप्यादयो धर्मास्तैर्लक्षणादयस्तत्तेरूपा येऽर्थान्तरे यस्य तेरूपा येऽ
र्थविशेषस्य यत्र स गुणवृत्तिः शब्दोऽर्थो वा गुणद्वारेण वा वर्तनं गुणवृत्तिरमुख्योऽभिधाव्यापारः एतदुक्तं भवति ध्वनतो
ति वा ध्वन्यत इति वा ध्वननमिति वा यदि ध्वनिस्तथाप्युपचरितशब्दार्थव्यापारातिरिक्तो नासौ कश्चित् मुख्यार्थस्त्वभिधेयैवेति
पारिशेष्यादमुख्य एव ध्वनिस्तृतीयराशिप्रभावात् ननु केनैतदुक्तं ध्वनिर्गुणवृत्तिरिति आशंक्याह यद्यपि चेति अन्यो
वेति गुणालंकारप्रकार इति यावत् दर्शयतेति भट्टोद्भटवामनादिना भामहोक्तं शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थ इति अभि।
धानस्य शब्दाद्भेदं व्याख्यातुं भट्टोद्भटो बभाषे शब्दानामभिधानमभिधाव्यापारो मुख्यो गुणवृत्तिश्चेति वामनोऽपि सादृ
श्याल्लक्षणा वक्रोक्तिरिति मनाक् स्पृष्ट इति तैस्तावद्ध्वनिर्दिगुन्मीलिता यथा लिखितपाठकैस्तत्स्वरूपविवेकं क
र्तुमशक्नुवद्भिस्तत्स्वरूपविवेको यतः यस्त्वनोपालभ्यते अभग्ननारिकेलकल्पयथाश्रुतग्रंथोद्ग्रहणमात्रेणेति ।
अनयवाद प्रतिकलैरेवमुक्तमिति यद्येवं न योज्यते तदा ध्वनिमार्गः स्पृष्ट इति पूर्वपक्षाभिधानं विरुध्यते ५ ॥

८

शालीनबुद्धयइति अप्रगल्भमतयइत्यर्थः। एतेचत्रयउन्नतोन्नतभव्यबुद्धयः प्राच्यादिविपर्ययेनैव सर्वथामध्यमात्मन
रूपंजानानाअपिसन्देहेनापह्नुवते अन्यास्त्वनपह्नुवानाअपिलक्षयितुंनजानन्तेइतिक्रमेणविपर्याससन्देहाज्ञानग्रस्ता

केचित्तुनलक्षणकारणशालीनबुद्धयोधनेस्वात्मेतिनामगोचरंमत्पदयत्पदयसंवेद्यमेवसमा
ख्यान्तवंतः तेनैवंविधास्तुविमतिषुस्थितास्तत्पदयमनःशीनयेनतत्स्वरूपंक्रमःतस्यहिध्वनेः
स्वरूपंसकलसत्कविकाव्योपनिषद्भूतमतिरमणीयमणीयसीभिरपिचिरंतनकाव्यलक्षण।
विधायिनांबुद्धिभिरनुन्मीलितपूर्वम् अथचरामायणमहाभारतप्रभृतिनिलक्ष्येसर्वत्रप्रसिद्ध।
व्यवहारंलक्षयतांसहृदयानामानन्दोमनसिलभतांप्रतिष्ठामितिप्रकाश्यते १ ॥ ॥

मि = २

त्वमेषांतेनेतिएकेकोप्ययंविशतिपञ्चरूपोवाक्यार्थोनिरूपणेहेतुत्वंप्रतिपद्यते इत्येकवचनम् एवंविधास्तुविमतिष्विति ॥

ध्व.
न्यालो.
८
8

निर्धारणे सप्तमी। समस्तेष्वेकोपि यो विमतिप्रकारस्तेनैव हेतुना तत्स्वरूपं ब्रूम इति ध्वनिस्वरूपमभिधेयम्। अभिधाना
भिधेयलक्षणो ध्वनिशास्त्रयोर्वक्तृश्रोत्रोर्व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावः संबन्धो विमतिनिरासेन तत्स्वरूपज्ञानं प्रयोजनम्। शा
स्त्रप्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः संबन्धः। अथ विशेषप्रयोजनं प्रतिपादयितुं सहृदयमनःप्रीतये इति भागं व्याख्यातुमाह। त
स्याहीति। किमिति पदयति तस्येत्यर्थः। ध्वनेः स्वरूपं लक्षयतोस्य संबन्धिनि मनसि हृदये आनन्दो निर्वृत्यात्मा चमत्कारापरपर्याय
प्रतिष्ठां परैर्विपर्यासादिपरैरवलम्ब्यमानत्वेनस्थ्यमानं लभतामिति प्रयोजनं संपादयितुं तत्स्वरूपं प्रकाश्यते इति संग
तिः। प्रयोजनं च नाम तत्संपादकवस्तुप्रयोक्तृताप्राणतयैव तथा भवतीत्याशयेन प्रीतये तत्स्वरूपं ब्रूम इत्येकवाक्यता
व्याख्याने तत्स्वरूपशब्दं व्याचष्टे: संक्षेपेणेति। तावता पूर्वोदितविकल्पपंचकोद्धरणं प्रथयति सकलेत्यादिना। सक
लशब्देन सतत्कविशब्देन च प्रकारलेशे कस्मिंश्चिदपि निराकरोति अनिरूपणीयमिति भाक्ताद्व्यतिरेकमाह न हि सिंह
वटुगं गणयांचोपरस्य तत्रापि ना काचित्। उपनिबद्धं न शब्देन तु प्रसूर्वसमाख्यामात्रकरणेत्यादिना शङ्कितम्। अणीय
सीभिरित्यादिना गुणालंकारानन्तर्भूतत्वं सूचयति। अथ चेत्यादिना तत्समयान्तःपातिन इत्यादिना यत्सामयिकत्वं।
शंकितं तन्निरवकाशीकरोति। रामायणभारतशब्देनादिकवेः प्रभृति सर्वैरेव मुनिभिरस्वादद् इति दर्शयति। लक्षयतामि
त्यनेन वाचां स्थितमविषय इति परास्यति। लक्ष्यतेनेन तत्त्वो लक्षणम्। तद्वेण निरूपयन्ति तेषां लक्षणद्वारेण निरूप
यतामित्यर्थः। सहृदयानामिति येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्य
ता ते हृदयसंवादभाजः सहृदयाः। यथोक्तम्। योर्थो हृदयसंवादभाजः सहृदयाः। यथोक्तम्। योर्थो हृदयसंवादीन

शरीरं व्याप्नोतीत्येतेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निरिति आनन्द इति रसस्य चर्वणात्मनः प्राधान्यं दर्शयन्रसध्वनेरेव सर्वत्र मुख्यभूततामात्मत्वमि
ति दर्शयति तेन यदुक्तं ध्वनिर्नामापरो योऽपि व्यापारो व्यञ्जनात्मकः तस्य सिद्धेऽपि भेदे स्यात्काव्यांशत्वं न तु रूपितेति तदपहस्तितं भव
ति तथा ह्यभिधाभावनारसचर्वणात्मकेऽपि त्र्यंशे काव्ये रसचर्वणा तावज्जीवितभूतेति भवतोऽप्यविवादोऽस्ति यथोक्तं त्वयैव का।
व्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभागिति तदहं त्वलंकारध्वमभिप्रायेणांशमात्रत्वमिति सिद्धसाधनम् रसध्वन्यभिप्राये।
ण तु स्वाभ्युपगमप्रसिद्धिसंवेदनविरुद्धमिति तत्र कवेस्तावत्कीर्त्यापि प्रीतिरेव संपाद्या यदाह कीर्तिः स्वर्गफलमाहु
रित्यादौ श्रोतॄणां च व्युत्पत्तिप्रीती यद्यप्यस्ति यथोक्तं धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च करोति कीर्तिं प्रीतिं च
साधुकाव्यनिबन्धनमिति तथापि तत्र प्रीतिरेव प्रधानम् अन्यथा प्रभुसंमितेभ्यो वेदादिभ्यो मित्रसंमितेभ्यश्चे
तिहासादिभ्यो व्युत्पत्तिहेतुभ्यः कोऽस्य काव्यरूपस्य व्युत्पत्तिहेतोर्जायासंमितत्वलक्षणो विशेष इति प्राधान्येनानन्द
एवोक्तः चतुर्वर्गव्युत्पत्तेरपि चानन्द एव पार्यन्तिकं मुख्यं फलम् आनन्द इति च ग्रन्थकृतो नाम तेन स च आनन्दवर्ध
नाचार्य एतच्छास्त्रद्वारेण सहृदयेषु प्रतिष्ठां देवतायतनादिवदनश्वरीं सिद्धिं गच्छत्विति भावः यथोक्तम् उ
पेयुषामपि दिवं सन्निबन्धविधायिनाम् आस्त एव निरातङ्कं कान्तं काव्यमयं वपुरिति ॥ तथा मनसि प्रतिष्ठामि
ति एवंविधस्य मनसः सहृदयचक्रवर्तीत्वलब्धयं ग्रन्थकृदिति यावत् यथा गुरुः प्रतिष्ठापरमार्जनस्येति स्वनाम प्रक
टीकरणं श्रोतॄणां प्रह्वत्वंगमेव संभावनाप्रत्ययोत्पादनमुखेनेति ग्रन्थान्ते वक्ष्यामः एवं ग्रन्थकृतः कवेः श्रोतृश्च
मुख्यं प्रयोजनमुक्तम् ८ ॥ ॥ ॥ ॥

ध्व॰
न्यालो
५
१

तत्रेति एवंभूतेऽस्मिन्विषये प्रयोजने च स्थिते इत्यर्थः ननु ध्वनिस्वरूपं वक्तव्यमिति प्रतिज्ञाय वाच्यप्रतीयमानाख्यौ द्वौ भेदावर्थस्येति वाच्या
भिधाने का संगतिः कारिकाया इत्याशंक्य संगतिं कर्तुमवतारणिकां करोति ध्वनेरेवेत्यादिना भूमिरेव भूमिका यथा रूपं निर्मीलि
विकीर्षितं एवं भूमिरेव विरच्यते तथा ध्वनिस्वरूपे प्रतीयमानाख्ये निरूपयितव्ये निर्विवादसिद्धवाच्याभिधानं भूमित्वेन
पिकप्रतीयमानांशोल्लिङ्गनाय वाच्येन समशीर्षिकागणनं तस्याप्यनपह्नवनीयत्वं प्रतिपादयितुं स्मृतावित्यनेन ॥

ॐ तत्र पुनर्ध्वनेरेव लक्षयितुमारब्धस्य भूमिकां रचयितुमिदमुच्यते योऽर्थः सहृद
यश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ
॥ काव्यस्य हि ललितोचितसन्निवेशचारुणः शरीरस्येवात्मा साररूपतया स्थि
तः सहृदयश्लाघ्यो योऽर्थस्तस्य वाच्यः प्रतीयमानश्चेति द्वौ भेदौ ७ ॥ ॥

यः समाम्नातपूर्व इति शेषयति ॥ ॥ ५

पाह्यार्थशरीरं काव्यमिति यदुक्तं तत्र शरीरग्रहणादेव केनचिदात्मना तदनुप्राणकेन भाव्यमेव तत्र शब्दस्तावच्छरीरभाग
एव सन्निविशते सर्वजनसंवेद्यधर्मत्वात् स्थूलकृशत्वादिवत् अर्थः पुनः सकलजनसंवेद्यो न भवति न ह्यर्थमात्रेण काव्यव्य
पदेशो लौकिकवैदिकवाक्येषु तदभावात् तदाह सहृदयश्लाघ्य इति स एक एवार्थो द्विशाखतया विवेकिभिर्विभागबुद्ध्या
विभज्यते तथा हि तुल्येऽर्थरूपत्वे किमिति कस्मैचित्सहृदयाः श्लाघन्ते तद्भवितव्यं केनचिद्विशेषेण यो विशेषः स प्रतीय
मानभागो विवेकिभिर्विशेषहेतुत्वादात्मेति व्यवस्थाप्यते वाच्यसंकलनाविमोहितहृदयैस्तु तत्पृथग्भावो विप्रतिपद्य
ते चार्वाकैरिवात्मपृथग्भावः अत एवार्थ इत्येकतयोपक्रम्य सहृदयश्लाघ्य इति विशेषणद्वारा हेतुमभिधायापोद्धार
दृष्ट्या तस्य द्वौ भेदौ अंशावित्युक्तं न तु द्वावप्यात्मानौ काव्यस्येति कारिकाभागगतं काव्यशब्दं व्याकर्तुमाह काव्य
स्य हीति ललितशब्देन गुणालंकारग्रहणमाह उचितशब्देन रसविषयमेवौचित्यं भवतीति दर्शयन् रसध्वनेर्जीवि
तत्वं सूचयति तदभावे हि किमपेक्षयेदमौचित्यं नाम सर्वत्रोद्घोष्यत इति भावः यो ऽर्थ इतीयता अनुवदन्परेणाप्य
तत्तावदुपगतमिति दर्शयति तस्येत्यादिना तदभ्युपगमपूर्वकं ह्यंशत्वेऽस्य नुपपद्यत इति दर्शयति तेन यदुक्तं चारु
त्वहेतुत्वाद्धेतुरसिद्ध इति दर्शितम् तथात्मा चारुत्वहेतुर्देहस्येति भवति अथाप्येवं स्यात्तथापि वाच्येनानैकान्ति
को हेतुः तथालंकार्य एवालंकारो गुणी एव गुणाः तदर्थमपि वाच्यांशोपक्षेपः अत एव च वक्ष्यति वाच्यः प्रसिद्ध
इति ॥ २॥

त्वाद्गुणालंकारव्यतिरिक्तो न ध्वनि०। इति तत्र ध्वने
रात्मस्वरूप =

ध्व॰
न्यालो
१०

नत्वेतिह्यशत्वेसत्यपीत्यर्थः प्रसिद्धइतिवनितावदनोद्यानेन्दूदयादिर्लौकिकएवेत्यर्थः उपमादिभिः प्रकारैः स

ऽतत्रवाच्यः प्रसिद्धोयः प्रकारैरुपमादिभिः बहुधाव्याकृतः
सोऽन्यैः काव्यलक्ष्मविधायिभिः ततोनेहप्रतन्यते केवल
मनूद्यतेयथोपयोगमिति ८ ॥ ॥

व्याकृतोबहुधेतिसंगतिः अन्यैरितिकारिकाभागंकाव्येत्यादिनाचष्टे। ततोनेहप्रतन्यतइति विशेषप्रतिषेधेनशेषाभ्यनुज्ञेति
दर्शयति केवलमित्यादिना ० ॥

१०

पुनःशब्दो वाच्याद्विशेषद्योतकः। अन्यदेवेति तद्व्यतिरिक्तं सारभूतमित्यर्थः। महाकवीनामिति बहुवचनमशेषवि
षयव्यापकत्वमाह। एतदभिधास्यमानप्रतीयमानानुप्राणितकाव्यनिर्माणनिपुणप्रतिभाभाजनत्वेनैव महाकविव्यप
देशो भवतीति भावः। यदेवंविधमस्ति तद्भाति न ह्यसतो भानमुपपन्नं रजताद्यपि नास्त्यं तमसद्भाति अनेन सत्त्वप्रयुक्तं ता
वद्भानमिति भासनात्सत्त्वमवगम्यते तेन यद्भाति तदस्ति न त्वेतस्त्वं भवति तेनायं प्रयोगार्थः। प्रसिद्धं वाच्यं यमिप्रतीयमा
नेन व्यतिरिक्तेन तदृश्यभासमानत्वाल्लावण्यापेक्षतांगनागवत्। प्रसिद्धशब्दस्य शब्दप्रतीतत्वमलंकृतत्वं चार्थः। यत्तद्दितिसर्वे

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनां। यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति ला
वण्यमिवांगनासु॥ महाकवीनां वाणीषु प्रतीयमानं तु वस्त्व वाच्यार्थादन्यदेवास्ति यत्तत्सहृदे
यसुप्रसिद्धं प्रसिद्धेभ्योलंकृतेभ्यः प्रतीतेभ्यो वावयवेभ्यो व्यतिरिक्तत्वेन प्रकाशते लावण्यमिवा
गनासु। यथा ह्यंगनासु लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानं निखिलावयवव्यतिरेकि किमप्यन्यदेव स
हृदयलोचनामृतं तत्त्वान्तरं तद्वदेव सोऽर्थः। स ह्यर्थो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तं वस्तुमात्रमलंका

नामसमुदायस्य चमत्कारेणाप्रकटीकरणार्थमव्यपदेश्यत्वमस्योक्तं सैव ललनाकृतं वा व्यतिरेकप्रमेदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दर्शयति प
तस्य किमपीत्यादिना व्याचष्टे लावण्यं हि नामावयवसंस्थानाभिव्यंग्यमवयवव्यतिरिक्तं धर्मान्तरमेव न चावयवानामेव निर्दोषता
वा भूषणयोगो वा लावण्यं पृथङ्निर्वर्ण्यमानकाणत्वादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामप्यलंकृतायामपि कस्यांचिल्लावण्यामृत
वं हि केयमिति सहृदयानां व्यवहारात्। ननु लावण्यं तावद्व्यतिरिक्तं प्रथितं प्रतीयमाने किं तदित्येव न जानीमः इत्याह इत्यत्र व्यतिरे
कप्रथेति न तथाभासमानत्वमप्रसिद्धाहेतुरित्याशंक्य सत्त्वार्थः स्यादिना स्वरूपं तस्याभिधत्ते सर्वेषु चैव स्यादिना व्यतिरेकप्रथां सा यथापि

= २ =

ध्व

तार=५

लावण्यशून्येयमित्यतथाभूतायामपि=

ध्व-
न्यालो-
११
॥

तत्रप्रतीयमानस्य तावद्द्वौ भेदौ लौकिकः काव्यव्यापारैकगोचरश्चेति लौकिको यः स्वशब्दवाच्यतां कदाचिदधिशेते स च विधि
निषेधाद्यनेकप्रकारो वस्तुशब्देनोच्यते सोऽपि द्विविधः यः पूर्वं क्वापि वाक्यार्थेऽलंकारभावमुपमादिरूपतयान्वभूदिदानीं त्व
नलंकाररूप एवान्यत्र गुणीभावाभावात्स पूर्वप्रत्यभिज्ञानबलादलंकारध्वनिरिति व्यपदिश्यते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तद्रू
पाभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते मात्रग्रहणेन हि रूपान्तरं निराकृतम् यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्दवाच्यो न लौकिक
व्यवहारपतितः किंतु शब्दसमर्प्यमाणहृदयसंवादसुन्दरविभावानुभावसमुचितप्राग्विनिविष्टरत्यादिवासनानुराग

भेदेष्वेव तेषु प्रकारेषु तस्य वाच्यादन्यत्वं तथा ह्याद्यस्तावत्प्रभेदो वाच्याद्दूरं विभेदवान् स हि क
दाचिद्वाच्ये विधिरूपे प्रतिषेधरूपः यथा

भ्र म धा र्मि क वि स्र ब्धः स शु न को ऽद्य मा रि तः
भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण
ते न गो दा व री कू ल ल ता ग ह न वा सि ना दृ प्त सिं हे न
गोलाणइकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ४ ॥

सुकुमारस्वसंविदानन्दचर्वणाव्यापाररसनीयरूपो रसः स काव्यव्यापारैकगोचरो रसध्वनिरिति स च ध्वनिरेवेति स एव मुख्यतयात्म
यात्मेति यद्वक्ष्यते भट्टनायकेन त्र्यंशत्वेन रूपितेति तद्वस्त्वलंकारध्वन्योरेव यदि नाम मोघा लंभो रसध्वनिस्तु तेनैवात्मतया गीक
तो रसचर्वणात्मनः तृतीयस्यांशस्याभिधाभावनांशद्वयोत्तीर्णत्वेन निर्णयाद्वस्त्वलंकारध्वन्योः रसध्वनिपर्यन्तत्वमेवेति
वयमेव वक्ष्यामः न चैते भ्यस्तावत् वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तमिति निभेदत्रये व्यापकं सामान्यलक्षणं यद्यपि ध्वननं शब्दस्यैव
व्यापारस्तथाप्यर्थसामर्थ्यस्य सहकारित्वात्सर्वत्रापि वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तमुक्तम् ॥

११

तैचैत्यास्ताता

शब्दशक्तिमूलानुरणनव्यंग्येऽप्यर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानावगतिः शब्दशक्तिः केवलमवान्तरकारणमिति निवस्यामः इयं विभेद
वानिति विधिनिषेधौ विरुद्धाविति द्विनकस्य विदपि विमतिः एतदर्थं प्रथमं तावदुदाहरति भम धम्मिअ इति ॥ भ्रम धा
र्मिक विश्रब्धः स श्वाऽद्य मारितस्तेन गोदावरीकूललतागहनवासिना दृप्तसिंहेन कस्याश्चित्संकेतस्थानं जीवितस
र्वस्वायमानं धार्मिकसंचरणान्तरायदोषात्तद्दवलुप्यमानं पल्लवकुसुमादिविच्छायीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः तत्र स्वतः सि
द्धमपि भ्रमणं श्वभयेनापोदितमिति निशतिश सवान्मको निषेधाभावरूपो न तु नियोगप्रेषादिरूपो ह्यविधिरिति सर्गे ग्रामकालयोर्लिङ्
लोट् तत्र भावतत्त्वावयोर्विरोधाद्द्वयोरप्यभावात् न युगपद्वाच्यता न क्रमेणाविरम्य व्यापारद्वयाभावात् विशेषं नाभिधा गच्छ
ति स्यादिनाभिधाव्यापारस्य विरम्यासंभवाभिधानात् ननु तात्पर्यशक्तिरपर्यवसिता नाविवक्षया हसधार्मिकतदादिपदार्था
न्वयरूपमुख्यार्थबाधकबलेन विरोधनिमित्तया विपरीतलक्षणया च वाक्यार्थीभूतनिषेधप्रतीतिरभिहितान्वयदृशाक
वोतीति शब्दमूल एवे सार्थः एवमनेनोक्तमिति द्विव्यवहारः नत्र वाच्यातिरिक्तो व्यङ्ग्योऽर्थ इति नैतत् त्रयो ह्यत्र व्या
पाराः संवेद्यन्ते पदार्थेषु सामान्यात्मस्वभिधाव्यापारः समयापेक्षार्थावगमनशक्तिर्ह्यभिधा समयश्च तावत्येव
न विशेषांशे आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चैकस्य ततो विशेषरूपे वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तिः परस्परान्विते सामान्यान्यथासि
द्धेर्विशेषं गमयन्तीति हि दृष्टनियायात् तत्र च द्वितीयकक्ष्यायां भ्रमेति विध्यतिरिक्तं न किंचित्प्रतीयते अन्वयमात्रस्यैव प्रति
पन्नत्वात् न हि गंगायां घोषः सिंहो वटुरित्यत्र यथान्वय एव बुभूषन्प्रतिहन्यते योग्यताविरहात्तथा तत्र भ्रमणनि
षेद्धा सत्त्वाऽसिंहेन हतः तदिदानीं भ्रमणनिषेधकारणवैकल्याद् भ्रमणं तवोचितमित्यत्रान्वयस्य न काचिद्धतिः

ध०
न्यालो
१२
12

अतएवमुख्यार्थबाधानात्रशंकेतिनविपरीतलक्षणाप्रवसरः भवतुवासौनथापिद्वितीयस्थानसंक्रान्ताभावादसौनभ
वति तथाहि मुख्यार्थबाधायांलक्षणाप्रवृत्तिः साचविरोधप्रतीतिरेव नचात्रपदार्थानांस्वात्मनिविरोधः परस्परंविरोध
इतिचेत्सोयंतर्ह्यन्वयेविरोधःप्रसेयः नचाप्रतिपन्नेन्वयेविरोधप्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चान्वयस्यनाभिधाशक्त्या तस्याःपदार्थप्र
तिपत्त्युपक्षीणायाविरम्यव्यापारादिति नान्यथाशक्त्यैवान्वयप्रतिपत्तिः नन्वेवमंगुल्यग्रेकरिवरशतमिति अत्राप्यन्वय
प्रतीतिःस्यात् किंनभवत्यन्वयप्रतीतिर्दशदाडिमादिवाक्यवत् किंतुप्रमाणान्तरेणसोन्वयःप्रत्यक्षादिनाबाधितः
प्रतिपन्नोपिशुक्तिकायांरजतमिवेतितद्वदगमकाविरोधवाक्यस्याप्रामाण्यम् सिंहोमाणवकइत्यत्रद्वितीयकक्षानिवि
ष्टतात्पर्यशक्तिःसमर्पितान्वयबाधकोल्लासानन्तरमभिधातात्पर्यशक्तिद्वयव्यतिरिक्तानावतृतीयैवशक्तिःसलक्षणक — शक्ति
विधुरीकरणनिपुणात्वलक्षणाभिधानासमनुरहमतिनन्वेवंसिंहोवटुरित्यत्रापिकाव्यरूपतास्यात् ध्वननलक्षणस्यात्मनो
ऽत्रापिसमनन्तरमेववक्ष्यमाणतयाभावात् ननुघटेपिजीवव्यवहारःस्यादात्मनोविभुत्वेनतत्रापिभावात् शरीरस्य
त्वत्तुविशिष्टाधिष्ठानयुक्तस्यसत्यात्मनिजीवव्यवहारोनघटस्यकस्यचिदितिचेद्गुणालंकारौचित्यसुन्दरशब्दा
र्थशरीरस्यसतिध्वननात्मन्यात्मनिकाव्यरूपताव्यवहारोनचात्मनोसारताकाविदितिसमानं नचैवंभक्तिरेवध
निः भक्तिर्हिलक्षणाव्यापारस्तृतीयकक्ष्यानिवेशी चतुर्थ्यांतुकक्ष्यायांध्वननव्यापारः तथाहि त्रितयसन्निधौलक्ष
णाप्रवर्ततेइतिताबद्भवंतएवप्रतिजानते तत्रमुख्यार्थबाधातावत्प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरमूलानिमित्तंचयदभिधीयते
सामीप्यादि तदपिप्रमाणान्तरावगम्यमेव यत्त्विदंचोद्यस्यातिपवित्रत्वशीतलत्वसेव्यत्वादिकमप्रयोजनंवाच्यंप्रमाण

तदाप्रतिपन्नेव घटो वीपराक्रमातिशयपरालक्षितत्वं तत्र शब्दस्य तावन्न व्यापारः तथा हि तत्सामीप्यात्तद्धर्मत्वानुमानमनैका
न्तिकम् सिंहशब्दवाच्यत्वं च वटोरसिद्धम् अथ यत्र यत्रैव शब्दप्रयोगस्तत्र तत्र तद्धर्मयोग इत्यनुमानान्तरं कथं तथापि व्याप्ति
ग्रहणकाले मौलिकं प्रमाणान्तरं च नास्ति न च स्मृतिरियं अननुभूतेः तद्योगात्रियमाप्रतिपन्नेवं क्वचिदेवं विवक्षितमित्यर्थस्य वा सा
ध्याभावप्रसंगाच्च न त्वस्मिन्नावदत्र शब्दस्य व्यापारो व्यापारश्च नाभिधात्मा समयाभावात् न तात्पर्यात्मा तस्यान्वयप्रतीतावेव परिक्ष
यात् न लक्षणात्मा उक्तादेव हेतोः स्खलितगतित्वाभावात् तत्रापि हि स्खलद्गतित्वे पुनर्मुख्यार्थबाधानिमित्तं प्रयोजनमित्यनव।
स्थास्यात् अत एव वयं केनचिल्लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तद्व्यसनमात्रम् तस्मादभिधातात्पर्यलक्षणाव्यतिरिक्तश्चतुर्थोसौ व्या
पारो ध्वननद्योतनव्यंजनप्रत्यायनावगमनादिसोदरव्यपदेशनिरूपितोभ्युपगंतव्यो यद्वक्ष्यति मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य गुणवृ
त्त्यार्थदर्शनम् यदुद्दिश्य फलं तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिरिति तेन समयापेक्षा वाच्यावगमनशक्तिरभिधाशक्तिः तदन्यथा
नुपपत्तिसहायार्थावबोधनशक्तिस्तात्पर्यशक्तिः मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थप्रतिभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिः तच्छ
क्तित्रयोपजनितार्थावगममूलजाततत्प्रतिभासपवित्रितप्रतिपत्तृप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननव्यापारः स च प्राग्
वृत्तं व्यापारत्रयं न्यक्कुर्वन्प्रधानभूत एव काव्यात्मेत्याशयेन निषेधप्रतिमुखतया वप्रयोजनविषयोपि निषेधविषय इत्यु
क्तः अभ्युपगममात्रेणैवेत्युक्तं न तत्र लक्षणात्मना तिरस्कारात्मसंक्रमणयोरभावात् तात्पर्यशक्तिमूलस्य व्यापारः
सहकारिभेदाच्च शक्तिभेदः स्पष्ट एव यथा तस्यैव शब्दस्य व्याप्तिस्मृत्यादिसहकृतस्य विवक्षावगतावनुमापकव्यापारः
श्रद्धादिसहकृतस्य वाचिकस्य तत्त्वव्यापारः श्रद्धादिसहकृतस्य वाचिकस्य तत्त्वव्यापारः एवमभिहितान्वयवादिनां ताव

वगमरय्वमूलं तेनजाता
त

चि त्रि

प्र.
न्यासो.
१३

द्विपदनपह्नवनीयम् योप्यन्विताभिधानवादी तस्य च शाब्दः सर्वाह्यार्थ इति पदेभ्यः शृद्धीन्वा शब्दवदभिधाव्यापारमेव दीर्घ
मिच्छति तस्य च दीर्घदीर्घो व्यापारस्तदेकोऽसाविति कृत्वाभिन्नविषयत्वात् प्रधानेकोऽसौ न हि व्यसहकारिभेदादस
जातीय एव युक्तः सजातीये च विरम्य व्यापारः शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां पदार्थविद्भिर्निषिद्धः असजातीये वा स तत्र एव अ
पयोरसौ च नर्थकल्पनादिविशिष्टोऽर्थः स इति कृतिति वाक्येनाभिधीयते इत्येवं विषंदीर्घदीर्घत्वं विवक्षितम् न तु तर्हि सं
केताकरणात्कथं साक्षात्प्रतिपत्तिः निमित्ते च संकेतो नैमित्तिकत्वस्यार्थ इति संकेतानपेक्षणं वेति चोत्पाद्यश्रोत्रिय
स्याक्षिकौशलम् योऽसौ पर्यनकस्वाभाव्यर्थः प्रथमं प्रतीतिविषयमवतीर्णस्तस्य पश्चात्तनाः पदार्था निमित्तभावं गच्छ
न्तीति नूनं मीमांसकस्य प्रत्येतुं शक्तिनैमित्तिकत्वमभिमतम् प्रथाप्यते पूर्वं तत्र संकेतनग्रहणं संस्कृतस्य तत्प्राधान्येऽपि विभव
तीत्यनुयावत्स्थित्या निमित्तत्वं पदार्थानां तर्हि तदनुसारानुपयोगेन न किंचिदयुक्तं स्यात्तत्रापि प्राकृदार्थे च संबंध
ग्रहणे हेतुत्वं अन्विताभिमेवसदाग्रयोगात् अवापोद्धापाभ्यां तथाभाव इति चेत् संकेतः। पदार्थमात्र एव तु यमोप्या
स्यात्स्येव विशेषप्रतीतिः प्रथाप्यते दृष्टेव कृतितानस्य ऐशतिपत्तिः किमत्र क्रम इति तर्हि दं वयमपि नागीकुर्मो
यदह्यामः नहस्तवेतमांसोऽर्थो वा व्याख्यो विभुत्वोन्मनाम् बुद्धेर्न तत्रावभासिन्याः कृतिरिवावभासने इति किं
न सातिशयानवशीलनादाप्रसातत्र संभाव्यमानोऽपि क्रमः सजातीय तर्हि कस्य परम्परानुदयादस्यस्तविषयव्यातिसि
मयस्तितिक्रमवत्तत्सवेद्य न इति निमित्तनैमित्तिकभावाश्वावप्रयत्नशीलता अन्यथा गौणलाक्षणिकयोर्मुख्याद्भेदः कृतिलिं
गादिप्रमाणषट्कस्य परस्परं विस्वामित्र्यादिष्वक्रियाविधानो निमित्तनावेवविशेषो वास्याः सामर्थ्यान्निमित्तनावे विश्लेषवान्भ्युपगम्येते किम्

१३

तैरप्यविद्यापदपतितैः सर्वैरियमनुसरणीया प्रक्रिया तदुत्तीर्णत्वे तु सर्वं परमेश्वराद्वयं ब्रह्मेत्यस्मच्छास्त्रानुसारेण विदितं
तंत्रालोकग्रन्थे विचारयिष्यते इत्यास्ताम्। यत्तु भट्टनायकेनोक्तं मिद्दृप्तसिंहादिपदयोगेपि धार्मिकपदप्रयोगे च भयानकरसावेशकृतै
व निषेधावगतिस्तदीयभीरुधीरत्वकृतेति नियमावगममन्तरेणोक्तान्ते नानिषेधगत्यभावादिति तन्न केवलार्थसामर्थ्यान्निषेधग
तेर्निमित्तमिति तत्रोच्यते केनोक्तमेतदत्र प्रतिपत्तृविशेषावगमविरहेण शब्दगतध्वननव्यापारविरहेण च निषेधावगतिरिति
प्रतिपत्तृवक्तृप्रतिभासहकारित्वं ह्यस्माभिर्द्योतनस्य प्राणत्वेनोक्तम्। भयानकरसावेशश्च न वर्ण्यस्य भयमात्रोत्पत्तिमात्रात् प्रति
पत्तुश्च रसावेशो रसाभिव्यक्त्यैव रसस्य च शब्दवाच्यत्वं तेनापि नोपगतमिति व्यंग्यत्वमेव प्रतिपत्तुरपि रसावेशो नियतः न ह्य
सौ नियमेन भीरुधार्मिकस्य सब्रह्मचारिहृदय एव अपि तु हि शोभापि सहकारी कल्प्यते तर्हि वक्तृप्रतिपत्तृप्रतिभाप्रा
णितो ध्वननव्यापारः किं न सह्यते किं च वक्तृध्वनिं हृदयतारसस्य ध्वनिस्तदनुग्राहकः समर्थ्यत इति सहृदयवंद्यनिषेधोसा
यं। यदाहुः कोपोपि देवस्य वरेण तुल्य इति। अथ रसस्यैव यत्राशाधान्यमुक्तं तत्को न सहते अथ वस्तुमात्रध्वनेरेव तदुदाहर
णं स्तुतमित्युच्यते तथापि कार्योदाहरणबाहुल्यं च अथ नीलाको दोषः यदि न रसानुवेधेन विना न तुष्यते तद्भ
यानकरसानुवेधो विनात्र सत्यः प्रत्यर्पणमपास्तेन अपितु कनीत्या संभोगाभिलाषविभावसंकेतस्थानोचितविवि
पिष्टकाङ्क्षाद्यनुभावसंवलनोचितशृङ्गाररसानुवेधोस्स्वलौकिकत्वान्नावश्यमात्रादेव वाच्यान्वगमात्स्वयमेनिर्वि
वादसिद्धविविक्तविधिनिषेधप्रदर्शनाभिप्रायेणैवैतदुदाहरणं दत्तम्। यत्तु ध्वनिव्याख्यानोद्यतस्तात्पर्य
शक्तिमेव विवक्षासूचकत्वमेव वा ध्वननमवोचत्स नास्माकं हृदयमावर्जयति यदाहुः भिन्नरुचिर्हि लोक इति

ध्यो = ५

निष्कासनेन

पुरा दृप्तत्वाभावदशायां सिंहस्य कथंचित्ततो देशान्निर्गमनं संभावितं सिंहस्य निर्बलत्वात् अधुना तु तस्य दृप्ततया निर्गमनं सर्वथाऽसंभावितमितिभावः

तदेतदग्रेयथायथंप्रतनिष्यामइत्यास्तांतावत् भ्रमेतिभ्रतिसृष्टोपिशापसेभ्रमणकालः धार्मिकेतिअस्त्रमाधुपयोगार्थंयुक्तं तेभ्रमणम् विस्रब्धइति शंकाकारणवैकल्यात् सइतियस्तेभयप्रकम्पामंगलतिकामकृत अद्येति दृप्तावर्धसेइत्यर्थः माविततइति पुनरस्याःकुत्स्यातं तेनेतिपः पूर्वंकर्णोपकर्णिकयात्वयाप्याकर्णितो गोदावरीकच्छगहने प्रतिवसतीतिसर्वमेवह्नित इत्यर्थेयतत्रयामेप्याविनोसावधुनातु दृप्तत्वात्तद्गोगहनान्निःसरतीतिप्रसिद्धगोदावरीपरिसरानुसरणमपितावत्कथाशेषीभूतेकाकथानद्यानागहनप्रवेशशंकायाइतिभावः ॥ ५ ॥

आवयोरित्यर्थे प्रसङ्गात् अतएव महस्स

श्वश्रूरत्र शेते अथवा निमज्जति अत्राहं दिवसकं प्रलोकय मापथिक रात्र्यंध शय्यायामावयोर्माङ्क्षी: शायिष्ठा वा मा इति लिपा।
तो नेकार्थेऽह निरत्रैन न मा मेति (त्यर्थे) एवं हि निषेधवचनमेव प्रांकाकारिभवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् कश्चित्प्रोषितप
तिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनांकुर: सम्पन्न: पांथोनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगतइति निषेधाभावो त्र विधि: न च निमं
त्रणरूपो शब्द प्रवर्तनास्वभाव: सौभाग्याभिमानखेदनापदेशाद्दैव रात्र्यंधेति सम्भवितसमय संभाव्यमानविकाराकूलितत्वे
ध्वनितम् यद्वाहं भद्र नायकोहमित्यभिनयविशेषेण त्वं दशावेदनाच्छाद्य मेनतदपि इत्यत्राहमिति नावच्छेद्यस्य नायेसाका
दर्थ: काकादिसहायस्य वनावति ध्वननमेव व्यापार इति ध्वनेर्भूषणमेतत् अत्रेति प्रयत्नेना निभृतसंभोगपरिहार: अत्रप

(वाच्ये) (श्वश्रू: अत्र ननु शेते अत्र अहं दिवसकं प्रलोकय)
अत्रेत्यादि निषेधरूपो विधिरूपो यथा ॥ अत्ता इत्थ णुमज्जइ इत्थ अहं दिअसअं पलोअहि
(मा व पथिक रात्र्यन्ध शय्यायां आवयो: नि मङ्क्षि)
मा पहिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए मह णुमज्जिहिसि १-॥

यदपि भवान्मदनपारवश्यादीर्घमाणदृष्ट्या उपेक्षितं नयत् तथापि किं करोमि पापो दिवसकोयमनवितत्वात् ज्ञातास्मि नो य
मित्यर्थ: प्राकृते पुंनपुंसकयोरनियम: न च सर्वथात्मपेक्ष्यो यतो ह्येवाहं नत्र लोकेन विनोदेन दिनेनावदति वाहयावइ
त्यर्थ: प्रतिपन्नमात्रायां वरात्रौ अन्धीभूतो मदीयां शय्यां माक्षिप्त्वा: अपितु निभृतमेतदत्राभिधाननिकटके ढकनिद्रालो
षणपूर्वकमिति इयदत्र ध्वन्यते १-॥

प्र॰ व= त्य

ध्व· माला १५ 15

व्रजमृमैवैकस्याभवंतनिःश्वासरोदितव्यानि मातर्वापितयाविनादाद्विएएवहृतस्वजनिष्वत मत्रव्रजेतिविपिःनव
मादादेवनाथिकांतरसंगमनंतव श्रुपितगाफ्तानरागादेवान्याहृइमुखरागोगोत्रसत्तलनादिवकेवलंपूर्वकृता

व्रज मम पव पक स्याभवंत निःश्वा सरो दित व्यानि मा त
कृविहाखेविधिरूपेनभयरूपोयथा वस्वमरहस्विषपक्वाद्हेतरणेसासरोइश्वाइमान
वा पि तया विना दा द्वि एव हृ त स्व जनि ष्व त
जविनीइविणादकखिणहृश्रमज्ञाश्रंत ११ ॥

नुपालनान्मनादाद्विएएनैकरूपताभिमानेनैवतमत्रस्थितस्तन्मर्वयाशदेशेसातिगाफमन्त्ररूपोयेखेंदितनाथिकाभि
प्रायोत्रश्रतीयते नवासौविषयभावरूपोनिषेधोनापिविष्यंतरमत्रनिषेधाभावः १२ ॥ १५

ध्वन्तरमन्यत्रनिषेधाभावात्

देशेति निपातः । अर्थं नायो अइति नावल्लभार्थे तेनायमर्थः । अर्थवेश्मनी दत्तावत निर्वर्तेस्वमुखे शशिज्योत्स्नाविततमतमोनिवहे
अभिसारिकाणां विघ्नं करोषि अन्यासामपि दृत्तारो अन्याप्यवसितान्निवर्तस्वेति प्रनीतेनिषेधो वाच्यः । शृङ्गारतिलकाटीका
स्वल्लिनाथ यवाधितिनायकेसति ततः प्रतिगतं यनुन्ना नायकेन चाहूपक्रमपूर्वकं निवर्त्यते न केवलं स्वात्मनो मम वा निवृ
त्या विघ्नं करोषि यावदन्यासामपि न तस्माव कदाचन न स्वखेलवलाभोपि भविष्यत्यत एवाह हतान्याशासीति वल्लभाभिप्राय रू
पश्चाद्विशेषो व्यङ्ग्यः । यदि वासमयोपदिश्यमानाचित दवृधीरणायागच्छेतीसख्योच्यते न केवलमात्मनो विघ्नं करोषि लाघवा
दवहमानमात्मानेक अवेतोश्च तनपवहतोशा यावद्दनवेद्विकाप्रकाशितमार्गतया अन्यासामभिसारिकाणां विघ्नं करोषीति सख्य
भिप्रायरूपश्चाद्विशेषो व्यङ्ग्यः । अत्र न व्याख्यानद्वयेपि पिव्यवसितास्वरोपगमनालिप्रयतमश्रवणगमना सृतिवर्त्तस्वेति पुनःशब्दवाच्य

कचिद्वाच्यप्रतिषेधरूपेन भयरूपो यथा देश्चोपसिश्रणिअत्तस्य मगहसासिजोण्हाविलुत्ततमणि

एवमिश्रातेगलीभून्व्यंग्यभेदस्य प्रेषोवदेह अहिसारिश्चाणं विघ्नं करोसि अण्णाणं मि तदश्चासे १२॥ स्वदल्लेकार
स्यो दाहवणंस्मा वधने : तेनायमत्रभावः कश्चिद् असाश्रियतममभिवेतीन हृद्याभिमुखमागच्छतानेनैव वृत्तदयवल्लभेनेवमपक्षो
क्ताते अत्रत्यभिज्ञानच्छेलेन अनेन वा स्मरति भिज्ञापनार्थमेवन भवव नर्दृत्ताशेरति अन्यासांच विघ्नं करोषि नवचे स्मिन लाभोभवि
ष्यति इतिकायन्याशाश्रतयवसदीयं वा शहमागच्छेतदीयं वागच्छावदिति भयत्रापि नात्मयोदनुभयरूपो वल्लभाभिप्रायः । वाहात्मा
वेशयदइसेवव्यवतिष्ठते अन्यत्र नस्याना सह्दयानाम भिसारिकाश्लोय मुक्तिरित्याहुः नतु दत्ताशोदन्याम त्रणादिषु तमपुकेवेति
सह्दयावश्यमाणं एवं वाच्यव्यंग्ययोर्धार्मिकपाम्यसियतमाभिसारिकाविषये कोपिस्वरूपविशेषाद्देदइति प्रतिपादितं अधुनात्ववि
षयभेदादपि व्यंग्यस्य वाच्याद्भेद इतिआह कचिद्वाच्यादिनिव्यवस्थापितः इति विषयभेदोपि विचित्ररूपोव्यवतिष्ठमानः सह्दयैर्व्यवस्थाप

८

शृं० ति० टी०

सु ८६

धन्या
लो ४
१९
16

कस्यवेतिम्प्रनीर्ष्यालोरपिनभवति रोषोहष्टेतिकृत्वापिकृतस्मिंदेवापूर्वेनयाप्रियायाःसव्रणमधरमवलोकसभ्रमरपद्माघ्राण
शीलेशीलंहिकर्यंचिदपिवारयितुंनशक्यम् वारितेवारणायांहेवामेनदंगीकारिणीसहस्वेदानीं उपालंभपरंपरामित्यर्थ
अत्रायंभावः काचिदविनीताङ्गनास्मिन्नेवाएरिनायका निस्त्रिनतन्स्यविषमंविधानेमनेविनदनवलोकमात्रयेवकयाविदि
दग्धमत्यान्तह्वाच्यतापरिहारायेतदुच्यते सहस्वेदानीमितिवाच्यमविनयवतीविषयं मर्तृविषयस्त्वपरायोनास्तीत्यावेद्य
मानेव्यंग्यम् तस्यांवप्रियतमेनगाधमुपालभ्यमानायांतद्यलीकदर्शनेकिनशातिवेषमिकलोकविषयंचाविनयप्रच्छादनेन

ध्यव
क स्य वा न भ वति रोषः दृ ष्ट्वा प्रि या याः स व्र ण म
क्वचिद्वाच्याद्विभिन्नविषयत्वेनव्यवस्थापितोयथा कस्सणभहोइरोसो दट्ठूणपिआइसव्वणंअ
ध र म् स भ्र म र प द्म घ्रा ण शीले वारि त वा मे स ह स्व इ दा नीम्
हरम् सभमरपम्म उग्घाइरिवारिअवामेसहसुइण्हि सी १३ ॥

: उ ऊ १९

प्रत्यायनंव्यंग्यम् तत्सपत्न्यांवतदुपालंभतदविनयप्रच्छादनायांसौभाग्यातिशयख्यापनंप्रियायाइतिशाहवतादित्तिसपत्नी
विषयंव्यंग्यम् सपत्नीमध्येइयताएवलीकृतास्मीतिलाघवमात्मनिग्रहीतेनगुरुंप्रमत्तायंबहुमानः सहस्वशोभस्वेदा
नीमिति सखीविषयंसौभाग्याख्यापनंव्यंग्यम् अद्ययंतवप्रकाशानुरागिणीहृदयवल्लभाइयंरक्षिताप्तुनःप्रकटरदनदूषण
विधिरत्रनगुरुःइतितच्चौर्यकामुकविषयंसंबोधनेव्यंग्यं इदंमयेयनदपङ्कमितिसखीवैदग्ध्याख्यापनेनतटस्थविदग्धलोकविषयंव्यंग्यं।

तदेवमनुक्तव्यवस्थापितशब्देन अग्रे इति द्वितीयोद्योते असंलक्ष्यक्रमो व्यंग्यः क्रमेणोद्योतित इति विवक्षितान्यपर।
वाच्यस्य द्वितीयप्रभेदवर्णनावसरे यथा हि विधिनिषेधतदुभयात्मना रूपेण संलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः संक्षेपेणास्य वचनस्तथा

ओं अन्ये चैवंविधाः प्रकारा वाच्याद्विभेदिनः प्रतीयमानभेदाः संभवंति तेषां दिङ्मात्रमेतत्प्रद
र्शितम् द्वितीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्विभिन्नः सप्रपंचमग्रे दर्शयिष्यते तृतीयस्तु रसादिलक्षणः
प्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव तथा
हि वाच्यत्वं तस्य स्वशब्दनिवेदितत्वेन वा स्याद्विभावादिप्रतिपादनमुखेन वा पूर्वस्मिन्पक्षे स्वशब्दनिवे
दितत्वाभावे रसादीनामप्रतीतिप्रसंगः न च सर्वत्र तेषां स्वशब्दनिवेदितत्वं यत्राप्यस्ति तत्रापि विशि
ष्टविभावादिप्रतिपादनमुखेनैवैषां प्रतीतिः स्वशब्देन केवलमनूद्यते न तु तत्कृता विषयांतरे
तथा तस्या अदर्शनात् न हि केवलशृंगारादिशब्दमात्रभाजि विभावादिप्रतिपादनरहिते काव्ये
मनागपि रसवत्त्वप्रतीतिरस्ति १४ ॥

नालंकारध्वनिः अलंकाराणां भूयस्त्वान्ननयवोक्तं सप्रपंचमिति तृतीयस्त्विति शब्दो व्यतिरेके वस्त्वलंकारोपाख्याभिधेयत्वमप्या

तावद्रसभाववत्तदाभासतत्प्रशमाः पुनर्न कदाचिदभिधीयन्ते अथ चास्वाद्यमानतया प्रतिभान्ति तद्ध्वननव्यापाराद् ऋते
नान्यत्कल्पनीयतरम्। स्खलद्गतित्वाभावे मुख्यार्थबाधादेर्लक्षणानिबन्धनस्याशंकनीयत्वात्। अनौचित्येन तत्प्रवृत्तौ चित्त-
वृत्तेरास्वाद्यत्वे स्थायिन्या रसो व्यभिचारिण्या भावः। अनौचित्येन तदाभासः। रावणस्येव सीतायां रतेः; यद्यपि तत्र हास्यरसरूपतै-
व शृङ्गाराद्धि भवेद्धास इति वचनात्तथापि पाश्चात्येयं सामाजिकानां स्थितिः। तन्मयीभवनदशायां तु रतेरेवास्वाद्यतेति शृङ्गार-
तैव भाति। पौर्वापर्यविवेकावधीरणेन दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिमित्यादौ तदाभासो शृङ्गाराभासएवमङ्कातावा
हृदयमाह्लादयति यतो विशेषेण तत्पतनस्य गृहीतोऽपि पृथग्गणितो भेदो यथा॥ एकस्मिन्शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं
ताम्यतोरन्योन्यं हृदयस्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम्। दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनामिश्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नो मानकलिः स-
हासरभसव्यावृत्तकण्ठग्रहः॥ इत्यत्रेर्ष्याविप्रलम्भनाम्नो मानस्य प्रशमः। न चायं रसादिरर्थः पुत्रस्ते जात इत्यतो यथा
हर्षो जायते तथा नापि लक्षणया अपि तु सहृदयस्य हृदयसंवादबलाद्विभावप्रतीतेस्तन्मयीभावेनास्वाद्यमान एव
रस्यमानतैकप्राणः सिद्धस्वभावसुखादिविलक्षणः परिस्फुरति तदाह प्रकाशत इति तेन तत्र शब्दस्य ध्वननमेव
व्यापारोऽर्थस्य इत्यस्येति विभावाद्यर्थोऽपि तत्प्रजन्महृद्यमानो यन्नतो चित्तवृत्तिं जनयतीति जननातिरिक्तोऽर्थस्यापि
व्यापारो ध्वननमेवोच्यते स्वशब्देति शृङ्गारादिनाभिधाव्यापारवशादेव निवेदितत्वेनेति विभावादीनामपि तथाविधशब्दोपात्त-
त्वेः॥

तत्रस्वशब्दस्यान्वयव्यतिरेकौ रस्यमानतासारं रसं प्रति निराकर्तव्यं न न स्वैव तावितिति दर्शयति न च सर्वत्रेति यथा भट्टेन्दुराज
स्य यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थेमनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं लूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकाण्डविडम्ब
कश्च निविडो यत्पाण्डिमा गण्डयोः कृष्णे यूनि सयौवनासु वनितास्वेषैव वेशस्थितिः ॥ इत्यत्रानुभावविभावावबोधनो
त्तरमेव तन्मयीभावनयुक्त्या तद्धि भावानुभावोचित चित्तवृत्तिवासनानुरञ्जितस्वसंविदानन्दचर्वणागोचरोऽस्यात्मा स्फु
रत्येव अभिलाषचिन्तौत्सुक्यनिद्राधृतिग्लान्यालस्यश्रमस्मृतिवितर्कादिशब्दाभावेऽपि एवं व्यतिरेकाभावं प्रदर्श्यान्वया।
भावं दर्शयति यत्रापीति तत्रादिति स्वशब्दनिवेदितत्वम् प्रतिपादनमुखेनेति शब्दप्रयुक्त्या विभावादिप्रतिपत्त्यर्थः
सा केवलमिति तथाहि याते द्वारवतीं तदा मधुरिपौ तद्दत्तझम्पानतां कालिन्दीतटरूढवञ्जुललतामालिङ्ग्य सोत्कं
ठया उद्गीतं गुरुबाष्पगद्गदगलत्तारस्वरं राधया येनान्तर्जलचारिभिर्जलचरैरप्युत्कमुत्कूजितम् ॥ इत्यत्र विभावानुभा
वमध्यानतया प्रतिपत्तेरूर्ध्वं तदुत्कण्ठा चर्वणागोचरं प्रतिपद्यत एव सोत्कं वशब्दः केवलं सिद्धं साधयति तर्कामित्यनेन तत्का
भावानुकर्षणे सोत्कं शब्दः प्रयुज्यमानोऽपि नानर्थकः पुनरनुभावप्रतिपादने हि पुनरुक्तमतन्मयीभावो वा तत्र तद्ध
तेत्यत्र देनमाह विपर्यये त्विति यद्विश्रम्येत्यादौ तद्विपर्यये भावेऽपि यज्जवति तन्वने तदीदृशिभावः प्रदर्शनमेवद्रढयति तद्धी
ति केवलशब्दार्थं स्फुरयति विभावादीति काव्यमिति तवमनेकाव्यरूपतया प्रयुज्यमानमित्यर्थः मनागपीति ॥ शृङ्गार
हास्यबीभत्सरौद्रवीरभयानकाः करुणाद्भुतशान्ताश्च नव नाट्ये रसाः स्मृताः इत्येवं स्वशब्देन सह रसादेर्व्यतिरेकान्वया
भावमुपदर्शयितमेवोपसंहरति यत इत्यादिना कथंचिदित्यनेन १५ ॥

ध्वन्या-
लोच-
१८

अभिधेयमेव सामर्थ्यं सहकारिशक्तिरूपं विभावादिकं रसध्वनने शब्दस्य कर्तव्ये अभिधेयस्य च तज्जन्महृदयाभिन्नयोग
ह्येमतया जननव्यतिरिक्ते दिवाभोजनाभावविशिष्टपीनत्वानुमितरात्रिभोजनविलक्षणेन यथा वानुमानव्यतिरिक्ते ध्वन
ने कर्तव्ये सामर्थ्यं शक्तिविशिष्टसमुचितवाचकसाकल्यमिति द्वयोरपि शब्दार्थयोर्ध्वननव्यापारः एवं ह्येपदत्तावुपक्र
म्याद्योद्भूषितः द्वितीयस्तु कथं विदेगोंऽकृतः जननानुमानव्यापाराभिप्रायेणोद्भूषितः ध्वननाभिप्रायेणोऽङ्गीकृतः यस्त्वत्रा

ङ्गं यतश्च स्वाभिधानमन्तरेण केवलेभ्यो विभावादिभ्यो विशिष्टेभ्यो रसादीनां प्रतीतिः केवला।
च्च स्वाभिधानमात्रादप्रतीतिः तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसा।
दीनां न त्वभिधेयत्वं कथंचिदिति तृतीयोऽपि प्रभेदो वाच्याद्भिन्न एवेति स्थितं वाच्येन त्वस्य स
हेव प्रतीतिरित्यग्रे दर्शयिष्यते १५ ॥

पि तात्पर्यशक्तिमेव ध्वननं मन्यन्ते स न वस्तुतत्त्ववेदी विभावानुभावप्रतिपादके हि वाक्ये तात्पर्यशक्तिः भेदसंसर्गे वा पर्यव
स्येन्न तु रस्यमानतासारे रसे इत्यलं बहुना इति शब्दो हेत्वर्थः इति अतो हेतोरयं तृतीयोऽपि प्रकारो वाच्याद्भिन्न एवेति संबन्धः
सहैवेति इव शब्देन विद्यमानोऽपि क्रमो न संलक्ष्यत इति दर्शयति अग्रे इति द्वितीयोद्योते ॥ १५ ॥ १८

मान=

हासव्याजेनैव दर्शयति काव्यस्यात्मेति स एवेति प्रती
यमानेपि=१

एवंप्रतीयमानंपुनरन्यदेवेति इयताध्वनिस्वरूपंव्याख्यातं अधुनाकाव्यात्मत्वमितिप्रक्रांतेतृतीयएवरसध्वनिरिति
मंतव्यमितिहासबलात्प्रक्रांतद्वितीयस्यार्थवस्तुत्वेनरसएववस्तुतआत्मावस्त्वलंकारध्वनीतरसंप्रतिपर्यवस्यतइतिवा।

काव्यस्यात्मासएवार्थस्तथाचादिकवेःपुराक्रौंचद्वंद्ववियोगोत्थः शोकःश्लोकत्वमागतः ॥
विविधविशिष्टवाच्यवाचकरचनाचारुणःकाव्यस्यसारभूतःसएवार्थः सन्निहितसहचरीविर
हकातरक्रौंचाक्रन्दजनितःशोकएवश्लोकतयापरिणतः ॥ मानिषादप्रतिष्ठांत्वमग
मःशाश्वतीःसमाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीःकाममोहितम् ५ ॥

व्याङ्गत्यसंनाविच्यभिप्रायेणध्वनिःकाव्यस्यात्मेतिसामान्येनोक्तम्. शोकइतिक्रौंचस्यद्वंद्ववियोगेनसहचरीहननोद्भूतेन
साहचर्यध्वंसनेनउत्थितोयःशोकःस्थायिभावोनिरपेक्षभावत्वाद्विप्रलंभशृंगारोचितस्थायिभावत्वादन्यएव सएवतथाभूत।

ध्वन्या
लो॰ प्र॰
१९
19

विभावतदुत्थाक्रंदाद्यनुभावचर्वणया हृदयसंवादतन्मयीभवनक्रमादास्वाद्यमानतां प्रतिपन्नः करुणरसरूपतां लौ
किकशोकव्यतिरिक्तां स्वचित्तद्रुतिसमास्वाद्यसारां प्रतिपन्नो रसः परिपूर्णकुंभोच्छलनवच्चित्तवृत्तिनिःष्यन्दस्वभाव
वाग्विलापादिवत्समयानपेक्षत्वेपि चित्तवृत्तिव्यंजकत्वादिति नयेनाकृतकतयैवावेशवशात्समुचितछन्दोवृत्तादि
नियंत्रितश्लोकरूपतां प्राप्तः मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहि
तमिति न तु मुनेः शोक इति मंतव्यम् एवं हि सति तद्दुःखेन सोपि दुःखित इति कृत्वा रसस्यात्मतेति निरवका
शं भवेत् न तु दुःखसंतप्तस्यैषा दशेति एवं हि चर्वणोचितशोकस्थायिभावात्मककरुणरससमुच्छल
नस्वभावत्वात्स एव काव्यस्यात्मा सारभूतस्वभावोपरशब्दवैलक्षण्यकारकः एतदेवोक्तं हृदयदर्पणे यावत्
पूर्णो न चैतेन तावन्नैव वमत्यमुमिति छंदांस्येतेनांगमेन सर्वेष्वेव काव्येषु लादिमाद नान्यआत्मा तेन यदाह भट्ट
नायकः शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदंत्याख्यानमेतयोः द्वयोर्गुणत्वे व्यापार
प्राधान्ये काव्यधीर्भवेत् इत्याशंक्य व्यापारो हि यदि ध्वननात्मा रसनास्वभावस्तन्नापूर्वमुक्तं अभिधैव व्यापारस्तथाप्य
स्याः प्राधान्यं नेत्यावेदितं प्राक् श्लोकं व्याचष्टे विविधेति विविधं तत्तदभिव्यंजनीयरसानुगुण्येन विचित्रकत्वा वाच्य
वाचकरचनायां च पश्चादुपात्ताया व्यालंकारगुणानुकूलमित्यर्थः तेन सर्वत्रापि न ध्वनसद्भावेपि तथा व्यवहारः आत्मसद्भावे
पि क्वचिदेव जीवव्यवहार इत्युक्तं प्रागेव तेन नात्निरवकाशं यदुक्तं हृदयदर्पणे सर्वत्र तर्हि काव्यव्यवहारः स्यादिति
निहतसहचरीति विभावउक्तः आक्रन्दितशब्देनानुभावः जनित इति चर्वणागोचरत्वेनेति शेषः १८ ॥

१९

ननु शोकचर्वणातो यदि श्लोकस्तद्भूतः तत्प्रतीयमानं वस्तु काव्यस्यात्मेति कृतमित्याशंक्याह शोको हीति करुणरसस्य तच्चर्व-
णागोचरात्मनः शोकः स्थायिभावः शोके हि स्थायिभावे यदि भावानुभावाः तत्समुचिताश्चित्तवृत्तिः चर्वणात्मा रस इत्यौ-
चित्यात् स्थायिनो रसतापत्तिरित्युच्यते शोकस्वसंविदितं परगतं अनुमितं च चित्तवृत्तिजातं संस्कारक्रमेण हृदयसंवादमादधानं
चर्वणायामुपयुज्यत एव ननु प्रतीयमानरूपमात्मा तस्य त्रिभेदः प्रतिपादितो न तु रसैकरूप मनेनैवेति ह्यनेन रसस्यैवात्म-
भूतत्वमुक्तं भवतीत्याशंक्याभ्युपगमेनैवोत्तरमाह प्रतीयमानस्यैवेति अन्यो भेदौ वस्त्वलंकारात्माभाव यद्ग्रहणं व्यभिचा-

ॐ शोको हि करुणरसस्थायिभावः प्रतीयमानरूप एवेति प्रतिपादितम् प्रतीयमानस्य चान्यभे-
दप्रदर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणं प्राधान्यात् १० ॥

रिणोऽपि चर्व्यमाणस्तावन्मात्रविश्रान्तावपि स्थायिचर्वणापर्यवसानोचितरसप्रतिष्ठामनयाप्यापि प्राणकत्वं भवतीत्यु-
क्तम् यथा नवेन नखाग्रेण वितद्वयन्ती विवर्तयन्तीव लयं विलोलम् आमन्द्रमाशिञ्जितनूपुरेण पादेन मन्दं भुवमालिखन्
ती इत्यत्र लज्जाया रसभावशब्देन च तदाभासतत्प्रशमावपि संगृहीतावेव प्रवीणत्वैविध्येऽपि न देकरूपत्वात् प्राधान्यादिति
रसपर्यवसानादित्यर्थः तावन्मात्रविश्रान्तावपि चान्यशब्दवैलक्षण्यकारित्वेन वस्त्वलंकारध्वनेरपि जीवितत्वमौ-
चित्यमक्षमितिभावः १० ॥

ना द्व

एवमितिह्यासम्प्रत्वेन प्रतीयमानस्य काव्यात्मतां प्रदर्श्य स्वसंवित्सिद्धमप्येतदिति दर्शयति सरस्वतीति वाग्रूपा भगवती
त्यर्थः अर्थशब्देन वस्तुशब्दं वस्तुशब्देन तत्त्वशब्दं च वस्तुशब्द आचष्टे निःष्यन्दमानेति विद्यमानत्वरसं स्वयमेव प्रस्नु
वानेत्यर्थः यदाह भट्टनायकः वाग्धेनुर्दुग्ध एतं हि रसं यद्बालतृष्णया तेन नास्य समः स स्याद्दुह्यते योगिभिर्हि यः तदा
वेशेन विनाप्याकांक्ष्या हि योगिभिर्दुह्यते अत एव यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे इत्यनेन सा
रात्मवस्तुपात्रत्वं हिमवत उक्तम् अभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तमिति प्रतिपदं नूतनतया प्रतिभानात्त्रमीयमाना अपि तत्तदावेशेन भा

ॐ सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम् ॥ अलोकसामान्यं प्रतिभावि
शेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति ॥ येनास्मिन्नतिविचित्रकविपरम्परावाहिनि संसारे का
लिदासप्रभृतयो द्वित्राः पंचषा वा महाकवय इति गण्यन्ते ६ ॥

वस्तुतत्त्वं निःष्यन्दमाना महतां कवीनां सरस्वती
लोकासामान्यं प्रतिभाविशेषं परिस्फुरन्तमभिव्यनक्ति = २

समानेत्यर्थः यथोक्तमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन नायकस्य कवेः श्रोतुः समानोऽनुभवस्ततः इति प्रतिभा अपूर्ववस्तुनिर्मा
णक्षमा प्रज्ञा तस्या विशेषो रसावेशवैशद्यसौन्दर्यकाव्यनिर्माणक्षमत्वं यदाह मुनिः कवेरन्तर्गतं भावमिति येनेत्यभि
व्यक्तेन स्फुरता प्रतिभाविशेषेण निमित्तेन महाकवित्वगणनेति यावत् ६ ॥

ध्वन्या
लोक.
२१

21

न=२

इदं चेति न केवलं प्रतीयमानं उ न वस्त्व देवैस्तत्कारिकास्थवितौ स्वरूपविषयभेदौ एवं यावद्भिन्नसामग्रीवेद्यत्वमपि वाच्या।
निर्दिष्टत्वे प्रमाणमिति यावत् वेद्यते इति न तु वेद्यते येन न स्यात् द्रसावितिभावः काव्यस्य तत्त्वभूतो योऽर्थस्तस्य भावनावाच्यातिरेके
ण नवरतं चर्वणा तत्र विमुखानां स्वराः षड्जादयः सप्त श्रुतिर्नाम शब्दस्यैव तत्त्वज्ञानमात्रकाविषयरूपान्तरं तत्परिणाममाण ....

न

इदं चापरं प्रतीयमानस्यार्थस्य सद्भावसाधनं प्रमाणम् शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न तु वेद्यते वेद्यते
स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् योऽर्थो शासनज्ञानमात्रेणापि न वेद्यते सोऽर्थो यस्मात् केवलं काव्या
र्थतत्त्वज्ञैरेव ज्ञायते यदि वाच्यरूप एवासावर्थः स्यात् तद्वाच्यवाचकस्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात्
अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यार्थतत्त्वभावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादि ल
क्षणं विदामगोचर एवासावर्थः ॥७॥

शिव प्रगीतानां गान्धर्वलक्षण

स्वरान्तरं तद्गतोऽभयभेदकल्पिना द्वाविंशतिविधाः श्रुत्यादिग्रहणेन तानालंकारग्रामरागभाषाविभाषान्तरभाषा देशीमार्गरूपं ते
प्रकृष्टं गीतं गानं येषां ते प्रगीताः गातृव्याप्रख्या इत्यादिकर्मणि षष्ठी आरंभेण चात्र फलपर्यन्तता लक्ष्यते ॥७॥

एवमिति स्वरूपभेदेन विषयभेदेन भिन्नस्यामुष्य ज्ञेयत्वेन वेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञेयाविति प्रहीर्थे कृत्यः । सर्वो हि तयायतनत इतीयता
प्राधान्ये लोकप्रसिद्धत्वं प्रमाणमुक्तम् नियोगार्थेन वक्तव्येन शिक्षाक्रम उक्तः । प्रत्यभिज्ञेयशब्देनेदमाह काव्यं तु जातु जायेत ।
कस्यचित्प्रतिभावत इति नयेन यद्यपि स्वयमस्यैव तत्त्वविद्भातीति तथापीदमित्थमिति विशेषतो निरूप्यमाणं महत्त्वशालि
भवति यथोक्तमस्मत्परमगुरुभिः श्रीमदुत्पलदेवपादैः । तैस्तैरप्युपयाचितैरुपनतस्तन्व्याः स्थितोऽप्यन्तिके कान्तो लोकस
मान एव न परिज्ञातो नो रन्तुं यथेति तेन ज्ञानस्यापि विशेषतो निरूपणं नसन्ध्यानात्मकमत्र प्रत्यभिज्ञानं न तत्तदेवेदमित्येता ।

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्राधान्यं तस्यैवेति दर्शयति ॥ सोऽर्थस्तद्व्यक्ति
सामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन यत्नतः प्रत्यभिज्ञेयौ तौ शब्दार्थौ महाकवेः ॥ स व्यंग्योऽर्थस्तत्प्रकाशन
सामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन न सर्वः । तावेव शब्दार्थौ महाकवेः प्रतिभिज्ञेयौ व्यंग्यव्यंजकाभ्यामेव ।
हि सम्यक्प्रयुक्ताभ्यां महाकवित्वलाभो महाकवीनाम् न वाच्यवाचकरचनामात्रेण ८ ॥

वन्मात्रम् महाकवेरिति यो महाकविरहं भूयासमित्याशास्ते एवं व्यंग्यस्यार्थस्य व्यंजकस्य च शब्दस्य प्राधान्यं वदता व्यंग्य
व्यंजकभावस्यापि प्राधान्यमुक्तम् इति ध्वननं ध्वन्यते ध्वननमिति त्रितयमप्युपपन्नमित्युक्तम् ननु प्रथमोपादीयमानता हि वाच्याव
कतन्नावस्यैव किं न प्राधान्यमित्याशंक्योपायानामेव प्रथममुपादानं भवतीत्यभिप्रायेण विरुद्धोऽपि प्राधान्ये सामर्थ्ये हेतुरिति निदर्शयति
इदानीमित्यादिना ९ ॥

ध्वे-१

आलोकनमालोकः वनितावदनारविन्दावलोकनमित्यर्थः। तत्रचोपायोदीपशिखा २१ ॥ प्रतिपदितिभावेक्विप् तस्यव

इदानींव्यंग्यव्यंजकयोःप्राधान्येपियद्वाच्यवाचकावेवप्रथममुपाददतेकवयः तदपियुक्तमेवे।
त्याह ॥ आलोकार्थीयथादीपशिखायांयत्नवांजनः तदुपायतयातद्वदर्थेवाच्येतदादृतः ॥
यथाह्यालोकार्थीसन्नपिदीपशिखायांयत्नवांजनोभवति तदुपायतया नहिदीपशिखामंतरे
णालोकःसंभवति तद्वद्व्यंग्यमर्थंप्रत्यादृतोवाच्येर्थेयत्नवान्भवति अनेनप्रतिपादकस्यक
वेर्व्यंग्यप्रतिव्यापारोदर्शितः प्रतिपाद्यस्यापितंदर्शयितुमाह ~~इदानीमित्यादिना~~ २१ ॥
यथापदार्थद्वारेणवाक्यार्थःसंप्रतीयते वाच्यार्थपूर्विकातद्वत्प्रतिपत्तस्यवस्तुनः यथापदार्थद्वा
रेणवाक्यार्थावगमस्तथा वाच्यार्थपूर्विकाव्यंग्यस्यार्थस्यप्रतिपत्तिः २२ ॥

स्तुन इति व्यंग्यरूपस्यसारस्येत्यर्थः अनेनश्लोकेतात्यंतसहृदयोयोनभवति तस्यैवस्फुटसंवेद्यपवक्रमोयथा अत्यंतशह
हृत्तोयोनभवतितस्यपदार्थवाक्यक्रमः २२ ॥

त=२ का=३

काशमानसहृदयभावस्य तु वाक्यार्थे तत्कुशलस्यैवमत्रापि क्रमोऽभ्यस्ताविनाभावस्मृत्यादिवदसंवेद्यः न त्वालुप्यत इति
प्राधान्यादेव तु अस्पर्शनान्तरस्मरणादिना मध्ये विश्रान्तिं न कुर्वत इति क्रमस्य सतोऽप्यलक्षणं प्राधान्ये हेतुः स्वसामर्थ्यमाकांक्षा
योग्यतासन्निधयः विभाव्यत इति विषादेन विभक्ततोऽयो विभक्ततया न भाव्यत इत्यर्थः अनेन विद्यमान एव क्रमो न संवे
द्यत इत्यर्थः तेन यत्स्फोटाभिप्रायेण सत्त्रिवक्रम इति व्याचक्षते तत्स्वतन्त्रविरुद्धमेव वाक्यार्थविमुखो विश्रान्तिनिबंधनं

ॐ इदानीं वाच्यार्थप्रतीतिपूर्वकत्वेऽपि तत्प्रतीतेर्व्यङ्ग्यस्यार्थस्य प्राधान्यं यथा न व्यालुप्यते तथा
दर्शयति स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रथयन्नपि। यथा व्यापारनिष्पत्तौ पदार्थो न विभाव्य
ते ॥ यथा स्वसामर्थ्यवशेनैव वाक्यार्थं प्रकाशयन्नपि पदार्थो व्यापारनिष्पन्नो न विभाव्यते विभ।
क्ततया तद्वत्सचेतसां सोऽर्थो वाच्यार्थविमुखात्मनां बुद्धौ तत्त्वार्थदर्शिन्यां झगित्येवावभासते यत्रा
वभासते २२ ॥

परितोषमलभमानस्तात्पर्यहृदयं येषामित्यनेन सचेतसामित्यस्यैवार्थो विभक्तः सहृदयानामेव न तु यं महिमा स्वरूपतन्त्रकाव्य।
स्यासौ कश्चिदतिशय इत्याशंक्याह यत्रावभासत इति तेनात्र विभक्ततया नावभासते ननु वाच्यस्यैव सवेद्यानवभासः अतएव तद्
तीयोद्योते चटप्रदीपदृष्टान्तेन बलाद्योग्यप्रतीतिकालेऽपि वाच्यप्रतीतिर्न विघटत इति यद्वक्ष्यति तेन सहास्य ग्रन्थस्य न विरोधः २२

ध्वन्या- लो १- २२

सद्भावमिति सद्भावं साधुभावं प्रथयान्नं चेत्यर्थः । हृदयं हि शब्दनिष्पिपादयिषितं पूर्वैरुक्तमेतेति लक्षणे उपयोजयन्निति उपयोगं मामय
न्. तमर्थमिति निवायमनुपयोगः स्वशब्देनात्मवाची स्वश्चात्मा च यस्य स्वार्थौ गौणाभ्यां यथासंख्येन तेनार्थेन गुणीकृतात्मा शब्दो
गुणीकृताभिधेयः तमर्थमिति सरस्वतीस्वादु तदुक्तवस्त्विति यदुक्तं व्यंक्तः द्योतयतः व्यङ्क्त इति हि वचनेनेदमाह यथप्य

एवं वाच्यव्यतिरेकिणो व्यंग्यस्यार्थस्य सद्भावं प्रतिपाद्य प्रकृते उपयोजयन्नाह ॥ यत्रार्थः शब्दो
वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥ यत्रार्थो
वाच्यविशेषः शब्दो वा तमर्थं व्यंक्तः स काव्यविशेषो ध्वनिरिति अनेन वाच्यवाचकचारुत्वहेतुभ्य
उपमादिभ्योऽनुप्रासादिभ्यश्च विभक्त एव ध्वनेर्विषय इति दर्शितं यदप्युक्तं प्रसिद्धप्रस्थानातिक्रमि
णो मार्गस्य काव्यत्वहानेर्ध्वनिर्नास्तीति तदप्ययुक्तं यतो लक्षणकृतामेव स केवलं न प्रसिद्धो ल
क्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे स एव सहृदयाह्लादि काव्यं ततोऽन्यच्चित्रमित्यग्रे दर्शयिष्यामः । यदप्युक्तं क
मनीयमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालंकारादिप्रकारेष्वन्तर्भाव इति ॥ व्यंग्यशब्द एव व्यंजक

विवक्षितेन वा

स्तथाप्यर्थस्यापि सहकारितां नन्वत्राति अन्यथा नत्र्ता नार्थोऽपि शब्दस्त व्यंजकः स्यात् विवक्षितान्यपरवाच्ये च शब्द
स्यापि सहकारित्वं भवत्येव विशिष्टशब्दाभिधेयतया विना तस्यार्थस्याव्यंजकत्वादिति सर्वत्र शब्दार्थयोरुभयोरपि
ध्वननं व्यापारः तेन यद्भट्टनायकेन हि वचनं दूषितं तन्नजानन्मीलिकयैव यत्रार्थः शब्दो वेति विकल्पाभिधानं प्राधान्याभि

अर्थोऽपि वाच्यो वा ध्वनतीति शब्दोऽप्येवम् व्यङ्ग्यो वा ध्वन्यत इति व्यापारो वा

काव्यं च न हि शेषस्यासौ काव्यस्याविशेषः काव्यग्रहणं गुणालंकारोपस्कृत शब्दार्थपृष्ठपाती ध्वनिलक्षण आत्मेत्युक्तं तेन नैनं त्रिरवकाशो स्फुटार्थापन्नाविषध्वनिव्यवहारः स्यादिति यच्चोक्तं चारुत्वप्रतीतिस्तर्हि काव्यस्यात्मा स्यादिति तदङ्गीकृ मेव नास्ति खल्वयं विवाद इति यच्चोक्तम् चारुणः प्रतीतिर्यदि काव्यात्मा प्रत्यक्षादिप्रमाणादपि सा भवेत्तथा स्यादिति न तु शब्दार्थमयकाव्यात्माभिधानप्रस्तावे कथं प्रसंग इति न किंचिदेतत् स इति अर्थो वा शब्दो वा व्यापारो वा शब्दार्थयोर्ध्वनन मिति कारिकया तु प्राधान्येन समुदाय एव काव्यरूपो मुख्यतया ध्वनिरिति प्रतिपादितम् विभक्त इति गुणालंकाराणां वाच्य

तदयमसमीचीनम् यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यंग्यव्यंजकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः वाच्यवाचकचारुत्वहेतवस्तस्यांगभूता न तु तदेकरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् परिकरश्लोकश्चात्र व्यंग्यव्यंजकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्तःपातिता कुतः १४ ॥

वाचकभावप्राणत्वात् अस्य च तद्व्यंग्यव्यंजकभावसारत्वान्नास्य तेष्वन्तर्भाव इति अन्यत्र भावो विषयार्थः एवं तावदतिरिक्तः कोऽयं ध्वनिरिति निरूपितम् लक्षणकृतामेवेति लक्षणकाराप्रसिद्धता विरुद्धो हेतुः भवन्तु भगीरथादयः स्यादिकस्य तत्काव्यस्य वाक्तापि न किंचिच्चित्रमिति विस्मयकृद्वृत्तादिवर्णनसमुद्यदभिलषणीयचमत्कारसारसरसनिःष्यन्दमयमित्यर्थः काव्यानुकारित्वाद्वा विभेते एषु भावनाहाकलाभावत्वाद्वा अप इति प्रधानगुणभावाभ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थिते द्विधा काव्ये ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयत इति तृतीयो यो नैवास्ति परिकरार्थं कारिकार्थस्याधिकावापं कर्तुं श्लोकः परिकरश्लोकः १४

तत एव हि यत्नेन लक्षणीयता लक्षयत्व प्र सिद्धकत्वमसिद्धो हेतुः =४

ध्वन्या
लो प्र.
२५

येऽप्यलंकारे वैशद्येनेति वा सन्तयास्फुटतया चेत्यर्थः। अभिहितमिति भूतप्रयोगः। आदौ व्यञ्जकत्वस्य व्याख्यातत्वात्। गुणीकृतात्मे
ति आत्मशब्देन स्वशब्दस्यार्थो व्याख्यातः। न चैतदिति व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यं प्राधान्यं च तत्त्रियपर्यवसानचकास्ति उक्तो न तावद्भासित्यामि
ति नयेनाहं व्यङ्ग्योपचारेण विश्रान्तेस्तथापि विवेचके जीवितान्वेषणे क्रियमाणे यत्र व्यङ्ग्योऽर्थः पुनरपि वाच्यमेवानुप्राणयन्नास्ते न तत्रा

ऽनेन तु यत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य वैशद्येनाप्रतीतिः स नाम मा भूद्ध्वनेर्विषयः। यत्र तु तत्प्रतीतिरस्ति
यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसंकरालंकारादौ न तत्र ध्व
नेरन्तर्भावो भविष्यतीत्यादि निराकर्तुमभिहितम्। उपसर्जनीकृतस्वार्थाविति। अर्थो गुणीकृतात्मा
गुणीकृताभिधेयः शब्दो वा यत्रार्थान्तरमभिव्यनक्ति स ध्वनिरिति। तेषु कथं तस्यान्तर्भावः। व्यङ्ग्यप्राधा
न्ये हि ध्वनिः। न चैतत्समासोक्त्यादिष्वस्ति। समासोक्तौ तावत्। उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृ
हीतं शशिना निशामुखम्। यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्॥

तदुपकरणत्वादेव तस्यालंकारता। तेनो वाच्यादेव तदुपस्कृताच्चमत्कारलाभ इति यद्यपि व्यङ्ग्येऽरसध्वनिरस्ति तथापि मध्यक
क्ष्यानिविष्टो व्यङ्ग्योऽर्थो न रसोन्मुखीभवति स्वातन्त्र्येणापि तु वाच्यमेव व्यङ्ग्यसंस्कृतं यावतीति गुणीभूतव्यङ्ग्यतोक्ता समा।
सोक्ताविति यत्रोक्तेर्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानैर्विशेषणैः। सा समासोक्तिरुदिता संक्षिप्तार्थतया बुधैरिति च समासोक्तेर्लक्ष
णं स्वरूपं देवत्वेन्नीमत्रिवैचनमिति पादचतुष्टयेन क्रमाडक्रम। उपोढरागेणेत्यादौ सांध्योहणीमाप्रेमवयेन विलोलतास्ता

रकाज्योतींषि विनेत्रत्रिभागस्य यत्र न षेति फणिन्येव प्रेमबन्धेन गृहीतमाभाभासिते परिचुंबितम्बाकोतं च । निपायामृतं
शशिभो वदनकोकनदं वेति य इति यथा कृटिति ग्रहणेन प्रेमबन्धेन वा तिमिरं वस्त्रं कं सूक्ष्मांशेन च । तिमिरांशुकं रश्मिशबली
कृतं तमःपटलं तिमिरांशुकं नीलजालिकानवाच्छादितो वपूरुदितारागात्सम्बन्धात्संध्यारागाद्भूतेन रप्रेमरूपाद्धेतोः पूर्वे।
पिपूर्वस्यां दिशि श्रपव गलितं पश्यंतं पतितं नवनया राज्ञा करणभूतया समस्तं मिश्रितं उपलक्षणेनेवानन्तविलिनं रात्रिमुखे भो

इत्यादौ व्यंग्येनानुगतं वाच्यं प्राधान्येन प्रतीयते समारोपितनायिकानायकव्यवहारयोर्निशाशशिनोः
वैरेव वाक्यार्थत्वात् आक्षेपेऽपि व्यंग्यविशेषाक्षेपिणो वाच्यस्यैव चारुत्वम् प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षे
पोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञायते तत्र शब्दोपारूढो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यंग्य
विशेषमाक्षिपन् मुख्यं काव्यशरीरम् चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्यविवक्षा य
था ॥ अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिः कीदृक्तथापि न समागमः ॥ अत्रापि व्यं
ग्यप्रतीतौ वाच्यस्यैव चारुत्वमुत्कर्षवदिति तस्यैव प्राधान्यविवक्षा यथा च दीपकापह्नुत्यादौ

सा विदितेन ज्ञानम् तिमिरसंवलितांशुदर्शनेऽह्नि रात्रिमुखमिति लोकेन तत्क्षणे नूतनस्फुरदालोके नायिकापक्षे गतये।
तिकहृदयं रात्रिपक्षे अपि शङ्कितेन लक्षितेन मिश्रस्थानेन रः अत्र च नायकेन यस्माज्ञेन तेन चुंबनोपक्रमे पुरो नीलांशुकस्य गल
नं पतनं न परिचायुरोऽग्रे तथा गृहीतेन नायकेन मुखमिति संबन्धः तेनात्र व्यंग्ये प्रतीतेऽपि न प्राधान्यं ततोऽपि नायिकाव्यवहा
रो निशाशशिनोरेव शृंगाररविभावरूपो संस्कृतीणां वसंकाभक्तोभजेते ततस्तु वाच्यादिभावीभूतावसनिः ध्वन्दः

उन्नीतोऽभिधेय एव न व्यङ्ग्यः इत्यत एव समासोक्तिः तत्प्रकृतार्थमेव ग्रन्थार्थमत्य जत्व व्यङ्ग्योऽनानुगतमिति एकदेशविवर्ति चेत्थं रूपकं स्यात् = २

ध्वन्यालोक २५

25

यत्तु व्याचष्टे तस्या निशायेति कर्तृपदं न वाचेतनायाः कर्तृत्वमुपपन्नमिति शब्देनैव नायिकाव्यवहारः राजहंसैरवीज्यन्त शरदेव सरोनृपाः इतिवत् न तु समासोक्तिस्तस्य विशेषणभावाद्गम्यते इति तानेनाभिधाव्यापारनिरासादित्यलमवान्तरेण बहुना नायिकायानायकयोर्व्यवहारः स निशायां समारोपितः नायिकायां नायकस्येव व्यवहारः स शशिनि समा

व्यङ्ग्यत्वेनोपमायाः प्रतीतावपि प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न तया व्यपदेशः न तु दत्रापि द्रष्टव्यं यत्र तु निमित्तायामपि विशेषोक्तौ आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि गन्तुमना अपि पथिकः संकोचं नैव शिथिलयति इत्यादौ व्यङ्ग्यस्य प्रकरणसामर्थ्यात्प्रतीतिमात्रेण तत्प्रतीतिनिमित्ता काचिच्छित्तिरस्तीति न प्राधान्यम् पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वे तद्भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावो न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम् वाच्यस्य तत्रोपसर्जनीभावेनाविवक्षितत्वात् अपह्नुतिदीपकयोः पुनर्वाच्यस्य प्राधान्यं व्यङ्ग्यस्यानुयायित्वं प्रसिद्धमेव संकरालंकारेऽपि यदालंकारोऽलंकारान्तरच्छायामनुगृह्णाति तदा व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येनाविवक्षितत्वान्न ध्वनिविषयत्वम् २५ ॥

रोपितः इति व्याख्यानेन को दोषप्रसंगः आक्षेपे इति प्रतिषेधरूपस्य यो विशेषाभिधित्सया व्यवस्थापितोऽस्य विषयः स ग्राह्योऽपोहितमतः तत्राधेयता ॥ अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमप्रियेण ते ॥

२५

ल

इति वक्ष्यमाणमरणविषयो निषेधात्मा आक्षेपः तत्र इयदस्तु इत्येतदेवास्तु प्रिये इत्यादिपत्नेन चारुत्वनिबंधनमित्याक्षेपाल
क्षेपमलंकृतं संस्थानम् ॥ उक्तविषयाक्षेपमेव भोः भोः किं सकरं इव पतितस्त्वं यो यकान्यागतिलता इत्युक्तिषित्स्व
मेव खलु मतिः सोऽयं जलं शूद्रते अथानोपनतनामकालस्तुतभांतृक्षोप्रतिकुप्यत सैवलोकाय घिनश्भावमहिमामार्गः पुनर्भ
वः अत्र कश्चित्सेवकः प्राप्यमस्मात्किमिति नश्यति सेभेद इत्यं तविषयमान स्पृहयः केन विहितेश्वना क्षेपेणाधतिबोध्यते तत्रा
क्षेपेण निषेधरूपेणावाच्यस्य सेवासम्बन्धसेवार्तक्षेपफलस्य तत्कृतो हेगात्मन ॥ शांतरसस्याधिभूत निर्वेदविभावानुभावरूप
तयावगमतकृतित्वं वामनस्यतु उपमानाक्षेपश्चाक्षेप इति लक्षणम् उपमानस्य स्वबुद्धादेराक्षेपो स्मिन्नस्य तदाक्षेपेणाक्षेपो स्मि
न्सतीति किं त्वया कृतमिति यथा तस्यास्तन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किंपार्वणेनेंदुना सौंदर्यस्य पदं दृशौ यदि च तैः किं नाम नी
लोत्पलैः किं वा कोमलकांतिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे ह्ही धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारंभेष्वपूर्वो ग्रहः ॥ अत्र
वर्ण्यापुपमार्थीवाच्यस्य वोपस्कृतने किं तेन कृत्यमिति त्वपहरन्तारोपश्चाक्षेपो व्याख्ययवचमत्कारकारणम् यदि वोपमा
नस्याक्षेपः सामर्थ्यादाकर्षणं यथा पेदूर्धनुः पांडु पयोधरेण शरदा दधानाद्रनखक्षतानाभम् प्रसादयन्तीसकलंकमिंदुं तापं रवे
वैरभ्यधिकं चकारेत्य त्रेर्ष्या कलुषितता यिकां तरमुपमानमाक्षिप्तमपि वाच्याधिमेवालंकारोऽतीति पृथानुसमासोक्तिरेव तदा
ह वाक्येन्योक्तिरिति अत्रैव प्रसिद्धं दृष्टांतमाह अनुरागवतीति तेनाक्षेपेणाप्रमेयसमर्थनमेवपदिसमासमिति निमंतव्य तत्रो
दाहरणेन समासोक्तिः श्लोकः पठितः अहोदैवगतिः कीदृगिति उरूपावनेआदिनिमित्तकोसमागमः इत्यर्थः तस्यैवेतिवा
व्यस्यैवेति यावत् वासनाभिप्रायेणायमाक्षेपो भामहाभिप्रायेण समासोक्तिविषयमुपमायां रूढद्यपेक्षात्वात्समासोक्त्या

पि=२

धन्या
लोप-
२९

द्वयोरिदमेकमेवोदाहरणं व्यस्तरूपकम् ॥ यत्रापि समासोक्तिर्वीरत्नश्राद्धे यो वा किमनेनास्माकं सर्वथाप्यलंकारादिषु
धर्मयं वाच्ये गुणीभवतीति तन्निःसाध्यमित्याशयेनात्र ग्रंथे गुरुभिर्निरूपितः एवं शाथान्यविवक्षायां दृष्टान्तमुक्त्वा व्यपदेशो ग्रंथान्य
कृत एव भवतीत्यत्र दृष्टान्तं स्वयं रसिद्धमाह यथा वेति उपमायाः इति उपमानोपमेयभावस्येमर्थः तथैवस्तु पमयाः दीपके हि आ
दिमध्यान्तविषयं क्रियादीपकमिष्यते इति लक्षणम् तत्र दीपके नैव शोभायया मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतः
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बाललतना मदक्षीणो नागः शरदि सरिदाश्यानपुलिना तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चा
र्थिषु नराः ॥ इत्यत्र दीपकत्वमेव चारुत्वम् अपह्नुतिरपि हस्याकिंचिदं तगैतोपमा तत्रापह्नवे नैव शोभाययया नेयं विशेति
भृंगालीमदेन सुरवरागद्रः अयमाक्रम्यमाणस्य कन्दर्पस्य तृषोर्ध्वमिति एवमादेरपि विचार्य उद्देशक्रमेण वशमेयानरमाह
अनुक्तनिमित्तायामपीति ॥ एकदेशस्य निगमे या गुणान्तरसंस्तुतिः विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिरिति स्मृता यथा स
एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः हरतापि तनुं यस्य शंभुना न हृतं बलं इयं वा अस्य न निमित्तेति ता स्यां वा अंगस्य सद्भावः
उक्तनिमित्तायां वस्तुस्वभावमात्रत्वे पर्यवसानमिति तथापि वाङ्ग्यसद्भावशंकायया कर्पूर इव दग्धोपि शक्तिमान्यो जने
जने नमोस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने तेन प्रकारद्वयमवधार्य तत्रनीयं प्रकारमाशंकते अनुक्तनिमित्तायामपीति
वांगस्येति शीतकृतानवल्वार्तिरत्र निमित्तम् इति भट्टोद्भटलक्षणमभिप्रायेणाह तत्त्वत्र काविश्वासारूत्वनिष्पत्तिरिति यत्तु रसि
केऽपि निमित्तं कस्यचित् कान्तासमागमेन मनागपि लब्धुतन्त्वपायं स्वप्नेमन्यमानो निद्रागमनश्रद्धामेको वन्तान् जागरीति
तदपि निमित्तं चारुत्वहेतनया नालंकारत्वाद्भिः कल्पितमपि न विशेषोक्तिभागेव तथाहि लयतीति एवंभूतो विभज्यमा

चिन्त्य

२९

भिव्य=२

श्रा

ननिमित्तोपस्कृतस्याचारुत्वहेतुः अन्यथा विशेषो किंचिन्न भवेत् एवमभिप्रायद्वयमपि साधारणेनाग्रे गुरुकृत्स्वयमुपपत्त न।
त्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाग्रे श्लोकव्यवस्थितइतिमन्तव्यं पर्यायोक्तमिति पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते वाच्यवाचकवृ
त्तिभ्यां शून्येनावगमात्मनेति लक्षणम् शत्रुच्छेददृढेच्छस्य मुनेरुत्पथगामिनः। रामस्यानेन धनुषा देशिता धर्मदेशना
इति अत्र भीष्मस्य भार्गवरामाभावाभिभावी प्रताप इति यद्यपि प्रतीयते तथापि तत्सहायेन देशिना धर्मदेशनेत्यभिधीयमा
नेनैव वाच्यार्थोऽलंकृतः अत एव पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना रूपेणोपलक्षितं सद्यदभिधीयते तदभिधीय
मानमुक्तमेव सत्पर्यायोक्तमित्यभिधीयते इति लक्षणपदम् पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम् अर्थालंकारत्वं सामान्यलक्षण
वेतिसर्वं बुध्यते यदित्यभिधीयत इत्यस्य बलाद्व्याख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति उदाहरणं च भमधम्मिअ इ
त्यादि तदलंकारत्वमेव हृदये संपन्नमात्मना यो पर्यवसानात् तदा चालंकारमध्ये गणना न कार्या भेदान्तराणि चास्य वक्त
व्यानि तदाह यदि प्राधान्येनेति ध्वनावित्यंतर्भावादात्मैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः तत्रेति यादृशो लंकारत्वेन वि
वक्षितस्तादृशो ध्वनिर्नोत्तमो भवति न तादृगस्माभिर्ध्वनिरुक्तः ध्वनिर्हि महाविषयः सर्वत्र भावाद्व्यापकः समस्तप्रतिष्ठा
स्थानत्वाच्चांगी न चालंकारो व्यापको न्यालंकारवत् न चांगमलंकार्यतंत्रत्वात् अप्यव्यापकत्वांगित्वे तत्त्वेनोपरम्यते
त्पद्यते चालंकारतानतिरिक्तमत्र पर्यायमवलंब्यते स्वकेवलं मात्सर्यग्रहात्पर्यायोक्तभागिताभावः न चैवं यदपि प्राक्तने
र्दृष्टमपि त्वस्माभिरेवोन्मीलितमिति दर्शयति भामहस्य यादृक्तदीयं रूपमभिमतं तादृगुदाहरणेन दर्शितम् तत्रै
व न व्यंग्यस्य प्राधान्ये चारुत्वहेतुत्वात् तेन तदनुसारितया तत्स्वरूपेयमुदाहरणांतरमपि कस्याने तत्रैव व्यंग्यस्य प्राधा

नपुनरिति

ग

मु ल्लैं

ध्वन्या लोच- २८

17

मिति संगतिः यदि तु तदुक्तमुदाहरणमनात्मभूतमयमिव इत्याद्युदाह्रियते तदस्माभिरिष्यत एव केवलं तन्नयमनवलंब्य।
अर्थश्रवणेनात्मसंस्कार इत्यनार्थचेष्टितम् यदाहुर्वैतिहासिकाः ॥ अवतरणायाप्यवच्छेदाय मृगएव त्वरकमृच्छति भामहेना
प्युदाहृतम् गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भुञ्जमहे यदधीतिनो विप्रा न भुञ्जत इति एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं नि
षेधति एतत्पर्यायवाह् तस्माद्रसदाननिवृत्तयेऽइति नचास्य रसदाननिषेधस्य कोऽपि स्याः किं विच्छित्तिरस्ति येन शाध्यान्येशंकेन ।
अपि तु तद्व्यंग्यो योऽवृत्तिरविप्रभोजने न विना यद्भोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तेस्तस्माकरणिके भोजनाद्यम
लंकुरुते न त्वस्य निर्विषभोजनेऽभवतीति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकारणं वेनिचिरेतनानामभिमतइति तात्पर्यम
अपह्नुतिदीपकयोरिति एतत्सर्वमेव निर्णीतमन्ततएवाह प्रसिद्धमिति प्रतीतेः प्रसादितं चेत्यर्थः सर्वं चैतदुपमाद्यपदेश
भाजनं यथा न भवतीति अमुया छायया यथा दृष्टांततयोक्रमपदेशाक्रमः सूरिणा यत्र मध्यशब्दो योजयितव्य पुनरपुक्तं व्य
ग्यं शापान्याभावान्न ध्वनिरिति निराकर्तुं पीतवेण वास्तु पुनरेकमेवोपमापापबध्यं रूपत्वेन ध्वनित्वाशंकनात् एतद्विवरण
कदीपकस्य सर्वत्रोपमान्वयो नास्तीति बहुतोदाहरणादेः अपंचेन विस्तारितं वास्तदनुपयोगिनितं तास्य प्रतिबि
बं च (अत एवेनमाह मन्द इत्यादि सुकल्पत्वादित्यंतम्) मदो जनयति प्रीतिं सानंगं मानभंगुरम् सप्रियासंगमोत्कंठां सासम
ह्यं मनसः शुचं ॥ अत्रोपचारोऽनुभजन्यत्वेनाप्युपमानोपमेयभावस्य सुकल्पत्वात् नहि क्रमिकार्णेनोपमानोपमेयभा
वः तथाहि एमइवदशरथो भूद्दशरथइव रघुरजोरघुसदृशः अजइव दिलीपवंशश्चित्रं रामस्य कीर्तिरियमिति न
चभवति तस्मात्क्रमिकत्वे समंवाधाकरणिकत्वमुपमां रुणद्धीति कोऽयं त्रासइत्यलंगर्दभेदोहानुवर्तनेन ॥ २८

वल्

धि

स्

संकरालंकारेपीति विरोधालंक्रियाहेतु समं तत्समसंभवे एकस्य च वचोन्यायदोषाभावेपि संकरस्तिलतण्डुलादेकः प्रका
रः यथा ममैव शशिवदनासितसरसिजनयनासितकुन्दरदशनपंक्तिरियम् गगनजलस्थलसंभवहृद्याकारा कृ
ताविधिनेति अत्र शशीवदनमस्याः तद्वदावदनमस्या इति रूपकोपमोल्लेखोयुगमनुयासंभवादेकतरपक्षत्यागग्रह
णप्रमाणाभावात्संकर इति व्यंग्यवाच्यतायाप्यवानिश्चयात्काव्यनिसंभावना योपिद्वितीयः प्रकारः शब्दार्थालंकाराणा
मेवात्रभाव इति तत्रापि प्रतीयमानस्य काशंका यथा स्मरस्मरमिव प्रियेन रमसे यदालिंगनादिति यत्रैव यमकमुपमा
च तृतीयः प्रकारो यत्रैकत्र वाक्यांशे अनेकार्थालंकारः तत्रापि द्वयोः साम्यादेकस्य व्यंग्यता यथा तस्या दयावसानत्वा
न्नेत्रे प्रतिभास्वति वासायवासरः कांतो विशतीव तमो गृहामिति अत्र हि स्तामि विपत्तिसमुचित व्रतग्रहणे हे वा कि
उत्पत्रक रूपणमेकदेशविवर्ति रूपकं दर्शयति उत्प्रेक्षा चेवशब्देनोक्ता तदिदं प्रकारद्वयमनुक्रमं। शब्दार्थवर्त्म्यलं
कारा वाक्यएकत्र भाविनः संकरो वैकवाक्यांशप्रवेशाद्वाभिधीयत इति ॥ चतुर्थस्तु प्रकारो यत्रानुग्राह्यानुग्राहक
भावो ऽलंकाराणां यथा ॥ प्रवाननीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या तया गृहीतं नु मृगांगनाभ्यस्ततो गृही
तं नु मृगांगनाभिः ॥ अत्र मृगांगनावलोकनेन तदवलोकनस्योपमा यद्यपि व्यंग्या तथापि वाच्यस्य संदेहालंकारस्याभ्यु
त्थानकारित्वेनानुग्राहकत्वाद्गुणीभूता अनुग्राह्यता। न हि संदेहे पर्यवसानं। यथोक्रमं। परस्परोपकारेण यत्रालंकृतय
स्थिताः स्वातंत्र्येनात्मलाभं नो लभंते सोपि संकरः ॥ तदाह यत्रालंकारद्वयादि एवं चतुर्ष्वपि प्रकारेषु ध्वनितानिराकृता
मध्यमयोस्तु व्यंग्यसंभावनैव नास्तीत्युक्तं आद्ये न प्रकारे शशिवदनेत्यत्र दृष्टान्ते कथंचिदस्ति संभावनेत्याशंक्य निराक

भवतिन गुणानुरागे खलानां केवलं प्रसिद्धि शरणानाम् । चन्द्रेणाप्रियामुखेदृष्टे इति संस्कृतम्

ध्वन्या
लोप्र.
२८

अलंकारत्वेयेति सममिति द्वयोरप्यान्दोल्यमानत्वादितिभावः ननु यत्र व्यंग्यमेव प्राधान्येन भाति तत्र किं कर्तव्यं
यथा हेउगुणगुणगुणतेवलाणलावयंपसिनिसरणाः हेपणोकुश्रउसमसिमणिवात्मणसिश्रासदेदिद्वे २५ ॥ ॥
अत्रार्थान्तरन्यासस्यावद्याच्यत्वेनाभानि व्यतिरेकापह्नुतीतु व्यंग्यत्वेन प्रधानतयेत्यभिप्रायेण शंकते अथेति तत्रे

ॐ अलंकारद्वयसंभावनायां तु वाच्यव्यंग्ययोः समं प्राधान्यम् अथवा व्योपसर्जनीभावेन व्यं
ग्यस्य तत्रापि व्यवस्थानेन तदा सोपि ध्वनिविषयोस्तु न तु स एव ध्वनिरिति वक्तुं शक्यं पर्यायोक्तनि
र्दिष्टन्यायात् २८ ॐ अपि च संकरालंकारस्य संकरोक्तिरेव ध्वनिसंभावनां निराकरोति २७॥

न्तरं तदा सोपीति संकरालंकारएवायं न भवति अपि त्वलंकारध्वनिनामायं ध्वनेर्द्वितीयोभेदः यथा पर्यायोक्ते निरूपितं
तत्सर्वमत्राप्यनुसरणीयं अथ सर्वेषु संकरप्रभेदेषु व्यंग्यसंभावनानिरासप्रकारं साधारणमाह अपि चेति २८ ॥ क्व
चिदपि संकरालंकारेवेति सर्वत्र्यः सर्वेभेदमिश्रा इत्यर्थः संकीर्णतामिश्रत्वं सोसौ भावस्तत्र कस्यैकस्य प्राधान्यं दीरज

२८

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः । अप्रस्तुतप्रशंसा सा त्रिविधा परिकीर्तिता । अप्रस्तुतस्य वर्णनं प्रस्तुताक्षेपिणी ह्यस्य अर्थ
सद्भावे प्रस्तुतविधेये भवति सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावात्सारूप्याच्च तत्र प्रथमे प्रकारद्वये प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तुल्य
मेव प्राधान्यमिति प्रतिज्ञां करोति अप्रस्तुतेत्यादिना प्राधान्यमित्यन्तेन तत्र सामान्यविशेषभावेपि द्वयोर्गतिः सामान्यमप्र

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सम
मेव प्राधान्यं यदा तावत्सामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिधीयमानस्य प्राकरणिकेन विशेषेण प्रतीयमानेन सं
बन्धस्तदा विशेषप्रतीतौ सत्यामपि प्राधान्येन तत्सामान्येन विनाभावात्सामान्यस्यापि प्राधान्यं
यदापि विशेषस्य सामान्यनिष्ठत्वं तदापि सामान्यस्य प्राधान्ये सामान्ये सर्वविशेषाणामन्तर्भावा
द्विशेषस्यापि प्राधान्यं निमित्तनिमित्तिभावे चायमेव न्यायः यदा तु सारूप्यमात्रवशेनाप्रस्तु
तप्रशंसायामप्रकृतप्रकृतयोः संबन्धस्तदाप्यप्रस्तुतस्य सरूपस्याभिधीयमानस्य प्राधान्यस्याविव
क्षायां ध्वनावेवान्तःपातः इतरथा त्वलंकारान्तरत्वमेव तदयमत्र संक्षेपः ॥ २८ ॥

प्राकरणिकेशब्देनोच्यते गम्यते तत्प्राकरणिको विशेषः स एकः प्रकारः यथा अहो संसारनैर्घृण्यमहो दौरात्म्यमापदाम्
अहो निसर्गजिह्मस्य दुरन्ता गतयो विधेः ॥ अत्र हि दैवस्यानन्तं सर्वत्र सामान्यरूपमप्रस्तुतं वर्णितं सर्वत्र प्रकृते वस्तुनि ।
क्वापि विनष्टे विशेषात्मनि पर्यवस्यति न चापि विशेषांशस्य सामान्येनाव्याप्तत्वाद्यस्य विशेषवद्वाच्यस्य सामान्यस्या
पि प्राधान्यं न हि सामान्यविशेषयोर्गुणप्रधानभावो विभाव्यते यदा तु विशेषो प्राकरणिकः प्राकरणिकं च सामान्यमादि

ध्वन्या· लोच· २९

यति तत्र द्वितीयः प्रकारः यथा ॥ एतत्तस्य मुखात्कियत्कमलिनीपत्रे कणं पाथसो यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्य
दस्मादपि अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैस्तत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तः शुचा ॥ अत्रास्थाने म
हत्त्वसंभावनं सामान्यमप्रस्तुतं अप्रस्तुते तु जलबिन्दौ मणित्वसंभावनं विशेषरूपं वाच्यम् तत्रापि सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्यथा
न्येन विरोधः इत्युक्तम् एकमेकः प्रकारो द्विभेदो विवादिनः यदा तावदित्यादिना विशेषस्यापि प्राधान्यमित्यनेन ॥ एवमेवान्यायं
न्यं निमित्तनैमित्तिकभावेति दिशं तस्यापि द्विप्रकारतां दर्शयति कदाचिन्निमित्तमप्रस्तुतं सदभिधीयमानेन नैमित्तिकं प्र
स्तुतमाक्षिपति यथा ये यान्त्यभ्युदये प्रीतिं नोज्झन्ति व्यसनेषु च ते बान्धवास्ते सुहृदो लोकः स्वार्थपरोऽपरः ॥ अत्राप्र
स्तुतेन सम्बन्धो बान्धवरूपत्वं निमित्तं सत्त्वावसेयो वर्णयति नैमित्तिकी श्रद्धेयवचनता प्रस्तुता मान्यमेनोऽभिव्यङ्क्तुम् तत्र नैमि
त्तिकप्रतीतावपि निमित्तप्रतीतिरेव प्राधान्येनावभासते प्राणकत्वेनेति वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यं कदाचिन्नैमित्तिकमप्र
स्तुतं वर्ण्यमानं प्रस्तुतं निमित्तं व्यनक्ति यथा सेतौ ॥ सग्गे अपारिजाअं कोत्थुहलच्छिविरहिअं महुमहस्स उरम्
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धअन्दं च हरजडापब्भारम् ॥ अत्र जाम्बवान् कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं हरिवक्षः स्मर
णादिकमप्रस्तुतं नैमित्तिकं वर्णयति प्रस्तुतं तु वृद्धतामेव चिरजीवित्वव्यवहारकौशलादिनिमित्तभूतं मतिना
यामनुपादेयभूतायामभिव्यङ्क्तुम् तत्र निमित्तप्रतीतावपि नैमित्तिकं वाच्यभूतं प्रस्तुतं तन्निमित्तान्तप्राणितेनोद्भवकल्पितरी।
करोत्यात्मानमिति समप्राधान्यमेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः ॥ एवं द्वौ प्रकारौ प्रत्येकं द्विविधौ ॥ किंचायं तृतीयः प्रकारः परोक्ष्य तत्सा
रूप्यलक्षणः तत्रापि द्वौ प्रकारौ अप्रस्तुतात्कदाचिद्वाच्याच्चमत्कारः व्यङ्ग्यं न तन्मुखप्रेक्षम् यथास्मदुपाध्यायभट्टेन्दुराजस्य

त्व

संबोधनम्

शाणायेन समर्पितास्तवकत्वाद्येन त्वमुत्थापितः स्कंधे यस्य चिरं स्थितोऽसि विदधे यस्ते सपर्यां गुरुः तस्यास्य स्मितमात्रकेण जनयन्
जीवापहारं क्रियां भ्रातः प्रत्युपकारिणां धुरि परं वेतालली लायसे ॥ अत्र यद्यपि मात्रप्यवशो न कश्चनद्यः कश्चित्स्तः प्रस्तुत आदि
ष्टेन तथाप्यप्रस्तुतस्यैव वेतालस्यात्र न स्वचमत्कारकारित्वं तस्येचेतनालंबवदसंभाव्यमानोऽयमर्थो न च स्फुरति इति वाच्यस्यात्र
प्रधानता यदि तु न वचेतनादित्वेनासंभाव्यमानतदर्थविशेषणेनाप्रस्तुतेन वर्णितेन प्रस्तुतमाहिप्यमाणं चमत्कारकारि
तदा वस्तुध्वनिरसौ यथा ममैव भावत्रातहृदा जुन स्फुरद्यान्याक्रम्य यत्रेतरन्यंगीभिर्विविधाभिरात्मस्फुरद्यप्रच्छाद्य संक्रीडसे
स त्वामाह जडं ततः स हृदयं मन्येत दुःशिक्षितो मन्ये मुग्धजडात्मतास्तुतियदं त्वत्साम्यसंभावनात् ॥ कश्चिन्महापुरुषो वीतरा
गोऽपि सरागवदिति न्यायेन गाढविवेकालोकतिरस्कृततिमिरप्रतानोऽपि लोकमध्ये स्वात्मानं प्रच्छादयंल्लोकं च वाचालय
त्रात्मन्यप्रतिभामेवांगीकुर्वंस्तेनैव लोकेन मूर्खोऽयमिति यदावज्ञायते तदा तदीयं लोकोत्तरं चरितं प्रस्तुतं ध्वन्यते याप्रायान्ये
न प्रकाश्यते जडोऽयमिति स्फुरद्यान्न त्वादिभावो लोकेनावज्ञायते सचप्रश्न न कस्य चिद्धृद्धिरेण उन्मत्तका चिन्ताहृयमान
मानसतामन्यस्य प्रयत्नैषपरवशतांकरोतीति इत्यादेव लोकं यच्छं लोकैर्विकारकारणं नैर्नेतयति न तत्स्फुरद्दृदयेऽकेनापि
ज्ञायते कीदृगयमिति यत्तु तमहागंभीरोऽतिविदग्धः स्पृशगर्वहीनोऽतिशयेन क्रीडावतरः सपदि लोके न जडोऽस्तीति न त
एवकारणात्मन्तु न वैरग्यसंभावनातिमित्रात्संभावितः प्रात्मावृत एवकारणात्प्रस्तुतज्ञाडेन संभाव्यः तत एव स हृद
यः संभावितस्तदस्य लोकस्य जडोऽसौ नियपुच्यते तदाज्ञात्वमेव विषयस्वभावत्वात्स्यातिविदग्धस्य प्रसिद्धमिति साधस्तुते
स्तुतिरितिजडात्तदपि यापीयानयं लोक इति ध्वन्यते तदाह यत्राविन्यादि इतरथान्विति इतरथैवं उत्तरसंकारांतंतेनैवत्वमल

ध्ये करसादिभिर्न

पः

स

मुग्धानेदूदयादि:

३

नु॰

ध्वन्या लो प्र ३

कारविशेषणत्वं न व्यंग्यस्य कथंचिदपि प्राधान्यमिति भावः। उद्देशे यद्यपि ग्रहणं कृतं समासोक्त्यादिद्वंद्वे तेन व्याजस्तुति
प्रभृतिरलंकारवर्गोऽपि संभाव्यमानव्यंग्यप्राधान्यलेशः संभावितः। तत्र सर्वत्र प्राधान्यमत्र देशान्तमुपक्रमते तत्प्रथमत्रेति कियद्वा
प्रतिपदं लिख्यतामिति भावः। तत्र व्याजस्तुतिर्यथा॥ किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किंतु नाहं समर्थस्तूष्णीं स्थातुं प्रकृतिमुखरो दा
क्षिणात्यस्वभावः। गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्यामुन्मत्तेव भ्रमति भवतो वल्लभा हन्त कीर्तिः॥ अत्र व्यंग्यस्तुत्यात्मको यत्र
त्वाच्यमेवोपस्क्रियते यत् दाता त्वं केनचिदिति॥ आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तरं माता संप्रति साम्बुराशिरशना जाया
कुलोद्भूतये पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवद्या स्नुषा युक्तं नाम समग्रनीतिविदुषां किं भूपतीनां कुले इति तदस्माकं
ग्राम्यं प्रतिभाति अत्र त्वं तासत्[स्य]स्तुतिर्हन्त नात् काचानेन स्तुतिः कृता त्वं वंशक्रमेण राजेति द्विकियदिदमित्येवं प्राधान्याद्व्याजस्तु
तिः सहृदयगोष्ठीनिर्मितेस्तत्यैव यस्य विकारः प्रभवन्प्रतिबद्धं वहेतुना येन गमयति तदभिप्रायं तत्त्वेति वद्धे भावो साबि
ति अत्रापि वाच्यप्राधान्ये भावालंकारता॥ यस्य चित्तवृत्तिविशेषस्य संबंधी वाग्व्यापारादिर्विकारो प्रतिबद्धो नियतः प्रभवेत्त
चित्तवृत्तिविशेषरूपमभिप्रायं येन हेतुना गमयति सहेतुर्यथेष्टोपभोगपरत्वादिलक्षणः भावालंकारः एकाकिनी यदब
ला तरुणी तथाहमस्मद्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम्। कं याचसे तदिह वासमियं वराकी श्वश्रूर्ममान्धबधिरा ननु मूढ पा न्थ
न्थ॥ अत्र व्यंग्यमेकैकत्रपदार्थोपस्कारकारीवाच्यं प्राधान्येन व्यंग्यं प्राधान्येन तु न कदाचिदलंकारतेति निरूपितमित्यलं
बहुना॥ तत्प्रथमत्रसंक्षेपः २८॥

दि

हि भावालं

ये उपस्करोति

३

यत्रेति काव्ये स्वलंकृतत्य इति स्वलंकृतितादेव वाच्योपस्कारकत्वम् प्रतिभामात्र इति यत्रोपमादौ श्लिष्टा प्रतीतिः वाच्या

ङ्ग्यं ग्यस्य यत्राप्राधान्यं वाच्यमात्रानुयायिनः समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालंकृतयः स्फुटाः ॥ व्यं
ग्यस्य प्रतिभामात्रे वाच्यार्थानुगमेऽपि वा न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं न प्रतीयते तत्परावेव शब्दा
र्थौ यत्र व्यंग्यं प्रति स्थितौ ध्वनेः स एव विषयो मन्तव्यः संकरोज्झितः ॥ तस्मान्न ध्वनेरन्यत्रान्तर्भा
वः इतश्च नान्तर्भावो यतः काव्यविशेषोऽङ्गी ध्वनिरिति कथितः तस्य पुनरङ्गानि अलंकारा गुणा वृ
त्तयश्चेति प्रतिपादयिष्यन्ते न चावयव एवावयवीति प्रसिद्धः अपृथग्भावे तु तदङ्गत्वं अपृथग्भूतानां तु त
स्य न तत्त्वमेव यत्रापि वा तत्त्वं तत्रापि ध्वनेर्महाविषयत्वान्न तन्निष्ठत्वमेव २९ ॥

पृथग्भूतो   त्वं तस्य न तु

गं

र्थानुगम इति वाच्येनार्थेनानुगमः समं प्राधान्यं समप्रस्तुतप्रशंसायामिवेत्यर्थः न प्रतीयत इति स्फुटतया प्राधान्येन

31

लो च्योत्य

वकास्यापि तद्बलात्कल्प्यते तथापि चमत्कृतये नानुप्रविशति यथा ॥ देव्यापमित्यत्रप्राणिस्वलापस्वसंज्ञान्यक्तानां स्वावाख्यासन्ने
नचतत्रप्रकारेश ध्वनिव्यवहारसङ्गावेपि व्यंग्यस्य प्राधान्यम् अप्राधान्येन क्लिष्टत्वतोवाच्येनसमप्राधान्यस्फुटे प्राधा
न्येत्युक्तं तर्हि समासोक्त्यादि तत्रवावेवेति संकरेणालंकारान्तरप्रवेशसंभावनयाउक्तितइत्यर्थः संकरालंकारेणापि तत्सत
प्रत्यालंकारोपलक्षणेवेद्वित्तिश्ले स्यात् इत्याहेति न केवलमन्येन विरुद्धवाच्यवाचकभावव्यंग्यव्यंजकभावसमाश्रयत्वा
त्. नतादात्म्यमलंकारान्तरेण ध्वनेश्च यावत्स्वाभ्यभृत्यवदंगिगत्वेनाङ्गत्वयोर्विरोधादित्यर्थः अवयवइत्येकेकस्याह तदा
ह पृथग्भूतइति अपृथग्भूतस्तथा माभून्समुदायपतितत्वं स्यात्तु तइत्याशंक्याह पृथगभावेत्यादि तथापि तत्रपक
एव समुदायोन्येषामपि समुदायिनां तत्र भावात् तत्समुदायमध्ये च प्रतीयमानमप्यस्ति तत्तदलंकाररूपं प्रधानत्वा
देव यत्रालंकाररूपेन तदप्रधानत्वान्न ध्वनिः तदाह न तत्र च मेवेति न तु लंकारएव कश्चित्तयाप्रधानताभिषेकं दत्वा ध्व
निरित्यात्मेति चोक्तस्याशंक्याह पर्यायेवेति नहि समासोक्त्यादीनामन्यतमपवसेन तथास्माभिः कृतः तद्विवि
क्ताववेपि तत्स्वभावात् समासोक्त्याद्यलंकारस्वरूपस्य सम तस्याभावेपि तत्प्रदर्शितत्वात् अत्राह इत्येति कः सवा
णेति तदाह न तत्र च विशिष्टमेवेति २५ ॥

विरुद्धपक्षेति विरुद्धस्य उपन्यासप्रथमम् उपक्रमो यस्य तदुक्तेरिति बहुव्रीहिः । तेनोपक्रान्तोपक्रममिति तत्पुरुषाश्रयं न युक्तं निरव
काशं श्रूयमाणेष्विति श्रोत्रशष्कुलीसंतानेनागताः शब्दाः श्रूयन्ते तस्मादिति प्रक्रियायां शब्दजाः श्रूयमाणा इत्युक्तं तेषां च वर्णा
नुरणनरूपं तेनावदाति तेच ध्वनिशब्देनोक्ताः यथाह तत्रभगवान्भर्तृहरिः ॥ यः संयोगविभागाभ्यां करणैरुपजन्यते ।
स स्फोटः शब्दजाः शब्दा ध्वनयोऽन्यैरुदाहृताः ॥ एवं वर्णादिनिर्ह्रादस्थानीयोऽनुरणनात्मोपलक्षितो व्यङ्ग्योऽप्यर्थो ध्वनिरिति

ऽस्त्विति सूरिभिः कथितः इति विरुद्धपक्षोपमाक्तिः ननु यथा कथंचित् सदृशैरिति प्रतिपाद्यते प्रथमे हि विद्वांसो
वैयाकरणाः व्याकरणमूलत्वात्सर्वविद्यानाम् ते श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति तथैवान्यै।
स्तन्मतानुसारिभिः सूरिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिर्वाच्यवाचकसंमिश्रशब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेशेन
व्यंजकत्वसाम्याद्ध्वनिरित्युक्तः न चैवंविधस्य ध्वनेर्वक्ष्यमाणप्रभेदतद्भेदसंकलनया महाविषय
स्य प्रकाशनं तत्र प्रसिद्धालंकारविशेषमात्रप्रतिपादनेन तुल्यमिति तद्भावितचेतसां युक्त
एव संरंभः न तेषु कथंचिदीर्ष्याकलुषितशेमुषीकत्वमाविष्करणीयम् ३ ॥

व्यवहरन्तः तथा श्रूयमाणा ये वर्णा नादशब्दवाच्या अन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यस्फोटाभिव्यंजकास्ते ध्वनिशब्देनोक्ताः यथाह भग
वान्स एव ॥ प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्ग्रहणानुगुणैस्तथा ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते इति तेन व्यंजकौ शब्दार्थाव
पीह ध्वनिशब्देनोक्तौ किंच वर्णेषु तावन्मात्रपरिमाणेष्वपि सत्सु यथोक्तमस्त्वीयसापि यत्नेन शब्दस्मारितेमतिः

यदिवानैवगृह्णातिवर्णंवासकलंस्फुटमिति तेषुतावत्स्वेष्वेवस्फुटमालोच्यवर्णेषुयोन्योद्भूतविलंबितादिभेदात्मा प्रसिद्धाद्
स्माद्वर्णादिव्यापाराद्भ्यधिकः सव्यापारोध्वनिरुक्तः यत्प्राह सएव शब्दस्फोटमभिव्यक्तौ द्विविभेदं तत्त्वेक्तताः ध्वनयः समुपो
ह्यन्ते स्फोटात्मा तैर्नैनभिद्यतइति ॥ अस्माभिरपिप्रसिद्धेभ्यः शब्दव्यापारेभ्योभिधातात्पर्यलक्षणारूपेभ्योतिरिक्तो व्या
पारोध्वनिरित्युक्तः एवंचलक्षणमपिध्वनिः तद्योगात्समस्तमपिकाव्यंध्वनिः तेनव्यतिरेकाव्यतिरेकोव्यपदेशोपिनयुक्तः
वाच्यवाचकसंमिश्रइति वाच्यवाचकसहितः संमिश्रइति मध्यमलोपीसमासः गामश्वंपुरुषमितिवत्समुच्चयो
त्रचकारेणविनापितेनवाच्योपिध्वनिः वाचकोपिशब्दोध्वनिः द्वयोरपिव्यंजकत्वंध्वननिवभावात् संमिश्रितेविभावा
नुभावसंवलनयेतिव्यंग्योपिध्वनिः ध्वन्यतइतिकृत्वा शब्दनंशब्दः शब्दव्यापारेणचापिध्वनिः उक्तप्रकारध्वनिचतुष्टय
त्वात् अतएवसाधारणहेतुमाह व्यंजकत्वसाम्यादिति व्यंजकत्वंव्यंजकभावः सर्वेषुपक्षेषुसामान्यरूपः साधारणहे
त्वर्थः यत्तुनरेतदुक्तं वाग्विकल्पानामानन्त्यादित्यादि तत्परिहरति नचैवंविधस्येति वक्ष्यमाणः प्रभेदोयथा मुलेद्वि
रूपे तद्भेदायथा अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योत्यन्ततिरस्कृतवाच्यइत्यविवक्षितवाच्यस्य असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः क्रमव्यंग्य
इतिविवक्षितान्यपरवाच्यस्येति तत्राप्यवान्तरभेदाः महाविषयस्येति अशेषलक्ष्यव्यापिनइत्यर्थः विशेषणद्वयेना
व्यापकत्वमाह मात्रपदेनांगित्वाभावात् तत्रध्वनिस्वरूपेभावितंप्रणिहितंचेतोयेषामतएवचमत्काररूपेणभावि
तमधिवासितमतएवमुकुलितलोचनत्वादिविकारकारणंचेतोयेषाम् ३० ॥

सो आभिधारूपः अपितात्पर्यरूपः सोपिध्वननात् ध्वनिः काव्यमिति व्यपदेश्यश्चयोर्थः सोपि=

सं लक्ष्य =२ ३२

वाच्यांश्रितमाविषये

अभाववादिन इत्यवान्तरप्रकारत्रयभिन्ना अपीत्यर्थः। तेषां प्रत्युक्तौ फलमाह अस्तीति। उदाहरणपृष्ठे भाक्तत्वमलक्ष्यं
कं स्वपरिहार्यं च भवतीत्यभिप्रायेणोदाहरणावकाशार्थं भक्तिवादलक्षणीयत्वे प्रथमं परिहरणीयेऽपि प्रति अ
निर्देशमात्रमभविष्यदुद्देशेनानुवादानुसारेणोत्तरत्र तद्भेदनिरूपणं करोति अस्तीति पंचधा ध्वनिशङ्कायेनय

ॐ तदेवं ध्वनेस्तावदभाववादिनः प्रत्युक्ताः अस्ति ध्वनिः। स चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवा
च्यश्चेति द्विविधः सामान्येन। तत्राद्यस्योदाहरणम्॥ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः।
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम्॥ १३॥

सावक्ष्यते

त्रयस्तावदयं श्लोक इति बहुव्रीह्यर्था द्रव्ये पुरुषा यथोचितं समानाधिकरण्येन प्रयोजनम्। वाच्योऽत्र ध्वनौ वाच्यशब्देन स्वात्मनेनावि
वक्षितो प्रधानीभूतः स्वात्मा येनेति अविवक्षितवाच्यो व्यंजकोऽर्थः। विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि यदि वा कर्मधारयः। अर्थे त्र

ध्वन्या-
लोच
३३
33

पदेष्वविवक्षितस्वार्थो वाच्यस्येति तत्रायमर्थः कदाचिदनुपपद्यमानत्वादिना निमित्तेनाविवक्षितो भवति कदाचित्तूपपद्यमान
इति कृत्वाविवक्षितः पदव्यङ्ग्यपर्यन्तं प्रतीतिं स्वसौभाग्यमहिम्ना करोति अत एवार्थान्तरसंक्रमितत्वेनास्य व्यञ्जकः पूर्वोक्तः शब्दः ननु व
विवक्षा वाच्यपरत्वं चेति विरुद्धम् अन्यपरत्वेनैव विवक्षणात्को विरोधः सामान्येति वस्तुलंकाररसात्मना हि त्रिभेदो विध
निरूपणाभ्यामेवाभ्यां संगृहीत इति भावः ननु तन्नामप्रदेशे यतन्नामनिवेशनस्य किंफलम् उच्यते प्रभेदमहिम्ना महद्येन ध्वन
नात्मनि व्यापारे पूर्वं प्रसिद्धाभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रितयावगतार्थप्रतीतेः प्रतिपत्तृगततायाः प्रयोक्तृभि
प्रायरूपायाश्च विवक्षायाः सहकारित्वमुक्तमिति ध्वनिस्वरूपमेतन्नामाभ्यामेव प्रोज्झितम् स्तवर्णयिष्यामिति स्तव।
र्णयिष्यतीति स्तवर्णयिष्याप तच्छ्रवाकामेवासंभवत्स्वार्थमिति कृत्वाऽविवक्षितवाच्यम् ततएवपदार्थमभिधा
यान्वयं च तात्पर्येणावगमय्यैव बाधकवशेन तमपहायसाहचर्यात्स्वलक्षम् वृद्धिसंभारभाजनतां लक्षयति तल्लक्ष
णाप्रयोजनं स्फुरत्कनविधिसेव्यानां प्राशस्त्यम् शब्दवाच्यत्वेन गोप्यमानं सत्त्वाधिकाञ्चकलशयुगलमिव महार्घतां
नुपतयद्वस्तत इति शब्दो व्यवधानतया व्यंजकोऽर्थस्तु तत्सहकारितयेति चत्वारो व्यापाराः ३१ ॥

शिखरिणीति

प्रभु

न हि निर्विघ्नो मम सिद्ध्योपि श्रीपर्वतादयदमांसिद्धिं विदुषः दिव्यकल्पसहस्रादिस्वाप्नपरिमितः कालः तथैवं वियोगासफलत्वेन यत्तवाग्निप्रभृत्यपि तपः तम तवेति भिन्नपदं समासेन विगलितनयासानुप्रतीयते तव दशतीत्यभिप्रायेणानेन यदाङ्कूर्त्तं तानुरोधत्वात्तदध्धरपाटलत्वमिति निरुक्तमिति तदसदेवदशतीत्यास्वादयत्यपि विच्छिन्नसर्वं पनयानतौ दत्विक व्रतत्वं सिद्धिकेयत्तरसं सोढेति तथाभिवदेवरसत्वतायस्य तपः प्रभावादेवेति शुकशावक इति तारुण्याद्युचितकालत्वाभावेपि तपसपदेति स्वानुरागिण्यस्य प्रच्छन्नस्याभिप्रायव्योपनवैदग्ध्यचाटुविरचनात्मकविभावोन्मीलनं

ॐ द्वितीयस्यापि ॥ शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥ ३२ ॥

किमभिधानमिति

गम्यं स्वचवचनपदव्यापारः अभिधानात्पर्यध्वननं चेति मुख्यार्थबाधाद्यभावे मध्यमकक्ष्यायां लक्षणायास्तृतीयस्याभभावात् यद्विवाश्नाकस्मिकविशिष्टप्रशार्थानयपत्तेर्मुख्यार्थबाधायां सादृश्याल्लक्षणाभवतु मध्ये तस्याः प्रयोजने ध्वन्यमानमेव तत्तुर्यकक्ष्यानिवेशि ने केवलं सर्वत्र लक्षणेवमथाते ध्वननव्यापारसहकारिद्वाभिधातात्पर्यशक्तीवाक्यार्थसौंदर्यादेव व्यंग्यप्रतिपत्तेः केवलं लेशेन लक्षणाव्यापारोपयोगो नास्तीत्यलं असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्येन लक्षणासमुद्देशमात्रेणास्मि असंलक्ष्यत्वादेव क्रमस्येति वक्ष्यामः नेन द्वितीये पि भेदे चत्वारो व्यापाराः प्रतयवोभयो

न्मेष त्वमपि

प्य

वाच्येति=१

अत्रोक्तप्रकार इति पंचस्वर्थेषु योज्यम् शब्देऽर्थे व्यापारे व्यंग्ये समुदाये च रूपभेदं दर्शयितुं ध्वनेस्तावद्रूपमाह ३३ ॥
भक्तिश्च ध्वनिश्चेति किं पर्यायवदैक्यम् अथ पृथिवीत्वमिव पृथिव्या अत्यव्यापकधर्मरूपतया लक्षणम् तत्त्रयमप्युक्तं
निराकरोति तात्पर्येणाविश्रान्तिधाम्ना या प्रयोजनत्वेनेति यावत् प्रकाशने द्योतनमित्यर्थः उपचारमात्रमित्युपचारो गुण

यद्यप्युक्तं भक्तिर्ध्वनिरिति तत्त्वतिसमाधीयते ॥ भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः ॥ अयमुक्त
प्रकारो ध्वनिः भक्त्या नैकत्वं बिभर्ति भिन्नरूपत्वात् ३३ ॥ वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाचवाचकाभ्यां तात्प
र्येण प्रकाशनं यत्र स ध्वनिः उपचारमात्रं तु भक्तिः ३४ ॥

वाच्य=१

वृत्तिर्लक्षणा उपचरणमतिशयितो व्यवहार इत्यर्थः मात्रशब्देनेदमाह यत्र लक्षणाव्यापारात् तृतीयादन्यस्तुर्यः प्रयोज
नद्योतनात्मा व्यापारोऽवस्तु वस्तुस्थित्यासंभवन्नपि अनुपयुज्यमानत्वेनानाद्रियमाणत्वात् सत्कल्पोऽयमर्थमधिकृत्येति हि
प्रयोजनलक्षणम् तत्रापि लक्षणालौकिकार्थं तल्लक्षणा वेनिध्वननं एकं तत्त्वं स्यात् द्वितीयपक्षं दूषयति ३४ ॥

प्रस्तावितिध्वनिः । तत्रैतदिति भक्त्यानुध्वननमवश्यंभावीति कथं तद्व्यतिरिक्तोऽस्ति विषय इत्याह महत्सौष्ठवमिति अत एव
प्रयोजनस्यानादरणाद्व्यञ्जकत्वेन तत्कृतं सौष्ठवं किंचिदिति भावः । महत्त्वग्रहणेन गुणमात्रं न तद्भवति यथोक्तम् समाधिर

ॐ तत्रैतत्स्याद्भक्तिर्लक्षणं ध्वनेरित्याह ॥ अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ ल
क्ष्यते तया ॥ न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते कथम् अतिव्याप्तेः अव्याप्तेश्च त
त्रातिव्याप्तिः ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः संभवात् यत्र हि व्यञ्जक
त्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रव
र्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते ३५ ॥

स्य धर्मस्य क्वाप्यारोपो विवक्षित इति दर्शयति ननु प्रयोजनाभावे कथं तथा व्यवहार इत्याह प्रसिद्ध्यनुरोध इति परम्प
रया तथैव प्रयोगात् एवं तत्र मः प्रसिद्धिर्या प्रयोजनस्यानिरूपणे त्वर्थः उद्यानेनापि रूपेण तत्प्रयोजनेच्छा सर्वत्र तां

धृत्वा
लोभ०
३५

वदतीत्युपचारे हि स्फुटीकरणशक्तिपत्तिः प्रयोजनं यद्यप्येकं स्वशब्देनोच्यते किमयासक्तं स्यात् सूचनयावर्णने तु किं चारु
त्वमधिकं जानमते नैवाशयेन वक्ष्यति यत्र ड्यान्तरेण शब्दं यदीति अहं हि जर आलिङ्ग्यते पुनः मितयनपादेयताल
क्ष्यते उत्कार्थस्यासंभवात् ऊर्ध्वतायमत्राउपकृदिनवदनाविहसंतम् यथा गृहीतास्तदीयस्त्यं हरंति सैविशेषमहिलाः

यथा परिधाने पीनस्तनजघनसंगाद्भयतस्तनोमध्यस्यांतः परिमलनमशाप्यहरितम् इदं
व्यस्तन्यासे स्वथभुजलतावलेपवलनैः कृशाङ्ग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् तथा ॥
चुम्बित्वा इसमहतं स्ववरं हि जइ सेहः महतः सिवसियपुणसंता इति पत्तणेणि पुनरुक्तं तथा
ऊविसाउपमस्णो डोउ वसम्मुह दोसो विहसम्मणो उजहगहि साउहहि अग्गहरेति उच्छिसमहि
लाउ ३९॥ तथा स्वजइ पहारेणवलः साइहि सो पियणि पणावदं मि उअविहसदंसि स्वजाते
हि स्वेपसवत्रीणि ३७॥

स्वयहणोवोणदेयतालक्ष्यते हरणेन तन्मत्रंत्रतापतिः ३९ कनिष्ठभार्यायाः स्तनहस्तेन वस्तनयाकांते नोचितस्मी
डायोगेन मृडकोपिप्रहारो दत्तः सपत्नीनां सौभाग्यसूचकः ईति कीउसं विभागमसमानो ऽव्ययेड सहोजातः मृडवा
देवान्यस्य दत्तो मृडः प्रहारोन्मे नवसंवेद्यते उः महत्त्वमृडरयोनिचित्रम् सानेनावफलवत्तं लक्ष्यते ३७॥

३५

कर्मव्यापारे

तथापरार्थैरिति

यद्यपि सत्त्वमूढाः करुणापेक्षया स्वनुभवति शान्तो मुख्य एव तथाप्यप्रसक्तत इद्दौर्मनस्यमाने पीडापात्रमनुभवनेनासद्भवता
पीडावत्त्वे लक्ष्यते तत्प्रपीड्यमानेपर्यवसानिः। ननु स्वस्यात्र श्रेयोजनेन किमिति न ध्वन्यते इत्याशंक्याह नचैवंविध इति ३८॥
उक्त्यन्तरेण ध्वन्यतिरिक्तेन स्फुटेन शास्त्रार्थव्यापारविशेषेणेत्यर्थः शान्त इति पञ्चसर्वेषु योज्यम् ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेदिति।

तथापरार्थैर्यः पीडामनुभवति भंगेऽपि च मधुरो यदीयः सर्वेषामिह खलु विकारोऽप्यभिमतः न संप्रा
प्तो वृद्धिं यदि स भृशमक्षेत्रपतितः किमिक्षोर्दोषोऽसौ न पुनरगुणाया मरुभुवः॥ इत्यादौ इक्षुपक्षे
ऽनुभवतीत्याह नचैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ३८ यतः उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत्त
च्चारुत्वं प्रकाशयन् शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयी भवेत्॥ अत्र चोदाहृते विषये नोक्त्यन्तरे
णाशक्यचारुत्वव्यक्तिहेतुः शब्दः ३९॥

ध्वनिशब्देनोच्यत इत्यर्थः। उदाहृत इति वदतीत्यादौ॥ एवं यत्र प्रयोजनं सदपि नादरास्पदं तत्र को ध्वननव्यापार इत्यु
क्त्वा यत्र मूलत एव प्रयोजनं नास्ति भवति वोपचारः तत्रापि को ध्वननव्यापार इत्याह ३९॥

लावण्याद्याये शब्दाः स्वविषयाल्लवणरसयुक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्र रूपयत्वादौ रूढाः रूढत्वादेव त्रितयसन्निधापेक्षणं व्यवधानस्य
नाः यदाह ॥ निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् इति तेनास्मिन्स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि न ध्वनेः पदं भवन्ति न
तत्र ध्वनिव्यवहारः उपचरितशब्दस्य हि निगीर्णतात्पर्यकीवेत्यर्थः प्रादक्षिण्येन आनुलोम्यं प्रातिकूल्यं सब्रह्मचारीत्येव
मादयः प्रावीण्यलावण्यादिकाः प्रसिद्धं ते लोम्नामनुगतमनुलोमं स्पन्दनम् कूलस्य प्रतिपन्नतया स्थिते स्रोतः प्रतिकूलं तस्य
गुरुः सब्रह्मचारी मुख्यो विषयः अन्यः पुनरुपचरितत्वेन च प्रयोजने किं विडहिष्ये लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो
ध्वननव्यापारः ननु द्विरेफादिलक्षणादिरूपतत्त्वमिगमिद्धा लवणत्वं लेशचरिफोलपदरूपादौ लावण्यादिशब्दसन्निधौ

किंच ॥ रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः ॥ तेषु चोपच
रितशब्दवृत्तिरस्तीति तथाविधे च विषये क्वचित्संभवन्नपि ध्वनिव्यवहारः प्रकारान्तरेण प्रवर्तते न तथा

नेऽस्ति प्रतीयमानाभिव्यक्तिः मन्ये सा न न विधशब्दमुखेन ध्व० ॥ लावण्यशब्दान् अपि न समग्रवाक्यार्थप्रतीतौ तत्र ध्वन
नव्यापारादेव अत्र हि प्रियतमस्येव समस्ताशाप्रकाशकत्वं ध्वन्यते इत्यलं तदाह प्रकारान्तरेणेति व्यञ्जकत्वेनैव न तूपचरितलाव
ण्यादिशब्दप्रयोगादित्यर्थः एवं यत्र यत्र भक्तिस्तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति तेन ध्वनेर्भक्तिर्लक्षणं न तावद्भक्तिसन्निधौ सर्वत्र ध्वनिव्यव
हारः स्यादिति न निर्व्याप्तिरभ्युपगमस्यापि क्रमः भवतु यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिः तथापि यद्विषयोऽपि लक्षणव्यापारेण न हि विषयो
ध्वननव्यापारः न च भिन्नविषययोर्धर्मधर्मिभावो धर्मरूपं च लक्षणमिति युज्यते तत्र लक्षणा तावदमुख्यार्थविषयो व्यापारः ध्वन
नं च प्रयोजनविषयं न च न हि विषयो भिन्नेऽपि लक्षणाव्यापारो लक्षणसामग्र्यभावात् इत्यभिप्रायेणाह ध्व० ॥ ३९

यदि

मुख्यार्थनिमित्तमभिधाव्यापारं परित्यज्य परिसमाप्य च लक्षणाव्यापारलक्षणं रूपयामर्थस्य मुख्यस्य तावद्दर्शनेनत्यायना साधयन्क लेक
मेभूतं प्रयोजनरूपमुद्दिश्य क्रियते तत्र प्रयोजनेनावहितो यो व्यापारः न वासौ लक्षणैव यतः स्खलनीबाधकव्यापारेण विधुरी।
क्रियमाणगतिर्बोधनशक्तिर्यस्य शब्दस्य तद्रूपो व्यापारो लक्षणा न च प्रयोजनमवगमयतः शब्दस्य बाधकयोगः त
याभावेन चापि निमित्तं तस्य प्रयोजनांतरस्य चान्वेषणे नावस्थानात् तेनायं लक्षणालक्षणायानविषय इति भावः ॥ दर्श
नमिति एवं तेनो निर्देशः कर्तव्यः प्रत्यवगमयितव्य इत्यर्थः ; अमुख्यतेति बाधके न विधुरीकृत तनेत्यर्थः ; तस्येति शब्दस्य तु हेते
वेति प्रयोजनावगमस्य स्खलत्संपन्नये हि स शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन्नमुख्यार्थे यदि चासिंहो वटुरिति शौर्यादीति प्रायेपि प्रवगमयि
अपि च मुख्यार्थवृत्तिं परित्यज्य गुणवृत्त्यार्थदर्शनं यदुद्दिश्य फलेन तत्र शब्दो नैव स्खलद्गतिः ॥ न च हि
वारुत्वातिशयविशिष्टार्थप्रकाशन लक्षणे प्रयोजने कर्तव्ये यदि शब्दस्यामुख्यता तदा तस्य प्रयोगे दु
न व्ये स्खलद्गतित्वे शब्दस्य तत्रोद्दिश्य एतेनैव स्यात् न चैवं या ॥ नीतिनैव ज्ञापीदितिति किमर्थं तस्य प्रयोगः दुष्पवादेनैव कति
ष्यतीति वे तत्रापि प्रयोजनांतरमन्विष्यते तत्राप्युपवादेनैव स्यात् अथ तत्र न स्खलद्गतित्वे तर्हि प्रयोजनेवगमयितव्ये ^न^ लक्षणा ॥
णा व्यापारः तस्यामप्यभावात् न च तास्ति व्यापारो न चासावभिधा समयस्य तत्राभाववात् यद्व्यापारांतरमभिधा लक्षणाति
रिक्तं सधनतव्यापारः नचैवमिति तवप्रयोगे [illegible] दुष्टताकाविस्य प्रयोजनस्याविज्ञेने नेवप्रतीतेः तेनाभिधेयेव मुख्येयेवा
धकेन प्रविष्ट्वत्तु विरुध्यमाना सती अचरितार्थत्वात् प्रसरति अतएवामुख्यो स्याप्यमर्थ इति व्यवहारः तथैव चामुख्य
तया [illegible] संकेतग्रहणमपि तत्रास्तीत्यभिधापुच्छभूतैव लक्षणा तत्रोदितो वाचकत्वमभिधाव्यापारमाश्रिता तद्धायते

उपसंहरति तस्मादिति

ति=२

तथा=१ तस्मादिति=२

ध्वन्या- लो प्र- ३०

नचस्याद 37

नौनानत्वञ्चाभूतत्वाच्च गुणवृत्तिर्गौणलाक्षणिकशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ननु कथं ध्वनेर्व्यंजनात्मनो लक्षणा स्यादित्र विषयत्वादि-
त्येतदुपसंहरति ॥ १९ ॥ एतेऽव्याप्तिरुक्ता तन्न संगतं च भिन्नविषयत्वात्तस्मादित्येतादृश्यर्थः । एवमतिव्याप्तेरव्याप्तेर्वा सोऽलक्षते
तथेति कारिकागतामतिव्याप्तिं व्याख्याय अव्याप्तिमाविष्टं अव्याप्तिरस्येति अस्य गुणवृत्तित्वप्रसक्तस्य । यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र भ-
क्तिर्भवेत् नास्य च व्याप्तिः न चैवमविवक्षितवाच्यस्य भक्तिः सुवर्णपुष्पामिति शिखरिणीत्यादौ तस्मात्कथम् ननु लक्षणाता
वज्जीणमपि व्याप्नोति केवलं शब्दस्य मुख्येऽलक्षयित्वा तेनैव सह समानाधिकरणं भजते सिंहो वटुरिति मुख्यो वाच्यान्तरं लक्ष्य-

डो तस्मात् ॥ वाचकत्वाश्रयेणैव गुणवृत्तिर्व्यवस्थिता । व्यंजकत्वैकमूलस्य ध्वनेः स्याल्लक्षणं कथम् ॥ त-
स्मादन्यो ध्वनिरन्या च गुणवृत्तिः अव्याप्तिरस्य लक्षणस्य न हि ध्वनिप्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यलक्षणः
अन्ये च बहवः प्रकारा भक्त्या व्याप्यन्ते ॥ तस्माद्भक्तिरलक्षणम् ॥ १२ ॥

यित्वा स्ववाचकेन तद्वाचकं समानाधिकरणं करोति शाब्दार्थौ वा युगपत्त्वे लक्षयित्वा ताभ्यामेव शब्दाभ्यां मिश्रीभवतीत्येव
लाक्षणिका ज्ञेया तस्य भेदः । यदाह गौणे शब्दप्रयोगे न लक्षणमिति तत्रापि न लक्षणास्येवेति सर्वत्रैव व्यापिका सा च एवं
विधा तद्यथा अभिधेयेन संयोगात् द्विरेफशब्दस्य योऽभिधेयो भ्रमरशब्दः द्वौ रेफौ यस्येति कृत्वा भ्रमरशब्देन यस्य संयोगः संबन्धः
षट्पदलक्षणस्यार्थस्य सोऽर्थो द्विरेफशब्देन लक्ष्यते अभिधेयसंबन्धं व्याख्यातम् रूपं निमित्तीकृत्य सामीप्यात् गंगायां घोषः ॥ ३०

समवायादितिसंबंधादित्यर्थः यष्टीः प्रवेशयेति यथा वैपरीत्याद्यथा शत्रुमुद्दिश्य कश्चिद्ब्रवीति किमिवोपकृतं तेन ते म-
मे इति क्रियायोगादिति कार्यकारणभावादित्यर्थः यथा अन्नापहारिणि व्यवहारे शालानयं हरतीति एवमनया लक्ष-
णया पंचविधयापि विश्वमेव व्याप्तम् तथाहि शिखरिणीत्यत्र कस्मिकश्चिद्विशेषादिबाधकानुप्रवेशोऽस्मादृशलक्षणस्यैव न
न्वङ्गीकृतैवमप्येलक्षणाकथं तत्स्वकं विवक्षितान्यपरेति ननु हेतोर्हि मुख्योऽसंलक्ष्यक्रमात्मा विवक्षितः तद्भेदशाद्धि नच
रसभावतदाभासतत्प्रशमभेदात्सदैवान्तरभेदाच्च न च तेषु लक्षणायाउपपत्तिः तथाहि विभावानुभावप्रतिपादके काव्ये त
त्रार्थे मुख्ये तावद्बाधकानुप्रवेशोऽप्यसंभाव्य इति को लक्षणावकाशः ननु किं बाधायदेव हि लक्षणायाः स्वरूपमभिधेयावि
नाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यत इति इह चाभिधेयानां विभावानुभावादीनामविनाभूता रसादय इति लक्ष्यन्ते विभावानुभावयोः
कारणकार्यरूपत्वाद्व्यभिचारिणां च तत्सहकारित्वादिति चेन्मैव धूमशब्दाद्धूमे प्रतिपन्ने साग्निस्तिरोधिलक्षणाकृते व
स्यात् ततोऽग्नेः शीतापनोदस्त्वनितित्यादिरपर्यवसितः शब्दार्थः स्यात् धूमशब्दस्य स्वार्थे विश्रान्तत्वात् तावति व्यापार इ
ति चेत् अत्राप्युक्तं नहि मुख्यार्थबाधो लक्षणाया जीवितमिति सति हि तस्मिन् स्वार्थे विश्रान्त्यभावात् नच विभावादिप्रति-
पादने बाधकं किंचिदस्ति नन्वेवं धूमावगमनानन्तरमग्निस्मरणवद्धि भावादिप्रतिपत्त्यनन्तरं रसादिचित्तवृत्तिप्रतिपत्ति
रिति शब्दव्यापारएवात्र नास्ति इदं तावद्वयं पृच्छन्तीति स्वरूपज्ञो मीमांसकः प्रष्टव्यः किमत्र परचित्तवृत्तिमात्रे प्रतिपत्तिरेव र
सप्रतिपत्तिरभिमता भवतः नचैवं भ्रमितव्यम् एवं हि लौकिकगतचित्तवृत्त्यनुमानमात्रमिति का रसता यस्त्वलौकिक
चमत्कारात्मा रसास्वादः काव्यगतविभावादिचर्वणानुमानादिना स्वलीकारयात्रीकर्तव्यः किंतु लौकिकेन कार्यं ॥

प्रारणो नाताव =१

ध्वन्या· लोच· ३८ 38

दिना=१ रत्तो=३

निपद्यते

कारणानुमानात्संस्कृतहृदयो विभावादिकं प्रतिपद्यमान एव न ताटस्थ्येन प्रतीयते अपि तु हृदयसंवादापरपर्यायसहृदयत्वपरव
शीकृततया पूर्णीभविष्यद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मरणादिसरणिमनारुह्यैव तन्मयीभवनोचितचर्वणाप्राणतया न तु
सैव चर्वणा प्रमाणान्तरैर्जाता पूर्वं येनेदानीं स्मृतिः स्यात् न चाधुना केनचित्प्रमाणेन तदुत्पन्ना अलौकिके प्रत्यक्षाद्यव्यापारात्
अत एवालौकिक एव विभावादिव्यवहारः। यदाह विभावो ज्ञानार्थः लोके न कारणमेवाभिधीयते न विभावः। अनुभावो
प्यलौकिक एव। यदाह यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतोऽभिनयस्तस्मादनुभाव इति। तच्चित्तवृत्तितन्मयीभवनमेवमेव।
त्वनुभवनम् लोके न कार्यमेवोच्यते नानुभावः। अत एव परस्थो यानुविद्धचित्तवृत्तिर्गम्यते इत्यभिप्रायेण विभावानुभावव्यभिचारिसं
योगाद्रसनिष्पत्तिरित्युक्तं स्थायिग्रहणं न कृतं तत्प्रत्युत शल्यभूतं स्यात् स्थायिनस्तु रसीभाव औचित्यादुच्यते तद्धि भावानु
भावोचितचित्तवृत्तिसंस्कारसुन्दरचर्वणोदयात् हृदयसंवादोपयोगिलोकचित्तवृत्तिपरिज्ञानावस्थायां उद्यानपुलकादिभिः
स्थायिभूतरत्याद्यवगमाच्च व्यभिचारी तु चित्तवृत्त्यात्मत्वेऽपि मुख्यचित्तवृत्तिपरवश एव चर्व्यत इति विभावानुभावमध्यगणितः॥
अत एव रसमानतायां एषैव निष्पत्तिः। या प्रबन्धप्रहृत्तबन्धुसमागमादिकारणादिना हर्षादिलौकिकचित्तवृत्तिन्यग्भावेन
चर्वणारूपत्वम्। अतश्चर्वणात्राभिव्यञ्जनमेव न तु ज्ञापनं प्रमाणव्यापारवत् नाप्युत्पादनं हेतुव्यापारवत्। ननु यदि नेयं
ज्ञप्तिर्नवा निष्पत्तिः तर्हि किमेतत् ननु एष स एवालौकिको रसः। अपि तु चर्वणोपयोगीन नन्वत्युक्तं तु हृदयस्य अन्यच्च एतत एव न दृष्टं
न तत एवालौकिकमित्युक्तम्। ननु एवं रसोऽप्रमाणं स्यात् अस्तु किं ततः। तच्चर्वणात एव प्रीतिव्युत्पत्तिसिद्धेः। किमन्यदर्थनी
यम्। नन्वप्रमाणकमेतत् न संवेदनसिद्धत्वात् ज्ञानविशेषस्यैव चर्वणात्मत्वादित्यलं बहुना। अत्र चायं रसो यमलौकिकः येन

यं पि

लालितप्रकृत्याद्यनुशासनस्यार्थाभिधानानुपयोगिनोऽपि स्वसंप्रतिपत्त्यंजकत्वं च कानन्वलनन्तरणायाः पंकापिका व्यात्मकशब्दनिषी
द्धेनैनैव वचनस्वर्धुणा हृष्यतेत हृष्यते हितदेवकार्ये पुनः पुनः पादस्वर्वयमानस्वस्तस्य लोकः न तत्काव्यस्य तत्प्रयोजनत्वाद्वि
घहेयाद्दतिन्यायेन कृतप्रतीतिकस्यानुपयोगापवेतिशब्दस्यापि धनतव्यापारः अनपवालत्वक्रमतापन्नवाक्यभेदः स्यादि
तिकेनचिदुक्तं नदननभिज्ञानपाणस्वहिमक्रुद्द्व्यापितेसमयबलेनार्थप्रतिपादयपुगपद्विनज्ञानेकसमयसन्निधियोगात्क
धमर्थद्वयंप्रत्याययेत् अविरुद्धत्वेवानावाने केवाक्यार्थः स्यात् क्रमेणाविरम्यव्यापाराद्योगः पुनरुक्त्यादिनेवाक्ये सपव
समयादिषकरणदेरनादवस्थानेनकरणसमयग्राह्यार्थेतिरस्कारेणार्थानवस्थायकत्वेनियमाभाव इतितेनाग्निहोत्रंजु
हुयात् स्वर्गकाम इति कृतोत्वादेश्वनमांसमिमेषनार्थइत्यत्रकाश्मेतिप्रसज्यते तत्रापिनकाचिदियत्रेत्यनाश्वास इत्येवं
वाक्यभेदो दूषणम् इदन्तु विभावाद्येव प्रतिपाद्यमानं वर्णविषयोन्मुखं इति समयाद्युपयोगाभावः न च निषेधक्रोडमक्
रवाणिक्रुनार्थोहमितिशास्त्रीयप्रतीतिसदृशमदः तत्रोन्नवकतव्योन्मुखेन लौकिकत्वात् इदन्तु विभावादिचर्वणाद्भुत
पुष्पवत्तत्कालसारं वोदितं नपूर्वापरकालानुबन्धीतीति लौकिकाद्रासवादाद्योगिविषयाच्चान्यएवायं रसास्वादः अतएव
वाशिवे विरणीत्यास वयिमुख्यार्थबाधादिकमनपेक्षेवसहृदयावर्जकाभिधायं वाद्रुप्रतीत्यात्मकसंवेदयं नेतत्पदव्य
पकारः सामान्येन विवक्षितान्यपरवाच्यभङ्ग्यसंभावमप्यथान् स्वसाभिलाषं इतिहस प्रमायथितनमृक्रम भवतत्तस्य
णाश्रुत्लत्वक्रमे न ऊपितोपिकिं करिष्यसीति यदि तन्न ऊप्यते स्ववर्णपुष्ट्यामित्यादावविवक्षितवाच्यपिमुख्यार्थबाधा
दिलक्षणसामग्रीमनपेक्ष्यैव व्यङ्ग्यप्रतीतिःत्रातिविन्यलंबहुनाऽस्मदहरतिनस्माभिःकिरिति ५२ ॥

कि=४

कस्यचिदित्यादि=२

ध्वन्या-
लोक-
३९
39

ननु माभूद्भक्तिर्ध्वनिरिति विवेकं तु पश्यामः अभूद्भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणं उपलक्षणं भविष्यति यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्ती-
ति भक्तेरुपलक्षितो ध्वनिः न तावदेतत् सर्वशास्त्रसिद्धतया चकितः कस्य सिद्धं किंवा ननु इति तमिमं तदाह ननु भक्तिस्ताव-
द्विवेकेन कृतोपलक्षणमुद्देनैव ध्वनिमपि समग्रभेदं लक्षयिष्यति किं न लक्षणे मार्गमाह यदि वेति अभिधाना-
भिधेयभावात्मलंकाराणां व्यापारः ५३ ॥ यथा देहे बलात्कार्यं जायते इति ताकिंके कुङ्कुमिदानीमीश्वरप्रभृतीनां

नि=   तु=१

कस्यचिद्ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम् ॥ सा पुनर्भक्तिः वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भे-
दस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्यते यदि च गुणवृत्त्यैव ध्वनिर्लक्ष्यत इत्युच्यते तदभिधाव्या-
पारेण तदितरोलंकारवर्गः समग्रो लक्ष्यत इति प्रत्येकमलंकाराणां लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंगः
५४ किंच लक्षणेन्यैः कृतत्वाच्चास्य पक्षसंसिद्धिरेव नः कृतेपि वा पूर्वमेवान्यैर्ध्वनिलक्षणे पक्षसंसि-
द्धिरेव नः यस्माद्ध्वनिरस्तीति नः पक्षः स च प्रागेव संसिद्ध इत्ययत्नसमीहितार्थाः संवृत्ताः स्म ५५

कर्हणं ज्ञातृणां वा कृत्यमहर्वं स्यादिति सर्वो निरारंभः स्यात् तदाह लक्षणकरणवैयर्थ्यप्रसंग इति माभूद्वा हर्वोन्मीलनं स-
र्वोन्मीलितमेवमस्माभिः सम्यक्त्रिरूपितं तत्त्वायिकोदोषः इत्यभिप्रायेणाह प्रागेवेत्यादिमित्ययत्नादिति शेषः ५५ ॥ ३९

किमन्यैरित्यादि=१

ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि यद्यनाख्येयत्वं तत्सर्वेषामेव वस्तूनां
तत्प्रसक्तं यदि पुन =७

न्न=१ नू=१

यत्रार्थः शब्दो वेति सामान्यलक्षणं प्रतिपादितम् वक्ष्यमाणया तु नीत्या =३

एवं त्रिप्रकारमभाववादं भक्त्यन्तर्भूतत्वं च निराकृत्यालक्षणीयत्वमनेनाप्यंशेन निराकृतमेवेत्युक्तं यत्तु मूलकारिकासूत्र
न्निराकरणार्थोऽयं सूत्रांशः इति नियमेन निराकृतमपि प्रमेयसंख्यापूरणाय संकेतेन न तत्सदसद्भिरापनिराकृतेति ये पीत्यादिना
॥ उक्तया नीत्या विशेषलक्षणं भविष्यत्युद्योतत्रये संक्षिप्तमित्युदितादिना तेनात्र प्रथमोद्योते ध्वनेः सामान्यलक्षणमेव कारिकाकारे
ण कृतम् द्वितीयोद्योते कारिकाकारो वाचकविभागे विशेषलक्षणं च वितर्कयदनुवादमुखेन मूलविभागं हि द्विविधं वृत्ति नवान्
तदाशयानुसारेण तु वृत्तिकृदेव द्वितीयोद्योते मूलविभागमेवोवाच सचहि द्विविध इति सर्वेषामेवेति लौकिकीयानां शास्त्रीयाणां

उ ये पि सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिषुस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः यतः
उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः निर्णयो ज्ञानेयाकाव्यानन्तरितप्रायिकैः स्वरूपमाख्यायते ।
तत्रेऽपि युक्ताभिधायिन एव ५५ ॥ इति प्रथम उद्योतः १ ॥

स्त्रीयाणां चेत्त्वर्थः अतिशयोक्तेति तथा तान् सहृदये किमपि स्फुरतीत्यतिशयो ज्ञानाख्येयतेत्युक्तसारभूतं प्रति
पादितमिति शिवम् ॥ किं लोचनं विना लोको भाति चन्द्रिकयापि हि तेनाभिनवगुप्तोऽत्र लोचनोन्मीलनं व्यधात् यदुन्मी
लनयुक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात् स्वात्मायतनविश्रान्तां तां वन्दे प्रतिभां शिवाम् ५५ ॥ इति श्रीमहामाहेश्वराभि
नवगुप्तोन्मीलिते सहृदयालोकलोचने ध्वनिसंकेते प्रथम उद्योतः १ ॥ ॥ ॥

ॐ यास्मर्यमाणाश्रेयांसि सूते धंसयते रुजः तामभीष्टफलोद्दारकल्पवल्लीं स्तुवे शिवाम्. वृत्तिकारः संगतिमुद्योत
स्यारभ्वांण उपक्रमते एवमिति प्रकाशितः इति मयाध्वनिकारेण सहेति भावः न चैतन्मया स्वमनोत्क्रम् अपितु कारि
काकाराभिप्रायेणेत्याह तत्रेति हि प्रकारप्रकाशनेन वृत्तिकारकृतेन यन्निमित्तं बीजभूतमिति संबन्धः यदि वा तत्रेति स
विशेषः तत्रेति प्रथमोद्योते वृत्तिकारेण प्रकाशिते अविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो वान्तरभेदस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते न
दर्वान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेणैव वान्तवादद्वारेण विवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षितान्यपरवाच्यस्तन्निमित्तत्वे

ॐ एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनिर्द्विप्रकारः प्रकाशितः तत्राविवक्षि
तवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते ॥ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् अविवक्षित
वाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥ तथाविधाभ्यां वाच्याभ्यां च तस्य विशेष इति अयमपि प्रकाशव
एवस्य ध्वनेर्वाच्यप्रकारः तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत ॥

तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते भवति मूलतो हि भेदत्वं कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः ॥ संक्रमितेऽपि णिचा व्यंज
नव्यापारेऽयः सहकारिवर्गस्तस्यायं प्रभावः इत्युक्तम् तिरस्कृतशब्देन चयेन वाच्येनाविवक्षितेन सताविवक्षित
वाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते तद्वाच्यं हि येतिसंबन्धः यो यथोपपद्यमानोऽपि तावदनेनानुपयोगादर्थान्तरसंवलनया नतामि

वगतोऽपि लक्ष्यमाणेनानुगतधर्मिस्वरूपायेनास्ते स्वरूपान्तरपरिणत उक्तः यस्त्वनुपपद्यमान उपायत्वमात्रेणार्थान्तरे प्रति
पत्तिं कृत्वापलायत इव स तिरस्कृत इति ॥ ननु ध्वनेर्व्यंग्यप्राधान्येनोपदृष्टत्वे भेदा निरूप्यन्ते तेन तद्वाच्यस्य हि ये ति भेदकथनेन
सङ्गतमित्याशंक्याह तथाविधाभ्यां चेति चो यस्मादर्थे व्यंजकवैचित्र्याद्धि व्यङ्ग्यवैचित्र्यमिति भावः व्यंजकेत्वर्थे
पदिद्ध निशाह स्वदानकस्थिदिति दोष इति भावः ॥ भेदप्रतिपादकत्वेनैवान्वर्थनाम्ना लक्षणं सिद्धमित्यभिप्रायेणोदाह
रणमेवाह अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा ॥ स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियत इति अत्र श्लोके रामपदाहं संगतिः ॥ स्निग्धया
जलसंबन्धसरसमया प्रणामलया द्रमिडवनितेव विनासितवर्णया कान्त्या काचकास्थ्येन लिप्तमाच्छादितं नभो यैः वेल्लन्त्यो वि

अनु

इत्यत्र रामपदेन हि व्यंग्यधर्मान्तरस्वरूपपरिणतः संज्ञी प्रत्याय्यते न संज्ञि[illegible]मात्रम् ४९ ॥

जृम्भमाणास्तथा चलन्त्यः पवमानवशान्तूर्णहर्षवशाश्च बलाकाः सितपक्षिविशेषा येषु ते एवंविधा मेघाः एवं नभस्ता

पि=५

वद्धालोकं वर्तते दिशोऽद्धः सद्धः यतः सूक्ष्मजलकणोद्गारिणो वाता इति मन्दमन्दत्वमेषामनियतदिगागमनं बहुवेव
नेन सूचितम् तर्हि गृहाश्चकाचिन्मविश्रम्यतामित्यत आह पयोदानां ये सुहृदस्तेषु वसन्सु शोभनम् हृदयाम्भूता
स्तेषामानन्देन हर्षेण कलाः षड्जसंवादिनो मधुराः केकाः शब्दविशेषाः तास्त्र सर्वेऽपि घोरदुःखानेदः सह सारयन्ति स्वयं
वेदः सह्या इति भावः एवमुद्दीपनविभावोद्दीपितविप्रलम्भः परस्पराविच्छिन्नत्वादनेनैव भावना साधारणतो मन्यमान
इत एव प्रभृति विपत्नीत्वसहृदयेन धार्ये वस्वात्महृद्गतं तनावदाह कामं सन्तु दृढं कठोरहृदय इति ॥

रामशब्दार्थध्वनिविशेषावकाशदानाय कठोरेत्यादिपदम् । यथानन्देहमस्मि स्तुकेनन्नभिज्ञोति अन्यथा रामपदं दशरथकुलोद्भव
त्वकौसल्यास्नेहपात्रत्वबाल्यचरितजानकीलाभादिधर्मान्तरपरिणतमर्थं कथं न ध्वनेत् अस्मीति सपवादं भवामीत्यर्थः भविष्य
तीति क्रियासामान्यं तेन किं करिष्यतीत्यर्थः अथ च भवनमेवास्य अस्माभिः साध्यमिति उक्तप्रकारेणारूढयति हितां श्रियां सव
र्णशब्दविकल्पपरम्परयाप्रसन्नीभाविनानुद्वयस्फोटनोन्मुखो सम्भ्रममाह हदेति देवीति सूक्तेन वयेयमित्यर्थः अने
नेति रामशब्देनानुपयुज्यमानार्थेनेति भावः खंगपथर्मीनरेपेयाजननूपेराज्यनिर्वासनाद्यसंख्येयम् तस्मात्संख्येनादभि
धाव्यापारेण शाब्दसमर्पणं क्रमेणार्थ्यमानमपेक्षते विषयभावाभावान्नविशेष वर्णपदमिति न चारुत्वातिशयहेतुः प्रती
यमानेनानन्दसंख्येमन्नुद्धिन्नविशेषत्वेनैव किं किं रूपं न सह्यतेऽहमिति विज्ञपानकरसन्यायेन पंकलकामोदकस्थानीयं विचित्रवर्ण
णापदं भवति ॥ यथोक्तम् उक्तेनरेण शाकं घटते इति एषय वसर्वत्र प्रयोजनस्य प्रतीयमानत्वेनोत्कर्षहेतुत्वं मन्तव्यः मा
त्रग्रहणेन संज्ञीनात्रतिरस्कृत इत्याह तालाइति ५८ ॥

गुडमोदक

तालानदाजालायदाचेमंतिगृह्यंते अर्थांतरन्यासमाह ॥ रविकिरणेति कमलशब्दः लक्ष्मीपात्रत्वादिधर्मांतरशत-
चित्रतायविगणितं संह्रितमाहेत्यर्थः तेनमुख्येर्थे बाधानिमित्तं तत्रार्थेतदुभे समवायः तेन निमित्ते नवाम शाब्दो धर्मां-
तरपरिणतमर्थं लक्षयति अंगपान्यसाधारणान्यशब्दवाच्यानि धर्मांतराणि ॥ एवं कमलशब्देगुणशब्दस्तु संज्ञितेमात्र
मोहेतिनतत्रलाक्षे क्विदारोपितं तदयानीति कम अनुपयोगबाधितो त्येर्थोस्य ध्वनेर्विषयः लक्षणामूलेहास्य यत्प्रष्टद

त दा जा यं त गु णाः यदा ते स हृद यैः गृह्यन्ते रवि किरण त्र

यथा वममेवविषमबाणलीलायाम् ॥ तालाजाअंतिगुणजालादेसहिअएहिघेप्पंति रइकि-

गृही ता नि भ वं ति क म ला नि

रणाणुग्गहिआइहोन्ति कमलाइकमलाइ ५१ ॥ अत्रद्वितीयःकमलशब्दः ॥

यदर्पणे उक्तम् इहाहेति संरंभोस्यायं चमत्कारः इति नत्रापि संरंभश्चावेगो विप्रलंभव्यभिचारीति सध्वनिस्तावदुपगतः नव-
ाम शब्दाभिव्यक्तार्थसाहाय्यकेन विना संरंभो लाभोपि प्रहंसदे तस्याः किंवर्तते इत्येवमात्माहि संरंभः कमलपदेवकः
संरंभइत्यास्तां तावत् अनुपयोग्यात्मिका वस्तुत्वार्थवाधात्रासीति लक्षणामूलत्वादविवक्षितवाच्यभेदना स्वायमित्र
वस्तुउस्यार्थस्याविवक्षणात् नचातिरस्कृततं वस्तुउस्यात स्थापितावयवानुगमात् अतएवपरिणतवचोपज्ञाय्यवर्तते ५१

न = ८ ध्या तं = ४ ६ ध्व

ध्वन्या
लोहि
५२

आदिकवेरिति ध्वनेर्लक्ष्यप्रसिद्धतामाह रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते
इति हेमन्तवर्णने पञ्चवट्यां रामस्योक्तिः अन्धशब्द इव ॥ उपसंहृत महर्षिः जात्यंधस्यापि गर्भेऽदृष्टोपघातात् अन्धोऽयं प्रत्येपि न
पश्यतीति अत्यन्ततिरस्कारो नैवेष्य स्वनत्वत्येतम् इदं त्वादर्शस्यान्धत्वमारोप्यमाणमपि न सत्यमिति अयं यावच्छेत्रपदार्थ।
स्फुटीकरणाशक्तत्वं न दृष्टदृष्टि गतत्वं निमित्तीकृत्यादर्शे लक्षणया प्रतिपादयति असाधारणविच्छायत्वानुपयोगित्वा

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वाल्मीकेः रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्ड
लः निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ अत्रान्धशब्दः ५८ ॥ ॥

दि धर्मजातमसंख्यं प्रयोजनं व्यनक्ति ॥ भट्टनायकेन तु यदुक्तमिवशब्दयोगाद्गौणता प्यत्र न काचिदिति तच्छ्लोकार्थमपरा
मृश्य ॥ आदर्शश्चन्द्रमसोर्हि मालृप्यमिवशब्दो द्योतयति निःश्वासान्धत्वं चादर्शस्य चन्द्रमाश्च तुषारावरणं भवेत् योजनं वैतदिव
शब्दस्योक्तिक्रम न च निःश्वासेनान्ध इवादर्शः स इव चन्द्र इति कल्पनाप्रक्रमे मिनीयस्य हेत्वेवं योज्यते न काव्योपी त्वलम्
॥ ॥ ॥ ५२

विशेषणम् इवशब्देन व्यवहितेन योजने आदर्शं = २

दीबा-२

वशाद्वोपि शब्दार्थे॥ गगनं तमन्नमेवमपि न केवलं तारकितम् धारातरलितार्जुनहन्ता एपपि वनानि न केवलं मल-
यमरुतान्दोलितसहकाराणि॥ निरहंकारमृगांका नीलापि निशा न केवलं सितकरकरधवलिता हरंति उत्सुकयं-
तीत्यर्थः॥ मत्तशब्देन सर्वेष्वेवेह्यासंभवत्स्वार्थेन वाधितम घोपयोगद्वैमात्मकमुख्यार्थेन सहशान्मेघोल्लसत्पयनासमं

गगनं च मत्तमेघं धारा लुलितार्जुनानि वनानि निरहंकार मृगां

गअणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइं अ वणाइं णिरहंकारमि-

का हरंति नीला अपि सितः

अंका हरंति णीलाओ वि णिसाओ॥ अत्र मत्तनिरहंकारशब्दौ ५५

जसकारित्वं इनिवारत्वादिधर्मसहस्रं ध्वन्यते निरहंकारशब्देनापि चंद्रलक्षणपतानत्यावनेऽभिविच्छाय तो द्विगमि-
षाद्रूपजिगीषात्यागप्रभृति ध्वन्यते॥ अविवक्षितवाच्यस्य प्रतिपन्नत्वमिति पडुक्तं न तु तोनद्विरूपादेव भेदोऽभवि-
ष्यतीत्याशंक्याह॥ विवक्षितवाच्यादेवस्य भेदोभवति विवक्षानत्वभावयोर्विरोधादित्यभिप्रायेणाह असंलक्ष्ये

मि-२

ध्व
५८

यि=१

ध्वन्या- नसंलक्ष्यः लक्षितो न शक्यः क्रमो यस्य ताहृश उद्योतनव्यापारोऽस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। ध्वनिशब्दसान्निध्याद्विवक्षि
द्वि- ताभिधेयत्वेनैव परत्वमप्याक्षिप्तमिति स्वकण्ठेन नोक्तम्॥ ध्वनेरिति व्यंग्यस्येत्यर्थः आत्मेति पूर्वश्लोके न व्यंग्यस्य स्वा
४३ त्ममुखेन भेद उक्तः इदानीं तद्योतनव्यापारभेदेन द्योत्यस्य स्वात्मनि रूपवैलक्षण्यं इत्यर्थः व्यंग्यस्य द्योतनेन स्वात्मनि कः क्रमः इत्या
43 शंक्याह वाच्यार्थापेक्षयेति वाच्योऽर्थो विभावादिः तेनेति तयोर्मध्यादित्यर्थः येऽरसादिरर्थः स एवाक्रमः ध्वनेरात्मा न तु

असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः। विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः।
मुख्यतया प्रकाशमानो व्यंग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा स च वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया
प्रकाशते कश्चित्क्रमेणेति द्विधा मतः २॥

क्रम एव सङ्क्रमत्वमपि द्विरस्य कदाचिद्भवति तथाचार्यशङ्कुकवान्स्वान रूपभेद इति विवक्षते॥ आत्मशब्दः
स्वभाववचनः प्रकारमाह। तेन रसादिरर्थः स ध्वनेरक्रमो नाम भेदः असंलक्ष्यक्रम इति यावत्। ननु किं सर्व
एव रसादिरर्थो ध्वनेः प्रकारो नेत्याह २॥ ॥ ४३

भासमान इति

किंतु यदंगित्वेन प्रधानत्वेनावभासमानः एतन्मुख्यसामान्यलक्षणे गुणीभूतस्वार्थावित्यत्र पदद्वयेनापि निर्दिष्टं तथापि रसवदाद्यलंक
रतत्त्वप्रकटनायावकाशदानायानूदितम् । रसादिध्वनिर्व्यवस्थित एव न हि तच्छून्यं किंचिदस्ति यद्यपि स्वसंवेदनैव सर्वे जीव
न्ति काव्यं तथापि तस्य रसस्यैकघनचमत्कारात्मनो ऽपि कुतश्चिदंशात्प्रयोजकीभूतादधिको ऽसौ चमत्कारो ऽपि भवति । तत्र यदा क
श्चिदुद्रिक्तावस्थां प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति तदा भावध्वनिः ॥ तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दी
र्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः । तां हर्तुं विबुधद्विषो ऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं सा चात्यन्त
मगोचरं नयनयोर्यातेति को ऽयं विधिः ॥ अत्र हि विप्रलम्भसद्भावे ऽपि प्रतिवितर्को व्यभिचारिचमत्क्रियाप्रयुक्त आस्वाद

तत्र रसभावतदाभासतत्प्रशान्त्यादिरक्रमः । ध्वनेरात्मांगिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥ रसादिर
र्थो हि सहैव वाच्येनावभासते स चांगित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा ॥ ५१ ॥

तिशयः व्यभिचारिण उदयस्थितिप्रायविधर्मकाः यदाह विविधमाभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिण इति तत्रोदयावस्था
प्रयुक्तः कदाचिद्यथा याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया निर्ध्यातं परिवर्तनं पुनरपि प्रारब्धमंगीकृतम् । भूय
स्तत्प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोर्लतिकया तन्व्या न तथापि विन स्तनभरः कण्ठे प्रियस्योरसः ॥ अत्र हि मानप्रकोपस्यो
दोद्गमाभिधायैव यदवस्थानं तत्पावितत्वमुदयावकाशनिराकरणेन दैवास्वादजीवितं स्थितिः पुनरुदाहृता तिष्ठेत्को
पवशादित्यादिना । क्वचिद्व्यभिचारिणः प्रशमावस्थया प्रयुक्तश्चमत्कारः यथा ताडितेनापाकृत एकस्मिन्शयने पराङ्मुखत

कोप ८२३

ध्वन्या· द्वि· ५५ ४४

येति स्वयं तस्य शमइति शाकं योजयितुं मुक्त विद्यभिचारिणः संधिश्चैव चर्वणास्पदम् यथा। उमसुरसंभिश्रारसहृत्तुं बिते ते
णश्वपद्मश्वयोदूर्जा हच तनयामिने ते ण॥ सदैव पि कोपे कषाय गाङ्करमन्दहादिना याये तमूस्वेच्छुं विर्तते नाम्र तम्रूनस्पर सवि।
श्रांतिनिगरणपरस्परागां नृत्तिजी तेति कोपश्र सादसंधिश्च मत्कारस्यानम् क्वचिद्यभिचार्यन्तरं एवसते व विश्रांतिपदं
यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं किं वक्ष्यन्त्य
पकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति अत्र हि वितर्कौत्सुक्यमति
स्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतनैः परस्परं बाध्यबाधकभावे द्वंद्वशो भवंतीः पर्यंते तु चिंतायामेव प्रधानतो ददतीः परमास्वादस्था
नम् एवमन्यदुदाहार्यम् एतानि चोदयसंधिशबलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ननु एवं विभावानुभा
वमुखेनापि अधिकचमत्कारो दृश्यते इति विभावध्वनिरनुभावध्वनिश्च वक्तव्यः नैवम् विभावानुभावौ तावत् स्वशब्द
वाच्यावेव न चर्वणापथं चित्तवृत्तिस्थैर्य पर्यवस्यतीति रसभावेभ्यो नाधिकं चर्वणीयम् यदि तु विभावानुभावावपि व्यंग्यौ
भवतस्तदा वस्तुध्वनिरपि किं न सहते यदा तु विभावानुभावाभासात् रत्याभासोदयस्तदा विभावानुभावाभासाश्चर्वणा
भास इति रसाभासस्य विषयः यथा रावणकाव्याकर्णिते शृंगाराभासः यद्यपि शृंगारानुकृतिर्या तु स हास्य इति मु
निनाप्युक्तं तथाप्यौत्तरकालिकं तद्धास्यरसत्वम् हृदाकर्षणमोहमंत्र इव मे तन्वा स्त्रियाने स्फुरति चेतः कालकतामपि
प्रकुरुते नावस्थितिं तां विना इत्यत्र तु न हास्यचर्वणावसरः ननु नात्र रतिः स्थायिभावोस्ति परस्परास्थाबंधाभावात् के
नैतदुक्तं रतिरिति रत्याभासो हि सः अत एवाभासो येनास्य नाम उपेक्षिकादि एवेति प्रतिपन्नं नरसुरयेन च स्पशोस्मि

धृति नि ५५

वनत्स्य शैशिदिनस्याप्यभिलाषोलीयेननवमयीयमनुरक्तेत्यपिनिश्चयेनकृतं कामकृतान्मोहादरतयवतदाभासत्वेवस्तु
तस्तन्नस्याप्यते शृङ्गाररजनाभासवत्त यतोस्य शृङ्गारानुकृतिशब्दंप्रयुंजानोममनिरपिस्पष्टं विनिवाजस्यानुकृतिरसम्यनाभ्याभा
सइतिसिकार्थः ॥ यतएवाभिलाषकेपकतरनिष्ठेपि शृङ्गारपात्रे ननत्र्यवहारस्तदाभासतयामंतव्यः शृङ्गारेणवीरा
दीनामाभासत्वमुपनेयपलक्षितैव ॥ एवंरसमध्वनेरेवामीभावध्वनिप्रभृतयोनिःष्यंदमास्वादेप्रधानंप्रयोजकमंशांविभज्यपृ
थग्व्यवस्थाप्यते यथा ॥ गंधमुक्तिस्तेदेवकसंमूर्छितामोदोयभोगोपिपविषजइमांसादिष्वपुक्तमिदंसेरभमिति रसध्वनिस्तु
सएवयत्रमुख्यतयाविभावानुभावव्यभिचारिसंयोजनोदितस्थायिप्रतिपत्तिकस्यप्रतिपत्तुः स्थाय्यंशप्रावेशणप्रयुक्त
एवास्वादप्रकर्षः यथा कृच्छ्रेणोरुयुगंव्यतीत्यसुचिरंभ्रांत्वानितंबस्थलेमध्येऽस्यास्त्रिवलीतरंगविषमेनिस्यन्दतामागता
मद्दृष्टिस्तृषितेवसंप्रतिशनैरारुह्यतुंगौस्तनौसाकांक्षंमुहुरीक्षतेजललवप्रस्यन्दिनीलोचने अत्रहि नायि
काकारानुवर्तिमानास्वात्मप्रकृतिपरिवर्तितविचित्रफलकावलोकनाद्वत्सराजस्यपरमपरवशत्वावयत्नूपोरतिस्थायि
भावोविभावानुभावसंयोजनावशेनचर्वणारूढइति नदलंबहुना स्थितमेतत रसादिध्वनिनेनभासमानोऽसंलक्ष्य
क्रमव्यंग्यस्यध्वनेःप्रकारइति सेदिवेति इवशब्देनसंलक्ष्यतादिद्यमानत्वेपिक्रमस्यव्याख्यातावाच्यतेतिविभावा
नुभावादिना नत्वंगित्वेनावभासमानइत्युच्यते तत्रांगत्वमपिकिमस्तिरसादेर्येनतन्निराकरणायैतद्विशेषण
मित्यभिप्रायेणापक्रमते ५१॥

वाच्येति पूर्वं हि समाहितत्वादिषु वलुध्वनेन नत्तिभावइत्तिदर्शितम् = २

ध्वन्या-
हि-
७५
45

इदानीमिति श्रृंगारतमपि रसादीनां रसवत्त्वेपस्पृष्टं स्विसमाहितालंकाररूपतायामिति भावः ॥ अनयाभंग्या रसवदादि
ष्वलंकारेषु रसादिध्वनेर्नात्मभावइति दर्शितम् वाच्यं वाच्यवक ... वन चारुत्वहेतवश्चेति हेतुः वृत्तावपि शब्दार्थयोरला
लंकाराश्चइति मतइति पूर्वमेवैतदुक्तमित्यर्थः ननूक्तं भट्टनायकेन ॥ रसो यदि परगततया प्रतीयते तर्हि ताटस्थ्यमे
वस्यात् नच स्वगतत्वेन रामादिचरितमयात्काव्यादसौ प्रतीयते स्वात्मगतत्वेन च प्रतीतौ स्वात्मनि रसस्योत्पत्तिरेवा
भ्युपगता स्यात् साचायुक्तासीतायाः सामाजिकं प्रत्यविभावत्वात् कान्तात्वं साधारणं वासनाविकासहेतुः विभाव

इदानीं रसवदलंकारादलक्ष्यक्रमोद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति दर्श्यते ॥ वाच्यवाच
कचारुत्वहेतूनां विविधात्मनां रसादिपरतायत्र सध्वनेर्विषयो मतः ॥ रसभावतदाभासतत्प्रश
मलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्तमाना यत्र शब्दा ...... र्थालंकाराश्चगुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया च
विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशइति ५२ ॥

नायोग्ययोजकमितिचेत् देवतावर्णनादौ तदपिकथं तत्र च स्वकान्तास्मरणं मध्ये संवेद्यते स्वलोकसामान्यानां च रामादी
नां ये समुद्रसेतुबंधादयो विभावास्ते कथं साधारण्यं भजेयुः न चोत्साहादिमान् रामः स्मर्यते ननुभूतत्वात् शब्दादपि
तत्प्रतिपत्तौ रसोपजननः प्रत्यक्षादिव नायकमिथुनप्रतिपत्तौ उत्प्रतिपत्तेव करुणस्योत्पादात् दुःखित्वे करुणप्रेक्षासु पु
नरप्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि वक्तिन स्वगतत्वेन अपि व्यज्यते काव्येन रसः किंतु न शब्देलत्ताप काव्यात्मनः शक्तिस्यअशनाम

न=२ तन्न उत्पत्तिरपि नाभिव्यक्तिः शक्तिरूपस्य हि श्रृंगारस्याभिव्यक्तौ
विषयार्जनतारतम्यप्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि स्वगतत्वे परगते
वेति पूर्ववदेव दोषः तेन न प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्य

= हि ध्व ७५

तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयं भावकत्वं रसादिविषयं भोगकृत्त्वं सहृदयविषयमिति त्रयोंशभूता व्यापाराः तत्राभिधाभा
गो यदि शुद्धः स्यात् तन्त्रादिभ्यः शास्त्रन्यायेभ्यः श्लेषाद्यलंकाराणां को भेदः वृत्तिभेदवैचित्र्यं चाकिंचित्करम् श्रुतिदुष्टा
दिवर्जनं च किमर्थम् तेन रसभावनाख्यो द्वितीयो व्यापारः यद्वशादभिधा विलक्षणैव नन्वत्र भावकत्वं नाम रसान् प्रति य
त्काव्यस्य तद्विभावादीनां साधारणत्वापादनं नाम भाविते च रसे तस्य भोगो योनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षण एव
द्रुतिविस्तरविकासनामा रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धसत्त्वमयनिजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वा

सचिवः

दसविधः स एव च प्रधानभूतोंशः सिद्धरूप इति ।। व्युत्पत्तिर्नाम अप्रधानमेवेति प्रोच्यते रसस्वरूपप्रवर्तनावहित प्र
तिपत्तयः प्रवादिनाम् तथाहि पूर्वावस्थायां यः स्थायी स एव व्यभिचारिसंपातादिना प्राप्तपरिपोषोनुकार्यग
त एव रसो नाट्ये प्रयुज्यमानत्वान्नाट्यरस इति केचित् प्रवाहधर्मिण्यां चित्तवृत्तौ चित्तवृत्तेश्चित्तवृत्त्यन्तरेण कः परि
पोषार्थः विस्मयशोकक्रोधादेश्च क्रमेण तानवत्परिपोष इति नानुकार्ये रसः अनुकर्तरि चेत्तद्भावेन लयाद्यननुस
रणम् सामाजिकगते वा कश्चमत्कारः प्रत्युत करुणादौ दुःखप्राप्तिः तस्मान्नायं पक्षः कश्चित् ।। इह हि स्थायिवि
तस्यानुकारो न शक्यः निष्प्रयोजनश्च विशिष्टतामतीतौ नाटस्य तत्प्रभावात् तस्मादनियतावस्थात्मकस्था
यिनमुद्दिश्य विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयुज्यमानोयं रामः सुखीति स्मृतिविलक्षणा स्थायिनि प्रतीतिर्गोव
र्तनयास्वाद्यरूपप्रतिपत्तिरनुकर्त्रालंबना नाट्यैकगामिनी रसः स च न व्यतिरिक्तमाधारमपेक्षते किं त्वनुकार्याभिन्ना
भिमते नर्तके आस्वादयिता सामाजिक इत्येतावन्मात्रमदः तेन नाट्य एव रसः नानुकार्यादिष्विति अन्ये तु अनुकर्तरि

माधार=२ कौचित्

ध्व॰
न्याहि॰
५९
46

यः स्थायिप्रभासो भिनयादिसामग्र्यादिकृतो भिन्नातिवहमितालादिनास्वाद्यमानः स च लोकातीतत्वाच्चास्वादापरसंज्ञया
प्रतीत्या रस्यमानो रसः इति नाट्याद्रस्यमानो रसः। अपदेशेषु तु विभावानुभावमेव विशिष्टसामग्रीसमर्प्यमाणं न हि भाव
नीयानुभावनीयस्थायिरूपचित्तवृत्त्युचितवासनानुसङ्गः स्वनिष्ठविचर्वणाविशिष्टमेव रसः। अन्येन तु शुद्धं विभावम् अप
देशेषु त्वनुभावं केचित् स्थायिमात्रम् इतरे व्यभिचारिणम्॥ अन्ये तत्संयोगम् एके तु कार्यम् केवलं सकलमेव
समुदायं रसमाहुः। इत्यलं बहुना काव्येऽपि च लोकनाट्यधर्मिस्थानीयेन स्वभावोक्तिवक्रोक्तिप्रकारद्वयेनालौकि
क प्रसन्नमधुरोजस्विशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेव रसवार्ता अस्तु ना चेत् नाट्ये हि विचित्ररूपा रसप्रतीतिरुपा
यवैलक्षण्यादियमेव तावदत्र सरणिः। एवं स्थिते प्रथमपक्षपर्यवेतानि दूषणानि प्रतीते: स्वपरगततादिविकल्पनेन स
र्वपक्षेषु च प्रतीतिरपरिहार्या रसस्य। अप्रतीते हि पिशाचवदव्यवहार्यम्। किं तु यथा प्रतीतिमात्रत्वेनाविशिष्टत्वेऽपि प्र
त्यक्षानुमानागमोपमानप्रतिभानतत्त्वज्ञानादिप्रतीतिरुपायवैलक्षण्यादन्यैव तद्वदियमपि प्र
तीतिश्चर्वणास्वादनभोगापरनामा भवतु तन्निदानभूतायाः सहृदयसंवादाद्युपकृताया विभावादिसामग्र्या।
लोकोत्तररूपत्वात् रसाः प्रतीयन्ते इति ओदनं पचतीतिवद्व्यवहारः। प्रतीयमान एव हि रसः। प्रतीतिरेव विशिष्टा र
सना सा च नाट्ये लौकिकानुमानप्रतीतेर्विलक्षणा तां च प्रमुखे उपायतया संदधाना एवं काव्यन्ययं शाब्दप्रतीतेः अवि
लक्षणतां प्रमुखे तामपेक्षमाणा॥ तस्मादनुमानोपदेशः पूर्वपक्षः। रसादिचर्वितेन तत्सर्वं स्फुटं द्यन्सं वादी इति
महत्साहसम् चित्रवासनाविष्टताश्चेतसो यदाह नासामानादित्वाद्विशेषानियत्वाज्जातिदेशकालव्यवहिता

५९

राग   राम॰ च प्र   रामा = २

तेन प्रतीतिस्तावद्रसस्य सिद्धा सा च रसनारूपा प्रतीतिरुत्पद्यते वाच्यवाचकयोस्तत्राभिधादिविविक्तो व्यञ्जनात्मा ध्वननव्या
पार एव भोगीकरणव्यापारश्च काव्यस्य रसविषयो ध्वननात्मैव नान्यत्किंचित् भावकत्वमपि समुचितगुणालंकारपरि
ग्रहात्मकमस्माभिरेव वितत्य वक्ष्यते। किमेतदपूर्वं काव्यं च रसान्प्रति भावकमिति यदुच्यते तत्र भवत एव भावनादुत्प
त्तिपक्षः प्रत्युज्जीवितः न च काव्यशब्दानां केवलानां भावकत्वमर्थापरिज्ञाने तदभावात् न च केवलानामर्थानां शब्दान्तरेणार्प्यमाण
त्वे तदयोगात् द्वयोस्तु भावकत्वमस्माभिरेवोक्तं यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थं व्यङ्क्त इत्यत्र तस्माद्व्यञ्जकत्वाख्येन व्यापारेण गुणा
लंकारौचित्यादिकयेतिकर्तव्यतया काव्यं भावकं रसान्भावयतीति त्र्यंशायामपि भावनायां करणांशे ध्वननमेव निपततीति भो
गोऽपि न काव्यशब्देन क्रियते इति घनमोहान्ध्यसंकटतानिवृत्तिद्वारेणास्वादापरनाम्नि अलौकिके द्रुतविस्तरविकासात्म
नि भोगे कर्तव्ये लोकोत्तरे ध्वननव्यापार एव मूर्धाभिषिक्तः ॥ तच्चेदं भोगकृत्त्वं रसस्य ध्वननीयत्वे सिद्धे दैवसिद्धं रस्यमानतोदित
चमत्कारानतिरिक्तत्वाद्भोगस्येति सत्त्वादीनां चाङ्गाङ्गिभाववैचित्र्यस्यानन्त्याद्द्रुत्यादित्वेनास्वादगणना न युक्ता परब्रह्मास्वा
दसब्रह्मचारित्वं चास्त्वस्य रसास्वादस्य व्युत्पादनं च शासनप्रतिपादनाभ्यां शास्त्रेतिहासकृताभ्यां विलक्षणं यथा राम
स्तथाहमित्युपमानातिरिक्तां रसास्वादोपायस्वप्रतिभाविजृम्भारूपां व्युत्पत्तिमन्ते करोतीति कमुपालभामहे ॥ तस्मात्स्थि
तमेतत् अभिव्यज्यन्ते रसाः प्रतीत्यैव च रस्यन्त इति तत्राभिव्यक्तिः प्रधानतया वा भवति अप्रधानतया वा तत्र प्रधान्ये ध्वनिः अन्य
था रसाद्यलंकारः तदाह । रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्तमाना यत्र शब्दा[illegible]र्थालंकाराश्च
गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया च विभिन्नरूपा व्यवस्थिताः तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः ॥ व्यवस्थिता इति पूर्वोक्तयुक्तिभिर्वि

यद्यपीत्यादिः=२

ध्वन्या
द्वि
५०

प्रधान्येति रसस्वरूपे वस्तुमात्रे लंकारे वा तात्पर्ये गेपर्वा मे मतिरिति ५३ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेन रसादिरित्यथा यथाऽभीष्टत्वात्तत्त्वप्रदर्शं एवं
दर्शयति ॥ अहि परदर्शितो विषयो भाविनोत्यानोपपन्न इति भावः यस्मिं काव्ये स्पष्टत्वेनासंगतेवाक्यमिस्य योजनीयम् य।
स्मिन्काव्ये ते पूर्वोक्ता रसादयोंगभूताः वाक्यार्थीभूतस्यान्यार्थः वशाद्रसशाद्वस्यार्थे तस्य काव्यस्य संबंधिनो ये रसादयोंग।

ॐ प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्रांगं तु रसादयः काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ५३ ॥
यद्यपि रसवदलंकारस्यान्यैर्दर्शितो विषयस्तथापि यस्मिं काव्ये प्रधानतयान्योर्थो वाक्यार्थी।
भूतस्यांगभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य
विषय इति मामकीनः पक्षः ५४ ॥

ल

भूतानन्तरम् इति यावत् ॥ अत्रोदाहरणमाह ॥ तथेति तदित्यंगत्वम् ॥ यथा चटुषु प्रेयोदाहरणे तथान्यत्रापीत्यर्थः ५४ ॥ ५०

भा महाभिप्रायेण चाङ्गत्वे प्रेयोलंकारस्य वाच्यार्थत्वेपि रसादयोङ्गभूता इष्यन्ते इति । इदमेकं व्याख्यानम् । भामहेन हि गुरुदेवनृप-
ति विषया प्रीतिर्वर्णने प्रेयोलंकार इत्युक्तम् । तत्र प्रेयानलंकारो यत्र प्रेयानलंकारोप्युक्तो लंकारान्तरहीनः । तत्र न त्वल-
कारस्य वाच्यार्थत्वे युक्तं यदि वा वाच्यार्थत्वे प्रधानत्वं चमत्कारकारित्वे नियामकं उद्भटमतानुसारिणस्त्वभिप्रायो व्याख्यायते ॥
वाच्यत्वं वाच्यविषये वाच्यार्थत्वे चाङ्गत्वे वाच्यार्थत्वे प्रेयोलंकारस्यापि विषय इति पूर्वेण संबन्धः । उद्भटमते हि भावालंकार

तथा चाङ्गत्वे प्रेयोलंकारस्य वाच्यार्थत्वेपि रसादयोङ्गभूता इष्यन्ते सर्वरसादिरलंकारः स्फुटः सं-
कीर्णो वा ५५ ॥

एवं प्रेयस्वी त्वुक्तः प्रेम्णा भावानामुपलक्षणात् । न केवलं रसवदलंकारस्य विषयो यावत्प्रेयस्विप्रभृतेरपीत्यपिशब्दार्थः । रस-
वत्त्वं हि तेन प्रेयःशब्देन च सर्वं यद्रसवदाद्यलंकारा उपलक्षिताः । तदेवाह रसादयोङ्गभूता इष्यन्त इति सर्वरसादिरलंकारः स्फु-
टः संकीर्णो वा उक्तविषय इति शेषः । स्फुटो रसान्तरेणाङ्गभूतेनालंकारेण वानभिश्रः । मिश्रस्तु संकीर्णो वा ५५ ॥

ध्वलो.
हि.
४८

न्दहरति स्वप्नस्यानुभूतस्य दृशा त्वेन भवनमिति हन्त सैव प्रियतमः स्वप्न एव लोकितः न मे भयात्समभिपुनरितीति इदा
नीं तां विदितशठभावं बद्धपाशबन्धात्र मोक्ष्यामि अत्र तस्य विरिक्तबाहुवलयइति स्त्रीजनस्य चोपालंभो युक्त इत्याह
कथं निष्करुणताइति केनासीति नोत्रस्य वर्त्तितादावपि न कदाचिन्मयावेदितोसि स्वप्नानेपुत्र प्रापितेपुरस्सनप्रल।
पितेपुनः पुनर्भूतन यात्वद्दृष्टिनिवदन पुष्पाकं संबंधी रिपुस्त्रीजनः प्रियतमे विप्रोषिणाः सत्त्वाकं दग्धहा येन
नादृष्टपवसन्तुद्धामून्यवलयाकारी कृतवाणाशः सव नारेमरुक्तकं वेरोदितीति ५८ अत्र पोकस्याधिभावे
नस्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेनाचर्व्यमानेनसुन्दरीभूतोनरपतिप्रभावो भाति इति करुणः प्रभुद्रपवालेका

तत्राधेयथा किंहास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं केयं निष्करुणप्रवासरुचिता केन।
नासिदूरीकृतः स्वप्नान्तेष्विति ते वदन्प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्ता
रे रिपुस्त्रीजन इति ५९ अत्र करुणरसस्य शुद्धस्याङ्गभावात्स्पष्टमेव रसवदलंकारत्वम् ५७ ॥

रः नहि त्वयात्रियवो हतान् इति पाठे गन लंकृतोपि वाक्यार्थः ताद्दृगयमपि सुन्दरीभूतः अत्राश्रिसोदयं वक्रणोर
सकृतमेवेति वंशादिनावस्तुना यथावदर्शनवंवदनाद्यलंक्रियते न तु उपमितेनैववारूतयावभासते न चार से गापि वस्तु
वाररसान रम्नुपस्कृतसुन्दरं भाति इति रसस्यापि वस्तुन इवालंकारत्वे का विरोधः ननु रसेन ऊर्वनाश स्त्रलोर्धालंक्रियते न
हि उपमयापि किंऊर्वेत्यालन नु नयोपमीयते रसेनापि तर्हि समरसीक्रियते सा घ्रा इति स्त्रसवे यमेनन ५७ ॥ ४८

3T=9 क्रियेत =9

५८=२

एवमिति=२

तेन यत्केचिद् दृष्टवन्तः स्मेन विभावादीनां मध्ये किमलंक्रियत इति तदभ्युपगमपवादनम् प्रस्तुतार्थस्यालंकारत्वेना।
भिधानात् अस्यार्थस्य भूयसा लक्ष्यसंज्ञावद् इति दर्शयति ॥ यत्र वाजादेः व्याप नेनाह प्राइत्यथ ५८ संकीर्णं रसव
लंकारं समुदाहरति क्षिप्त इति कामिपक्षेनाहतः इन्द्रवत् युतः अवधूतः इति निरस्तोऽपि तः प्रत्यालिंगनेन शुत्रस्तसंयोग
र्णानविसर्गात्कृतः सास्कत्वमेक चेष्ठ्या प्रत्यवनिष्णुत्याप्रायेनया ५९ कामीवेत्यनेनोपमानेन श्लेषानुगृहीतेन।

विशरारू कृतः

एवमेवं विधे विषये रसानां गुणीभूतत्वं गभावः ५८ संकीर्णं रसादिं गभूतो यथा ॥ क्षि
प्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोप्याददानोंशुकान्तं गृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो ने।
क्षितः संभ्रमेण आलिंगन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स द
हतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः ५९ अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलं
भस्य श्लेषसहितस्यांगभावः ६० ॥

नै ने

र्ष्याविप्रलंभोपस्थापकस्य स्वस्य श्लेषोपमासहितस्यांगत्वेन केवलस्य यद्यपि करुणरसो वास्त व्योप्यस्ति नयापि समस्त
रुत्वप्रतीत्येन व्याप्रियत इत्यनेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्यनेना वदे वाचो चनूनत्व करुणसहितस्येत्यपि पनमर्थस

तै

अनयैवेति यतोऽत्र विप्रलंभस्यालंकारत्वेन तद्वाक्यार्थत्वाततेनोद्देतो विरुध्यः न दोष इति यदि सुत्वत्रस्य रसादेः प्राधान्यमभ
विप्यत्र हि तयोरसः समाविशत् रतिस्थायिविभावत्वेन हि साधे त्वभावो विप्रलंभः शोकस्यापि विभावत्वेन तन्निरपेक्षभावस्य।
करुणस्य विरुद्ध एव ८१ एवमलंकारत्वेन प्रसङ्गे न समावेशे प्रसाध्य यद्वा विषय एवेति यदुक्तं तदेव कारस्याभिप्रायं व्याचष्टे
यत्र हीति सर्वासामुपमादीनां श्रयं भावः उपमादीनामलंकारत्वं याहृणी वातीनाहृत्येव रसादीनां तद्वदुपमस्येनाते
कोधिण भवितव्यं नन्वत्र यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति तथापि तस्य पुनरपि विभावादिरूपतान्यर्थावसानाद्रसादिनात

इत्येवं विषय एव रसवदाद्यलंकारस्य विषयो व्याख्यात इति ॥ अत एव चेर्ष्याविप्रलंभकरुणयोरंगत्वेन
व्यवस्थानात्समावेशान्न दोष इति ८१ यत्र हि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलंकारत्वं अलंकारो
हि चारुत्वसिद्धिहेतुः प्रसिद्धः न त्वात्मैवात्मनः तथा चायमत्र संक्षेपः रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य
विनिवेशनं अलंकृतीनां सर्वासामलंकारत्वसाधनं ८२ तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स सर्वो न
प्रभेदः तस्योपमादयोऽलंकाराः ८३ ॥

पर्यमेवेति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्म भावः तदुक्तं रसभावादितात्पर्यमिति ८२
त्वस्येति प्रधानस्य आत्मभूतस्य यत्तदुक्तं भवति उपमया यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते तथापि तस्य तदेवालंकरणीयत्वं यद्
व्यंग्याभिव्यंजनसामर्थ्याधानमिति वस्तुतो ध्वन्यात्मैवालंकार्यः कटककेयूरादिभिरपि हि शरीरसमवायिभिश्चेतन आत्मैव
तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतयालंक्रियते तथापि अचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति अलंकार्यस्याभावात्
यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भाति अलंकार्यस्यानौचित्यात् न च देहस्य किंचिदनौचित्यमिति वस्तुत आत्मैवालंकार्यः

कारणाम्यद् = ४

रसादेरलंकारतायाइतिव्यधिकरणे षष्ठ्यौ ॥ रसादेर्यालंकारतानस्य एव विषयः यतदनुसारेणैव पूर्वैश्चापि वाक्ये यो
ज्यं रसादिकः कस्यालंकरणक्रियान्वितो विषय इति ८३ एवमस्मदुक्तेन विषयभागेनेत्यर्थः यत्र रसस्यालंकार्य
तारसान्तरं वांगभूतेनास्ति न त्वप्रस्तुतायवोपमादयः तेन तस्यानोपमादीनां विषयापहारइति भावः रसवदलंकार
स्यैवेति अनेन भावाद्यलंकारा अपि प्रेयस्यूर्जस्विसमाहितादयो गृह्यन्ते ॥ तत्र भावालंकारस्योदाहरणं यथा
नेवशान्तपत्रपत्रमृदुनाश्रनल्पलकलदेसनूपुररवध्वनिनामुखरः मद्विषमहासुरस्य प्रसभभेतिहितः कनकमुद्धोय
गरुत्मानमयमस्त्वागतः इत्यत्र देवताविषयो रतिभावः काव्यार्थीभूतेनवितर्कस्मृत्यादिभावस्य चारुत्वहेतुत्वेन स्थितत्वाद्भावालंका

यत्रत्वन्यथान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थीभावे रसादिमिश्रत्वनिष्पत्तिः क्रियते सर्वरसादेरलंकारता
याविषयः ८४ एवं च नेरूपमादीनां च रसवदलंकारस्य चाविभक्तविषयता भवति ८४ ॥

रस्यविषयः रसाभासस्यालंकारता यथा ममैव श्लोके समस्तगुणसंपदः सममलंक्रियाणां गतो भवन्ति यदिभूष
णं तवतथापि नो शोभसे शिवं हृदयवल्लभे यदियथानयोरञ्जेयस्तदेवननुवाणि तेजगति सर्वलोकोत्तरं अत्र हि
परमेशस्तुतिमात्रं वाच्यः परमोपादेयमिति वाक्यार्थे शृङ्गाराभासस्यालंकृतिहेतुः श्लेषसहितः ॥ नष्टे दर्यैश्वर्यैः शृंगा
रेनानायिकायानिरूपणेनेति रसालंकारत्वं भवति अत्रमधुवचनेतिकञ्चलवणात्मक इति वा अभिधानाद् भावाभासोंऽगता
यथा समानवो यस्य दन्तावयोषाल्पमृत्युवर्णाञ्जनं वर्जितेषु लावण्येषु केष्वपि विद्यन्ते दैन्याः सकोनात्यनोन्यस्ते
अत्रचौरास्य मत्तीनामनवितस्त्रासो भवप्रभावौकारणं कृतइति भावाभासः ॥ एवं तत्प्रशमस्यांगत्वमुदाहार्यम ८४ ॥

म्ब

महा = ५

कृ त्व व ह्य =

यदीत्यादिना = १

मेमतिरित्यनेन परमतं सूचितं तद्दूषणाय यो ऽयमस्यति परस्य चायमाशयः अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसाद्यसंभवात्
ह्लणेन रसवदाद्यलंकारस्यानाशंकात्वाद्यभिमतरूपयोपमादीनां विषय इति ९५ यत्तद्दूषयति तदेतिन स्माद्वचनादे
नोदित्यर्थः ९६ नन्वचेतनवर्णनेविषय इत्युक्तमित्याशंक्याह यथा च कथं विदिति विभावादिरूपतया ९७ तस्मा

यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसाद्यलंकारस्य विषय इत्युच्यते इति ९५ तदुपमादीनां प्र
विरलविषयता निर्विषयता वाभिहिता स्यात् ९६ यस्मादचेतनवस्तुवृत्तान्ते वाक्यार्थीभूते पु
नश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथंचिद्भवितव्यम् ९७ अथ सत्यामपि तस्यां यत्राचेतन
नां वाक्यार्थीभावो नासौ रसवदलंकारस्य विषय इत्युच्यते ९८ तन्महतः काव्यप्रबन्धस्य रस
निधानभूतस्य नीरसत्वमभिहितं स्यात् ९९ ॥

मिति चेतनवृत्तान्तयोजनायाम् ९८ यत्राप्यसमस्तत्रावश्यं रसवदलंकार इति परस्य मतम् ततो न रसवदलं।
कारश्चेत् तत्र रसो नास्ति इति परमताभिप्रायं नीरसत्वमुक्तम् तत्र रसाभावे रसवदलंकाराभावे नीरसत्वम्
अपि न स्यात् अभूतरसाभावेनाहंकारसोत्रास्येव परपक्षदूषणायोदाहरति ९९ ॥ राम ॥ ५

यथा तरङ्गेति

तरंगा एव भ्रूभंगा यस्याः विकर्षन्ती विलंभमानं बलादाक्षिपन्ती वस्त्रं न मेस्तु कं प्रियतमावलंबननिषेध्यायेति भावः बहु
शो यत्न स्खलितं बहुवो येपराथास्न दभिसंधाय यदद्ययेनैकीकृत्य असहनामानिनी सर्वः अयच्चमहि योगपक्षाज्ञापा
सद्धि स्खलापशांतये नदीभावं गतेति ७० तन्वीति वियोगाकृशापि अनुनभावाभरणानि त्यजनि स्वकालेवसेनश्रीष्म

यथा तरंगभ्रूभंगा क्षुभितविहगश्रेणिरशना विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरंभशिथिलम् यथा
विद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ७० यथावा
तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्ग
माचिन्तामौनमिवाश्रिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव
सा ७१ ॥

प्रायः उपायविंतनार्थं मौनं चिन्तामौनं किमिति च पादपतितमपि दर्पितमवधूतवत्यहमिति चिन्तयामौनम् चण्डी।
कोपना पतनोत्साकोनदी लताविर्णान पदौ नाम्ये वैपात्तु रवसउन्मादाक्रान्तस्यान्तिरूपो ७१ ॥

हे भद्र तेषामिति ये समे वृद्धये स्थिताः गोपवधूनां गोपीनां ये विलाससुहृदो नर्मसचिवास्ते प्रच्छन्नानुरागिणी
नां छिन्नायेनर्मसुच्छद्भवति राधा च सातिशयप्रेमस्थानमित्याह राधा संभोगानां ये साक्षाद्द्रष्टारः कालिंदशैल
तनयायमुनातस्यास्तीरे लतागृहाणां क्षेमं कुशलमिति काक्वा प्रश्नः एवं तेषां गोपदर्शनप्रबुद्धसंस्कारस्माले
भनोद्दीपनविभावस्मरणे प्रबुद्धरतिभावमात्मगतं मेत्सुक्यगर्भमाह ह्यारकागतो भगवान्कृष्णः स्मरतल्प
स्य मदनशय्यायाः कल्पनार्थं मृदुसुकुमारं कृत्वा यच्छेदस्त्रोटनेसमयेवायचोग्यः सा फल्यमस्यथवर्वस्मरतल्पय

यथावा ॥ तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां क्षेमं भद्र कलिंदशैलतनयातीरेल
तावेश्मनाम् विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना ते जाने जरठीभवंति विगलन्नी
लत्विषः पल्लवाः ७२ ॥ भावः उत्कृष्टच्छेदोपयोगस्त्रोटनफले तस्मिन्विच्छि
कल्पनेऽऋषिभिः सपवपृडःसुकु
न्नेमयय्यनासीनेकास्मरतल्पकल्पनेतिभावः अतएव परस्परानुरागनिस्त्रयगर्भमेवाह ते जाने इति वाकार्थस्य
कर्मत्वम् अधुना जरठीभवंतीति मयि तु सन्निहिते नवरतनकथितोपयोगयोगात्ते मे जराजीर्णताख्वलीकारं
कदाचिदपि वा प्रवंतेइतिभावः विगलंतीनीला त्विडेषामित्यनेन कतिपयकालप्रोषितस्यापि ध्योत्सुक्यानिर्भरत्वंध्वनि
तम् एवमात्मगतमियमुक्तिः यदिवा गोपं प्रत्येव संप्रश्नार्थं वराक्तिः ७२ ॥

थो=२ यस्मादित्यादि=२

अथेत्यादि

वह्निमिक दाहकत्वाँमहनोभूयसः प्रबंधस्येति यदुक्तं तन्नृचितम् ७३ नीरसत्वमात्रं माभूदित्यभिप्रायेणेति शेषः ७४
ननु यत्र चेतन न हृत्स्यास्य सर्वथानानुप्रवेशः सउपमादेर्विषयेन भविष्यतीत्याशंक्याह ‸ स्वभप्रस्तकाय चेतनमपि
वर्ण्यमानमनुभवितात्स्य तनमारोपयतीत्येव तावदत्र किमच्यते अनिजडोऽपि चेष्टोद्यानप्रभृतिः स्व विभ्रांतोऽपि
वर्ण्यमानो वर्णेचितनसन्नि विभावनोत्पक्ता कावेनाखयपव स्यात् शास्त्रेतिहासयोरिति वा ७५ एवं परमते

इत्येवमादौ विषये अचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि सचेतनवस्तुवृत्तांतयोजनास्त्येव ७३ अथ यत्र
चेतनवस्तुवृत्तांतयोजनास्ति तत्र रसादिरलंकारः तदेवं सति उपमादयो निर्विषयाः प्रविरल
लंकाराः तेषां सुविषयावास्युः ७४ यस्मान्नास्त्येवासावचेतनवस्तुवृत्तांतो यत्र चेतनवस्तुवृत्
तांतयोजनानास्त्यंततो विभावत्वेन ७५ तस्मादंगत्वेन रसादीनामलंकारतेति ७९ यः पुनरं
गीरसो भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्मेति ७७॥ किञ्च

इत्ययिनास्वमनेनैव प्रस्तावायोपसंहरति ‸ यतः पूर्वोक्तविषयविभागो न युक्त इत्यर्थः ७९ भावो वेति वा ग्रहणात्त
दाभासतत्प्रशमादयः सर्वाकारोमिति क्रियाविशेषणं तेन सर्वप्रकारमित्यर्थः अलंकार्य इत्यत्र यत्नालंकार इति
भावः अलंकार्यव्यतिरिक्तस्यालंकारोत्प्रयोग तव्यः लोके तथा प्रसिद्धत्वात् यथा गुणिभ्यो निरिक्तो गुणः गुणालंकार
व्यवहारश्च गुणी न्यलंकार्ये च सति सर्वास्मात्पवास्य वाच्यमात्मेत्यभिप्रायेणमाह किंवेन केवलमेव तावद्युक्तिर्नातेरसस्यांगी

पउ तस्मादिति=४ त्यादि

भ्यु=२

ध्व॰
लो॰ टि॰
५२

काविके यमभिप्रायं हार्देनैवयोऽस्माकं केवलेष्य नाभिप्रायेण यमकादिकाः सर्वेहि प्रोताभिप्रायेण व्याख्येयम् १८ एवं हि त्रिधा तेषां
विषयोऽस्य: १९ ननु च शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो गुणाः उत्कर्षमुक्तम् रसादिकमङ्गिनं गुणाश्रिता इत्याशङ्क्याह तेन च
स्यमाणेन बुद्धिस्थेन परिहारप्रकारेण पर्यायं तेनैव न तद्विषयः २० मधुर इत्यत्र हेतुमाह परप्रह्लादन इति रतौ हि समस्त
देवतिर्यङ्नरादिजातिष्वविच्छिन्नैव वासनास्तीति न कश्चित्तत्र तादृग्यो न हृदयसंवादमयः यतेरपि हि तत्र चमत्कारोऽस्त्येव प्र

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः। अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् इति १८
ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत्। वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि
ये पुनस्तदाश्रितास्तेऽलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् इति १९ तथा च ८- शृङ्गार एव मधुरः
परः प्रह्लादनो रसः। तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ८१ ॥

तत एव मधुर इत्युक्तः मधुरो हि शार्करादिवसो विवेकिनो वा स्वस्थस्यातुरस्य वा झटिति रसनानिपातित्वादभिलषणी
यो भवति तन्मयमिति संभोगशृङ्गारात्मकेन प्रकृतेन यत्र व्यंग्यतया काव्यमिति शब्दार्थयोर्विषयः प्रतितिष्ठतीति प्रतिष्ठां ग
च्छतीति यावत् न उक्तं भवति वस्तुतो माधुर्यं नाम शृङ्गारादेरसस्यैव गुणः तन्मधुररसाभिव्यञ्जकयोः शब्दार्थयोरुप
चितं माधुर्यं मधुरशृङ्गाररसाभिव्यक्तिसमर्थता शब्दार्थयोर्माधुर्यमिति हि लक्षणं तस्मादुक्तं शृङ्गारमित्यादि ८२ ५२

तमर्थमिति दयेनै न र्थ तथा चेति अविच्छि कश्चि च रु त चरि ए-२

शृङ्गारे इति = २

शृङ्गार इति। ननु शब्दं नास्ति समस्त शब्दार्थं मधुरमिष्यते इति माधुर्यं स्वलक्षणम् नेत्याह अव्यत्वमिति = १

लये

कारिकार्थं विवृण्वन्नाह सर्वं लक्षणमुपलक्षितम् ओजसोपीति योयः शब्दमिसद्वहिश्च्युतं समस्तं वाक्लिवेति भावः
८२ संभोगशृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः ततोपि मधुरतमः करुण इति तद्भिवेजनकोपलेशाब्दार्थयोर्मधुरतरत्वे
मधुरतमत्वे चाभिप्रायेणाह करुणे चेति चशब्दः क्रममाह प्रकर्षवदिति उत्तरोत्तरं तरतमयोगेनेत्यर्थः आर्द्रता
मिति सहृदयस्य चेतसः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यं मन्युक्रोधादिदीप्तरूपत्वं विस्मयहासादिरूपं विवशत्वम्

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात् तत्प्रकाशनपरः शब्दार्थयोः काव्यस्य स माधुर्य
लक्षणो गुण इति ८२ श्रव्यत्वं पुनरोजसोपि साधारणमिति ८३ शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करु
णे च प्रकर्षवत् माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मन इति ८४ ॥

६

जतीत्यर्थः अधिकमिति क्रमेणेत्याशयः तेन करुणोपि सर्वथैव चित्तं द्रवीभूतं भवति ननु करुणोपि यदि मधुरिमा
श्लिष्टः पूर्वकारिकायां शृङ्गार एवेत्येवकारः किमर्थः उच्यते नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते अपि त्वात्मभूतस्य रस
स्यैव परमार्थतो गुणो माधुर्यादिरित्ययमुपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योतितम् ८४ ॥

६ धो

ध०
लो०हि०
५३
53

विप्रलम्भेति रौद्रेत्यादि

तमर्थमाह ओजआदिशब्दः प्रकारे तेन वीराद्भुतयोरपि ग्रहणं दीप्तिः प्रतिपत्तुर्हृदये विकासविस्तारप्रज्वलनस्वभावा
सा च मुख्यतया तेजःशब्दवाच्या तदास्वादमया वीररौद्राद्भुता रसास्तया दीप्त्यास्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसात
तत्पृथक्तया तेन कारणेन कार्योपचाराद्रौद्रादिरेव तेजःशब्दवाच्यः तेनालद्वितलक्षणयात्तत्प्रकाशनपरो दी

विप्रलंभशृंगारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्त
त्वादिति ८५ रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो
व्यवस्थितमिति रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति दीप्तिरुच्यते तत्प्रकाश
नपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालंकृतं वाक्यम् ८६ चंचद्भुजभ्रमितचंडगदाभिघातसंचू
र्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचां
स्तव देवि भीम इति ॥ तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचका
भिधेय इति ८७ ॥

लक्षणायामेव

दीर्घसमासरचनवाक्यरूपोपि दीप्तिरित्युच्यते ८५ ८९ उदाहरति यथा प्रसन्नैर्गमकैर्वाचकैरभिधीयमानः समासा
नपेक्षोपि दीप्तिरुच्यते ८७ ॥

५३

गादावर्त्तमाना ऽभ्यांभ्य

उदाहरन्ति यथा चंचद्भुजो वेगवर्त्तनाम्भीतजातया भ्रमिताचंडगदाघातस्य तुल्यागदानया योभिभूतः सर्वं तु तूर्णीकृतत्स्लेन सम्यक्

चूर्णितं युगलं कुलस्योपदृतं कृतमूरुयुगलं युगपदेवोरुद्वयं यस्य तस्य सुयोधनमनाद्दमेव स्त्यानेन स्वच्छशोणितेन यानेन

कालान्तरशुष्कतया अवनद्धं हस्ताभ्यामविच्छिन्नरूपमत्यन्तमाभ्यन्तरेण यावनेन तत्र समनाबद्धस्वभावेच्छशोणितं रुधिरं तेन शोण

लोहितौ पाणी यस्य सः। अत एव भीमः कातरत्वासहायी तवेति यस्यास्तव त्वट्पमात्मजातं कृतं देव्यनविततमर्पितस्यास्तव

कचानुत्तंसयिष्यति उत्तंसवतः करिष्यतीति वेणीत्वमपहृत्य रक्तविधृतशोणितपाकलेलीहितकसुमापीडेनैव योज

यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां यो यः पांचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भ

शय्यां गतो वा यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्व

यमपि जगतामन्तकस्यान्तकोहमिति इत्यादौ नेयार्थो जस्त्वम् ८८ ॥

शब्दार्थयो

यिष्यतीत्यत्रैव देवी त्वत्कचकलापवेलीकारस्मरणकारिणा क्रोधस्यैवोद्दीपनविभावत्वं कृतमिति नात्र पं।

गाराशंकाकर्तव्यास्य योधनस्य चानादरणं हि तीयगदाचानदानाय न योग्यमात्। स च संहृतीनोस्तत्वादेव स्यान ग्रहे

णेन हृदयरीमन्युपदालनेत्वरास्तुविना समासेनैव संततनैवंगवहन स्वभावानावस्थेवमध्ये विश्रांतिमलभमाना।

हृतीनोरुद्वयस्य योधनानादरणावर्यंताध्रनीति रेकं चनैव भवनीमोद्दत्यपरिपोषिका ॥ अथैतस्य योधनस्य

धं
ला°टि°
५४

सर्वेपि वतस्यानानुबद्धं च ते श्रोणिणि तेनेन शेषाणि तथा णीति निया वर्तन्ते ॥ स्वभज्ञयोगे क्रमेणोपस्य च मूर्नाम ध्ये
र्ध्वं नाटितमित्यर्थः पांचालराजपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन द्रोणस्य व्यापादनात् तेषमुपिकः क्रोधावेशात्सम्यात्रः तत्कुमे
सान्तीति कर्णप्रभृतिः रणे संग्रामे कर्तव्ये योमपि महिषु यं प्रतीपं वरति यदि वामपि चरति स तिसंग्रामेयः प्रतीपं
प्रतिकूलं कृत्वा स्ते पवं विधो यदि सकलजगद्धेतकाभवति तस्याप्यहमन्तकः किमुतान्यस्य मानुषस्य देवस्य वा ॥
शत्रुरूपधृभूते रेवक्रमाहिमृष्यमाणेर्षूपदान्यं रेक्रोधान्यस्ते पात्रमान्त्रितं इति श्रूसमस्तं तेव दीप्तिनिवर्यनमपवंमा
धुर्यदीनां परस्परप्रतिद्वंद्विनयास्थितेः शृंगारादिरौद्रादिगतेइतिप्रदर्शयन्तातत्समावेशवैविध्यं हास्यभयानक।
वीभत्सशान्तेषु दर्शितम् हास्यस्य शृंगारांगतया माधुर्यं प्रविष्टं विकासधर्मतया चौजोपि प्रकृष्टमितिसाम्यंद्द।

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वं रसान्प्रति स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ९९ ॥

योः भयानकस्य मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेपि विभावस्य दीप्ततया तेजः प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् बीभत्से प्येवम् शान्ते तु
विभाववैचित्र्यात्कदाचित्तेजः प्रकृष्टं कदाचिन्माधुर्यमिति विभागः समर्पकत्वं कदाचिन्माधुर्यमिति विभा
गः ८८ समर्पकत्वं सम्यगर्पकत्वं हृदयसंवादेन प्रतिपत्तृन्प्रति स्वात्मावेशेन व्यापकत्वं क गीति शुष्ककाष्ठा
ग्निदृष्टान्तेन अकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वेनामसर्वरसाणां गुणः उपचारात्तु तथाविधेवा
गर्थयोः यच्छब्दार्थयोः समर्पकत्वं तदपि प्रसादः तमेव व्याचष्टे ८९

५४

प

ननु रसगतो गुणास्तत्कथं शब्दार्थयोः स्वच्छत्वमित्याशंक्याह ५० वस्तुतो वर्णाश्रयो सर्वरससाधारण एव गुणः स एव च गुणः
एवंविधः सर्वविषयं वक्ता शब्दगतोऽर्थगतो वेति समस्तानां वा समस्तानां च तत्र साधारणः ५१ शब्दार्थस्य तावत्समर्पकत्वं
ग्रेपसेव प्रभवति नान्यथा शब्दस्यापि स्ववाच्यात्मकत्वे नाम किंचिदलौकिकं येन गुणः स्यादिति भावः ५२ एवं माधुर्यौ
जःप्रसादास्त्रयो गुणा उपपन्नाः भामहाभिप्रायेण तेव प्रतिपन्नास्वादमयाम्मुख्यतया तत्तन्नाश्रयाद्यतेपचविनावेमेन तत्सक्ष्य
जकयोः शब्दार्थयोरितिनामर्थमेवमस्मन्नय एव गुणालंकारव्यवहारो विभागेनोपपद्यत इति प्रदर्शयन्नित्यानित्यदो

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोरिति ५० स च सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचनासाधारणश्चेति
५१ व्यंग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्य इति ५२ श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये
च दर्शिताः ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृता इति ५३॥

षविभागोऽप्यस्मन्नय एव संगच्छत इति दर्शयितुमाह ॥ वान्तादयोऽपि ग्रन्थेऽस्मिन्नुक्ता इति हेतवः श्रुतिदुष्टा अर्थदुष्टा वाक्यार्थबला
दश्लीलार्थप्रतिपत्तिकारिणः यथा छिद्रान्वेषी महान्तस्त्यागादयोऽपसर्पति कल्पनादुष्टास्तु द्वयोः पदयोः कस्यचित्पाय
घा ऊरुरुविभिन्नत्वकमवृत्त्यासे श्रुतिकष्टस्तु यथा लीढं तोऽनीद्गलोक्षिप्तादि शृङ्गार इति उचितरसोपलक्षणार्थं वी
रसो नाद्भुतादावपि तेषां वर्जनमस्त्विति ॥ न त्वेषां विषयविभागप्रदर्शनेनानित्यत्वेऽभिन्नवृत्तादिदोषेभ्यो विविक्तमद
र्शितेनापि गुणेभ्यो विविक्तं दोषत्वं बीभत्सहास्यरौद्रादौ तेषामस्माभिरुपगमाच्छृङ्गारादौ च वर्जनादनित्यत्वं च दोषत्वं च समर्थि

ध्व-
लोहि
५५
55

अनित्येति

एवमित्यादि=१

दर्शयं प्रकाशयति, इत्यसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यं सामान्य प्रदर्शनाय संदर्शयन्नाह ५४ अंगानामिति अलंकाराणाम्

न्यना=२ न=१

अनित्यदोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेपि वाच्यार्थमात्रे न व्यंग्ये शृंगारे शृंगारव्यतिरेकिणि वाध्वन्यात्मभूते किंतर्हि अन्यान्येव शृंगारे गितया व्यंग्ये ते हेयाइत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषत्वमेव न स्यादिति ५४ एवमलक्ष्यक्रमोद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येनेति ५५ तस्यांगानां प्रभेदाये प्रभेदाः स्वगतास्त्र ये तेषामानन्त्यमन्योन्यसंबन्धपरिकल्पने ५६ ॥ ॥

= ५८

ध्वं

स्वगता इति आत्मगताः संभोगविप्रलंभाद्या आत्मीयता विभावादिगताः तेषां निःशेषप्रकारेणांगांगिभावेकारणेनेतिभा ५५

वृन्मर्थं प्रकाशयति परस्परप्रेमदर्शनेति परस्परप्रेमणा दर्शनमित्युपलक्षणं संभाषणादेरपि सुरते च तत: षष्टिका मालिंग
नादि विहरणमनुयानगमनम् आदिग्रहणेन जलक्रीडापानकचंद्रक्रीडादि अभिलाषविप्रलंभो द्वयोरप्यसंजीवित
सर्वस्वाभिगमनात्मिकायां रत्नावल्यामपि ऊनविंशे तेऽप्राप्तसमागमत्वे मंतव्य: यथा॥ सखे यतीति किमुच्यतेऽन्य
त: प्रभृति वत्सराजरत्नावल्यो: ननु पूर्वं रत्नावल्यास्तदा हि नैव भावकामावस्या माद्ये ननु॥ ईर्ष्याविप्रलंभ: प्रणय

प्रेरितनयावज्ञेर्ष्यारसादिर्विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेकधात्मा यदुक्त: न स्यांगानां वाच्यवाचका
नुपातिनामलंकाराणां ये प्रभेदा निरवयव: ये च स्वगतास्तस्यांगिनोऽस्य रसभावतदाभासतत्प्र
शमलक्षणा विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहिता अनंता: स्वाश्रयापेक्षया नि:सीमानो
विशेषा: तेषामन्योन्यसंबंधपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकारा: परिसं
ख्यातेन शक्यते किमुत सर्वेषां तथाहि शृंगारस्यैवांगिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च सं
भोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिलक्षणा: प्रकारा: विप्रलंभस्यापि अभिलाषेर्ष्याविरह

प्रवासविप्रलंभादयश्चेति ९०॥

खंडिताखंडितया सह विरहवि प्रलंभ: पुन: खंडितनया प्रसाद्यमानया विप्रस
न्नमगृहात्तत: पश्चात्तापपरीतेन विरहोत्कंठितया सह मंतव्य: प्रवासविप्रलंभ: प्रोषितभर्तृकया सह इति विभाग
प्रवासविप्रलंभादीनां दिशा गृहहरणाच्छापादिकृत: विप्रलंभश्च विप्रलंभ: विरहनायोरभिलाषिणोरपि वियोगनल

तेषां चेति पृथक् संभोगादीनाम् अपरत्र विप्रलम्भादीनाम् आश्रयो मलयारश्मिमृतादीनां विभावानामिति यदुक्तं न त
देशाशाद्वेन गतार्थमतस्तस्मादाश्रयं कारणं यथाममैव ॥ इयं तया प्रथिता स्वर्गियं मया दय यामनि निम्न नियाजिता
गल्लितेस्यैकतया पिसूयारसं विरहदोह्रूजोपरिवारकामिति तस्येति शृङ्गारस्याङ्गिनो रसादीनां प्रभेदस्तस्य
तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदाः तेषां च देशकालाश्रयावस्थाभेदा इति स्वगत
भेदापेक्षयैव तस्यापरिमेयत्वं किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनया तेषां हि अङ्गभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेदसंब
न्धकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयाति ५८ दि॰ मा॰ तत्त्वतेऽपि तेषां च्युतप्रत्ययानां सर्वेतसां उ
दिशासाहितालोकाः सर्वत्रैव भविष्यति दि॰ मा॰ उक्तेनैव हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि
रसभेदे कथ्यन्ते क्रियमाणेऽलंकारैरङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानात् साहितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्य
तीति ५९ शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रका
शक इति ६० ॥

वैपुलकल्पनेत्यर्थः ५८ येनेति दि॰ मा॰ उक्तेनेत्यर्थः सचेतसामिति मृद्वीकविवेचनसहृदयत्वं वशेष्यता
मिति भावः सर्वत्रेति समेवेषु रसादिषु आसादित आलोको वगमः सम्यग्व्युत्पत्तिर्येषामिति संबन्धः ५९ नत्वेति वक्र
के दि॰ मा॰ उक्तेत्यर्थः यत्नादिति यत्नतः क्रियमाणत्वादिति हेतुवैधाभिधेयैः एकरूपत्वनिबन्धेनेत्यर्थः अविविच्यानुप्रा

५९

ग्राङ्गिन इत्यनेन अङ्गभूत = ४

वृत्त्या विवृणोति अङ्गिन इति

अङ्गिन इति आहेति

ध्वनिकारेणवक्ष्यमाणकारिकाभिप्रायं दर्शयन्नाह ।१। कारिकाकारस्यार्थः २ यमकादिष्विति प्रादिशब्दः प्रकारवाची ३
दुष्करेति मुरजचक्रबंधादि शब्दभंगश्लेषइति श्लेषेणेनरोवायश्चत्वमित्यादौ शब्दभंगोपि क्लिष्टप्रत्ययत्वमत्व
[illegible] शृंगिणो हि प्रेमणा समस्य यदुक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेष्वेव प्रभेदेष्वेकप्रकारानुबंधितया प्रबं
धेन प्रवृत्तोनुप्रासो न यमकादि इति ।१। शृंगिरूपस्य शृंगारस्यैकरूपानुबंध्यनुप्रासनिबंधनेकाम
वास्माह २ ध्वन्यात्मभूते शृंगारे यमकादिनिबंधनं शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलंभे विशेषतः ३
ध्वन्यात्मभूतः शृंगारः तात्पर्येणवाच्यवाचकाभ्यां प्रकाश्यमानः तस्मिन्यमकादीनां यमकप्रकार
णां निबंधनं दुष्करशब्दभंगश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वं प्रमादित्वमित्यनेनेतद्दर्शयति काकतालीयेन कदाचि
त्कस्यचित्कमपि विदेकस्य यमकादेर्निबंधनेपि भूम्नालंकारान्तरवदंगत्वेन निबंधो न कर्तव्य इति वि
प्रलंभे विशेषत इत्यनेन विप्रलंभे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते तस्मिन्द्योत्ये यमकादेरंगस्य निबंधो
नियमान्नकर्तव्य इति ४ अत्र युक्तिरभिधीयते इति ५ रसाक्षिप्ततया यस्य बंधः शक्यक्रियो भवेत् अ

कसशो

शोकादौ धवजिरिति सर्वं

पृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोलंकारो ध्वनौ मत इति ६ ।। व्यापकं च लक्षणमर्थ ५ रससमाधानेन

रसेति भवार्थे

विभावादिचर्वणामेवकुर्वतो नैवीयकमप्यायमासादयति स पवाच्यालंकारो रसं विघ्नकार्यैव सर्वेष्वगणेष्विकाप्रवाहोपहि

ह

तमसद्धयमधुरादिरोहणाविहीन लोकावर्जनाभिप्रायेणतमयाः शृंगारे विप्रलंभे च विशेषतः सुकुमारमिति भावः तथा च रसे

लुना

मार्गेनान्यमतेन वीराद्भुतादि — ति यमकादिकवेः प्रतिपत्तुश्च रस

धलो
हिं
५७
57

सर्त्नाँ

निष्पन्नाविनिश्चितिभानग्रहान स्वयमेवसंपन्नौ निष्पादनानपेक्षाणामित्यर्थः आश्चर्यभूतइतिकृपमेषनिबद्धरसबद्धन
स्थानम् ७ कथंकिमत्यपत्यस्तवस्नाताष्वासानाबीनाधवापरिवर्तमानवाष्पभरनिरुद्धकंठीविक्लिन्नविक्लिन्नरुदितेन

निष्पन्नावाश्चर्यभूतोपि यस्यालंकारस्य रसात्किमन्यैरेवबंधः पाकक्रियोभवेत्सोस्मिन्नलद्धाङ्गमेवं
गेभूनावलंकारोमतः तस्यैववस्तानवेमुख्यामित्यर्थः ७ [illegible]। यथा कपोलेपत्रालीकरतेन
लनिरोधेन मृदितानिपीतोनिःश्वासैरयममृतहृद्योधररसः मुहुःकंठेलग्नस्तरलयतिवाष्पः
स्तननटंप्रियोमन्युर्जातस्तवनिरनुरोधेनतुवयम् ८ रसाङ्गनेवेवनस्यलक्षणामुक्तममप्र
धारयत्ननिर्वत्त्यइतिरसंबंधुमप्यवृ्सितस्यकवेर्यलंकारस्तोवासनानामस्तुत्क्षयत्नोनरमास्थि
तस्यनिष्पद्यतेसनरसानामिति ९ ॥

ॐ =
॥२

वेवलरूपवतटारोषमपरित्यजंतीचाहृस्मा यावत्स्याघते तावदीर्घ्याविप्रलंभगतानुभाववर्णावहितचेतसयवदे
त्काः स्वेवब्रूपकव्यतिरेकाद्याश्रयत्ननिष्पन्नाश्चर्वेयिनरपिनरसवर्वणाविघ्नमादधतीति ८ अतस्तमिति व्यापकस्मि

है
५८

अल्पमिति व्यापकमित्यर्थः प्रबंधेन क्रियमाणेति संबंधः अनयवबुद्धिपूर्वकमवयवे भावी निबुद्धिपूर्वशब्दउपात्तः
रससमवधानाद्योपत्ताद्यत्नांतरम् निरूप्यमाणेति संतिदुर्घटना निबुद्धिपूर्वकं चिकीर्षिता न्यपि कनेम शाक्यानीत्यर्थः

यमकेवप्रबंधेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणेति यमेनैव यत्नांतरपरिग्रहप्रापतति शब्दविशेषान्वेष
णात्रूपेऽलंकारांतरेष्वपि नन्वल्पमिति वे नैवं अलंकारांतराणि हि निरूप्यमाणदुर्घटान्यपि रससंभ
हितचेतसः प्रतिभानवतः कवेरहंपूर्विकया परापतंति यथा कादम्बर्यां कादम्बरीदर्शनाव
सरे यथा च मायाशिरोदर्शन विकलायां सीतादेव्यां सेताविति ९ ॥

तथा निरूप्यमाणत्वे दुर्घटत्वानिकण्यमेनानिरविताभी त्येवं विस्मयावहानीत्यर्थः अहंपूर्वमहमहमित्यर्थः अहमाहमवहृ
माहोपुरुषिकेत्यर्थः अहंपूर्वं तस्य भावो अहंपूर्विका अहमिति निपातो विभक्तिप्रतिरूपको स्मदर्थवृत्तिः ९ ॥

ध्व.
लो.टि.
५८

शक्तं चेत न हितीति अहंपूर्विकयायरापतनमित्यर्थः कानिचिदिति कालिदासकृतानीत्यर्थः शक्तस्यापि पृथग्यत्नो जाय
त इति संबंधः एषामिति यमकादीनाम् ध्वन्यात्मभूत इति यदुक्तं गाथान्येन न दृष्टश्लोकेन संगृहीते ध्वन्यात्मभूत

त्वं

युक्तं चैतद्यतो रसाः वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशे
षा एव रूपकादयोऽलंकाराः तस्मान्न तेषां बहिरंगत्वं रसाभिव्यक्तौ यमकदुष्करमार्गेषु तत्त
स्थितमेव बहिरंगत्वं यत्तु रसवन्ति कानिचिद्वस्तूनि यमकादीनि दृश्यन्ते तत्र रसादीनामंगता यम
कादीनां त्वंगितैव रसाभावे चांगत्वमस्य न विरुद्धम् अंगितया त्वं व्यंग्ये तु रसे नांगत्वं पृथक्प्रयत्नानि
र्वर्त्यत्वाद्यमकादेः अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः ॥ रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ए
केनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं
तस्मादेषां न विद्यते ॥ रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ध्वन्यात्मभूते शृंगारे समीक्ष्य विनिवेशि
तः रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥

सेचा

इति इदानीमिति हेयवर्गोऽलंकारादेयवर्गस्तु वक्ष्यते इति भावः व्यंजकस्य इति यस्य यथावस्थाहारः ॥ ॥ ५८

रसाभासाङ्गभाव नाम=५ ना=

त्वङ्गतानोपपद्यते इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गा
रस्य व्यञ्जकोऽलङ्कारवर्ग आख्यायते ध्वन्यात्मभूते
शृङ्गारे=३

साम्यार्द = ४

आचार्यैः

यथार्थनामभिर्निचाकत्वदेतन्नामभिरुपश्चैः उक्त इति भामहादिभिरलंकारलक्षणकारैः वक्ष्यमाणेसबैवदेतन्माह अनंत।
त्वादलंकाराणामिति प्रतिभानंत्यात् अन्यैरपि भाविभिः कैश्चिदिन्यच्चैः समीक्षेति समीक्षेत्यनेन शब्देन कारिकायामुक्ते
विभावः श्लोकपादेषु वक्तव्ये श्लोकार्थयोगत्वसाधनमिदं रूपकादेरिति प्रथमकं संबंधः यमलंकारं तदंगतया विवक्षति

अलंकारो हि वाच्यालंकारस्यांगिनः स्वारूप्यहेतुरुच्यते वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानु
क्तो वक्ष्यते कैश्चिदलंकाराणामनंतत्वात् सर्वो यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते तदलक्ष्यक्रमव्यंग्य
स्यांगिनो रसादेः सर्व एव चारुत्वहेतुर्निष्पद्यते याचास्य विनिवेशनेन समीक्षा साप्रकाश्यते विव
क्षा तत्परत्वेन नांगित्वेन कथंचन कालेचग्रहणत्यागौ नातिनिर्वाहणैषिता निर्व्यूढावपि चांगि
त्वेयत्नेन प्रत्यवेक्षणम् रूपकादेरलंकारवर्गस्यांगत्वसाधनम्॥ रसबंधेष्वत्याहृतमनाः कवि
र्यमलंकारं तदंगतया विवक्षतीति १२ ॥

नांगित्वेन यमवसरे गृह्णाति यमवसरे त्यजति यं नात्यंतं निर्वोढुमिच्छति यं यत्नादंगत्वेन प्रत्यवेक्षते स एवमुपनिब
ध्यमानो रसाभिव्यक्तिहेतुर्भवतीति विततं विततं महावाक्यम् तन्महावाक्यमध्ये वोदाहरणावकाशस्तदाहरणस्व
रूपं तद्योजनं समर्थनं च निरूपयितं ग्रंथांतरमिति हृदि गृहीत्वा ग्रंथस्य संबंधः ११ ॥

ध्व॰
श्लोहि
५९
59

नं = ८ रण्या

हे मधुकर वयमेवं वृथाभिलाषवाहस्त्वं वर्णाग्रपितत्वान्वेषात्रितिवत्त्व हृतेत्विष्यमाणो हता आया समात्रपाद्रीभू
ताजातः त्वेत्वलित्विति निपातेन स्वयन्तस्मिन्नैव वसितोऽय त्वमिति शाकुन्तलोपति अभिलाषिणोदुःखं तस्य यम
क्ति ॥ नखाहि ॥ कथमेतत्तदीयकरात्तगो वराभूयास्म कथमेषास्मदभिप्रायवं जकं रहोवचनमाकर्ण्यात कथंत
हृदारतिच्छेत्या अपि परिचुंबनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनोराज्यपदवीमधिशेते तत्त्वाय तत्समिद्धमभ्रमरोहि

वल्लापांगोद्दृष्टिं स्पृजसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः करौ रं
व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती अत्र भ्रमरस्व
भावोक्तिरलंकारो रसानुगुण इति १२ अत्र भ्रमरस्वभावोक्तिरलंकारो रसानुगुणो ॥ नोनि
त्वैनेनितनभाषान्येन केनचित् १३ ॥

नीलोत्पलपिधानदाघांकाकानरांहृष्टिं पुनःपुनः स्पृशति श्रवणावकाशपर्यंतत्वाश्च नीलोत्पलशंकानपगमात्त्रै
वेदं ध्वन्यमान श्रासेन सह तसौकुमार्येणासकानतया रतिनिधानभूते विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरमधरं पिबती
ति १२ भ्रमरस्वभावोक्तिरिति ॥ स्वभावोक्तिरलंकारो गतामेव प्रकृतेन रसस्योपगतः ॥ अत्येन भ्रमरस्वभावे ऽपि यस्यानि

चक्राभिघातेति चक्राभिघात एव प्रसभाज्ञा प्रत्यंघनीयो नियोगस्तया यो राहूदयितानां रतोत्सवं चुंबनमात्रशेषं चकार य
नश्चालिंगनमुद्दामं प्रधानं येषु विलासेषु तैर्वंध्यः शून्यः असौ रतोत्सवः अत्राह कश्चित् पर्यायोक्तमत्र कथं यथा ते
न विवक्षितं न तु रसादितात्पर्यं सत्यपि इति मैवम् वासुदेवप्रतापोऽत्र विवक्षितः स चात्र चारुत्वहेतुतयानवकाशि

१८=१

रसादितात्पर्येँ विवक्षितेऽपि ह्यलंकारः कश्चिदंगित्वेन दृष्टः॥ यथा॥ चक्राभिघातप्रसभा
ज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवंध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम्।
अत्र हि पर्यायोक्तस्यांगित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्यं सत्यपीति १४ ।

यु

अपि तु पर्यायोक्तमेव यद्यपि चाँत्र काव्ये न कदाचिद्विशेषाशंका तथापि दृष्टं तावदेतत् यत्सकृतस्य पोषणी यस्य
स्वरूपतिरस्कारकोऽंगभूतोऽप्यलंकारः संपद्यते ततश्च सकृद्विदग्धौचित्यमागच्छतीत्यर्थं ग्रन्थकृत आशयः तथा
व ग्रन्थकार एवमग्रे दर्शयिष्यति महात्मनां दोषोद्भावनमात्मन एव दूषणमिति तेनैदं दोषोदाहरणं दत्तम् १७॥

५=५

ध॰
लो॰ हि॰
९॰

ले=२

उद्दामेति उद्दामावष्टब्धा उद्गताः कलिका यस्याः उत्कलिकाश्च उत्कण्ठिका तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भा विकासो
यथा जृम्भा वमन्मुहुरुत्कटोद्गमः श्वसनोद्गमैरविरलैः सन्तमारुतेनोल्लासैरात्मनो ललनानां आयासमायासमापन्नमात्मनो
ललनयन्नमानन्वतीम् निःश्वासपरम्पराभिश्चात्मन आयासं दर्शयन्त्यास्तनमा[illegible]तन्वतीं पश्यकरोऽद्य देवीणाम् सहस्र

पि
शृङ्गितेनाविबुद्धिं नमपीय समवसरे गृह्णाति नानवसरे ॥ अवसरगृहीतिर्यथा ॥ उद्दामोत्कलि
कां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणादायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः । अद्योद्या
नलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपाटलद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यह
म् इत्यत्र श्लेषस्य ८ ॥

दनाख्येन नूतनेन मदनेन कामेन च ॥ अत्रोपमाश्लेषयोरीर्ष्याविप्रलम्भस्य भाविनो मार्गपरिशोधकत्वेन स्थितत्वात्सर्वेणा
भिमुख्येनोक्तत्वादवसरे रसस्य प्रस्तावो भावदशायोऽग्रः सदाप्रमाणो गृहीत इति भावः । अभिनयोपयुक्तप्रकरणिकेन वाक्या
र्थाभिनयेनापाङ्गादिना नतस्तन्विधानाभिनयः स्मलमवानेरणाश्च वशात्स्वभावीर्ष्याविकाशप्रदानजीवितम् १५ ॥ ९॰

प्रतिपदम् अप्राकरणिके

ह्का = ३

रक्तो लोहितः स्वच्छमपि रक्ताः प्रबुद्धानुरागाः तत्र च प्रबोधकेऽविभावत्वं लीयः पल्लवरागः इति मेने तत्त्वम् एवं प्रतिपाद
मायोर्थोऽविभावत्वेनाक्षेपः अतएव इह तच्छ्लेषोयम् सहोक्त्युपमाहेतुलंकाराणां हि भूयसा श्लेषानुग्राहकत्वम् अ
नेनैवाभिप्रायेणाभामहेनाप्युक्तं पंयच्छ्लेषस्तेहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात्त्रिविधमित्युक्तम् ननु अन्यालंकारानुग्रहे तिरस्क्रियात्वं विकी
गृहीतमपि वावसरे ये त्यजन्ति तद्रसानुगुणतया यथालंकारान्तरापेक्षया यथा॥ रक्तस्त्वं नवप
ल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायाति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मामपि।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यम् अशोक केवलमहं धात्रा सशोकः
कृतः॥ अत्र हि प्रवृत्तोपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो रसविशेषपुष्टिं तनोतीति १९ ना
त्यलंकारान्तरसंनिपातः॥ किं तर्ह्यलंकारान्तरमेव श्लेषव्यतिरेकलक्षणेन रसिद्धवदेतिवत्र
न स्पष्टप्रकाशान्तरेणाव्यवस्थानादिति २० यत्र हि श्लेषविषये हि शाब्दे एवं प्रहेयकारान्तरेणाव्यतिरेक
प्रतीतिः क्रियते स तस्य विषयः यथा॥ सहृदि विनाम्नादेवः सहृदि विरहेनतरगानिवहेन त्यादौ २१॥
षयोऽयं सविप्रलंभम् सशोकपदेन व्यतिरेकमानयतां शोकसहभूतानां निर्वेदचिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलंभपरिपो
षकाणामवकाशो दत्तः २२ किं तर्हीति संकरालंकारस्यैकपद्यवाचे तत्रैकैकस्मिन्काव्याङ्गे गृहीतनेति परस्याभिप्रायः २३ तस्येति
संकरस्य यकचाद्धिविषये लंकारद्वये प्रतिभोल्लासः संकरः सहृदि शब्दैकविषयः सहृदि स्यादिसदृशैर्विभिः सहृदि वि

१२

८८

रसविशेषम् = ३

द्विशब्दस्तत्रशब्दस्यार्थे १९ एकत्वमिव चविन्यर्थेः अन्यदितिरिक्त इत्यादयः अन्येवाशोक इत्यादयः २० नन्वेकेवाक्यांम
कविषयमाश्रित्यैकविषयत्वादस्त्र संकर इत्याशंकाह एवंविधेवाक्यलक्षणोविषय इत्येकत्वं क्वचिदिति बोद्धव्यम् एकं।
वाक्यापेक्षयायएकविषयत्वमुच्यते तत्र क्वचित्संसृष्टिः स्यात्संकरेणव्याप्तत्वात् २१ ननूपमागर्भो व्यतिरेक उपमा च श्लेष

श्लेषस्य विषयो

अत्रद्विशब्द एव शब्द इति १९ श्लेषोन्यो व्यतिरेकस्य २० यदि वैवंविधे विषये लंकारांतरत्वकल्प
नाक्रियते तत्संसृष्टेर्विषयापहार एव स्यादिति २१ श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्मलाभ इति नायं
संसृष्टेर्विषय इति चेत्र व्यतिरेकस्य प्रकारांतरेणापि दर्शनादिति २२॥

मुखेनैवायातेति श्लेषोत्र व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति संकरस्यैवैष विषयः यत्रत्वनुग्राह्यानुग्राहकभावो नास्ति तत्रैकवा
क्यगामित्वेपि संसृष्टिरेव २२ तदेतदाह श्लेषमुखेनेति श्लेषबलानीतोपमामुखेनेत्यर्थः॥ एतत्परिहरति नेतिअयंभा
वः किं सर्वत्रोपमायाः स्वशब्देनाभिधाने व्यतिरेको भवत्युत गम्यमानत्वे तत्राद्यं पक्षं दूषयति प्रकारांतरेणेति उपमाभिधा

शम्याशमयितेशाकाइत्यर्थः दीपवर्त्तिस्तु वायुमात्रेणासौ शमयितेशाक्षेत्तमसमयं च कज्जलं तेन तेनोपरहितापि न रहितेव
दीपवर्त्तिस्तु तमसा विमुक्ता भवति अस्यां तमसप्रकटत्वात्कज्जलेनोपरिवेष्टयते गाढं का दीपवर्त्तिः पुनः शलभाद्वैस
तेनोपघ्नेसाम्यप्रतिपादनेति साम्यस्योपमायाः प्रपंचेन प्रवेधेन यत्प्रतिपादनं तच्छ्रेष्ठेन तेन विनापि स्पष्टः यतः
केभवति प्रतीयमानेनोपमाव्यतिरेकस्यानुग्राहिणो भवेतीनाभिधानं स्वकण्ठेनापेक्ष्यते तस्मात् श्लेषोपमाव्यति

दीप दीप्तिः

यथा॥ लोकस्यापायवातोद्धतरयदलनन्नायकस्यापि शम्यां गाढेऽप्युज्ज्वलश्रीरहनिशमनिर्वा।
हितानो तमः कज्जलेन प्राप्तोत्पत्तिः पतङ्गान्न पुनरुपगताशेषमुत्स्नेहविषीवावर्त्तिः सैवान्यद्रूपास्व
त्वयि नतिविलद्दीपस्य कीर्त्तिः॥ इत्यत्र साम्यप्रतिपादनप्रपंचं विनैव व्यतिरेको दर्शित इति २३ ना
त्र श्लेषमात्राहार्यत्वप्रतीतिः श्लिष्टोपमाव्यतिरेकांगत्वेनैव विवक्षितत्वेनस्यतोऽलंकारत्वेन स्थापितत्वा
त्तम् यत एवं विधेविषयेसाम्यमात्रादपि सुप्रतिपादितं चारुत्वं द्वयपतेपवेति २४॥

रेकानुग्राहित्वेनोपात्ता॥ ननु यद्यप्यत्रैवं तथापीह तस्यावलेपेनैवसोपानान्तरं शब्दावलेपस्वयं चारुत्वहेतुत्वाभावादिति
श्लेषोपमात्र पृथगलंकारभावमेव न भजते २३ तदाह नात्रेति यत्तदसिद्धं स्वसंवेदनबाधितत्वादिति निरूढये गृहीत्वा स्व
संवेदनमपह्नुवानं परं श्लेषोपमामात्रेण चारुत्वसंपन्नमुदाहरणेन तं दर्शयन्निरुत्तरीकरोति यत इत्यादिना। २४॥

ध्व-
लोहि
९२
62

उदाहरति इत्यस्मिन्नुदाहरणश्लोके तृतीयांतपदेषु तत्तच्छब्दोऽभिसेयनीयः अन्यत्सर्वं स्पष्टमिति निर्वेदोऽयं २५ पवंत्र
हरणत्यागौ समर्थनाति निर्वेदस्तैषिते तेति भागं व्याचष्टे ॥ "बाहुलतिकापाशः पाशत्वेन रूपणं यदि निर्वेदयेत् दयिताव्याप
वध्वाः वासगृहं कामागारपंजरादीति परमनोविम्पस्यान् सखीनां पुरः इति भवत्योनवरं तत्बुवते नायमेवं करोति तत्पर्यंतं

द्वैतिविकारः समीहाप्रकारसमुच्चयार्थः = २८

यथा ॥ आक्रन्दाः स्तनितैर्विलोचनजलान्यश्रांतधारांबुभिस्तद्विच्छेदभुवश्च शोकशिखिनस्तुल्याः
स्तडिद्विभ्रमैः अंतर्मे दयितामुखं तव शशी वृत्तिः समैवावयोस्तत्किं मामनिशं सखे जलधर त्वं दग्धुमे
वोद्यत इति २५ इत्यादौ च सति निर्वेदे नैकतानत्वं ... योऽयं वृतान्तं तेन निर्वेदमिच्छति ॥ यथा कोपात्
कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्धा दृढं नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः भूयो नैवमि
ति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं धन्यो हन्यत एव निह्नुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥ अत्र हि रूप
कमाविष्टमनिर्व्यूढं चेति २७ ॥

त्विदानीमित्यर्थः स्खलंतीको पावेशेन कलामधुरा गीर्यस्याः सा कासौ गीरित्याह भूयो नैवमित्येवं रूपा एवमिति यदुक्तं तत्किमित्या
ह दुश्चेष्टितं नखपदादिसंसूच्यां गुप्त्या निर्देशेन हन्यत एवेति न तु सौख्यादिकृतेनानयोः रुध्यते यतो सोहसनेनेति मिश्रीकृत स
निह्नुतिपरः प्रियतमस्तत्रीयं व्यलीकं का सोढुं समर्थेति २७ ॥ ॥ ९२
तं

निर्व्यूढमिति निःशेषेण परिसमापयितुमित्यर्थः ॥ एषा मानसमर्गे यथ्रिये गुल्लनामसंपादि ग्रानतनिश्चाकं ठकितत्वेन । वयोमान शशिनीति योगुर्वत्वात् उत्पश्यामीति यत्नेनोत्स्वेदजीवितसंथारणे यत्न्यर्थः ॥ हेतेनितक्ष्म पकस्य साहृ । एषा भावे हि द्रोलायमानो हंसवं जस्थितान ऊर्ध्वविदेक व्रहा ह्रिं लभेइति भावः ॥ श्रीर्विनियोदिकानरण्दयो भवन्ति ना

परं रसमुखे येन निर्व्यूढमिह मम पि यं यत्नाद्रंगत्वेन प्रत्यवेक्ष्ने यथा ॥ एषा मा स्वं गंच कितहृविलापे वो मा हृष्णिपुतगेऽच्छंयो णाषिनि शिखिना वह्मावेषु के शान् उत्पश्यामि यत नबुनदीवी विष्णु विलासान् तै कस्यैकं चिर पिन नभीक साहृ पमस्ति ॥ इत्यादौ वसुवनिबध्यमानो लेकादोर माक्रेहन ॥ (कवे) कवेर्भवतीइति २८ उक्तप्रकारानतिक्रमेत्वनियमेनेवु संभगहेतुः सं पद्यने ल द्वचतथा विपंमहाकविप्रवंयेष्वपि दृश्यतेवहुशः तनुलक्षिसुहस्ययामितान्यनां महानादोषो ह्रि षणमात्यनपवहृषणमवनीतिनविभज्यदर्शितम २९ ॥

सो सर्वस्वमेकस्थं धारयतीत्यर्थः ॥ अत्र सुतमेनायात्महृञ्चा वक्ता पारहूपायाश्च नुप्रा णकं साहृत्वं यथोपक्रान्तेन तथानि वा हितमपि विप्रलंभरसपोषकमेव जातम २८ तनुलक्ष्यंन प्रदर्शितमिति संबंधः २९ ॥

ध्व-
लोटि-
९३
63

प्रस्तुतोदाहरणेप्युदर्शितेपि तदाहरणानुशीलनदिशा कृतकृत्यतेति दर्शयति ॥ अत्यन्ततिरस्कृतामिति परीक्षाप्रकारमिति यथः न
यथा अवसरे न्यकारस्यापि पुनरुद्ग्रहणमित्यादि ॥ यथा मैव पीतां प्रेतारमृतं च्छादयति करः कस्मात्तु नेमे भूषणं सेन्दु
धन्यस्य कासकुटपटलीसंवाससंदूषिताः किं प्राणान्नहरेत्तु न प्रियतमासंजल्पमन्त्राक्षरैः रक्षन्ते किमु होहहसे मिहहहहा।

किं तद्रूपकादेरलंकारवर्गस्य येयं व्यंजकत्वे नरसादिविषये लक्षणदिग्दर्शिता तामनुसरन् स्वयं चान्य
लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यद्यलक्ष्यक्रमं प्रतितमनन्तरोक्तमेनं ध्वनेरात्मानमुपनिबध्नाति स कविः समाहि
तचेतास्तदस्यात्मलाभो भवति महीयानिति ३० एवं विवक्षितान्यपरवाच्यस्य प्रथमं भेदमलक्ष्यक्र
मव्यङ्ग्याद्वितीयं भेदं विभक्तमाह ॥ क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योस्यानुस्वानसन्निभः। शब्दार्थशक्तिमूलत्वा
त्सोपि द्वेधा व्यवस्थित इति ३१ ॥

नो वेत्सि केयं गतिरिति ॥ अत्र द्विरूपकसंदेहनिदर्शनात्स्य काव्यपुनरुक्तताभिर्रसपरिपोषायेष्वलम् ३ प्रथमपादोनुवादभागो
देहेत्वेनोमः चेद्रयापहरणमभिधा तत्र शक्त्यापेक्षया क्रमेणैव भाति सोपि तेन केवलं मूलतो ध्वनिर्द्विविधः ध्वनि
नापि केवलमविवक्षितवाच्यो द्विविधः प्रथमोपि द्विविध एवेत्यपि शाब्दार्थः ३१ ॥

९३
नापि केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यो
द्विविधः

अस्येत्यादिना = १ यस्मादिति वस्तुद्वये चेति

विह्रणोति काव्यकायमतं द्विधाहं व्याचष्टे ३२ अलंकारशब्दस्य वक्ष्येयमनवस्तुमात्रमिति ३३ वशाद्वस्तुशब्दस्य
द्वे ३४ येन ध्वस्तं बालक्रीडया मनः शाकटस्य अभवेन अजेन सत्ताबलिनो दानवान्योजयति ताद्दृग्येन कायः पुरा
अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संक्रमव्यंग्यत्वादनुरणनरूपव्यंग्यश्चात्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थ
शक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः ॥ ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकार उच्यते तदि
दानीं श्लेषस्य विषय एवापह्नुतः स्यात् नापह्नुत इत्याह ॥ आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि स इति ३२ यस्मादलंकारो न वस्तुमात्रं यस्मिन्काव्ये शब्दश
क्त्या प्रकाशते स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितमिति ३३ वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमा
ने श्लेष इति ३४ यथा ॥ येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवल
यो गंगां च यो धारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः पायात्स स्वयमन्धकक्ष
मृतहरणकाले स्त्रीत्वं प्रापितः यकरस्त्वां सर्वदोमाधव इति ३५॥ यश्चोद्वृत्तं समदं कालियाख्यं भुजंगं हतवा
न् रवशब्दे लयोऽस्य स अकारो विस्तृतिस्त्रक्तेः यश्चागं गोवर्धनपर्वतं गां च भूमिं पाताले गतामधारयत् यस्य नाम स्तुत्यममृ
तप आहुः किं तत् शशिनं मथ्नाति निक्षिप राहुस्तस्य शिरो हरः मूर्धापहारक इति स सर्वदा माधवो विष्णुः सर्वप्रदः मा
यात् कीदृगन्धकजनानां येन क्षयः कार्यः स्वयोनिवासः कृतः यदि वा मासले दृष्टिकामिस्तिषात् योऽविनाशो येन कृ

द्योनो = ४ नन्वलङ्कारेत्यादिना = ४

ध्व·
लो·टि·
९७

स्थितो योऽर्थः येन ध्वस्तकामेन सता बलिजितो विभुः संबंधी कायः पुरा त्रिपुरनिर्दलनावसरे स्त्रीकृतः पार्वतीं नीतः उद्धृता
भुजंगा एव हारा वलयाश्च यस्य मन्दाकिनीं च यो धारयत् यस्य च शशिमत्पृष्ठं शिरश्चाहुः हर इति च नाम स्तुत्यममरा
दुः स भगवान्स्वयमेवान्धकासुरविनाशकारी त्वां सर्वदा सर्वकालमुमावल्लभः पायादिति ॥ अत्र वस्तुमात्रं द्वितीयं प्रतीते
नालंकार इति श्लेषस्यैष विषयः ३५ आक्षिप्त इति पाठः स्वकारिकागतस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुं चोपक्रमते तस्माद्विनापीति ग्रन्थेन

नन्वलंकारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषस्य व्यपदेश एवेति प्रदर्शितं भेदोऽयं दे न ततस्तेन रूपेणाह शब्दशक्तिमू
लो ध्वनिर्निरवकाश इत्याशंक्येदमुक्तं आक्षिप्त इति तदयमर्थः यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वा
च्यं सत्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषः यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यंग्यमेवालंकारान्तरं प्रका
शते स ध्वनेर्विषयः शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं प्रतिभाति यथा तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ अत्र शृंगारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद्विरोधालंकारश्च
प्रतिभातीति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः न त्वनुस्वानोपमव्यंग्यस्य ध्वनेः अलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य

त्वेयं विरोधमाचक्षाणोऽर्थद्वये अभिधाशक्तिं नियच्छति इत्यतोऽलंकारमिति द्वारेणोत्तरोत्तरविघटने ययोः सौहारिण्यवेति अत एव विस्म
यशब्दस्यैवार्थस्यापोद्धलकः अपि शब्दाभावेन न तु न एवार्थे द्वयाभिधा स्यात् स्वशब्देनोदयादेव स्तनयोर्विस्मयहेतुत्वोपपत्तेः विस्मया
ख्यो भाव इति दृष्टान्ताभिप्रायेण पाठ्यं यथा विस्मयः शब्देन प्रतिभाति विस्मयशब्देन न तथा विरोधोऽपि प्रतिभाति अपि तु सेनेन शब्देन ननु किं
सर्वथात्र ध्वनेर्नास्त्येवाशंक्याह अलक्ष्यक्रमेति विरोधेनेवेति शब्देन श्लेषविरोधसंकरालंकारोपमितिं दर्शयति अनुग्राह्ययोगादेकतर

९४

वा

ध्वन्यालोचन

स्वरूपेणैव वक्रोक्तेरेयस्य व्यतिरेकपदेशस्य दर्शितो लावण्यैकरावेव यस्य चरणारविंदस्खललितेन त्रिभुवनाक्रमणक्रीडावं रूपं वह
र्यावयत् वाच्यतयैवेति स्तनेनोरपरपदपि कामिनि शब्देन व्यतिरेकस्योक्तत्वात् ३७ भुजगशशाङ्क पंचवलेवनाबलादेव वि
षशाहोजलममिधायापिन विरेजमुखसहते अपितद्वितीयमर्थं लीलालक्षणमाह तदभिधानेन विनाभिधायापवासमा
प्तत्वात् भ्रमिप्रभृतीनां मरणान्तानां साधारणपदार्थः ३८ चमहि अइति निराशीकृतत्वेन खंडितानि यानि मानसानि षा

यथा वा ममैव ॥ लावण्यशेषघनतेजसदर्शनकरः सर्वांगलीलाजित त्रैलोक्यांवचरणारविन्दललितेनाक्रान्त
लोको हरिः विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मवक्त्रं दधत् स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकं सा रुक्मि
णी पातु वः ॥ अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयत एवेति ३७ यथा वा ॥ भ्रमिमरतिमलसं
हृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादं मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ३८
यथा वा ॥ चमहि अ माणसकंचणपंकअ निम्महिअपरिमला जस्स अखंडिअदाणपसरा बाहुप्पलि
अच्चिअ गइन्दा ॥ अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासत इति ३९ ॥ ॥

तुद्धरयानितान्मेवकांचनपंकजानिसमसारत्वात् नैर्देवधूतैः निम्महिअ परिमला इति प्रसृतप्रतापसाराः अखंडित विश्राणन प्रसरा
बाहूपरिचायवगजेंद्रा इति गजेंद्र शब्द वाच्य महि अशाः परिमलशब्दो दानशब्दश्च द्वौ स्वसौरभमदलक्षणमर्थान्तर प्रतिपा
दयिन परिसमाप्ताभिधाव्यापारा भवंतीति उक्तस्वरूपं द्वितीयमप्यर्थमभिद्यतएव ३९ ॥

ध्व॰
ला॰हि॰
८५
65

हि अ इत्य ... स चेति

एवमाक्षिप्तस्य व्यवच्छेद्यं प्रदर्श्यैवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमाह ✓ उभयार्थशक्तिपादनशक्तशब्दप्रयोगे यत्र तावदेकतरव
विषयनियमनकारणमभिधाया नास्ति यथा येन ध्वस्तमनोभवेति यत्र वा प्रस्तुतमहिमनीयाभिधाव्यापारसञ्जावावेदकं।
प्रमाणमस्ति यथास्ताविनापीत्यादौ वक्ष्यमाणे न तत्र तावत्सोऽर्थोऽभिधेयव्यवनिस्फुटप्रदः यत्राभिधायाय कतरत्र नियम
हेतुः प्रकरणादिर्विद्यते तेन हितीयस्मिन्नर्थे नाभिधासेकामति तत्र हितीयोऽर्थोऽसावाक्षिप्तः स उच्यते॥ तत्रापि यदि पुनर्लो

स चाक्षिप्तोऽलंकारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहितस्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्य
ध्वनिव्यवहारः तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहार एवेति ५॥

द्रुक्शब्दो विद्यते येनासौ नियामकः प्रकरणादिरपहस्तशक्तिकः संपाद्यते अत एवमाभिधाशक्तिर्बाधितापि सती प्रति
सूतेव तत्रापि न ध्वनेर्विषय इति तात्पर्यम् चशब्दोऽपि शब्दस्यार्थेऽभिधाक्रमप्राप्तिमक्रमापि प्राप्तिमतया क्षगिति संभावयितु
मारब्धोऽपीत्यर्थः न च सावाक्षिप्तः किंतु शब्दान्तरेणान्येनाभिधायाः प्रतिप्रसवनादभिहितस्वरूपः सम्पन्नः पुनर्ग्रहणेन
प्रतिप्रसवं व्याख्यातं सूचयति तेनैवकारस्याक्षिप्तमात्रसंस्पर्शं निराकरोतीत्यर्थः ५॥
प्रो

८५

ब =
यतो = २

वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारविषयमुदाहरति हे केशव गोधूलिहृतया दृष्ट्या न किंचिद्दृष्टं मया तेन कारणेन स्खलितास्मि ।
मार्गे तां पतितां सतीं मां किं नाम कः किल दैत्यं नालम्बसे हस्तेन यतस्त्वमेवैकोऽतिशयेन बलवान् विषमेषु खिन्नेषु सर्वेषामबला-
नां बालवृद्धाङ्गनादीनां खिन्नमनसां गन्तुमशक्नुवतां गतिरालम्बनायुपाय इत्येवंविधेऽर्थे यद्यप्येतत्प्रकरणेन नियन्त्रिता-
भिधाशक्तयः शब्दास्तथापि हि तीयार्थव्याख्यास्यमानेऽभिधाशक्तिर्निरुध्यमानापि सतीं सलेशामिष्येन न शब्दज्ञो विना श्लेषसले

यथा ॥ हे केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नाम नाले ब
म्बसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिर-
मिति ॥ एवंजातीयकः सर्व एव भवतु काममवाच्यश्लेषविषय इति ५९ ॥

न्

शंससूचनमित्यर्थः अस्त्रीभावनं हि सूचनमेव हे केशव गोपस्वामिनी रागहृतया दृष्ट्येति वा संबंधः स्खलितास्मि वेदित
वरिचाजानास्मि पतितामिति भर्तृभावं मां प्रति एक इत्यसाधारणसौभाग्यशालीनं त्वमेव यतः सर्वासामबलानां मदन
विधुरमनसामीर्ष्याकालुष्यनिरासेन समेवमानः सन्नातिः जीवितवद्योपाय इत्यर्थः ५९ ॥ मां प्रतीति
पत्युर्भावः पतिता नाम् पतिशब्दात्तल् तं विबृण्वन् भर्तृभावमिति तत्र निरूपकाकांक्षायामाह

मल्लिकानां हासो विकसनं यत्र फुल्ल=२
अपाकुर्वन्ति:

ध्व०
लोहि
९९
66

एवं श्लेषालंकारस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह । कुसुमसमयात्मकं युगं मासद्वयं तदुपसंहरन् धवलानि स्पष्टानि महा
नि प्राप्यता येन नाहक फुल्लमल्लिकाधवधवलाट्टहासो स्पष्टतिन व्याख्याने जलदभञ्जनगुञ्जमिलितनृत्यमेन तत्स्मात् म
हाभ्यासो हि न दैत्येष्वञ्जु गतिवाहनतया योगात् कालः समयः ॥ अत्र कुसुमवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिताभिधानशक्तयः अतएवा
वयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायेन समाजार्थे तेन महाकालप्रभृतयः शब्दाः प्रकृतमेवार्थमभिधाय कृतकृ।
त्याय एव तदनन्तरमर्थान्तरावगतिर्ध्वननव्यापारादेव शब्दशक्तिमूलात् । तत्र केचिन्मन्यन्ते यत्र येषां शब्दानां द्वौ अर्थौ न
ऽभिधातरं हृष्टं तत्र लक्षणाविषयो नानार्थमदभिधाशक्तेर्व प्रतिपन्नार्थनियन्त्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एव तेभ्यः प्रतीय
यत्र सामर्थ्यादिनिमित्तलेशवशाच्छब्दशक्त्याप्रकाशिते समस्तवयवध्वनेर्विषयः यथा ॥ अत्रान्तरे कुसुमस
मययुगमुपसंहरन्नजृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकाल इति ध२॥
त्रिध्वननव्यापारादेवेति शब्दशक्तिमूलत्वं व्यंग्यत्वेनैव स्वविकल्पे अन्ये तु साभिधेयविहितीयार्थसामर्थ्यं ग्रीष्मस्य भीषणादे
वताविशेषसादृश्यात्मकसहकारित्वेन यन्नोपलब्ध ततो ध्वननव्यापाररूपोच्यते इति एके तु शब्दश्लेषेऽपि शक्तिभेदाद्
द्व भेद इति दर्पिते द्वितीयः शब्दस्तज्जातीयेन सह कदाचिदभिधाव्यापाराद्द्वयोभयोर्न रसानायप्रेतापावनीति पक्षान्तरादोवा
तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्थान्तरं प्रतिपत्त्रा प्रतीयमानमूलतया प्रतीयमानमेवमुक्तमिति इत्येव द्वितीयपक्षव्याख्यातं यद
र्थसामर्थ्येन द्वितीयाभिधैव प्रतिप्रसूयते तत्र द्वितीयोर्थोऽभिधीयत एव न ध्वन्यते न च नन्वेतत्स्य द्वितीयार्थस्य प्रतिप
त्तृस्वभावमाहेन प्रकरणिकेन साकं योजनयापि नावगम्यते एव न वान्यतः शब्दादिति साधननव्यापारात् तत्राभिधाशक्तेः कस्मा

तस्यां च द्वितीयायां शब्दशक्तिमूलेन तया विना तस्यानुपपत्त्या अनुत्थानात् अत एवालंकारध्वनिरयमिति युक्तं वक्तुं तेनास्यासं
बद्धाभिधायित्वं च माप्रसाङ्क्षीदित्याह पूर्वं यत्र सश्लेषपदैरेवासंबद्धतानिराकृता येन ध्वनेन असंबद्धतैव भाति तस्या
विनापि येन चापि शब्देन श्लिष्टेन चापि शब्देन श्लिष्टमिमित्याह दोषवद्रूपकेणासंबद्धतानिराकृतेति तात्पर्यम् ४२ पयोभिरिति पानी

भव =

यथा च उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ४३ य
था च दत्तानन्दैः प्रजानां समुदितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्य।
ह्नि संहारभाजः दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभयोदन्वदुत्तारनावो गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्री
तिमुत्पादयन्तु ॥ इत्यत्रोदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासंबद्धा
र्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यप्राकरणिकप्राकरणिकयोरर्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः
सामर्थ्यादित्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपारूढ इति विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषय इति
४४ ॥

ये त्वीरैसंहारोऽध्वंसपक्षत्रयेकनंच 'गावो' रश्मयः स्तनमय इव असंबद्धार्थाभिधायित्वमिति असंबध्यमानमेवेत्यर्थः उ
पमानोपमेयभाव इति तेनोपमारूपेणाव्यतिरेकेण निह्नुवनाद्योव्यापारमात्ररूपणपदवाच्यत्वादिति प्रतीतेः यथा न विश्रान्तिस्त
तेन रूपमयालीनि सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् सामर्थ्यादिति ध्वननव्यापारादित्यर्थः ४५ ॥

ध्व· लाहि·
९०
67

यत्रहीति

मन्नमातंगेति मातंगवन्नच्छंतीति तो स्वगाच्छंतीति विरोधः। विभवेषु वनाः विगतमहादेवे वत्स्याने स्थिताः पद्मरागवन्तु कृ
स्वपद्मसटशलौहित्यपुत्रास्वयवलैर्हिजैर्दन्तैः शुचिनिर्मलं वदनं च यासाम् ५५ यस्यां श्लेषोक्तौ काव्यरूपापायेन त्रयो विरोध

हीवाश्ना

ॐ अन्येपि चालंकाराः शाब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यंग्येऽध्वनौ संभवंत्येव तथा हि विरोधोपि शाब्दशक्तिमू
लानुस्वानरूपो दृश्यत एव यथा स्थाण्वीश्वराख्ये जनपदवर्णने भट्टबाणस्य यत्र च मत्तमातंगगामिन्यः
शीलवत्यश्च गौर्यो विभवरताश्च श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिनिःश्वासा
अत्र प्रमदाः अत्र हि वाच्यो विरोधश्छायया न ग्राही श्लेषस्यैवायमिति न शक्यं वक्तुम् साक्षाच्छब्देन विरोधस्या
प्रकाशितत्वात् इति ५५ यत्र हि साक्षाच्छब्देन निवेदितो विरोधालंकारस्तत्र श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य वि
रोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् ५८ यथा समवाय इति विरोधिनां पदार्थानाम् तथा हि सन्निहितबाला
न्धकाराभास्वन्मूर्तिरित्यादाविति ५७॥

हर्षचरिते व=२

श्लेषो वेति संकरः न स विषयत्वं सविषयो भवतीत्यर्थः नन्वेवं विरोधश्लेषवाच्यालंकारत्वं स्यात्वदमिति यावत् उदाहर
न्ति ५९ बालेषु केशेषु ग्रंथकारः कार्ष्ण्यम् बालः प्रत्यग्रश्च ग्रंथकारस्तमः ५०॥

श्री

ननु मातंगेत्यादावपि धर्मद्वयेयस्य प्रकारः स विरोधद्योतक एव अन्यथा ग्रन्थिधर्मे सर्वधर्मी तेवान्निशाचि(च्चका)मत्कारः स्याद्यदि
समुच्चयार्थस्यादिमभिप्रायेणोदाहरणान्तरमाह ॥ प्रावरणो शूद्रमन्त्रपरूपमशूद्रं कथं यो न धीशः सकथैरपि यामीशः यो
द्विः कपिलः सकथंक्लसः चन्द्रः पराक्रमगुञ्जा यस्यात्मा सकथं तिष्ठियः अविरलामनगुञ्जानां येनानापायिता सकथं

यथा वा ममैव सर्वैकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नम
मत चक्रधरम् ॥ अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयत इति ४८ एवं विरोधव्य
तिरेकोऽपि दृश्यते यथा ममैव खेयल्लुक्कलयन्ति लुनतमसो येवानलोङ्गासिनो येयुक्तं तिमृतो हदृष्टि
यमथः शिताङ्गभासमग्ने येमूर्धसवभासिनः शिलिभृतां येवामसाणो शिरोरेखा अंसु भेयुपितेदिन
पतेः पादाः श्रियेसंतव इति ४९ एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपा ध्वनिप्रकाराः सन्ति ते सहृदयैः स
एव यमेवानुसर्तव्याः इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न तत्प्रपञ्चः कृतः ५० अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाश
ते यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वत इति ५१ ॥

वक्रं वहमानेन धारयति विरोधनमित्यर्थः (विरोध इति) प्रतीयत इति स्फुटेनोच्यते ४८ नवैरहृगासंवृतैः (सं) सर्वशब्दविनगगनेदृगासंते
उभयेव प्रसाद्यात्मानो गुणीयासौपद्रवयवत्रूपाश्चेत्यर्थः ४९ स्पष्टशब्दशक्त्युद्भवं ध्वनिमुक्त्वार्थशक्त्युद्भवं प्रदर्शयति ५०
अन्यइति शब्दशक्त्युद्भवात् स्वतस्तात्पर्येणेति अभिधाव्यापारनिराकरणपरमिदं ध्वननव्यापारमाह ननु तात्पर्यशक्तिः सा

दिवसार्थप्रतीतावेकोपदीनोमुक्तसमासः श्लोकेनाथवेनहलौमावेद ५८

स्थित इति शेषः। स्वशब्देन व्याख्यातः। उक्तिं विनेति व्याचष्टे शब्दव्यापारं विनैवेति। प्र॰ उदाहरति यथा॥ अर्थान्तरमिति लज्जात्म
कम्। मात्रादिति व्यभिचारिणो यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यवधिं वैयर्थ्येव शोतपत्रिः स्वविभावादिबलात् रसमात्राक्षिप्तनिवेदितत्वे विव
क्षितमिति। न सर्वोपरविरोधः पूर्वं स्वक्रमं व्यभिचारिणामपि भावत्वाच्छब्देन प्रतिपादितत्वादि विस्तरतः। एतदुक्तं भवति। य

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमो व्यङ्ग्योऽस्य ध्व
निरिति। प्र॰ एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥ अत्र लीला
पत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति। न चायम
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः। यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां
प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः। यथा कुमारसंभवे मधुप्रसंगे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादि
वर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शंभोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि साक्षाच्छब्दनिवेदितम्॥

यदि रसभावादिरर्थोऽवगम्यमान एव भवति न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः। यत्र हि विभावानु
भावेभ्यः स्थायिगतेभ्यो व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यो झटिति एव रसव्यक्तिः स तत्रालक्ष्यक्रमः। यथा निर्वाणभूयिष्ठमथा
स्य वीर्यं सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन। अनुप्रयाता वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या॥ इत्यादौ सम्पूर्णालम्बनोद्दीपनवि
भावतया यत्स्वभाववर्णनं प्रतिगृहीतप्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च। सम्मोहनेनाम च पुष्पधन्वा॥

धनुष्यमोघं सममधत्त बाणम् इति अनेन विभावत्वेनोपयोग उक्तः॥ हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥ अत्र हि भगवत्याः प्रथममेव तत्प्रवणत्वात्स्वयं चेदानीं तदुन्मु-
खीभूतत्वात्तरुणिप्रियतया च पक्षपातस्य सूचितस्य गाढीभावाद्रत्यात्मनः स्थायिभावस्यौत्सुक्यावेगचापल्यहर्षादि-
भिर्व्यभिचारिभिः साधारणीभूतोऽनुभाववर्गः प्रकाशित इति विभावानुभावचर्वणैव व्यभिचारिचर्वणायां पर्यवस्यती-
ति व्यभिचारिणां पारतन्त्र्यादेव स्वकस्वकस्य स्थायिचर्वणाविश्रान्तेरलक्ष्यक्रमत्वम्। इह तु पद्मदलगणनमधोमुख-

इह तु सामर्थ्याक्षिप्तसव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकार इति ५३ यत्र च।
शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेनोपादीयते स नास्य ध्वनेर्विषय इति ५४॥

त्वं चान्यथापि कुमारीणां संभाव्यते इति झटिति न लज्जायां विश्रमयति हृदयम् अपि तु प्राग्वृत्ततपश्चर्यादिवृत्तान्ता-
नुसरणेन तत्र प्रतिपत्तिं करोतीति क्रमव्यङ्ग्यतैव रसस्य त्वातिरस्यव्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्यमाने भातीति त-
दपेक्षयाऽलक्ष्यक्रमतैव लज्जापेक्षया तु नात्रालक्ष्यक्रमत्वम् अमुमेव भावमेवशब्दः केवलशब्दश्च सूचयति ५३ उक्ति-
विनेति यदुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमुपक्रमते च शब्दस्तु शब्दस्यार्थस्य स्येति अलक्ष्यक्रमस्तत्रापि स्यादेवेति भावः ५ ४

ध्व. लोहि. ९९ 69

उप=२

उदाहरति व्यंजकत्वमिति गुणदोषसमर्पणीतिशेषः उक्त्यैवेति आद्यपदद्वयेनेत्यर्थः यद्यपि चात्र शब्दानां तत्र त्रिधा नैव विव
क्षा ध्वन्यर्थे न कस्यचिद्विदभिधानशक्तिः परमेव निव्यंजकत्वं न विद्यत इति तथापि शब्दैनैवोक्तं यमर्थमर्थान्तरस्य व्यंजक इ
ति तत्र स्वध्वनेर्यत्रोपमाननोऽन्यत्वात्कत्वात्मकत्वे शक्तिनं तत्र पदस्तित्वम् यथा कश्चिद्वदति गंभीरोऽहं न मे कृतं को।
ऽपि वेदस्सूचितं किंचिद्ब्रवीमीति तेन गांभीर्यसूचनार्थः प्रस्तुतार्थेऽत्र न पदं प्रतिपदं व्यंजकत्वमित्युक्त्यैवेति च

मु

यथा ॥ संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥ अत्र ।
लीलाकमलनिमीलनस्य व्यंजकत्वमुक्त्यैव निवेदितमिति ५५ तथा चेति ५६ शब्दार्थशक्त्या
क्षिप्तोऽपि व्यंग्यार्थः कविना पुनः । यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति ५७ ॥

तथा चेति=२

५५ प्रकाशितप्रकारद्वयोपसंहारं तृतीयप्रकारसूचनं चैकेन पद्येन करोमीत्याशयेन साधारणमवतारणपदं प्रक्षिपति तद्वि
ति कृत तेन चोक्तेन प्रकारद्वयेनायमपि तृतीयः प्रकारो मन्तव्य इत्यर्थः ५६ शब्दार्थशक्त्या शब्दार्थविशेषक शेषः सा
न्यैवेति न ध्वनिरसौ अपि तु श्लेषादिरलंकार इत्यर्थः यथवा ध्वनिशब्देना लक्ष्यक्रमः तस्यालंकारस्यालिंगितः संबं
न्धो यो वाच्यमात्रालंकारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरश्चालंकार इत्यर्थः एवमेव हृद्यो हि ध्वन्यावर्तते ५७ ॥ ९९

न्यो

र्य=२

रव्याख्याति शाब्दशक्त्येत्यादिना

वत्से मा गा विषादमिति विषमनीतिर्विषादः ऊर्ध्वप्रवृत्तमग्निमिन्धत्र वायौ मन्तव्यः कम्पः वपांप्रतिः को वा त्वा वात
वगुरुः बलभिदा इन्द्रेण जृम्भितेन जृम्भितवगात्रसंमर्दनात्मकबलभिन्नमायासकारित्वात् प्रत्याख्यानमिति वच मेवात्र
द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयते इति निवेदितम् कारयित्वेति साहिकमला ऽं उपीकात्तमेव लब्धयेति विधापोऽस्थितेति स्वयमेवद

शब्दशक्त्यार्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वा त्रिविधोऽपि व्यंग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र स्वशब्देन प्रकाशीक्रियते सोऽस्य
दूनस्वानोपमव्यंग्यस्याद्वेनेरन्यपुवक्रमः स्वलद्व्यक्रमव्यंग्यस्य वाचने सति सम्भवेत्तस्य तादृगन्यो।
लंकारः नत्र शब्दशक्त्या॥ यथा वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्ध्वप्रवृत्तं कम्पः को वा गुरु।
स्ते भवतु बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छद्मना कारयित्वा यस्मै
लक्ष्मीमदाद्वः स दहतु दुरितं मन्थमूढां पयोधिः॥ अर्थशक्त्या यथा अंबा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतव
यसामग्रणीरत्र तातो निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुंभदासी तथात्र अस्मिन्पापाहमेका =
कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा पांथायेत्थं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतिव्याजपूर्वम्॥

वां नत्वा णां प्रत्याख्यानं करोति स्वभावसुकुमारतया तनुमन्दरान्दोलितजलधेर्नरेरामंगपर्याकुलीकृता तेन प्रतिबोधयि
ता तस्मर्थ्यावरणमत्र दोषोद्भावनेन त्वत्र यादृशीति चाभिनयविशेषेण सकलगुणादर्शकेन कृतं अनुपवम
न्थमूढामित्याह इत्थं प्रकारेण भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं मन्थमूढां लक्ष्मीं कारयित्वा पयोधिर्

५२

पृ=३

ध्व. लो. टि. ७. 70

सैनामसान्सवेोद्धुष्याकंडवितं दद्दतितिमेवंथः अस्वेति अत्रैकैकस्य पदस्य व्यञ्जकत्वं सम्प्रदर्श्यैः स्वकल्पमिति
स्वकं देनेनोक्तम् व्याजशब्दो व्रेखोक्तिः एवमुपसंहारव्याजेन प्रकारद्वयं सोदाहरणं निरूप्य तृतीयं प्रकारमाह उ
भयशक्तेति शब्दशक्तिसत्वावेऽर्थप्रवणान अर्थशक्तिसत्त्वप्रकारवशावधावद्व वाच्यार्थमणस्यापि खिलतर।
गीजनच्छन्नान नागगविमास्य दत्वं न विदितं तावदर्थान्तरस्याप्रतीतेः सलेशमित्यत्र वोक्तिः एवमर्थशक्ते

उभयशक्त्याश्रयो यथा दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनैव स्खलितास्मि नाथ पति
तां किं नाम न नालंभसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः गोप्यैवं गदितः सलेश
मवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरमिति ५८ प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः अर्थोऽपि द्विविधो।
ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपक इति ५९ अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थ उक्तः त
स्यापि द्वौ प्रकारौ कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एक इति ८० ॥

ध्वनस्य सामान्यलक्षणमुक्तम् लेशो यदलंकारस्तस्यास्य विभक्तो विषयः स्फुटः अधुनास्य प्रभेदनिरूपणं करोति
योऽर्थान्तरस्य दीपको व्यंजकोऽर्थ उक्तः सोऽपि द्विविधः न केवलमनन्तरोक्तोपमो द्विविधः यावत्तु उद्दयोऽयं द्विविधः।
सोऽपि व्यंजकोऽर्थो द्विविधः द्वारेणापि द्विविध इत्यपि शब्दार्थः प्रौढोक्तेरप्यवान्तरभेदमाह ५९ दृष्टान्तेन तेनैव प्रभेदाः
संभवन्ति प्रकर्षेण रूढं संपादयितव्येन वस्तुनाप्रभवन्त्युक्तयः प्रौढः उक्तिरपि समर्पितव्यवस्तुसमर्पितो विना प्रौढेस

= ५८ ध्व. टि. ७.

नं

पत्त्रला गस्य

ॐ सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यसुखान् अभिनवसहकारमुखान्नवपल्लवप्रस्तारानानंगायश
रान् अत्र वसन्तो वेतालो नांगस्य सज्जयति केवलं न तावदर्पयतीत्येवं विधावासमर्पयितव्यस्वरूपणकुशलयोग्यासह
कारादिरिनीबध्नं तद्दशायन उक्तात्रतो ध्वनमानं मन्मथोन्मादकस्यारंभक्रमेण गाढगाढीभविष्यत्तेविनक्ति अन्यथा.
वसंते सपल्लवसहकारोद्गमइति वस्तुमात्रं न व्यंजकं स्यात् यथा वक्कवेरवोक्तिः प्रौढा ६१ अत्र चलोदितेविंबफलमप्य
शुकोदशतीति नव्यंजकता काचित् यदा तु कविनिबद्धस्यसाभिलाषस्यतरुणस्यवक्तुरियंप्रौढोक्तिस्तदाव्यंजकत्वं

कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा सज्जइसुरहिमासोणअप्पणामेइजुअइजणलक्खमहे अहिहण
वसहआरमुहेणवपल्लवपत्तलेअणंगस्सस्सरेइति ६२ कविनिबद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः
यथा शिखरिणिक्वनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः दशतियेनतवाधरपाटलंतरुणि।
बिंबफलंशुकशावकइति ६२ यथावा साअरविइण्णजोव्वणहत्थालंबंसमुण्णमन्तेहिं अब्भुट्ठाणंपि
वमम्महस्सदिण्णंतुहथणेहिं इति ६३॥

सादरवितीर्णयौवनहस्तालंबं कृतनामसमुन्नमद्भ्याम् अभ्युत्थानमिवम
न्मथस्यदत्तंतवस्तनाभ्यां स्तनौतावदिहयथानभूतौ ततोपि गौरविणः कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते यौवने।
चावयोः परिवारकभावेनस्थितमित्येवंविधेनोक्तिवैचित्र्येण तदीयस्तनावलोकनप्रवृत्तमन्मथावस्थः कोन भवतीति
निभंग्यास्वाभिप्रायध्वननंकृतंनकवेःकण्ठेनोक्तौस्तनाविनिहितवचनेनव्यंजकतानकेवलमिति उक्तिवैचित्र्येणावस

व्य=३

ता=१

ता

धा = विं रमणीया

ध्व॰
लो॰ टि॰
७२

शिखिपिंछकर्णपूराजायाव्याधस्यगर्वशीलाभ्रमतिमुक्ताफलरचितप्रसाधनानांमध्येसपत्नीनाम् शिखिमात्रमार
णेनैवतदासक्तस्यकृत्यम् अन्यासुत्वासक्तोहस्तिनोप्यमारयदिति बहुवचनेनोक्तमस्यसौभाग्यं गर्वितानिर्विवविषभे
गीभिः प्रसाधनानीतितासांसंभोगव्यग्रमाभावात्रहितनिहितरतिप्रदर्शिनम् गर्वश्चवास्याविवेकादिनापिभवतीतितेना
त्रस्वोक्तिसद्भावः शंकाः पृथग्वार्थीयपायथावर्णपते आसीनावावर्णिनावहिर्विषयपि प्रस्तवादिना वलेह्नकेनेतथात

लोकप

स्वतःसंभवी यओचित्येनबहिरपिसंभाव्यमानसद्भावोनकेवलंभणितिवशेनैवाभिनिष्पन्न।
शरीरः यथोदाहृतः एवंवादिनीत्यादि यथावा सिहिपिंछकण्णऊराजआवाहस्सगव्विरी
भमइमुक्ताफलरइअपसाहणाणमज्झेसवत्तीणइति २४ अर्थशक्तेरलंकारोयत्राप्यन्यःप्रती
यते अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः सप्रकारोऽपरोध्वनेरिति २५ वाच्यालंकारव्यतिरिक्तोयत्रान्योऽलंका
रोऽर्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवोनामानुस्वानरूपव्यङ्ग्योऽन्योध्वनिरिति॥तस्यप्र

धा:

तया सौभाग्यातिशयंख्यापयद्धो विरलविषयत्वमाशंक्येदमुच्यतेइति २६॥ नत्विति २४ एवमर्थशक्त्युद्भवोद्वि
भेदोवस्तुमात्रस्यव्यञ्जनीयत्वेवस्तुध्वनिरूपतयानिरूपितः इदानींतत्रैवालंकाररूपव्यंजनीयलंकारध्वनिर्ब
मपिभवतीत्याह अर्थशक्तेः नकेवलंशब्दशक्तेरलंकारःप्रतीयतेइत्यपिउक्तनीत्यायावदर्थशक्तेरपियदिवाकेव
लंशब्दशक्तेरलंकारःप्रतीयते यावदत्रालंकारोपिइतिशब्दार्थः अन्यशब्दस्यहृद्यार्थव्याख्यावेष २५ कोलंकारोध्वनौ

दं

७२

न केवलं यत्र वस्तुमात्रं प्रतीयते
यावदलंकारोपीत्यपि इत्यादि
शु

कोलंकारो भातीत्याशंकाबीजम्, सर्व इति निर्व्यूढदर्शितः। इति च परेनासंभवत्साम्येवेत्याह ॥ उपमानेन तत्त्वं च भेदं च व।
दतः पुनः ससन्देहं वचः स्तुतौ स ससन्देहो विदुर्यथेति ॥ तस्याः पाणिरयं नु मारुतचलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः इत्यादावुपमारू
पकं वा ध्वन्यते अतिशयोक्तेस्तु प्रायशः सर्वालंकारेषु ध्वन्यमानत्वम् ॥ २७ ॥ अलंकारान्तरस्यापि प्रतीतावलंकारोपि अलंकारान्त
रे ध्वनति तत्र वस्तुमात्रेणालंकारो ध्वन्यत इति किं यदि दर्शयितुमिदम् संभाव्यमिति तात्पर्येणालंकारो ध्वन्यतम इति शङ्क्
तमदः अर्थशास्त्रन्ध्वेव ध्वनौ वक्तिवालंकारोपि व्यंग्य इत्येतावतः शङ्कितत्वात् तथा चोपसंहारग्रन्थे तेलंकाराः परा

रूपकादिरलंकारवर्गो यो वाच्यतां श्रितः । स सर्वो गम्यमानत्वं बिभ्रद्भूम्ना प्रदर्शितः ॥ २८ ॥ द्वि॥ अन्यत्र वाच्य
त्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारवर्गः अन्यत्र स प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिः भ
ट्टोद्भटादिभिः तथा च ससन्देहादिषु उपमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलंकारा
न्तरस्यालंकारान्तरे व्यंग्यत्वं न यत्नप्रतिपाद्यम् ॥ २८ ॥

व्यापार्योतिध्वन्यंगतो गता इत्यत्र श्लोके हि त्रिकद्गुल्यंगतापि चै आभ्यां प्रकाराभ्यामित्युपक्रमं तत्रेह शकरणाद्व्यङ्ग्यत्वेने
नैवगं तत्त्वमिति वक्ष्यति अन्तरशाशोभयत्रापि विशेषपर्यायः वैषयिकी सप्तमी न तु सामान्याख्यायामिवेति मित्रस
समीतद्यमर्थः वाच्यालंकारविशेषविषयेप्यन्यालंकारविशेषा भान्ति सूक्ष्मदृष्टिभिरुक्तमेवेत्सर्वशङ्क्यालंकारो व्य
ज्यत इति नैकरूपगतमेव केवलं तेनैलक्षणकारकवाहाद्यालंकारविशेषविषयत्वेन तेनाद्भुतविनिभावः ॥ २८ ॥

अलंकार

ननु यद्येवं रूपं तदिदमुक्तं किमर्थं न वयत्नेत्याशंक्याह. सुप्तामिति निवाकाशेषः पुनः शब्दस्तद्वाद्विशेषद्योतकः ९
वन्दमहे इति वेदमस्यादीनामपि न निशादिना विनाकोपि परभागलाभः सज्जनानामपि काव्यकथाविनाकोहृणीसा
धुजनतावेदमस्यैव स्वतिरूपायातरुकीकरणेभासवत्वमेव्यत्वादिवान्क्रियते कमलैर्नलिन्याः शोभा परिमल
लक्ष्म्यादिः इन्दुमण्डलनायाप्रभिगम्यत्वमनोहरत्वादि हंसैः शारदशोभायाः क्रान्तिस्वकवत्वमनोहरत्वा

द्ययत्नेन कृतमनुच्यतेवेति ९९ अलंकारांतरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मा
र्गो ध्वनेर्मतः ॥ अलंकारांतरस्य रूपकादेरलंकारस्य प्रतीतावपि यत्र वाच्यस्य व्यंग्यप्रतिपादनौन्
मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः तथा च दीपकादावलंकारे उपमायागम्यमानत्वेपि तत्पर
त्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः तथाहि चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता
लेभ्यां हंसैः शरच्छोभा काव्यकथा सज्जनैर्नीयते गुर्वी इत्येवमादिषूपमागर्भत्वेपि सति वाच्यालंकार
मुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते न व्यंग्यालंकारतात्पर्येण तस्मात्तत्र वाच्यालंकारमुखेनैव काव्यस्य
व्यपदेशो न्याय्यः इति १०॥

दितत्सर्वं काव्यकथायाः सज्जनैर्विना नावानयमर्थो गुरुकी क्रियते इत्येतद्दीपकब
लात्प्रकाशितकथायाश्चाह. आसतां तावत्काव्यस्य केचन सुस्नाविशेषाः सज्जनैर्विना काव्यमित्येष शब्दोपि विध्वंस
नेतेषु तस्त्वासेलसभगे काव्यं काव्यशब्दव्यपदेशाभागपि पाइसन्दंभमात्रं तथा तथा ते: क्रियते यथादरसीयतोऽपति

एवं कारिकार्थमुदाहरणेन प्रदर्शयितुमायवक्रोक्तिकायाव्यवच्छेद्वलेन योर्थ्याभिमतोपचनत्वरत्वं सधनेर्माद्दते
वद्रूपत्वं व्याचष्टे ॥ तत्र वक्रा व्याजालंकारस्याभावपक्षे वक्रोक्तिविधाविकल्पः एतस्य यथायोगमुदाहरणानुयोजनम् ८१
उदाहरति ग्रामश्रीरिति कास्मिंश्चिदनेन चलसमुद्रयवनितनयपतो समुद्रपरिसरवर्तिनि हलगवंडो दृपतदीयबला
दुर्गाहननादिनानिमित्तेन पयोयेस्ताववत्कोपो जातः सोनेन सन्देहे नोत्प्रेक्षते इति ससन्देहोत्प्रेक्षयोः संकरात्संकरा
लंकारो वाच्यः तेनेव वासदेवरूपनानसन्त्यतेर्धन्पतेयघापि वाच्यव्यतिरेको भाति तथापि सएवं वासुदेवस्तु।
यत्रतव्येरपपरतेनैव काव्यस्य सवरूपानंतत्त्वं गपसुत्वेनैव व्यपदेशो युक्तः ८१ यथा॥ ग्रामश्रीरे
षकस्मात्तनरपि मृषितं मन्यत्वेदंविरध्या त्रिदशमस्याप्यपूर्वामनलसमनुसो नेव संभावयामि
से तेव बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातस्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधन इवाभाति
कम्पः पयोधेरिति ८२॥
रूपानयतनत्वादस्य तेनेन भगवतो [नत्वे] ग्रामश्रीकतवे[ना]वालसेन सकलद्वीपाधिपविजयि
त्वेन वर्तमानत्वात् न च ससन्देहोत्प्रेक्षानुपपत्तिवलाद्रूपकसंदेहो येन व्याजालंकारोपस्कारत्वं व्यस्य भवेत्
यूय संप्राप्तलक्ष्मीको निर्वीजजिगीषाक्रान्तः समग्रश्रीयादिग्वायाथ्य संभावनात् न च नरपीनिपूर्वामिति भूपइति
गाहेय यमाक्रोशार्थ पुनरर्थस्य भूयोर्थस्य चक्रत्वेहि भेदेपि समुद्रे मात्रे गाप्युपपत्तेः यथा ग्रामश्री एवं कान्तवीर्येणजिता
पुनरपि नाम दम्भेनेति सर्वांच निःशरारोजाउ आघवस्याया मपीति सिद्धं रूपकध्वनिरेवायमिति प्राहुर्व्याख्यापरंविनेवार्थसोर

जं समां त्याद्य=३

क्ष=२

म रि प्रसादा

ध्व. लो. द्वि. ७३

73

केचिदुदाहरणमत्र पठंति नदमनभवत्येमनेनवलेनात्रत्वंवामदेव इत्यर्थस्य स्फुटीकृतत्वात ७३ लावण्यसं
स्थानमुग्धिमाकांति: प्रभा ताभि: परिपूरितानि संविभक्तानि एदृशानि संपादितानि दिङ्मुखानि येन अधुना
कोपकालुष्यादनेनते प्रसादोमुखेन स्मेर ईषद्धिहसनशीलेन रलायते श्रीदेवेन विकासमस्तदेवसहितेणीयस्या
तस्याश्राममरणम् अथवअधुनानेयतिवृत्तेन लंवणातवेलोभमगमत कोपकषायपाटलेस्मेरवक्त्रवमुखेस

यथाचेत्पाठे ... केचिदित्यत: पूर्वे ...

यथा च ॥ ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेस्मिन्सरय्वा वादद्यूतेसुचिरमभवत सिद्धयूनो: कु
योश्चित् यःको वा दीनस्त्वमनिहते केशिनेकसमन्योमवातत्वेकश्चयभवता कोहृतलेत्रपव
मिति ७३ यथा वाममैव ॥ लावण्यकांतिपरिपूरितदिङ्मुखेस्मिन्स्मेरेधुनातवमुखेतरलाय
ताक्षि क्षोभं यदेति न मनागपि तेनमन्ये सुव्यक्तमेवजलराशिरयं पयोधि: इत्येवंविधविषये
न्वरलेन रूपकरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थानाद्रूपकध्वनिरितिव्यपदेशोन्याय्य इति ७४॥

व्याहृतस्मेरोस्तरायरमंडलमेवेतिभाव्ये क्षोभेणचलविस्त्रतयासमुद्रस्यस्मर्यतेइति तत्स्यव्यक्तमन्वर्थतयायंजलराशि
जीतिसंवध्य: जलाद्धय: पात्रा: अर्थप्रधानालंकुर्वाक अवेदक्षोभमदनविकारान्मासमुद्रस्यस्तवन्मुखाच्चलोक
नेभवतीत्यभिप्रायाक्षिप्तत्वाद्रूपकध्वन्यमानमेव वाच्यालंकारस्यानुश्लेष: सवनवोजनकः अनुरणनरूपकेय
रूपकमर्थशक्त्याक्षिप्तंगतं तत्प्रयोगेहकाव्यस्यचारुत्वंव्यवतिष्ठते तततत्तेनैवव्यपदेशइतिसंबन्ध: ७४॥

द्वि

७३

भावार्थ लडन्तं

शुग=३ हरो

वीराणां रमते कुङ्कुमारुणेन तथा स्त्रियस्तनोत्संगे हृष्टिः रिपुगजकुंभस्थलेषु यथा वहलसिंदूरे प्रसादितस्त्रियतमाद्वा
स्तनपवनयासमनेन तरीभूतशुद्धस्त्रवितमनस्कतया वदोलायमानहृष्टिस्तेपि शुद्धे नगनिशापरेहव्यतिरेकोवाच्याले
कारः तत्र नृपेषु धम्मिनां पमां प्रियाङ्कच कुटमलाभ्यां सकलजननत्रासकरेष्वपि मात्रवेषु मरे नौयतेन शुगजकुंभस्थलेषु
तद्वेशान रतिमयानामिव वद्धमानइति सैवधीरतातिशायचमत्कारे विपन्नेइत्युपमायोः प्राधान्यम ॥१५॥ भुसल्वपरा
क्रमण इति त्रैलोक्यविजयोहित त्राप्यवर्णिते तेषामसुराणां पातालवासिनोयेः पुनः पुनर्वरिंदुशुतावमर्दनार्दितेकं किं
किंनकृतम् तद्दृष्टयमिति यत्रैभ्यस्तेभ्योतिदुष्करेभ्योपि ख्यकम्यनीयत्वमप्रमायम तत्रश्रीसह्योदराभतस्य वाणेनवोद्यात

उपमाध्वनिर्यथा ॥ वीराणांरमइ घुसिणारुणम्मि णतहा पिआयणुच्छंगे दिही रिउगअकुंभत्थलम्मि
जहवहलसिंदूरेइति ॥१५॥ यथावाममैवविषमबाणलीलायामसुरपराक्रमेण कामदेवस्य ॥ तेताण सि
रिमहोअरअवराणां हरणम्मि दिण्णरअणेक्कस्सेविंबाहरेविस्राणिं निवेसिअं अज्जनमवाणेनइति ॥१८॥

कर्मणामित्यर्थः तेषांरत्नानामासमंतात्स्ववाणोपकरसंतत्वंयद्दत्तंयेनतत्कृत्स्नमवाणेन सन्नमाभत्वेपकरणसंभा
वेणस्त्रियाणां बिंबाधरे निवेशितम् तदेव लोकत्रयविचुम्बनदर्शनमात्रमकृतेन हत्यनाभिमानयोगित्वेन कामदे
वेन कृतं तेषां यद्दत्तं तत्रिदिवश्रीसाज्जलतमालस्यमानमभूदित्ययावद्वत्त श्रात्रातिशयोक्तिर्वाच्यालंकारः प्रतीय
मानत्वोपमासकलरत्नसारतुल्याविंबाधरइति हि तेषां बहुमानोवाच्यस्तवचपदं वृतपवैरूपकध्वनिः रूपकस्योपवा
रेणोवाल्लवत्वात्तेनेषामासुराणां वसुनहेमेवसाहसवेस्फुरितमिति तदेवचसाहसे चमत्कारहेतुः प्राधान्येन ॥१९॥

रगा न

ध्व॰ लोचि ७४

74

गुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनमेवा = १ म्ना

त्येषस्वरूपमिष्टप्रतिषेधात्मकम् तस्मात्प्राधान्यं विशेषगुणोऽप्रतीयमानस्य साधारणीति ७७ संभवतीत्यनेन प्रसंगात्स्व
शक्तिमूलस्यात्र विचार इति दर्शयति ७८ दैवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत्पुनर्भणामि रक्ताशोकपल्लवाः पल्लवाप
ल्लवानामसदृशाः ॥ अशोकस्य फलमादिष्टमपि किं क्रियतां पल्लवास्त्वतीवरमणीया इतीयताभिधानस्मादेव मु
त्रफलशब्दस्य शक्तिबलात्समर्थकमस्य वस्तुनः एवमेव प्रतीयते लोकोत्तरविजिगीषान्तरुपायसहस्यापि हि

स्त्रेषु ध्वनिर्यथा ॥ सवक्रमविलासमाक्रोहयग्रीवाश्रितान्तरेण न योऽवबुद्धः परिच्छेदं तावदेश
कोऽप्यसौ येः अत्रार्थनिषेधोऽस्याहयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनमेव रूपस्य साधार
णेन हि शेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनात् ७७ अर्थान्तरन्याससध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुर
णेन रूपव्यंग्यो यः शक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यस्य संभवतीत्यर्थः ७८ तत्राद्यस्योदाहरणं यथा ॥ दे
वायत्तेऽस्मिन्फले किं क्रियतामेतावत्पुनर्भणामि ककेलिपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशा इति पद प्रकाशकस्यार्थं

ध्वनिरिति वाक्यार्थनिरतात्पर्ये विहितनिषेधः ७९ ॥ प॰

फले सम्पल्लक्षणे दैवायत्ते कदाचित्संभवे रपीत्येवं रूपं सामान्यात्मके ॥३॥ नन्वत्र सर्ववाक्यस्य प्रस्त
तप्रशंसाशाथान्येनत्वं गणनं कथमर्थान्तरन्यासस्य व्यंग्यता द्वयोर्युगपदेकत्र भाषान्यायेनादित्याशंक्याह
॥ पदप्रकाशश्चेति ॥ सर्वो हि ध्वनिप्रपञ्चः पदप्रकाशो वाक्यप्रकाशश्चेति वक्ष्यति तत्र फलपदे अर्थान्तरन्यासध
निरेवायमिति भावः ७९॥

फ्टदयेश्चितोवदिः प्रकटितोमन्मुर्षेष्यातया अनुपवा प्रदर्शितेनेरोषत्वीमिमोप्रसादयन् देवहूज्ञ अपराद्धस्यापितवत्

त्वेलुंदोषकाव र्णाशक्ष्म अत्रवद्देहेनेति भ्रामेअणार्थोविशेषेपर्यवसितः अनंतवेवुतदेषूपरीला नाय सामान्य रूपक

समर्थेके प्रतीयते नदेववमत्कारकारि साहित्येडितामतीवेदग्ध्यान नीतातेप्रत्यस्ृपादशेयत्तोस्मा हृ॥ यःकश्चिद्द

द्धृत्तोधूर्तःसपर्वसापरायोपिक्षाप राधावकाशमाच्छादयतीति बमात्मनिवद्धमाने मिथ्यायदीति शब्दितमिति विशे

द्वितीयस्योदाहरणंयथा॥ द्विस्त्रयुद्विस्त्रसेनकखंश्रुणत्रहृष्टं सप्रसंपमायेनश्रवत्रः सणहूषणष्ठनसिद्धि

सककंशनिथ्रत्रहिवात्म्यविशेषेणसाषराय स्यापिवहूतस्यकोपः कतेमणाकाइनिसमर्थके समासोक्ति

न्यमन्वितस्यसामान्यमत्विनमन्यत्नात्पर्येणप्रकाशते ७- व्यतिरेकधतिरणुभयरूपःसंभवति तत्रा

द्यस्योदाहरणं प्रागुदर्शितमिति ७१ द्वितीयस्योदाहरणंयथा॥ जापजवण्णदेमसुवेज्ज्ञाम्भिप्रयाग्रा

वासदिम्भवंतोमामाणसाम्भिलोपदाइक्का रसोदरिद्दोश्रइति ७२॥

वसामान्यस्य संवद्धत्वादितिभावः ७- अपिशुहेनार्थांतरन्यासवदेवाद्दिप्रकारत्वमित्याद्द आगिनिरक्तत्वेनव

पत्त्ववेविन्यतत ७८ जायेप्रवनोद्देशापववनस्यैकानेगहनेयत्रस्फुटतरवद्धह्वत्तसंपन्नाप्रेद्वतेपिनकश्चिद् ऊऊइति

योत्रूपकवटनावैनायपोगीचरतियत्रइतिच्छायामपिनकरोति तस्यकाउप्यफलवानेमामिप्रायःनाहशोपिकदा

चिद्ग्रामिकस्यापयोगीभवेद्धत्कात्कटेनिवासायवेतिभावः अत्रवाच्यालंकारोनकश्चित ७२॥

वत्राइ=२

ध्व॰ लो॰ टि॰ ७५

75

स्येति अस्मिन्नु जायइत्युदाहरणे उपमानेऽसनेन व्यतिरेकस्य मार्गं परिशुद्धं करोति आधिक्यमिति व्यतिरेकनिमित्तमर्थः ८२
विषवत्तिन मूर्छितो मूर्छित उपचितो मोहं करोति एकश्च मूर्छितः पथिकमध्ये अन्येषामपि धैर्यच्युतिं विदधन्मूर्छां करो-
तीत्युभयथोत्प्रेक्षिता ॥ नन्वत्र विशेषणमपि कीमवेद्येतत्तथैव संगच्छते ततः किमपि हेतुतः परमार्थतस्तु घापित हेतुत

वृत्तिः ॥ अत्र हि सागरीकरमसमुद्रविद्रुमस्य जन्मानभिनन्दनं वर्णितं यत्र अङ्गपादपजन्माभिनन्दनं च सा-
दाक्षाद्वाच्यम् तथाविधादपि पादपान्नाहतपास्य प्रसङ्ग उपमानोपमेयभावप्रतीतिः सर्वं कर्णोच्यताया
आधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयतीति ८३ उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा ॥ चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानलमूर्छि-
तः मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमारुतः ॥ अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्छाकारण-
त्वं मन्मथोन्मादायित्वेनैव तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानलमूर्छितत्वेनोत्प्रेक्षितं त्वेव
त्साक्षाद्वाच्यं न तु पिवाकार्थसामर्थ्यादनुरणनरूपव्यङ्ग्यमालक्ष्यते न चैवं विधे विषये इवादिशब्दप्र-
योगमन्तरेण असंबद्धतैवेति शक्यं वक्तुं गमकत्वात् अन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात् इति
८४ ॥

उत्प्रेक्षणे यदिदं यत्किंचिदेतत् नहि नितरां सैवादेशप्रयोगेऽपि तस्यास्तच्छब्दानुपादस्यावगतेः प्रतीतेर्दर्शनं तस्मात् ८४ ॥

पद्येनोदाहरति ॥ ईर्ष्याकलुषस्यापि ईषद्ग्रहणात्कोपाकलुषस्य यदि न प्रभवन्नस्य मुखस्य ताद्दृग्रूपम् अहह देवस्य वैदग्ध्यात तत्
किं कर्पाम्बन्मुखवैबहू वतीति मनोरथानामप्युपयोगमिदमित्युपिणाद्दृस्याभिप्रायः अंगे स्वदेहेन मात्मेवदपादिशः पूर
यति पतोयद्दृयताकालेन यत्कें दिवसमात्रमित्यर्थः सवहूर्णो वंशेणादिणोपाहरणां स्वरसमस्तिइमेवोत्प्रेक्ष्यते ८४ तत्र पा

ईर्ष्या क लु षस्यापि त मुख स्य न नु ए ष पूर्णि मा च न्द्रो अद्य सा दृ श्य म् पा लि त पुं गे न माति

यथा ॥ ईसाकलुसस्स तुह मुहस्स णणु एस पुण्णिमाचन्दो अज्ज सरित्तणं पाविऊण अंगे च्चिअ ण
माइ इति ८५ यथा वा ॥ ग्रासाकुलः पुषिपतत्यविनोतिको■तान्मुनिने केष्विद्दापियत्रिभिरल्पवेऽपि
नष्टेपान यापि न मृगः क्वचिदंगनाभिराकर्णितपूर्णनयने बृहते लणश्रीरिति ८६ ॥

देहेन विनिर्गतो सेवता रूपमावहतां सेनेर्सबंद्धता त्रपपाकृतेति संभाव्यमान उदाहरणं तत्र माह यथा परिचाः सर्वतो निकेत
न्यपि यतनाकामयकेष्विद्दपि चापपाणिभिरसौ मृगो बद्धः तथापि न क्वचिन्नष्टो ग्रासलोपलयोगात्स्वाभावि
कादेव नन्वोत्सेवाधत्ते ॥ अंगनाभिराकर्णितपूर्णनेत्रयो वैर्दृता इत्तलणश्रीः सर्वस्वभूतास्य यतः अतेन नष्टा ८८

ध्व॰
लो॰हि॰
७८
76

शब्दार्थेति =१

नन्वेतदप्यसंबद्धमस्तीत्याशंक्याह पताकाध्वजपटास्ताभवंती : यस्यां इत्यतोरेहेतोः पताकाः अंसिद्धाः यस्यामुत्सेवमाकाराः वि
विक्षाजनसंकुलत्वाभावादिति अतोहेतोः रागं संभोगाभिलाषं वर्धयंती : अन्येत्तु रागं विशेषाभामिति तयारागमनु
रागं वर्धयंती : अतोहेतोर्विविक्ताः विभ्रमो ■ गेयालत्भाः नमंतिवलीकाति क्षुद्रियर्यतभागायास्त नमैस्यावस्थितिव
लीलत्वगायासा समभिति सहेत्यर्थः नतु समशब्दात्स्याचंपि ध्वनीतिः सत्यस्यापि श्लेषबलात् श्लेषस्य नाभिधात्वेनाद्ति
मे: अपितु अर्थसौन्दर्यबलादेवेति सर्वत्र ध्वन्यमानपव श्लेषः अन्नपववधइवव लम्भ्र इत्यभिदर्धनापि इति कृतोउपमा

शब्दार्थव्यवहारेव प्रसिद्धिरेव प्रमाणमिति ॥ ८७ श्लेषध्वनिर्यथा ॥ यस्यामिति पताकवती : पताकारा
गं विविक्तो इति वर्धयंती : यस्यां सेवंते नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ अत्र वधूभिः स
ह वलभीः सेवंते इति वाक्यार्थप्रतीतेरनंतरं वध्व इव वलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशाब्दाप्यर्थसामर्थ्या
न्मुख्यत्वेन वर्तत इति ८८ ॥ यदि स्पष्टं भवेत्तद्धोपमायाय व स्पष्टत्वात्
ध्वनिरिति नोक्तं श्लेषस्यैवात्र मूलत्वात् समम् इति
श्लेषसद्भावः स्यात् सममिति निपातेन सह शब्दार्थवृत्तिव्यंजकत्वबलेन व क्रियाविशेषणत्वेन शब्दश्लेषता मे तिचेन्न
नवि नाभिधायार्थपरित्युष्टताकाचित् अनपवसमासायामेवाभिधायां सद्भावे : सह इति तीयार्थः पृथक् प्रयत्नेनावगम्यते य
था कं चाक शब्दार्थप्राप्तमनन्तानमात्रेणैव स्यादि ॥ पतस्य सर्वदा हवातो पुनः सर्वत्र व्यमध्यी नश्येत्रादिवानाशीति अत्राभिधैवापर्यव
सिते निसेवस्तात्मनिर्वाहायार्थान्तरं शब्दान्तरं वाक्षेपेति अनुमानस्य कृतार्थापत्तेर्वीतान्निकं कमीमांसपक्षयोर्नध्वनिप्रसंग इत्य

७८

धार्यां

सर्वेषामेवार्थालंकाराणां ध्वन्यमानत्वाद्दृश्यते तथा च दीपकध्वनिः श्रामवेत्त्वमनलः पवनो वा वारलोमदकलः पवश्शुवी वस्त्र
दूकरकिं= मिंदुकिरणप्रसृतं वा स्वलितेष्मन्तलयामदद्दहदेत्यत्र वापि षेतिगोपमाना देवरीपकारस्येत्तस्त्रेहास्यदत्वप्रुतिपम्मा चारूत्वा
त्यात्रिः अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिरपि कुफोलिंतमदीद्विसि कंदपवग्रहलाइके शृङ्खवाणाइ मालाइरुं समससविश्चेभमर भमंतेत
पावद्विसि प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती कावित्रायिकाभ्रमरमेवाहेति भृगस्याभि प्रायेश्चलत्ततमेवं न चामंत्रणादश्च
तप्रशंसासमासाग्रायांश्चनरभिधायावाच्यार्थबलादन्यापदेशतात्प्रत्यते यत्सौभाग्याभिमानपूर्णाम्बुजमावपरिमलमास्वतो
रूस्वमसहषीयुगपऋलवध्र निर्व्याजप्रेमपरतयाहृतकर्वैदग्ध्यलब्धप्रसिद्ध्यातिशयसंभली कं वक्व्यामानिहूतामोदकेतकी

यथा सत्त्वध्वनिर्यथा॥ मंजरितः कोरकितः पल्लवितः पुष्पितश्च सहकारः मंजरितः कोरकितः प
ल्लवितः पुष्पितश्च मदनः अत्र हि यथोद्देशमनन्देशस्य सहकारस्य मन्मथस्य च तदवस्थाविशेषाणाभूताङ्कुरा
दिभावादितेतत्स्मदन सहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद्वाच्यादतिरिच्यमानमालदृष्टातेइ

वनस्थानीयानि विषयाकुलानि इनुग्रानस्वेहूर्यमानि ८५॥ तेष्टियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा॥ अस्मद्
पाध्यायभट्टेन्दुराजस्य। यः कालागुरुपत्रभंगरचनावासैकसारायते गौरांगीकुचकुंभभूरिसुभगाभोगेसुधायाम नि विश्च्छे
दाननलदीपिनोनवनिताढेलोविलासोऽद्भवं संतापं विनिनीषुरेषविनैर्नैरंगैनंतोऽस्मरः अत्र वनूमंडलवर्तिनोलक्ष्माणि वि
योगाग्निपरिविनौवनिताप्सरयोदिनस्रोषमलीमसच्छविमन्मथाकारतयापह्नवो ध्वन्यते अत्रैव च ससंदेहध्वनिः यत स्फुट
वर्तिनस्तस्यनामापि नग्रहीनम् अपितस्तनाभोगस्यानीयचंद्रमसि कालागुरुपत्रभंगविच्छित्त्यासदृत्वेनयः सावनामुत्त

जिवा

जि=२

ध्व. लो. टि. ७७

एतामावर्तनीतितज्जानीमः। किमेतद्वसित्वितिसंदेहोपिध्वन्यते। पूर्वमनंगीकृतप्रणयामनुनयतोविरहोत्कंठितोवल्लभा
गमनप्रतीक्षापरत्वेनकृतप्रसादनादिविधितयावासकसज्जीभूतांप्रणयिनींद्रष्टुंयावसेरहूतीमुखानीतः। प्रियतमस्तदीयां
ऊर्चकलशान्यस्तकालागुरुपत्रभंगरचनामन्ययोद्दीपनकारिणीतिचाटुकंउर्वीणाप्रबंदवंतिनीचैर्यंजवलयदलश्या
मलकांतिरेवमेवकरोतीतिशतिवस्तूपमाध्वनिरयमित्याधामनीनिवेदयन्यापतयाउक्तमपिपदंसंतापनिनीश्रुतिमपचेहेन
नामपिव्यानक्रीतिहेनलंकारध्वनिरयं। तदीयऊचकोभामृगांकयेनाभावसदृशदनसुहृद्यपयनइतिसंदेहाक्षिध्वनिरयं॥
वनकुचसदृशस्वेदः। चन्द्रसमः ऊचाभोगइतिप्रतीतेरुपमेयोपमाध्वनिरयं। एवमन्येपिस्त्रप्रभेदाः शान्तस्येत्याः
महाकविवाचोस्याः कामधेनुत्वात् यतः हेलाधिकस्यविदग्धस्यफलप्रसूतेकस्यापिनालमणेवेयिफलायगत्नः।
एवमन्येपिस्त्र लंकाराःयथायोगयोजनीयाइति ५॥
हिंदंतितेणमचलत्तंपरणीधुनोतिवोत्संपतत्रापिलतांचलयेत्रभेदाः पर्यन्तभेदानांसंसृष्टित्वसंकरत्वेयथायोगंवित्यं अतिशयो
क्तिध्वनिर्यथाममैवकेलीकन्दलितस्यविभ्रममधोवुर्धैवधुस्तदृशोभंगीभेगुरकामकार्मुकमिदंभ्रूनर्मकर्मक्रमः आपाते
पिविकारकारणमहोवक्त्रांबुजन्मासवः सत्यंसुन्दरिवेधसस्त्रिजगतीसारस्त्वमेकाकृतिः अत्रहिमधुमासमदनासवानां
त्रैलोक्यभगनामन्योन्यपोषकत्वेनतत्तत्त्वयिलोकोत्तरेणवपुषासंभूयस्थितानाइत्यातिशयोक्तिध्वन्यते आपातेपिविकार
कारणमितिश्लोकस्त्वस्यपरम्परयापिविनाविकारात्मनः फलस्यसम्प्राप्तिरितिविभावनाध्वनिरयं विषमस्तदोधुर्यइतितत
स्ययोगिताध्वनिरयं एवंसर्वालंकाराणांध्वन्यमानत्वमस्तीतिमत्तव्यं ननुयथाकथंचिन्नियतविषयोक्तमयथायो
गमिति क्वचिदलंकारः क्वचिद्दस्तुव्यंजकमित्यर्थः योजनीयाः शाब्दयोजना ५६१९

ध्रो

७७

र्षु

यते पर्यन्तं

ननूक्तास्तावच्चिरं तत्रैवालंकाराः तेषां तु भवता व्यंग्यत्वं यदि प्रदर्शितं तत्किमिदमित्याशंक्याह ।। येषामलंकाराणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरीरभूतात्मस्वरूपतादर्थ्याच्छरीरभूततया शरीरतालोककटकादिस्थानीयतया शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितं तेऽस्तु कवीनां यत्नसंपाद्यतया परिवावाच्यत्वे सति येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितमशक्यमिति यावत् तेऽलंकाराः

एवमलंकारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तत्सप्रयोजनत्वं प्रतिपादयितुमिदमुच्यते शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वेन व्यवस्थितं तेऽलंकाराः परां छायां यान्ति ध्वन्यंगतां गताः इति ५१ ध्वन्यंगता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यंजकत्वेन व्यंग्यत्वेन च तत्रेह प्रकरणाद्व्यंग्यत्वेनेत्यवगंतव्यम् व्यंग्यत्वेऽप्यलंकाराणां प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावंतःपातः इतरथा तु गुणीभूतव्यंग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते अंगित्वेन व्यंग्यतायामप्यलंकाराणां द्वयी गतिः कदाचिद्वस्तुमात्रेणेति ५२ ।। तत्र

व्यज्यन्ते कदाचिदलंकारे =१

ध्वनेः व्यापारस्य काव्यस्य वा अंगतां व्यंग्यरूपतया गताः संतः परां उत्कृष्टां छायामात्मरूपतां यान्ति एतदुक्तं भवति सुकविर्विदग्धपुरंध्रीव भूषणं यथापि श्लिष्टं योजयति तथापि शरीरतापत्तिरेव तावदस्य काव्यस्य कष्टसाध्या कुंकुमपीतिकाया इवात्मतापत्तिस्तु का संभावनापि ।। एवंभूता चेयं व्यंग्यतायत्तशोभाथान्वभूतापि वाच्यमात्रालंकारेभ्य उत्कर्षमलंकाराणां वितरति बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह ५१ तत्रेति द्वयी गतौ सत्याम् ५२॥

ध्व॰
लो॰ टि॰
७८
78

क=३

सर्वत्रेतु निरन्ययं हृत्विशन्यः काव्यस्य कविव्यापारस्य हृत्विस्तदाश्रयाश्चालंकाराः प्रवणा ॥ अन्यथेति यदि न तन्मयत्वमित्यर्थः तेन तत्र गुणीभूतव्यंग्यतामेव शक्नोति तात्पर्यम् तासामेवालंकृतीनामिति यं यत्पठिष्यमाणकादिकोपस्कारः ध्वन्यंगभूतेति ध्वनिभेदैर्निमित्यर्थः व्यंग्यप्राधान्यमित्यत्रेदं हृद्यस्मादुत्कर्षतरति यदीतितदप्राधान्येन तु वाच्यालंकारपदवश्यानमिति गु

पुन=३

व्यज्यंते वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् यस्मात्त्र तथाविधव्यंग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् अन्यथा तु तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् तासामेवालंकृतीनामलंकारान्तरव्यंग्यभावे ध्वन्यंगता भवेत् चारुत्वोत्कर्षतो व्यंग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते उक्तं चैतत् चारुत्वोत्कर्षनिबंधना वाच्यव्यंग्ययोः प्राधान्यविवक्षेति ५३ वस्तुमात्रव्यंग्यत्वे लंकाराणामे वोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेतव्य इति ५४ तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वार्थेनालंकारान्तरस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबंधने सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यो ध्वनिरवगन्तव्य इति ५५ ॥

चानन्तरोपदर्शितेभ्य ए

णीभूतव्यंग्यतेति भावः ५३ नन्वलंकारो वस्तुना व्यज्यत इत्यत्रोदाहरणानि किमि ति न दर्शितानीत्याशंक्याह यनन्तरं दिश्योपसंहरति ५४ व्यंग्यस्य व्यंजकस्य च प्रत्येकं वस्त्वलंकाररूपत याद्विप्रकारत्वाच्चतुर्विधोऽयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम् ५५ ॥

प्रभेदानिति अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य इति द्वौ मूलभेदौ आद्यस्य द्वौ भेदौ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य अर्थान्तर
संक्रमितवाच्यश्च द्वितीयस्य द्वौ असंलक्ष्यक्रमः अनुरणनरूपश्च प्रथमो द्विविधः अर्थशक्तिमूलः शब्दशक्तिमूलः च
पश्चिमस्त्रिविधः कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः स्वतःसंभवी तेन प्रत्येकं व्यंग्यव्यंज
कयोरुक्तभेदनयेन वस्त्वर्थेति द्वादशविधोर्थशक्तिमूलः आद्यस्य चत्वारो भेदा इति षोडश मुख्यभेदाः तेन पदवाक्यप्रका

पवंध्वनेः प्रभेदान्स्वरूपतदाभासविवेककं तं मुच्यते यत्र प्रतीयमानोर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते वाच्यसां
गत्वया वापि नास्फुटत्वेन गोचरो ध्वनेः द्विविधोपि प्रतीयमानः स्फुटश्चास्फुटश्च तत्र य एव स्फुटः शब्दश
क्त्यार्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः अस्फुटो योप्यभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोवभास
ते सोस्यानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेरगोचर इति ५८ यथा कमलाअराणमिलिआहंसाउड्डाविआणए
अपिउच्छा केण वि गामतलाए अब्भं उत्ताणं छूढं ।। अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रति
बिंबदर्शनस्य वाच्याङ्गत्वमेव ।। एवंविधे विषये अन्यत्रापि ५९ ।।

एप तेन प्रत्येकं द्विधा वृत्त्यन्ते अलक्ष्यक्रमा त्वव
णीपदवाक्यसंघटनाप्रबन्धप्रकाश्यत्वेन पंचत्रिंशद्भेदाः तदाभासेभ्यो ध्वन्याभासेभ्यो विवेको विभाग इत्यर्थः आत्मभूत
स्य ध्वनेः असौ काव्यविशेषो न गोचरः ५८ कमलाकराणमिलितहंसा उड्डायिता न च सहसा अन्योहोपितृष्वाहृपितृस्व
सहस्य मामेत्रा तेकेनापि ग्रामनिपुणेन ग्रामतटके अभ्रमुत्तानकं क्षिप्तम् वाच्याङ्गत्वमेवेति वाच्येनैव हि विस्मयवि
भावरूपेणाश्चर्यमानिताप्रायः प्रतीयते इति वाच्यादेव चारुत्वसंपन्न वाच्यत्वान्नोपपद्यते ध्वनेः स्वापस्कारवांछयाव्यनक्ति

॥ ९२

ध्व. लो. ७९ 79

वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहलं शृण्वत्याः गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि अत्र दत्तसंकेतचौ
र्यकामुकसमुचितस्थानप्राप्तिर्ध्वन्यमाना वाच्यमेवोपस्कुरुते तथाहि गृहकर्मव्यापृताया इत्यस्त्यपरायाः अपि वध्वाः
नि सातिशयलज्जायाः रतेऽप्यवज्ञायामपि अङ्गानीति एकमपि न तादृगंगं यत्राभीर्यावद्धिमस्य वशेन संवरीतुं पारितं सी

यत्र व्यंग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चारुत्वोत्कर्षप्रतीतिसाधारणयान्यमेव मीयते तत्र व्यंग्यस्य गौणत्वे व्यंगत्वेन प्र
तीतेः ध्वनेरविषयत्वम् यथा वाणीरकुडंगोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए घरकम्म
वावडाए बहूए सीअंति अंगाइं ॥ एवंविधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यंग्यस्योदाहरणत्वे
न निर्देक्ष्यते ॥१८॥

इतीति साध्व्या गृहकर्मसंपादनं स्वात्मानमपि धर्तुं न प्रभवन्ति गृहकर्मयोगेन स्फुटं तथा लक्ष्यमाणानीत्यस्य
देववाच्यान्त्सातिशयमदनावसरवशतामतीतेरलंकारसम्पत्तिः ॥१८॥

सभावः पुनर्वाच्यः पुनरपि सशब्देनोक्तः अ
नत्वतस्य

यत्राविविति प्रकरणमादिर्यस्य शाब्दोन्नवमात्रियानसामर्थ्यलिंगादेस्तदवगमादेवयत्रार्थोनिश्चितः समस्तस्यात्मावगते. स्य
न्नस्पृशित्वादेव तावन्मात्रपर्यवसायी न भवति तथाविधप्रतीयमानस्यागतात्मेति सोऽस्य ध्वनेर्विषयइत्यनेन व्यंगपतात्पर्येति
बन्धनेऽस्फुटं दयतात्संगपगुणीभावेत्वेनह्निवदीतमेवनिबंधनेमंतथ्यमित्युक्तं भवति तस्मिन्नपतितानिउक्तसमानिमाश्रुतेनः
शेफालिकां हालिकस्तुषेपवनेविषमविरावः खगुरेण कृतोवलयपातुः यतः स्वगुरः शेफालिका लतिकां प्रयत्नेनवदं
यत्रतत्प्रकरणादिप्रतिपन्नानिवारितविशेषावाच्योर्थः पुनः प्रतीयमानांशगत्वेनैव भासते सोऽसिवान्नर
णत्वमपव्यंगपस्यध्वनेर्मार्गो यथा उच्चिनुसपदिप्रसूनं नेमाश्रुणसे हालिप्रं हमिस्तस्वेणाट्टपसदे विसमवि
राउसमस्वरेणसुगवलअसद्दो॥ अत्रतावित्रयपतितासद्रभमात्राणमसात्वीवदिः कृतवलयकलकल
यासव्याघ्रंपेवाध्येन पतद्रूपेव हाणीयंवाकाध्यप्रतिपत्त्रये प्रतिपत्रेववाक्यार्थेनस्यापिविनगपाच्छादनशनि
पाइनानात्वयेणच अभिधीयमानेनवास्तुतत्वंगतत्वमेवत्वस्मित्रन्नरणानन्नपपन्नगयध्वनावत्तभावः यस
स्यसाक्षाकर्षणाच्छनादिनाऽपव्यति तेनात्रविषमपरिपाकत्वमेतव्यं अन्यथासाक्षेपवंगपाक्षेपः स्यात् अत्रचकः
सवाणच्छाभावोऽसाहस्येनतदन्नेसारेणव्याख्याकर्तव्या वाच्यार्थस्यप्रतिपत्त्रयेलाभाय पत्त्रद्वांगपमपेक्षणीयम् अन्यथा।
वाच्यार्थोनलभ्यते स्वतःसिद्धतयाऽवचनीयएवसोऽर्थः स्यादितियावत् तत्संव्यंगपस्योपस्कारकतात्रस्यामवेदितिसाश
कारः प्रतिपत्त्रैचतिगारोर्थइतियावत् ५५॥

धृतीहि

तदाभासविवेके प्रस्तुते इति एतत्प्रश्नो हेतौ तदाभासविवेकप्रस्तावल
त्वात् प्रसङ्गाद्वितीयाकार=१

प्रो=२ स्यात्तदाभासविवेक=२

ध्व. लो. द्वि. उ. ८०

[illegible] उद्योतः॥ कस्तर्हि तदाभास इत्यपेक्षायामाह विवक्षितवाच्यस्येति स्पष्टेन व्या
ख्यानेनास्तु न इमं संगतं परिसमाप्तो हि विवक्षितवाच्यस्यार्थः अव्युत्पत्तिनिमित्तासादिनिबन्धनं नाम सर्वप्रभृतिभि
र्यथा॥ धैर्यं त्वमेव सर्वे यत्र चूर्णपरिवर्यैः सौरभमीसंनिनीतो विश्राकाशावकाशो विहरतिस्म ततो यः स सो भागप्रभूमिः अन्या
नवासरसिकतयाप्रेरवादिनि लालनीकः विनमाकाशमिति गोलः प्रयोगः कविनाहूतोपि न ध्वनमानरूपस्तेऽरम्यो
जनो घापर्यवसायी अपाकरणपरिपूरणसमर्थ यथा॥ विषमकाऽऽकुटुम्बकसंचयप्रवरवारिनियोपतनाम्बया

विषमकारउइ शब्दे नकामउच्यते तस्य वासो... विषम संख्य...

एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविवक्षितवाच्यस्यापि तत्कर्तुमाह अव्युत्पत्तेरशा
क्तेर्वा निबन्धो यः स्खलद्गतेः शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः स्खलद्गतेरुपचरितस्य शब्दस्या
व्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स च न ध्वनेर्विषयः यतस्तस्मिन्सर्वस्मिन्नेव प्रभेदेषु स्खलद्गतित्वेनावभासते यद्यो

स्फुट

नलतरंगविहारिणि गपस्यागिभूतस्य तत्स्वरूपधानिलक्षणं तत्रैव दाप्लतेविषयमेव २८॥ भाजनेऽविचलितात्मनि
ऊर्जमयेऽकृते अत्र यद्यपि वर्णनमायूपदं चंद्रमसः पयवरितं भाजनमिमाशये ऊर्जमनयद्दृमविचले कामपि कोतिनउषाति
क्रते हृद्भ्रमणानुसचेतिमधुमाधोनाय: प्रसिद्धमनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवयः इत्युवदन्ति बिसिनीपत्रशयनमि।

भा. टी.

त्यादि स्खलन्ति कः सन केवलं ध्वनिविषयो यावदुपमन्यापि ध्वनिच प्रायः स्पष्टार्थः उक्तमेव ध्वनिस्वरूपं तदाभासविवेकहेतु
तया कारिकाकारेणनक्ष्यतो नाभिप्रायेण हतिलक्षणेऽपस्कारे रत्नाति यत्रहेति अवर्णासतनमिति भावानुपनेदयानप्रवृत्तमिति
मायाद्वयमासनेऽयंगपध्वनिलक्षणे ध्वनेः स्वरूपस्य तेभासनेनेन उक्तेनैलक्षणं प्रमाणेन स्वरूपंसापाधनिस्वरूपतिवेदक

टि. उ.

भा=२

मयवात्तान्मेव ध्वनिलक्षणं सकलसत्संतानपवित्रीकरणत्वात् हृज्ञावेवकारेणतेनास्य चाभासरूपमेवेति सूचयता तदाभा
सविवेकहेतुभावाय श्रोतॄणां: स च वनिर्वाहितइ निशिवम् ॥ प्राद्यप्रोल्लासमात्रं स्पाङ्घेदेतामं न्यतेयथा वन्देभिनव
गुप्तोद्य पर्वती तामिदं जगत् ॥२॥ इति माहेश्वराभिनवगुप्तविरचिते सहृदयालोकलोचने द्वितीयउद्योतः ॥
स्मरामि स्मरसंहारलीलापाटवशालिनः प्रसह्य शंभोर्देहार्धं हरन्तीं परमेश्वरीम् ॥ श्रीभवान्यै नमः उद्योतान्तरसंगतिं क
र्तुमाह वृत्तिकारः ॥ अत्र वाच्यमुखेन तावदविवक्षितवाच्यादयो भेदाः वाच्यं च यद्यपि व्यञ्जकमेव यथोक्तप्रकारेण तथापि शब्दो वा

एवं व्यङ्ग्यमुखेनैव ध्वनेः प्रदर्शिते सप्रभेदे स्वरूपे पुनर्व्यञ्जकमुखेनैतत्प्रकाश्यते अविवक्षितवाच्य।
स्य पदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य च ध्वनेः॥ अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवा
च्ये प्रभेदे पदप्रकाशता यथा महर्षेर्व्यासस्य॥ सप्तैताः समिधः श्रियः यथा वा कालिदासस्य कः स
न्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायां यथा वा। किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनां॥ एतेषूदाहरणेषु स
मिद्ध इति सन्नद्ध इति मधुराणामिति च पदानि व्यञ्जकत्वाभिप्रायेणैव कृतानि. १॥

ति तथा हि अविवक्षितवाच्यो व्यङ्ग्यनन्यपरभावितः विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वित्येवं मूलभेद
योरेव यथासम्भवान्तरभेदसहितयोर्व्यञ्जकरूपार्थः सव्यङ्ग्यमुखेन प्रकाशितः एतयेव भेदमासादयति अन्यपरो व्यङ्ग्
यमुखेनेति किंच यद्यप्यर्थो व्यञ्जकस्तथापि व्यञ्जनायोग्योऽर्थो भवतीति शब्दस्य न कदाचिद्व्यापः अपि तु व्य
ञ्जकप्रवेति तदाह व्यञ्जकमुखेनेति न च वाच्यस्याविवक्षितारूपेणायो भेदस्तत्र सर्वथैव व्यञ्जकत्वमुखेनास्तीति पुनः

धं·
लोचं·
८१

तथाहि व्यंग्यस्तावद्येषां तथाविभावादेर्वालंकारो वर्णः पदं भागं सेव्यत्र नाम सा वाक्यामिति स्वरूपतयैव व्यंजकानां भेदः न वैषाम
र्थवलेन दाविदर्पितव्यंग्यता सम्भाव्यते इति व्यंजकैकानियतः स्वरूपं यत्रत्स्युवेन भेदः प्रकाश्यते इति तात्पर्यम यस्तु व्याव
ष्टे व्यंग्यानां वस्तुलंकाररसानां स्वेवेनेति सप्रपञ्च प्रसृष्ट्याः यन्तत्राविधिभेदत्वेन कारिकाकारेण वृत्तिकारेण तद्दर्शितं न
वेतानीहृत्रिकारो भेदप्रकटनं करोति ततश्चेदं कृतमिदं क्रियत इति कः तृभेदे का सङ्गतिः नैव तावता सङ्कलशाक्रेन ग्रन्थ
संगतिः कृता भवति स्वविवक्षितवाच्यादीनां प्रकाराणां दर्शितत्वादित्यलं निजपूर्वजसगोत्रैः साकं विवादेन च कार
कारिकायां यथा सत्यशेकानि त्वयर्थः तेनाविवक्षितवाच्यो हि भेदोऽपि प्रत्येकं पदवाक्यप्रकाश इति द्विधा तदन्यस्यापि ।
वक्षिताभिधेयस्य स वृथी यो हि तीयो भेदः क्रमद्योतो नाम स्वभेदसहितः सोऽपि प्रत्येकं द्विधैव अनुरणनेन तुल्यं रूपं यस्य सा
व्यंजकमुखेनापि भेदः सर्वथैव न नप्रकाशितः किं तु प्रकाशितोऽप्यपुनाप्युद्व्यंजनकमुखेन २ ॥
दृष्यं यस्य तादृग्व्यंग्यं यत्र तस्येत्यर्थः महर्षिर्व्यासेनेनतदनुसंवेद्यते यत्राऽगुप्ते प्रत्ययरामायणमहाभारतप्रभृतीनि लक्ष्ये
हृद्यपतरति हृद्यति: स्मात्यानयाशोचकालरूपवारानिशुद्धामित्राणां वानमिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः समिद्धि
हि स्यात्र सर्वथा तिरस्कारोऽसंभवात् समिच्छन्देन व्यंग्यार्थानुपादेनलक्षणे दीपनत्वमतु समानावक्ष्यभिधेन धृति
त ययापितिः स्वासाम्याद्व साधु ताहरणानाम पर्यमधौलभ्यते तथापि प्रसंगाद्दूलसब्यापनं दर्शयितुमुदाहरणा
नतरापुष्णानि श्रद्धवाचस्यात्यन्ततिरस्कारः पूर्वोक्तमनुसृत्य योजनीयः किंतु तत्र केन सहृदयेन चात्रासंभवाद्वा
र्थेतोऽयनत्वेसलदयनावक्रभिधेतानिश्चाक्रियाणां कल्पाप्रतिकार्यवाघेत्वापूर्वकार्यविकार्यद्योधयते तथैवमधुरशब्देन सर्वावि
षयव्यंजकत्वं दर्पकत्वादिकं लक्ष्यतामाति यथाभिलाषविषयतामिति वक्रभिधेनध्वन्यते २ ॥ ॥ ८१

अत्राविवक्षितवाच्यस्य पोद्वितीयो भेदू लसेत्यर्थः ॥ अन्याख्यानरूपः कृतं समनुचितं क्रूरेण तेरवन्तसासो फंतस्वतथा
त्वयाकुलजनोधन्नेयथाश्चेः स्थिरः व्यर्थं संप्रतिविधुनापनर्दित्वद्यायचः साहित्याणारामेणप्रियजीवितेनतुकृतंप्रेमण :
प्रियेनोचितम रक्तः स्वभाववादेवयः क्रूरः अनभिलंख्यणासनवाडुन्मदतयावपसत्तनिराक्रियमाणः क्रोध
क्तसेतन्नावनस्वचिन्नहृत्तिसमनुचितमनुष्ठापककंनाम मायोपिकश्चिन्ममातांलंवयिष्यतीतिनेइतियथाता
हृगापितयानगणितस्तस्यास्तवेत्यर्थः तदपितयाविकारिणास्तवतुउग्रानेववितस्तारितामनुखप्रसादादिलद्व

तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्येयथा ॥ रामेणप्रियजीवितेनतुकृतंप्रेमणः प्रियेनोचितम अत्ररा
मेणेत्येतस्यदंसाहसैकरसत्वादिधर्मार्थसंक्रमितवाच्यंव्यंजकम ॥

णयासोफंयेनप्रकारेणेदानींतनकुलजनइति यः कश्चिन्मामरभायोपिकुलवधूपाहृवाच्युउश्चेः शिरोयन्नेपवं
विधाः किलवयंकुलवधाइति अथवृशिरः कर्तनावसरेत्वयाशीघ्रंमतंनामिति तथासोफंतथाश्चे: शिरोपते
यश्चाम्योपिकुलस्त्रीजनउश्चेः शिरोयन्ने नित्यप्रहृत्रतया एवंरावणास्यतववसमनुचितकारितांनिर्वीर्यं मम
पुनः सर्वमेवानुचितंपर्यवसितं तथाहितान्यानिर्वासनादिनिरवकाशीकृतयनव्याणारस्यापिकेलत्रमा

अरसनप्रयोजनमपि यस्याप्यमभूततत्त्वेप्सितत्वप्रह्लादितस्यानापन्नायामेव निष्प्रयोजनम् तथापि च तद्भावयामि
तवननिजजीवितरक्षावाश्यप्रयोजनत्वेन संभाव्यते न चैतदुक्तं रामेणेत्सममसाहसत्वमसेय स्वानुचितकाभि
त्वादिकोग्यपधर्मान्तरयविरोणेनेनेत्यर्थः कापुरुषादिपर्यपरिग्रहस्वाद्धिशाद्वादिति यद्व्याख्यातं तेन दमत कापुरुषसेत
देवप्रसन्नोऽविन्तस्यात् प्रियद्वितिपाहमाचमेवैतदिदानीं संवृत्तमप्रवृत्तिनिमित्तं यत्प्रियशब्दस्य प्रयोगनामतदप्यतो विस
कलंकितमितिशोकालम्बनोद्दीपनविभावयोगात्करुणरसो रामस्य स्फुटीकृत इति ॥ एमे ग्रइति ॥ एवमेव स्वयमवि
वेकांयतयाजनइतिलोकप्रसिद्धिगतानुगतिकामात्रशावसास्वादस्यास्यसाधारणगुणगणमहार्घेवऽबः कपोलोपमा

एवमेव जनः तस्याः ददाति कपोलोपमायां शशिबिम्बम् ... द्वे ... वि व कः

यथावा ॥ एमेअजणोतिस्सादेइकवोलोवमाइससिबिंबं परमत्थविआरेउणचंदोचंदोविअवराओ ॥

अत्रद्वितीयश्चन्द्रशब्दोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः ३ ॥

यामीति निर्व्याजलावण्यसर्वस्वभूतसुखवर्तिप्रधानभूतकपोलतलस्योपमायामप्युत तदधिकरमणीयगुणाव
कर्तव्यं ततोऽहरनिकृष्टशशिबिम्बकलंकव्याजनिलीकृतम् एवं यद्यपि गड्डरिकाप्रवाहपतितमभितः पति
तो लोकः तथापि यादृक् परीक्षकाः परीक्षतेन ठरावकः रूपैकभाजनेयस्मदुक्तइति प्रसिद्धः सचन्द्रएवक्षयित्वविला
सस्पृहत्वमालिन्यादिधर्मान्तरसंक्रान्तोऽवगतः अत्रव यद्यप्यन्यधर्मान्तरसंक्रान्तिस्तथापूर्वोक्तमनसमन्वेयम एवम
त्रराज्ञापि ३ ॥ ॥ ॥

एवं श्रुतप्रभेदस्य द्वावपि प्रकारौ पदप्रकाशत्वेनोदाहृत्य वाक्यप्रकाशत्वेनोदाहरति ॥ अत्र हि विवक्षितमिति नेन तु केवलं किंचि
दुपदेश्यं प्रत्युपदेशः संभवति निशायां जागरितव्यमित्यत्र रात्रिवदासितव्यमिति किमनेनोक्तेन तस्माद्बाधितस्वार्थमेतद्वाक्यं संय
मिनो लोकोत्तरतालक्षणेन निमित्तेन तत्त्वदृष्ट्यवधानं मिथ्यादृष्टौ च पराधीनतां ध्वनति सर्वशब्दार्थायाम्यथाऽनुपपन्नमाथश्चा

अविवक्षितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्ये प्रभेदे वाक्यप्रकाशता यथा ॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति सं
यमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ अनेन हि वाक्येन न निशार्थो न जागरणार्थः कश्चि
द्विवक्षितः किं तर्हि तत्त्वज्ञानावहितत्वमतत्त्वपराङ्मुखत्वं च मुनेः प्रतिपाद्यत इति तिरस्कृतवाच्य ।
स्य व्यञ्जकत्वम् तस्यैवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य वाक्यप्रकाशता यथा । विसमइओ च्चिअ कस्स वि वोले
इ अमिअणिम्माओ कस्स वि विसामिअमओ कस्स वि अविसामओ कालो ॥

विषमयित एव कस्यापि निर्गच्छति अमृतनिर्मितः कस्यापि विषामृतमयः कस्यापि अविषामृतः कालः

तिसमो मेनव्यः सर्वेषां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां चन्द्रादीनामपि भूतानां या निशा व्यामोहजननी तत्त्वदृष्टिस्तस्यां संयमी जागर्ति ।
कथं शयीतेति न तु विषयार्जनमात्रादेव संयमी निद्राति यद्वा सर्वभूतनिशायां मोहे हि यस्यां जागर्ति कथमियं हेयेति य
स्यां तु मिथ्यादृष्टौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति प्रतिपन्नेन स्वरूपेण साम्यस्य रात्रिः अप्रबोधविषयः तस्यां हि चेष्टा यानासो

॥ ८५ ॥

एवमेव लोकोऽत्र व्यवस्थितः पश्यति मन्यते च तस्यैवान्तर्बहिःकरणवृत्तिस्फारितार्थान्यस्त्वेव पश्यति न मन्यत इति तत्र दृष्टि
पदेन भाव्यमिति तात्पर्यम् एवं पश्यत इति मन्यते इति च न स्वार्थमात्रविश्रान्तमपि तु व्यंग्य एव विश्रान्तमिति यत्तु शब्दयोरभ्य
स्यते चार्थितेति सर्वमेवायमाख्यानसहायः पदसमूहो व्यंग्यपरः तद्द्वारा तेन द्विवाकेनेति प्रतिपद्यत इति ध्वन्यत इत्यर्थः तथा
विषमयितो विषमयतामाप्तः केषांचिदुत्क्रान्तिनाम अतिविवेकितया वा केषांचिन्मुक्तताम अत्यन्तविवेकितया वा अतिक्राम
त्यमृततां निर्माणः केषांचिद्धि स्वकर्मणा विवेकाविवेकवत्तया वा विषामृतमयः केषामपि मूढप्रायाणां पापात्मनां प्राप्तभोगभूमिका

अत्र द्विवाके विषामृतशब्दाभ्यां दुःखसुखरूपत्वाभ्यां वाच्य इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यास्य व्यंजक
त्वम् ५ ॥

मूढानां वा विषामृतः कालोऽतिक्रामतीति संबंधः विषामृतपदे च त्वावण्णादिना हृदयवित्तिमूढलक्षणरूपतया सुखदुःख
साधनयोर्वर्तते विषं निम्बममृतं केपित्थमिति न चात्र सुखदुःखसाधने तन्मात्रविश्रान्ते अपि तु सुकर्तव्य सुखदुःखपर्य
वसिते न तु साधनेन सर्वथा नास्ति विवक्षिते निःसाधनयोस्तयोरभावात् तदाह संक्रमितवाच्याभ्यामिति केषांचिदिति वाऽस्य
विशेषसंक्रान्तिः उपलक्षणार्थेन विषामृतग्रहणमात्रसंक्रमणमात्रे हृद्विक्रतान्याख्याते तदाह वाकेनेति ५ ॥

एवंकारिकाप्रथमावलम्बितानश्वरः प्रकाशानुदाहृत्य द्वितीयकारिकाव स्वीकृताननन्तान्प्रकाशान् क्रमेणोदाहरति ॥ ज्ञानं यैनेरिति ।
पूर्वपितनंयैनेतिनिबद्धवचनेयोपेनार्थीनस्यतेनेतिसूचनार्थम अतएवार्थिग्रहणम जनस्येतिवाङ्मस्येन लोकोथनार्थीनन्नुगुणेरू
पकारार्थी हैवेनेत्यपाकरणर्थनुयोगेनेत्यर्थः अस्मीति अस्माद्वितावटवपंपकश्चित्स्हेतानतवहमितिनिर्वेदः पमतन्नलोकोपयोगि
अंबुधारयतीति कूपोथवेति लोकेरप्यलब्धमाणश्त्यर्थः आत्मसमानाधिकरणनेपतिनः किंकर्तव्यतामूढ इत्यर्थः अथवाह
योजत्वेयोर्थिनाकस्यकीदृशीत्यसंभवद्विवेकइति अनयवजडः पीनलोनिर्वेदसंतापरहितः तयाजडःसततनजलयोगितयाप

विवक्षितानभिधेयस्यानुरणनरूपव्यंग्यस्य शब्दशक्त्युद्भवस्य भेदेपदप्रकाशता यथा ज्ञानं यैनेरर्थिजनस्य
वांछाहैवेनसृष्टोपदिनाम नास्मि पथिमन्नांबुधरस्तडाकः कूपोथवा किं न कृतोजडोदम अत्रहिजड इ
त्येनतत्वैनिषिभेनवृक्षात्मसमानाधिकरणतयाप्रयुक्तमनुरणनरूपतया कूपसमानाधिकरणनास्वश
क्त्याप्रतिपाद्यते ५ तस्यैववाक्यप्रकाशता यथा दर्पविधितेसिंहनादवाक्येषु हृत्वास्मिन्महाप्रलयेधरणीधार
णायाधुनात्वंशेषः एतद्धिवाक्यमनुरणनरूपमर्थान्तरंशब्दशक्त्या स्फुटमेव प्रकाशयति ८ ॥

ःस्तनकार्थेन पुनः कृतार्थसंबुध्यस्याभिप्रायेणाह कूपसमानाधिकरणानामिति स्वशक्त्येति शब्दशक्त्युद्भवत्वं योजयति ५
महाप्रलयइति महतासमनात्वरयोपचतादृशिष्टोकाकारेणभूतेनहेवेधरणाराज्यधुरःधारणायास्यासनायतत्वंशेष :
शिष्यमाणः इतीयतार्थेनावाक्यार्थैकस्यावसाने भूपीठमारोहहनन्तरम एकोनागराजइवदिगंतिप्रभृतिषपीस्यर्थोन्तर
म ८ ॥

ःशेषकारसमर्थः अनेनतृतीयार्थेनायेजऊशब्द

ध्व॰
लोच॰
८४

असमर्पितमपि गृहीतं कुसुमशरेण मधुमासलक्ष्म्या मुखं स्यारंभो वसन्तस्य सहकारामोदयुक्तं भवति मध्यारंभः कामविजृम्भा
पनीयेनानायमर्थः कविप्रौढोक्त्या नवत्वं जनकः समुत्पादितः अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिशरीरार्थशक्त्युद्भवे पदवाक्य
प्रकाशतायामुदाहरणं द्वयं वदन्नम प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः संभवी स्वतः निदर्शनाय कारिकायाः पदे वादाहृतं भेदे दिग
भिप्रायेणात्र पदप्रकाशतायथा। सन्त्यमनोरमाः कामाः सत्यं रम्या विभूतयः किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गिलोलं हि जीवितम्

अस्यैव कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थशक्त्युद्भवप्रभेदस्य पदप्रकाशतायथा॥ हरविजये॥ अपि च
मस्पि वि असमप्पिअं वि गहिअं कुसुमसरेण महुमासलच्छीअ मुहं॥ अत्रासमर्पितमपि कुसुमशरेण
मधुमासलक्ष्म्या मुखं गृहीतमप्यसमर्पितमप्येतदर्थाभिधायिपदमर्थशक्त्या कुसुमशरबलात्कारं प्रकाश
यति अत्र प्रभेदे वाक्यप्रकाशनाय पूर्वोदाहृतं प्राक् सज्जेइ सुरहिमासो इत्यादि अत्र हि सज्जयति सुर
भिमासो न तावदर्पयत्यनङ्गाय शराणीति सुयवाकार्थः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो मन्मथोन्माथ
कृतामवदानावस्थानात् वसन्तसमयस्य सूचयति ७॥

इत्यत्र कविनायकविरागिवक्तृनिबद्धस्य प्रौढोक्त्या जीवितशब्दोऽर्थशक्तिमूलतये दं ध्वनति सर्वे एवामी कामा विभूतयश्च जी
वनमात्रोपयोगिनः तदभावे पि संश्लिष्टपितैः समायते तदेव च जीवितं प्राणधारणरूपं तस्याप्यन्येष्वेवांचल्यादनवस्थापद
मिति विषयेषु वराकेषु किं दोषोऽन्वेषणदोर्जन्येन निजमेव तु जीवितमुपालभ्यं तदपि वा निसर्गचञ्चलमिति तन्नापराधमिति
तज्ज्ञादेवैराग्यमिति वाक्यप्रकाशनायथा। शिखरिणीत्यादौ ७॥

अत्र वाणिजक हस्तिदंताः कुतोस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च यावद्विलुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते सविभ्रमं चंक्रमते
स्नुषा अत्र विलुलितेति स्वरूपमात्रेणाविशेषणमवलितमनया वहस्तिदंता यद्धरंतसंभाव्यमिति वाक्यार्थस्पष्टा वेश्मे
स्वतः संभविपात्रीर्यं वाच्ये व्यंग्ये प्रभेदे पदप्रकाशनायथा वाणिअहत्थिदंता कत्तो अम्हाणं वग्घकत्ती
अजाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सुह्णा अत्र विलुलितालकमुखीत्येतत्पदं व्याधवध्वाः
स्वतः संभावितशरीरार्थमरतक्रीडासक्तिं ह्व यस्तदीयस्य भर्तुः सततसंभोगक्षामतां प्रकाशयति।
तस्यैव वाक्यप्रकाशनाय यथा सिहिपिंछकण्णऊरा जाआ वाहस्स गव्विरी भमइ मुत्ताफलरइअप
साहाणाण मज्झे सवत्तीण ॥ अनेन व्याधवध्वाः शिखिपिच्छकर्णपूराया नववधूः विलोकनायाः
कस्याश्चित्सौभाग्यातिशयः प्रकाश्यते तत्संभोगैकरसो मयूरमात्रमारणसमर्थः पतिर्जात इत्य
र्थप्रकाशनात् तदन्यासां च चिरपरिणीतानां मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां दौर्भाग्यातिशयः
ख्याप्यते तत्संभोगकाले सएव व्याधः करिवधव्यापारसमर्थ आसीदित्यर्थप्रकाशनात् ८ ॥
ननु ध्वनिः काव्यविशेषइत्युक्तं तत्कथं तस्य पदप्रकाशता काव्यविशेषोहि विशिष्टार्थप्रतिपत्ति
हेतुः सन्दर्भविशेषः तद्भावस्य पदप्रकाशत्वेनोपपद्यते पदानां स्मारकत्वेनावाचकत्वात् ९ ॥

वनकाविदन्नुपपत्तिः ॥ सिहिपिंछेति पूर्वमेव योजिता गाथा ॥ समुदायपदध्वनिरित्यत्र चोपमेतत् तद्भावस्येतिका

पदत्वेन परिहम्यवलुहन्ने नोपद्रवति ९

ध्व॰ लो॰ टः ८५

अवाचकत्वादिति पदङ्क्तं सोऽयमप्रयोजको हेतुरिति निश्चलेन तावद्दर्शयति ॥ यदिप्यनेवं यत्नमया वाचकत्वं ध्वनेरभाव
हेतुत्वेनोक्तं किं तत् काव्यं वनाकान्ता प्रतिपत्तिवादिवाक्यं न पदमिति न चाहं समर्थमेतत्तथापि पदं ध्वनिरस्माभिरुक्तं
अपितु समुदाय एव तथा च पदप्रकाशोऽध्वनिरिति प्रकाशयिष्यते ततोक्तम् ननु पदस्य तत्र तस्यावियैसामर्थ्यमित्य
क्तो व्यङ्ग्य एव प्रतीतिक्रम इत्याशङ्क्याह काव्यानामिति उक्तं हि प्राग्विवेककाले विपर्याशङ्क्यते ननु भागेषु
उच्यते स्यादेष दोषः यदि वाचकत्वं प्रयोजकं ध्वनिव्यवहारे स्यात् न त्वेवं तस्य व्यंजकत्वेनैव व्यवस्था
नात् ९ किं च काव्यानां शरीरिणामिव संस्थानविशेषावच्छिन्नसमुदायसाध्यापि चारुत्वप्र
तीतिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु कल्प्यत इति पदानामपि व्यंजकत्वमुखेन व्यवस्थितो ध्वनिव्य
वहारो न विरोधी ११ अनिष्टस्य श्रुतिः यद्वदापादयति दुष्टतां श्रुतिदुष्टादिषु व्यक्तं तद्वदिष्ट
श्रुतिर्गुणम् १२ ॥
द्रूपेषु कथं सा चारुत्वप्रतीतिरारोपयितव्येश ख्यानानि द्विस्मारकाण्येव ततः किम् भवे
दितिव्यङ्ग्यार्थस्मारकत्वाद्धि व्यङ्ग्यप्रतीतिनिबन्धनत्वे केन वार्यते यथाश्रुतिदुष्टानां पेलवादिपदानामसभ्ये।
ऽलार्थे प्रति न वाचकत्वमपितु स्मारकत्वम् तद्वदश्लीलरूपं काव्यं श्रुतिदुष्टमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भागेषु व्य
वस्थाप्यते तथात्र कृतेऽपीति ११ तदाह अभीष्टार्थस्मारकस्य तस्य श्रुतिदुष्टतामिव चारुत्वम् गुणमिति चारुत्व
म् १२ ॥ एवमिष्टश्रुतिमभिधाय पादत्वयोगे दर्शयितिकार्थ उक्तः अधुनोपसंहरति ॥

यत्नपरवमिष्टस्यतिष्ठाफलत्वमावहतितेनदृष्टेनत्वासर्वेषुप्रकारेषुध्वनिरूपितस्यपदमात्रावभासिनोपिपदप्रकाशस्यापिध्वनेरम
त्वातिशायकत्वेपिपदानामितिसमन्वयः अपिशब्दःकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रापिसंबध्यते १२ अधुनावाक्यत्वप्रतीतोपदस्या
न्वयव्यतिरेकौदर्शयति एवंकारिकांव्याख्यायतत्समंगृहीतमलक्ष्यक्रमव्यंग्यंप्रपंचयितुमाह १७।१५ तत्राद्यः पदवाक्येस्यो
पविशेषद्योतकः वर्णसमुदायश्चपदं तत्समुदायोवाक्यं संघटनापदगतावाक्यगताचसंघटितवाक्यसमुदायेः प्रबन्धइ
त्यभिप्रायेणवर्णानांयथाक्रममुपादानम् आदिशब्देनपदैकदेशपदद्वित्त्वीयादीनांग्रहणं समस्तानिमित्तत्वमुक्तम् दीप्य
पदानांस्मारकत्वेपिपदमात्रावभासिनः तेनध्वनेः प्रभेदेषुसर्वेष्वेवास्तिरम्यता १३ विच्छित्तिशोभिनैके
नभूषणेनेवकामिनी पदद्योत्येनसुकवेर्ध्वनिनाभातिभारती १४ इतिपरिकरश्लोकाः १५ यस्त्वल
क्ष्यक्रमव्यंग्योध्वनिर्वर्णपदादिषु वाक्येसंघटनायांचसप्रबन्धेपिदीप्यते तत्रवर्णानामनर्थक
त्वाद्योतकत्वमसंभवीत्याशंक्येदमुच्यते शषौसरेफसंयोगौढकारश्चापिभूयसा विरोधिनःस्युःशृं
गारेतेनवर्णारसच्युतः तएवतुनिवेश्यन्तेबीभत्सादौरसेयदा तदातंदीपयन्त्येवतेनवर्णारसच्युतः
नेवभासन्तेयेतिपूर्वेवत्क्वाच्यविशेषत्वेसमर्थितत्वम् भूयसेतिप्रत्येकमभिसंबध्यते तेनशकारोभूयसेव्या १६॥
ख्यातव्यो रेफप्रधानः संयोगः कंदर्पदर्पइत्यादिसोपिभूयसाविरोधिनइति रुषाववृत्तिर्विरोधिनोशृंगाररसस्य यतः तेव
र्णाभूयसाप्रयुज्यमानानरसाः च्युतेतित्सवंतियदिवातेनशृंगाररविरोधित्वेनहेतुनावर्णाः षसाढयोरसाः शृंगा
रः च्यवतेतेनव्यंजयंतीतिव्यतिरेकउक्तः अन्वयमाह तएवत्विति शषादयःतस्मिंनबीभत्सादिकेरसेदीपयन्तीत्यन्

ध्व°
लो° टी°
८९
८६

कारिकाद्वयं तात्पर्येणाव्याचष्टे यथा सेत्यादि परिहारार्थं श्लोकाभ्यामिति तत्क्रतम् पूर्वश्लोके तु हि व्यतिरेक उक्तः
द्वितीयेनान्वयः अस्मिन्विषये एवंगामलत्वेन शब्दादिप्रयोगः सकृदिन्द्रियसभिवाञ्छतानन्तरव्यस्तत्वे फलत्वा
दुपदेशस्य कारिकाकारेण तु पूर्वं व्यतिरेक उक्तः न चैवं वेद्यानन्तर्व्यापित्वात् भीभत्सादौ कर्तव्य एवेति पश्चा
दन्वयः वृत्तिकारेण त्वन्वयपूर्वको व्यतिरेक इति शैली मन्तव्यम् अन्वयः पूर्वमुपात्तः एतदुक्तं भवति यद्यपि
विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिसम्पदेव रसास्वादे निबन्धनम् तथापि विशिष्टश्रुतिकपादसमर्प्यमाण

श्लोकद्वयेन वर्णानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्योतकत्वं दर्शितं भवति ८ ॥

त्वविभावादयस्तथा भवन्तीति स्वसंवित्सिद्धमदः तेन वर्णानामपि श्रुतिसमये उपलक्ष्यमाणानर्थानपेक्ष्यपि श्रो
त्रैकग्राह्यो मृदुपुरुषात्मा स्वभावो रसास्वादे सहकार्येव अत एव सहकारितामभिधास्ये निमित्तसप्तमीकृतोऽव
र्णादिष्विति न तु वर्णैरेव रसाभिव्यक्तिर्विभावादिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति मुक्तं बहुशः श्रोत्रैकग्राह्योऽपि च स्वभा
वो रसनिष्यन्दे व्याप्रियत एवापदगीतवत् पुष्करवाद्यनियामितावेशिष्टज्ञानिकवर्णग्रामघनकरणेशब्दवच्च

= २ ८९

पदेचेतिपदेसमतोत्यर्थः तेन रसस्ततो निर्विभावादेरेव तेन विभावादयोपदविशिष्टेन केनापि पदेनार्प्यमाणा रसचमत्कारवि
धायिनो भवंति तदापदस्थो वासो महिमा समर्पणे न इति भावः तत्र हीति वासवदत्ता दाहाकर्णनप्रबुद्धशोकनिर्भरस्य व
त्सराजस्येदं वचनं तत्र शोको नाम इष्टजनविनाशप्रभव इति तस्य जनस्य ये भूर्विदेशपकरादप्रभृतयः पूर्वं रतिविभाव
त्वमवलंबते स्म तएवात्यंतविनष्टाः सन्त इदानीं स्मृतिगोचरतया निरपेक्षभावत्वप्राणकरुणामुद्दीपयंती निश्चिते तेनेलो
चन इति तच्छब्दस्मृतिलोचनगतस्वसंवेद्यासाधारणतां गुणगणस्मरणाकारद्योतको र समस्तस्यासाधारणनिमित्तताश

पदेवालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य द्योतकत्वं यथा उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं
विधुरे क्षिपन्ती क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि अत्र हि त इत्येतत्
पदं रसमयत्वेन स्फुटमेवावभासते यथा वा फणितिकनकविचेयत्र द्वेष्क्रवेगारभसविकसिता
स्नेहार्द्रपाताः प्रियायाः पवनविलुलितानामुत्पलानां पलाशैः प्रकरमिव किरन्तः स्मर्यमाणा दह

न्ति १८ ॥

मः तेन यत्किंविशेषादितं परिस्फुतं च तास्मि ख्येव तथा हि वोद्यं प्रक्रान्तपराम र्शास्य तच्छब्दस्य कथमियतिसामर्थ्यमि
ति उक्तं च रसाविशेषोत्र पत च्छेदेति तदुभयमनन्यानोपहतम यत्र हि प्रत्यह ष्यमाण धर्मान्तरसाहित्ययोग्यधर्मे
योगित्वं वस्तुनोयच्छद्धेनाभिधायि तद्विशेष्य धर्मान्तरसाहित्यं तच्छद्धेनन्निर्वाह्यते यच्छोच्यते यत्नेराणिस्याभिसंबं
धादिति तत्र पूर्वप्रक्रान्तपरोमर्शकतयेन्यास्त्वामलीकपरामर्शकेः पंडितंमन्यैः सह विवादेन उत्कम्पिनीत्यादिना ॥

ध्व.
लोच.
८७

87

नदीयमभ्यान्तर्भावोऽस्येत्यलंममया निर्वाहितमसौ काश्मिति शोकावेगस्य विभावः तेइति सातिशयविभ्रमैकायत
नत्रूपेक्षणविलोचनेन विधुरे कार्हिपोकतयानिलञ्जेऽपि नीकस्तानाङ्कासावार्यं ९३ इति तयोर्यौवनयोः कादृशी
वावस्थेति स्तनवांशोकोद्दीपनमतीव्येणानेनिस्तत्सार्यस्वभाव एवेति किं अरुन्धतीयापि हृमेनान्यीकृतेति दृष्टुम
समर्थ इति ननु सविवेकस्येहशानुविनकारित्वे सङ्गाबानेइति स्मर्यमाणं तदीयं सौन्दर्यमिदानीं सातिशयं।

पादावयवेनच घोतनं यथा ॥ मया सक्तस्याकिनदृवित्रोहाविनेव त्रिभागइस त्रविभाग शब्दः
१७॥

शोकावेशविभावनीयमितिति १८॥ शाहेसतिसर्वोपमर्योनिर्वृत एवं तत्रतत्र व्याख्यातम् त्रिभागइति
गुरुजनमध्ये पिसाभिलाय याततयापि साभिलाषमनु दैन्यगर्वमन्थरं विलोकितवतीत्येवं स्मरणेन पञ्चस्व
हेतकवधाणप्रवासविलम्बोद्दीपनं त्रिभागपातसन्निधेस्फुटं भातीति १९॥

८७

प्रथमानिर्देशेनाव्यतिरेकनिर्देशस्यायमभिप्रायः वर्तिपदेन ज्ञानादिषु सत्स्वनासन्दृष्टक्रमो ध्वनेर्भेदोऽपि निर्भासमानोऽपि समस्त
काव्यव्यापक एव निर्भासते विभावादिसंयोगप्राणत्वात् तेन वर्णादीनां निमित्तमात्रत्वमेव वाक्यं तद्ध्वनेरलक्ष्यक्रमस्य
नानिमित्ततामात्रेण वर्णादि वृत्त्युपकारि च समग्रविभावादिप्रतिपत्त्यव्याहतत्वव्यवस्थादिनियममेव न विभासते इति
वाक्ये ह्यस्मिन् कारिकायां न निमित्तसमभीमांसात्रयम् अपि च तत्त्वप्रभावविषयार्थमपीति शुद्धः स्वयंलंकारेण
केनाप्यसंमिश्रः कृतककुपितैर्वाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैर्वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तया यथा नव

वाच्यरूपश्चालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः शुद्धोऽलंकारसंकीर्णश्चेति द्विधा मतः॥ तत्र शुद्धस्योदाहरणं
यथा रामाभ्युदये कृतककुपितैरित्यादिश्लोकः एतद्धि वाक्यं परस्परानुरागपरिपोषकतया प्रा
प्तं प्रदर्शयत्सर्वत एव परं रसतत्त्वं प्रकाशयति २०॥

जलधरश्यामः पश्यन्दिशो भवतीं विना कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः अत्र तया तैस्तैः प्रकारैर्मीमांसापिर
स्यानुरागपरवशत्वेन गुरुवचनोल्लङ्घनमपि त्वया कृतमिति प्रियेऽपि ग्रहेतिपरस्परजीवितसर्वस्वाभिमानात्मको रतिः स्था
यिभावश्चोक्तः नवजलधरेति प्रसादपूर्वं प्रावृषेण्यजलदालोकनविप्रलम्भोद्दीपनविभावत्वेनोक्तम्॥ जीवत्येवेति निःस
त्रपतावतापरवकारणकरुणावकाशनिराकरणेन योऽकास सर्वेनपवेतिना न्तनमस्य पदस्याधिकं किंचिद्रसव्यक्ति
हेतुत्वमित्यर्थः रसतत्त्वमिति विप्रलम्भशृङ्गारात्मकं २०॥

ध्व·
लोच·
८८
89

स्मरवमनदीपूरेणोढाः पुनर्गुरुसेतुभिर्यदपि विधृतास्तिष्ठन्त्यारादपूर्णमनोरथाः । तदपि लिखितप्रख्यैरङ्गैः
परस्परमुन्मुखा नयननलिनीनालाकृष्टं पिबन्ति रसं प्रियाः ॥ रूपकमेवेति स्मर एव नदी पूरः प्रादुर्भावप्र।
वाहः ; स्मरभसमेव प्रवृद्धत्वात्तेनोढाः परस्परसाम्मुख्येन वृद्धिरूपं एवमेव नीता । अनेन रो गुरवः पवश्वश्रूप्रभृ
तयः सेतवः इत्युक्ताः समरोपकत्वा एव गुरवः अलंघ्याः सेतवः सेतिरूतेत्युक्ताः अत एवारादपूर्णमनोरथा
स्तिष्ठन्तीति तथापि परस्परोन्मुखतोत्सन्हवकृतेनान्योन्यताडातेन स्वेदेहेसमकलहो निरोधाल्लिखितप्रायैरङ्गैर्नय

अलंकारान्तरसंकीर्णो यथा ॥ स्मरवसनदीपूरेणोढा इत्यादिश्लोकः ॥ अत्र हि रूपकेण य
थोक्तव्यञ्जकलक्षणानुगतेन प्रसादितो रसः सुतरामभिव्यज्यते २२ ॥

नास्येव नलिनीनालानि तैरानीतं रसं परस्पराभिलाषलक्षणमास्वादयन्तीति परस्पराभिलाषा।
त्मकः शृङ्गारो हि कुटामिश्रीकारकत्वमपि कालमतिवाहयन्तीति नन्वनाच रूपकनिर्व्यूढं सव अवाकादि रूप
कनायकयुगलानामनूपितत्वात्तेहि हंसा यथा एकनलिनीनालानीतसलिलपानक्रीडां हि सवितादि इत्यादि
कादिपर्याहकव्यञ्जकेति उक्तो हि एवं विवक्षातत्परत्वेन त्यागेनानिर्निर्वाहणे प्रसादितनरनिर्भूषणहारेण

संघटनायामितिभावेप्रत्ययः वर्णादिव्यञ्जकनिमित्तमात्रेसमप्रमीउक्तमितिकारिकायामनिरूप्यतेइतिशेभ्यो।
विविक्तनयाविचार्यतइतियावत् रसानिति द्वितीयार्थस्यादिपदम रसांस्तन्नियमेहेतूनौविसंवक्ष्याच्या।

अलक्ष्यक्रमव्यंग्यःसंघटनायांभासतेध्वनिरित्युक्तम तत्रसंघटनास्वरूपमेवतावन्निरूप्यते
असमासासमासेनमध्यमेनचभूषिता तथादीर्घसमासेतित्रिधासंघटनोदिता॥ केचित्तु
केवलमनूद्येदमुच्यते गुणानाश्रित्यतिष्ठंतीमाधुर्यादीन्व्यनक्तिसा रसांस्तन्नियमेहेतुरोचित्यं
वक्तृवाच्ययोः संघटनारसादीन्व्यनक्ति गुणानाश्रित्यतिष्ठंतीत्यत्रचविकल्प्यम गुणानांसंघ
टनायाश्चैक्यंव्यतिरेकोवाव्यतिरेकेपिद्वयीगतिर्वास्याःगुणाश्रयासंघवनासंघटनाश्रयावा
गुणाइति २२॥

योरितिरिकारिकार्थमूबहुवचनेनायार्थःसंदृहीनइतिदर्शयतिरसादीनितिअत्रचेतिअस्मिन्नेवकारिकार्थे

विकल्पेनेदमर्थजातं कल्पयितुं व्याख्यातं शक्यं कथमित्याह आत्मभूतानीति स्वभावस्य कल्पनया प्रतिपादनार्थं
प्रदर्शितभेदस्याश्रयत्वायोगोक्तिर्दृश्यते शिंशपात्वाश्रयवृक्षत्वमिति आधेयभूतानीति संघटनाया हि धर्मा गुणा
इति भट्टोद्भटादयः धर्माश्च धर्म्याश्रिता इति प्रसिद्धो मार्गः गुणपरतन्त्रेति अत्र नाधेयभावमाश्रयार्थः नहि गुणेषु
संघटना तिष्ठति तेन राजाश्रयः प्रकृतिवर्ग इत्यत्र यथा राजाश्रयो विसेनामात्यादिप्रकृतनयत्नयमर्थः एवं गुणेषु

तत्रैकपक्षे संघटनाश्रये गुणपक्षे च गुणानात्मभूतानाधेयभूतान्वाश्रित्य तिष्ठन्ती गुणपरतन्त्रस्व
भावा न तु गुणरूपैवेत्यर्थः किमेवं विकल्पनस्य प्रयोजनमित्यभिधीयते यदि गुणाः संघटना चे
त्येकं तत्त्वं संघटनाश्रया वा गुणास्तदा संघटनाया इव गुणानामनियतविषयत्वप्रसङ्गः २३ गुणा
नां हि माधुर्यप्रसादप्रकर्षः करुणविप्रलम्भशृङ्गारविषय एव रौद्राद्भुतादिविषयमोजः माधुर्यप्र
सादौ रसभावतदाभासविषयावेवेति विषयनियमो व्यवस्थितः संघटनायास्तु स विघटते २४॥
तथा हि शृङ्गारेऽपि दीर्घसमासा दृश्यते रौद्रादिष्वसमासा चेति २५॥

परतन्त्रस्वभावात्तदायत्तात्मलाभप्रेक्षिणी संघटनेत्ययमर्थो लभ्यत इति भावः संघटनाया इवेति प्रथमपक्षे तावदत्य
न्तसमानयोगक्षेमत्वादितरत्र तु तद्धर्मत्वेनेति भावः २३ भवत्वनियतविषयत्वं तस्याः को दोष इत्याह योऽयं गुणेषु नियम उक्तः सा
विघटेतेत्यर्थः २४ तथा चेति तल्लक्ष्यदर्शनमेव हेतुत्वेनाह दृश्यत इत्यनेन लक्ष्यदर्शनं ख्यातमुदाहरणे सूचयति २५॥

नात्र शृंगारः कश्चिद्दिग्मात्रं तु द्वितीयमुदाहरणमाह २८ यथा हि यत्र एकत्रापि न नायिका प्रसादना यो ऽक्लिनो यक स्येति
२७ तस्मादिति नैन व्याख्यानद्वयकारिका योगशुक्रमिति यावत् २८ प्राह्मर्णोत्सव नते हि तद्दलंकारवेत्यः को विशेषइत्सङ्ग
चिरंतनैरिति भावः २९ प्रतिपादितमेवेत्यस्मन्मूलग्रन्थकृतेत्यर्थः ३० नतु काश्रितत्वादेवैकाद्रूपस्य संयोगस्यैवैका
तत्र शृंगारे दीर्घसमासा यथा मंदारकुसुमरेणुपिंजरितालकेति २८ यथा वा अनवरतनयनजल
लवनिपतनपरिमुषितपत्रलेखम् करतलनिषण्णमबले वदनमिदं कं न तापयति इत्यादौ २७ तथा
रौद्रादिषु समासाडम्बरे यथा यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः इत्यादौ २८ तस्मान्न गुणाः संघटना
रूपाः न च संघटनाश्रया गुणाः २९ ननु यदि संघटना गुणानां नाश्रयः तत्किमालंबना एते परिकल्प्य
ते ३० उच्यते प्रतिपादितमेषामालंबनम् तमर्थमवलंबंते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः अंगाश्रिता
स्त्वलंकारा इत्युक्तां तवे ३० अथवा भवंतु शब्दाश्रया एव गुणाः न चैषामनुप्रासादियोतपेहिन वस्त्वावि
शेषाः शब्दधर्मा एव प्रतिपादिताः गुणास्त्वव्यविशेषावभासिनो वाच्यप्रतिपादनसमर्थाः शब्दधर्मा
एव ३१ ॥
प्रसंगात् संयोगद्वितीयमपेक्षमिति चेत् इहापि व्यंग्योपकारकवाच्यानपेक्षस्येति समानम् न चाप्येवम्
स्यति न पक्षः अपि त्वभवन्तेषां सविवेकजनाभिप्रायेणापि शब्दधर्मत्वम् शौर्यादीनामिव शरीरधर्मत्वम् अविवेकी हि उप।
चारकत्वविभागविवेकमसमर्थः तथापि न कश्चिद्दोषः इत्येवं परमेतदुक्तं भवति ३१ ॥

ध्व॰
लोच॰
५॰

एतदाह अन्याश्रयत्वेऽपीति आत्मनिष्ठत्वेऽपीत्यर्थः ३२ उपचारेणापि यदि शब्देषु गुणास्तदेदं तात्पर्यम् तच्छब्दगतेष्वपि
संघटनालभ्यते असंघटनान्व्यतिरिक्ता कापि तु अपितु संघटिताश्च शब्दाः तदाश्रितेन सामर्थ्यमिति संघट
नाश्रितमेवेत्युक्तं भवतीति तात्पर्यम् ३३ ननु शब्दार्थधर्मत्वे शब्दैकात्मकत्वं वा तावत्तत्किमियं पक्षे संघटनानश्रवे
एतदन्याश्रिकाः समयवत्पदं पदत्वादाह अर्थविशेषेत्यपदान्तरनिरपेक्षशुद्धपदवाच्यैः सामान्यैः प्रतिपाद्यत्वं।

शब्दार्थधर्मत्वं चैषामन्याश्रयत्वेऽपि शरीराश्रयत्वमिव शौर्यादीनाम् ३२ ननु यदि शब्दाश्रया गुणा
स्तत्संघटनारूपत्वं तदाश्रितत्वं वा तेषां प्राप्तमेव ३३ नैवं संघटिताः शब्दा अर्थविशेषप्रतिपाद्य
रसाश्रितानां गुणानामवाचका आश्रया भवंति ३४ ॥

यथा येऽरसभावतदाभासतत्प्रशमास्तदाश्रितानां मुख्यतया तन्निष्ठानां गुणानामसंघटिताः शब्दा आश्रया न भवं
त्युपचारेणापीति भावः अत्र हेतुः अवाचकत्वमिति न त्वसंघटितानां गुणोऽस्ति यावदसंयुक्तः तावदवाचकस्या
पि पदस्य श्रवणमात्रावसेयेन स्वसौभाग्येन वर्णविदेवयद्रसाभिव्यक्तिहेतुत्वं स्फुटमेव लभ्यते इति तदेव माधुर्या
दि इति किं संघटनया न ह्यापदैकगुणो यावदनिरुक्तः तावच्छुद्धस्यापि पदस्य स्वार्थः सारकत्वेनापि रसाभिव्यक्तियो

ननु वाक्यव्यंग्ये ध्वनौ न लेशवषयमनुप्रवेष्टव्यम् संघटनया स्वसौन्दर्यं वा वाच्यसौन्दर्यं वा न या विनाज्ञ नेऽस्याशंक्याह १५
वाशङ्क्यापि शब्दस्यार्थे वा व्यंग्यत्वेपीत्यत्रयोक्त्य: एतदुक्तं भवति श्रुत्यनुप्रविष्टानन्तरसंघटनानातिनस्याः सन्निधाने यत्र वा व
त्वने किं तु माधुर्यस्य न नियता संघटना आश्रयं वा स्वरूपं वा न या विना वर्णपूर्वव्यंग्य रसादेभावात् माधुर्यादेः वाक्यव्यं
ग्योपि तादृशीं संघटनां विहायापि वाक्यस्यानुद्व्यंजकत्वात् संघटनासन्निहितापि रसव्यञ्जकत्वयोजिकेति तस्माद्दोष

नैवम् ॥ वर्णपदव्यंग्यत्वस्य रसादीनां प्रतिपादितत्वात् १५ ॥ अ
अभ्युपगते वा वाक्यव्यंग्यत्वे रसादीनां नियता न काचित् संघटना तेषामाश्रयत्वं न प्रतिपाद्यते इत्यनियतसंघट
नाः शब्दा एव गुणानां व्यंग्यविशेषानुगतास्त्वाश्रयाः १८ ननु माधुर्ये यदि नामैवमुच्यते तदुच्यतां ओज
सः पुनः कथमनियतसंघटनशब्दाश्रयत्वम् न ह्यसमासा संघटना कदाचिदोजस आश्रयतां प्रतिपद्यते
१९ ॥

वाचकत्वेपि शब्दाश्रया एव गुणा इत्युपसंहरति शब्दा एवेति १८ वाक्यव्यंग्यध्वन्यभिप्रायेणेदं मन्तव्यमिति केचित् त
दयुक्तम् वर्णपदव्यंग्येप्योजसि रौद्रादिस्वभावे वर्णपदानामेकाकिनां स्वसौन्दर्यमपि न तादृगुन्मीलति तावत् य
त्राणि समासमेव वचनात् किं तान्निन तत्तानीति सामान्येनैवायमेवमवदत इति २०॥

प्रकाशयतः इति लक्षणे हेतोर्विशिष्टानुमानयः रौद्रादिप्रकाशनालक्ष्यमाणमोजः इति भावः नवेति चशब्दो हेतौ यस्माद्यो
यः शास्त्रमित्यादौ न चारुत्वं प्रतिभाति तस्मादित्यर्थः तेषां त्विति गुणानां यथास्वमिति स्वेगावयवयवमोमेनः प्रज्ञादनो
उच्यते। यदि न प्रसिद्धिमात्रग्रहदूषितं चेतः तदत्रापि न ब्रूमः ओजसः कथमसमाससंघटनाश्रयः
रौद्रादीन्हि प्रकाशयतः काव्यस्य दीप्तिरोजो गुणः इति षण्णकाविर्यादितम तच्चौजो यद्यसमासा याम
पि संघटनायां स्यात् तत्को दोषो भवेत् न च वाचारुत्वमसहृदयहृदयसंवेद्यमस्ति तस्मादनियतसं
घटनशब्दाश्रयत्वे गुणानां न काचित्क्षतिः तेषां तु चक्षुरादीनामिव यथास्वं विषयं विषयनियमि
तस्य स्वरूपस्य न कदाचिद्व्यभिचारः तस्मादन्ये गुणा अन्या च संघटना न च संघटनामाश्रिता गुणा इत्ये
कं दर्शनम् ३८ अथवा संघटनारूपा एव गुणाः यत्तूक्तम् संघटनावद्गुणानामप्यविषयत्वे।
प्राप्नोति लक्ष्ये व्यभिचारदर्शनादिति तत्राप्येतदुच्यते यत्र लक्ष्ये परिकल्पितविषयव्यभिचारस्त
द्विरूपकमेवास्तु ३९ कथमचारुत्वं तादृशे विषये सहृदयानां नाप्रतिभातीति चेत् कविशक्तितिरोहितत्वात्
द्विविधो हि कवेर्दोषः अव्युत्पत्तिकृतोऽशक्तिकृतश्च तत्राव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्तितिरस्कृतत्वात्कदाचिन्न

इत्यादिना च विषयनियम उक्त एव ३८ रसाभिव्यक्त्यावेनदेव शब्दानां साम र्थ्यं यत्र प्रधानपदसंघटना न त्वमिति भावः। ३९ श
क्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालित्वम् व्युत्पत्तिस्तदुपयोगिसमस्तवस्तुपौर्वापर्यपरामर्शकौशलम् ॥

नुमेयेति कवेः ४१ आस्वादयितॄणां हि यच्चमत्कारकारित्वात् तस्य देवरसस्य सर्वस्वम् आस्वादयितृत्वान् उत्तमदेवतासं
भोगादिपरामर्शो च पितृसंभोगश्च वलज्ञानं कादिना कश्चमत्कारावकाशः स्यात्। शक्तितिरस्कृतमिति संभोगोऽस्य सौ
वर्णितस्तथापि प्रतिभानवता कविना यथा न तथैव विश्रान्तः ... पौर्वापर्यपरामर्शं कर्तुं न ददाति यथा निर्व्याजपराक्रमस्य पु

परिकरश्लोकस्यात्र अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संक्रियते कवेः यस्तु शक्तिकृतः तस्य सकृदिव भा
सते ४१ तथा हि महाकवीनाम् उत्तमदेवताविषयप्रसिद्धसंभोगशृङ्गारनिबन्धनाद्यनौचित्यमुत्तम
देवीविषयं शक्तितिरस्कृतत्वाद् ग्राम्यत्वेन प्रतिभासते यथा कुमारसंभवे देवीसंभोगवर्णनम् ४२ एवमा
दौ च विषये यथौचित्यत्यागस्तथा दर्शितमेवाग्रे ४३ शक्तितिरस्कृतत्वं चान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसी
यते तथा हि शक्तिरहितेन कविनैवंविधे विषये शृङ्गार उपनिबध्यमानः स्फुटमेव दोषत्वेन प्रतिभा
सते ननु अस्मिन् पक्षे योऽयः शक्तिरिति त्वमादौ किमचारुत्वमप्रतीयमानमेवारोपयामः ४४ तस्मा
दनौचित्यनिबद्धत्वगुणरूपत्वेन संत्यक्तायामन्यः कश्चिन्नियमहेतुर्वक्तव्य इत्युच्यते ४५ ॥

कृष्णस्य विषयेऽपि प्रयुज्यमानस्य तावदस्मिन्नवसरे साधुवादो न वितीर्यते ननु पौर्वापर्यपरामर्शेन यात्रापीति भावः ४२ का
लिकाकारेणेति भूतप्रत्ययः वक्ष्यते हि अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् इत्यादि ४३ अप्रतीयमानमेवेति प्र
वीयरपारम्परामर्शो विवेकशालिभिरित्यर्थः ४४ व्यतिरेकपदे हि संचरतायानियमहेतुरेव नास्ति ये ... पदे हि नरसो

तत्रियमेतिकाविकावशेषः कथांशयति स्वकर्तव्यांगभावमिति कथानायको यो निर्वहणफलभागी धीरोदात्तादीति धर्मप्र
द्धवीर्यप्रधानो धीरोदात्तः वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः धीरललितः दानधर्मवीरशान्तप्रधानो धीरप्रशान्तः इति चत्वा
रः क्रमेण सात्त्वत्यारभटीकैशिकीभारतीलक्षणवृत्तिप्रधाना एवं कथानायकस्तदनन्तरः प्रतिनायकः विकल्पा
इति वक्तृभेदा इत्यर्थः ४९ शान्तध्वन्यात्मा ध्वनिस्वभावो यो रसस्तस्यांगं व्यंजकमित्यर्थः अभिनेयो वागंग त्वाद्यर्थं

तत्र चायमेव हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः तत्र वक्ता कविः कविनिबद्धो वा कश्चित् कविनिबद्धश्चापि
रसभावरहितो रसभावसमन्वितो वा रसोऽपि कथानायकाश्रयः तद्विपक्षाश्रयो वा कथानायकश्च धीरो
दात्तादिभेदभिन्नः पूर्वस्तदनन्तरो वेति विकल्पाः ४८ वाच्यं च ध्वन्यात्मरसांगं रसाभासांगं वा अभि
नेयार्थमनभिनेयार्थं वा उत्तमप्रकृत्याश्रयं तदितराश्रयं वेति बहुप्रकारम् ४०॥

तभिनयेऽसाक्षात्कारप्रायं नेयः अर्थो व्यंग्यरूपो ध्वनिस्वभावो यस्तदभिनेयार्थं वाच्यं रसप्रवर्तिका व्याख्यायते तस्ये
व वाभिनयेनयोग्यः यदाहमुनिः वागंगसत्त्वोपेतान्काव्यार्थान्भावयन्तीत्यादितत्र तत्र रसाभिनयनं नान्तरीयकत्वात्तद्विभाव
दिरूपतया वाच्योऽर्थोऽभिनीयते इति वाच्यमभिनेयार्थमित्येषैव प्रकृतरसवाचो युक्तिः नत्वन्यत्र व्यपदेशिवद्भावो व्याख्येयाय पा
न्योः तदितरेतरेति मध्यमप्रकृत्याश्रयमधमप्रकृत्याश्रयं वेत्यर्थः ४०॥

एवं वक्तृभेदान्वाच्यभेदांश्चाभिधायैतदुक्तं भवति संघटनानियामकमाह रचनायाः इति संघटनायाः रसभावहीनः कविः तापसा।
द्विरुदासीनोपि इति हृष्टाङ्गतया यथा प्रधानस्तान्यथाख्येव तु यापि तावन्निरसादिहीन इत्यनेन सर्वथैवेति कामचारः ४८
एवं श्रुत्वा वक्त्रौचित्यं विचार्य वाच्यौचित्येन सह तदेवाह कविर्यद्यपि रसादिरूप एव वक्ता प्रोक्तः अन्यथा सप्तवीनगुणेष्वि
त्यनिश्चितानीरसमेव काव्यं स्यात् तथापि यदा यमकादिचित्रप्रदर्शनप्रधानो सौ भवति तदा रसादिहीन इत्युक्तम् नियमे

तत्र यदा कविरपरो वा रसभावरहितो वक्ता तदा रचनायाः कामचारः यदापि कविनिबद्धो वक्ता रसभावरहि
तः तदापि स एव ४८ यदा तु कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावसमन्वितो रसश्च प्रधानाश्रि
तत्वाद्ध्वन्यात्मभूतः तदा नियमेनैव तत्रासमासमध्यमसमासे एव संघटने ४९ करुणविप्रलम्भशृ
ङ्गारयोस्त्वसमासैव संघटना कथमिति चेत् ५० उच्यते रसो यदा प्राधान्येन प्रतिपाद्यस्तदा तत्प्रती
तौ व्यवधायका विरोधिनश्च सर्वात्मनैव परिहार्याः ५१ एवं च दीर्घसमासा संघटना समासानाम
नेकप्रकारसंभावनया रसप्रतीतिं कदाचिद्व्यवदधातीति तस्यां नात्यन्तमभिनिवेशः शोभते ५२

न रसभावसमन्वितो वक्ता न तु कथं विरचित इत्याह रसश्चेत्यादि ध्वन्यात्मभूत एव न तु रसवदलंकारप्रायः तदासमासम
ध्यमसमासे एव संघटने प्रकृत्यत्वान्न दीर्घसमासापीत्येवकारेणोक्तं तेन नियमः स्वरूपत्यागयोरेवकारयोः पौनरुक्त्यं न
नाशंक्यं ४९ कथमिति चेदिति किं धर्मसूचकारवचनमिति भावः ५० उच्यत इत्यादि प्रतिपाद्यः प्रतीतावविजितदास्वा
देव्यवधायका विरोधिनश्च न हि प्रतीतास्वादमयाः इत्यर्थः ५१ संभावनयेति अनेकप्रकाराः संभाव्यते संघटनानां संभा

ध्व० लोच० ५३

93

प्रवृत्तिरिति तेन संबन्धेन तावत् समर्थाभिनयो न शक्यः कर्तुम् काक्वादयोऽपि न प्रसादगुणाद् यस्य तत्र उ त्र योजा बहूनां सन्देहेन रस
सन्देहस्य वनाय नत्र शतिपरिन नान्वपूपात्यात्मस्य तत्त्वपत्वान्नस्याडिति भावः ५३ प्रवर्तेति अभिनयार्थेऽपि मन्थरीभवतीति अस्ति
दोऽविछिन्नत्वात् स्वतिहन्यते इत्यर्थः तस्यां दीर्घसमाससंघटनायां यथा हेय इति नैव नायो न भवति व्यंग्याभिव्यंजकत्वात् हरणे रसो
चितो रसव्यंजकतया यादीयमानो वाच्यः तस्य यासावपेक्षा दीर्घसंघटनाश्रिति सर्वत्र गुण एव हेतुः नायकस्यौद्धत्येऽपि व्यापा

विशेषतोऽभिनयार्थे काव्ये ५३ तत्रान्यत्र च विशेषतः करुणविप्रलम्भयोस्तु हि सुकुमारत्वात् स्वल्पाया
मपि स्वच्छतायां शब्दार्थयोः प्रतीतिर्मन्थरीभवति रसान्तरे पुनः प्रतिपाद्ये रौद्रादौ मध्यमसमाससंघटना
कदाचिद्धीरोद्धतनायकसंबन्धव्यापाराश्रयेण दीर्घसमासापि वा तदाक्षेपाविनाभाविरसोचित
वाच्यापेक्षया न विगुणा भवतीति सापि नात्यन्तं परिहार्या ५४ सर्वासु च संघटनासु प्रसादाख्यो गुणो
व्यापी स हि सर्वरससाधारणः सर्वसंघटनासाधारणश्चेत्युक्तम् ५५ प्रसादातिक्रमे त्वसमासापि सं
घटना करुणविप्रलम्भौ न व्यनक्ति ५६ तदपरित्यागे च मध्यमसमासापि न प्रकाशयति तस्मात्सर्वत्र
प्रसादोऽनुसर्तव्यः ५७ ॥

रसेतियद्व्याख्यानं तत्र श्लिष्टपसेवेत्यलम् ५४ व्यापीति या काचित् संघटना सा तथा कर्तव्या यथा ।
वाच्येऽपि इति प्रभवति प्रतीतिर्विलम्बितेत्यर्थः उक्तमिति समर्थकं काव्यस्य यत्नस्यादिना ५५ न व्यनक्तीति व्यंजकस्य स्ववाच्यस्यैवा
प्रत्यायनादिति भावः ५६ प्रसादस्यापरित्यागे मौलिकार्थस्वकं तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तौ ५७ ॥ ॥ ५३

न च माधुर्यमिति तेजोमाधुर्ययोर्हि व्योन्याभावरूपकत्वं प्राप्ति-रूपितमिति तयोः संकरोऽन्यथेतनीतिबालस्य इति भावः
५८ प्रसादेनैव समरसः प्रकाशितेन प्रकाशित इत्यर्थः ५९ यदि गुणाः संघटनैकरूपास्तथापि गुणनियम एव स
घटनाया नियमः गुणाधीनसंघटनायत्वेऽप्यसम् संघटनाश्रयगुणापत्तेरपि संघटनाया नियामकत्वेन यद्दृक्कुर्वा।
वैचित्र्यं हेतुत्वेनोक्तं तद्गुणानामपि नियमहेतुरिति पदत्रयेऽपि न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ६० नियामकान्त
घटत एव वक्त्रयोः यः पातं बिभर्ति स्वभुजगुरुमद इत्यादौ यत्रोजसः स्थितेर्नेष्यते न प्रसादादेव
गुणेन माधुर्यम् ५८ न वा वाच्यत्वमभिप्रेतं रसप्रकाशनात् ५९ तस्माद्गुणव्यतिरिक्तत्वे गुणव्य
तिरिक्तत्वे वा संघटनाया यथोक्ताद्धेतुत्वाद्धि विषयनियमोऽस्तीति तस्याश्रयरसव्यंजकत्वं तस्याश्र
रसाभिव्यक्तिनिमित्तभूतायाश्चायमनन्तरोक्तो नियमहेतुः स एव गुणानां नियतो विषय इति गु
णाश्रयेणाव्यवस्थानमप्यविरुद्धं ६० विषयाश्रयमप्यन्यदौचित्यं तां नियच्छति काव्यप्रभेदाश्रयतः
स्थितो भेदवती हि सा वक्तृवाच्यगतौचित्ये सत्यपि विषयाश्रयमन्यदौचित्यं संघटनां नियच्छति ६१
मप्यास्तीत्याह विषयशब्देन संघातविशेषा उक्ताः यथा हि सेनाद्यात्मकसंघातनिवेशी पुरुषः कातरादिरूपित्वदौचि
त्या न वर्तते गुणस्तथैवास्ते तथा काव्यवाक्यमपि संघातविशेषात्मकसद्दानि मुक्तकादिमध्यनिविष्टं नौचित्येन वर्तेत
मुक्तकेन विषयशब्देन यदुक्तं तत्संघातभावेन स्वात्मन्यमात्रं सदृशीयितं स्वप्रतिष्ठितमाकाशमिति यथा व्यपदेशहेतुने
दमाह सत्यपि वक्तृवाच्यौचित्ये विषयौचित्यं केवलं तारतम्यभेदमात्रव्याप्तेन न तद्विषयौचित्येन वक्तृवाच्यानिवार्य

ध०
लो० त०
५४
94

मुक्तकमिति मुक्तकमन्येनानालिङ्गितम् तस्य संज्ञा धातुकः तेन स्वतन्त्रं तथा पदीसमानं निराकांक्षार्थमपि प्रबंधमध्यवर्ति मु
क्तकमित्युच्यते मुक्तकस्यैव विशेषणानि संस्कृतेनादि क्रमप्रभवान्नैव निर्देशः द्वाभ्यां क्रियासमाप्तौ सन्दानितकम् त्रिभि
र्विशेषकं चतुर्भिः कलापकं पंचप्रभृतिभिः कुलकं इति क्रियासमाप्तिकृतानामिदं इति हेतुना निर्दिष्टाः सर्वेण च क्रियास
मासावपि च संतवर्णनाद्येकवर्णनीयो हेतुना प्रबन्धः पर्यायबंधः एवं च धर्मादिपुरुषार्थमहिष्ठप्रकारवैचित्र्याणां तेन
वृत्तेन तथा नानाविकथापकदेशवर्णनाखण्डकथा समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णना सकलकथा इत्यादयोऽपि शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वाद्

यतः काव्यस्य प्रभेदा मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धं सन्दानितविशेषककलापककुलकानि प
र्यायबंधः परिकथा सकलकथा खण्डकथा सर्गबन्धोऽभिनेयार्थमाख्यायिकाकथे इत्येवमादयः ९२

इति हेतुना निर्दिष्टाः सर्वेषां तु मुक्तकादीनां भाषायामनियमः महाकाव्यरूपः पुरुषार्थफलः समस्तवस्तुवर्णनाप्रबन्धः
सर्गबन्धः संस्कृत एव अभिनेयार्थं नाटकादितो दशकनामकप्रकरणिकाद्यं वा नरप्रपंचसहितमनेकभाषाभिर्मिश्ररूप
माख्यायिका उच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना च युक्ता कथा तद्विरहिता उभयोरपि गद्यबन्धरूपतया हेतुना निर्दिष्टाः
आदिग्रहणाच्चम्पूः यथाह दण्डी गद्यपद्यमयी चम्पूरिति ९२॥

अन्यच्चेति रसबन्धाभिनिवेशेन ९३ मुक्तके विभावादिसंघटना कथं येन तदाश्रयो रसस्यादित्याशंक्याह अमरुक
स्येति कथमपि कृतप्रत्यागमे प्रियेस्खलितोत्तरविरहकृशया कृत्वा व्याजप्रकल्पितमश्रुतम् असहनसखीश्रोत्र
प्राप्तिप्रमादससंभ्रमं विवलितदृशा शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं ततः ॥ अत्र हि श्लोके स्फुटैव विभावादिसंपत्प्रतीतिः ९४

तदाश्रयेणापि संघटना विशेषवती भवति तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौ
चित्यम् तच्च दर्शितमेव अन्यत्र तु कामचारात् ९३ मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशि
नः कवयो दृश्यन्ते यथा ह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव
९४ सन्दानितकादिषु तु विकटनिबन्धनौचित्यान्मध्यमसमासदीर्घसमासे एव संघटने ९५ प्र
बन्धाश्रितेषु यथोक्तप्रबन्धविशेषौचित्यमेवानुसर्तव्यं ९६ पर्यायबन्धेषु तु असमासमध्यमसमास
एव संघटने कदाचिदर्थौचित्याश्रये दीर्घसमासायामपि संघटनायां परुषग्राम्यार्थवृत्तिः परिहर्त
व्या ९७ ॥

असमासायां हि संघटनायां मध्यसमासया प्रतीतिः साकाङ्क्षा सती विरोधं क्रियापदं हृ एवं सर्वत्र यावन्तीवा
च्यप्रतीता वेवर्णितास्तीनवसनवचर्वणा योग्यास्यादिति भावः ९५ सन्दानितकादिषु कुलकान्तेषु यदि प्रबन्धेऽपि
मुक्तकस्यास्ति संभावः पर्यायबन्धे गलिते हि येन रसेच चर्वणा क्रियते तेन देव मुक्तकम् यथा त्वामालिख्य प्रणयकुपि
नाथानरागेरित्यादिश्लोकः ९६ कदाचिदिति रौद्रादिविषये ९७ ॥

नात्यंतमिति रसबंधेयो नात्यंतमभिनिवेशस्तत्त्वादिति संगतिः ६८ मुक्तकेषोपनागरिकाद्याभ्यांतो हृत्रीनामौचित्यं य
थाश्रवनं यथौचित्यं यथारसं च ६९ कथामात्रेतात्पर्येण त्रिष्वपि कामचारः ७० द्वयोरपीति सकलकथानात्पर्येसर्ग

परिकथायां कामचारः तत्रेतिवृत्तमात्रोपन्यासेनात्यंतं रसबन्धानभिनिवेशणात् ६८ खंडकथास
कलकथयोस्तु प्राकृतप्रसिद्धयोः कुलकादिनिबन्धनभूयस्त्वाद्दीर्घसमासायामपि नविरोधः ॥ वृत्तौ
चित्यं तु यथारसमनुसर्त्तव्यम सर्गबंधे तु तात्पर्येण तु यथारसमौचित्यम ६९ प्रबन्धान्तकामचारः ७०
द्वयोरपि मार्गयोः सर्गबन्धविधायिनां दर्शनाद्रसतात्पर्ये साधीयः ७१ अभिनेयार्थे तु सर्वथा रस
बंधेभिनिवेशः आख्यायिकाकथयोस्तु गद्यनिबंधनबाहुल्याद्गद्ये च छन्दोबन्धविभिन्नप्रस्था
नेनिबंधनत्वान्नियमहेतुरकृतपूर्वोपि मनाक् क्रियते तद्यथोक्तमौचित्यमेव तस्मान्नियामकं
सर्वत्र गद्यबन्धेपिछन्दोनियमवर्जिते यदेतदौचित्यमेव तन्मूलादवगमं तत्संघटनानियामकमुक्तमेत
देव गद्ये छन्दोनियमवर्जितेपि विषयापेक्षं नियमहेतुः ७२ ॥ वन्यो यथा भट्टजयंतकस्य कादंबरीक
थासारम् रसतात्पर्येण यथार्थं तु वर्णनादि श्रमेहत संस्कृतप्राकृतयोर्द्वयोरिति निबध्यते तत्र तु रसतात्पर्ये साधीयः इति पण्डके
तत्किमपेक्षयेति नेयार्थे स्यात् ७१ विषयापेक्षमिति गद्यबन्धेप्यस्य भेदापवादविषयत्वेनानुसंतव्या ७२ ॥ ॥

स्थितिपदं दर्शयति ७३ एतदौचित्यमेव तस्याः स्थितिर्द्योतकः । यथा स्थितो न व्यतिवर्तते इति विषयं प्रकारादिसेवितं । स्वार्थो
यथा दिवादेः स्वरूपमात्रायैव केवलमिति । रचनासंघटना तदिदं विषयौचित्यम् सर्वत्रैव व्यञ्जकम् । तेनाह तदेव रसौचित्यं विषयं
सहकारितया पेक्ष्य किंचिद्विभेदं वाञ्छवैचित्र्यं विद्यते यस्य सम्या तेन तादृशं भवति । एतदेवाचष्टे तत्त्विति सर्वाकारमिति

तथा गद्येऽपि यदा कविः कविनिबद्धो वा वक्ता रसभावरहितस्तदा कामचारः । रसभावसमन्विते तु वक्त-
रि पूर्वमेवानुसर्तव्यं । अत्रापि विषयौचित्यमेव तत् । आख्यायिकायां भूम्ना मध्यमसमासदीर्घसमासएव सं-
घटने गद्यस्य विकटनिबन्धाश्रयेण च्छायावत्त्वात् । तत्र च तस्य प्रकृष्यमाणत्वात् । कथायां तु विकटनिब-
न्धप्राचुर्येऽपि गद्यस्य सर्वत्र रसोक्तमौचित्यमनुसर्तव्यं ७३ रसबन्धोक्तमौचित्यं भाति सर्वत्र संश्रिता रचना ।
विषयापेक्षमन्यत्तु किंचिद्विभेदवत् । अथवा पद्यवद्गद्यबन्धेऽपि रसबन्धोक्तमौचित्यं सर्वत्र संश्रिता रचना भव-
ति । तत्तु विषयापेक्षं किंचिद्विशेषवद्भवति न तु सर्वाकारं । तथाहि गद्यबन्धेऽप्यतिदीर्घसमासा रचना वि-
प्रलम्भशृंगारकरुणयोराख्यायिकायामपि न शोभते । नाटकादावप्यसमासैव रचना । रौद्रवीरादिवर्णने विषयापेक्षं त्वौ-
चित्यं प्रमाणतोऽपकृष्यते प्रकृष्यते च । तथाह्याख्यायिकायां नात्यन्तमसमासा स्वविषयेऽपि नाटकादौ
च नातिदीर्घसमासा चेति संघटनाया दिगनुसर्तव्या । १४ ॥

क्रियाविशेषणम् । असमासैवेति सर्वत्रेति शेषः । तथाहि
वाचाभिनयलक्षणो हि नाट्ये असमस्तैरित्याह मुनिरभिधावन् । अत्रापवादमाह तयेति नाटकादाविति स्वविषयेऽपीति सम्बन्धः ।

एवं संघटनायां चालक्ष्यक्रमो दीप्यते इति तद्विवादसिद्धोयमर्थः इति विना च वक्तव्यं किं विदध्मि केवलं कविसहृदयानुग्रहाया
दर्शितं रसव्यंजनयेति कर्तव्यता प्रबन्धस्य सामान्येनाभिप्रायेणाह इदानीं तत्प्रकारजातं प्रतिपादयन् इति संबन्धः प्रथमं ता

इदानीमलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः प्रबन्धात्मा रामायणमहाभारतादौ प्रकाशमानः प्रसिद्ध एव तस्य तु यथा
प्रकाशनं तत्प्रतिपाद्यते विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणः विधिः कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षि
तस्य वा इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिम् उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः संधिसं
ध्यंगघटनं रसाभिव्यक्त्यपेक्षया न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया उद्दीपनप्रशमने यथा।
वसरमन्तरा रसस्यारब्धविश्रान्तेरनुसंधानमंगिनः ॥

वदिति प्रबन्धस्य व्यंजकत्वे ये प्रकारास्ते क्रमेणैवोपयोगिनः सर्वेतिकथाशरीरात् तत्रापि कावापः फलपर्यन्तानयनम्
रसप्रतिजागरणम् ततु चितविभावादिवर्णनेनैव कार्यौचित्यमिति तत्क्रमेण व्याचष्टे विभाव इत्यादिना तदौचित्येति

शृंगारवर्णनेऽस्मिन्नानयथाकथासंश्रयणीया यथाऽऽरन्नमाल्यादेर्विभावस्य लीलादेरनुभावस्य हर्षधृत्यादेः संचारिणश्च रूपवस्

अलंकृतीनां शक्तावप्यानुरूप्येण योजनम् प्रबंधस्य रसादीनां व्यंजकत्वे निबन्धनम् प्रबन्धोपि रसा
दीनां व्यंजक इत्युक्तम् तस्य व्यंजकत्वे निबंधनम् प्रथमं तावद्विभावभावानुभावव्यभिचार्यौचित्यचा
रुणः कथाशरीरस्य विधिर्यथायथं प्रतिपिपादयिषितरसभावाद्यपेक्षया य उचितो विभावो भावोऽनु
भावः संचारी वा तदौचित्यचारुणः कथाशरीरस्य विधिर्व्यंजकत्वे निबंधनमेकम् तत्र विभावौचित्यं
तावत्प्रसिद्धम् भावौचित्यं तु प्रकृत्यौचित्यात् प्रकृतिर्हि उत्तममध्यमाधमभावेन दिव्यमानुषादिभा
वेन च विभेदिनी तां यथायथमनुसृत्यासंकीर्णः स्थायीभाव उपनिबध्यमान औचित्यवान्भवति ७५॥

प्रावदस्यार्थः प्रसिद्धमिति लोके भरतशास्त्रे च ७५॥ ॥

ध्व॰
लोच॰
८७

व्यापार इतिनहिद्वयोरुत्साहोपलक्षणमेतत् स्थायिनोविस्मयंहिव्यभिचारिणस्तेनोपक्रमो तेनानुभावौचित्यम् सौष्ठवभृतोपीतिवर्ण।
नांमहिम्नेत्यर्थः तत्रेतिनीरसत्वे व्यतिरिक्तंतिति अधिकमित्यर्थः एतदुक्तंभवति यत्रविनेयानांप्रतीतिखण्डनाजायते नाहंग्व
र्णनीयम् तत्रकेवलमानुषस्यैकपदेसप्तार्णवलंघनमसंभाव्यमानतयानृतमिति हृदयेस्फुरदुपदेश्यस्य चतुर्वर्गोपायस्यापि

अन्यथातुकेवलमानुषाश्रयेणदिव्यस्यकेवलदिव्याश्रयेणवाकेवलमानुषस्योत्साहादयउपनिबध्यमाना
अनुचिताभवंति तथाकेवलस्यराजादेर्वर्णनेसप्तार्णवलंघनादिलक्षणाव्यापाराउपनिबध्यमानाःसौ
ष्ठवभृतोपिनीरसाएवनियमेनभवंति तत्रत्वनौचित्यमेवहेतुः ननुनागलोकगमनादयःसातवाहनप्र
भृतीनांश्रूयंते तदलोकसामान्यप्रभावातिशयवर्णनेकिमनौचित्यं सर्वोर्वीभरणक्षमाणांक्षमाभुजा
मितिनैतदस्ति नवयंब्रूमोयत्प्रभावातिशयवर्णनमनुचितंराज्ञां किंतुकेवलमानुषाश्रयेणोत्पाद्यवस्तु
कथाक्रियेतेतस्यांदिव्यमौचित्यंनयोजनीयं दिव्यमानुष्यायांतुकथायामुभयौचित्ययोजनमविरुद्धमेव
यथापाण्डवकथायां सातवाहनादिषुतुयेषुयावदपदानंश्रूयते तेषुतावन्मात्रमनुगम्यमानमनुगुणत्वे
नप्रतिभासते व्यतिरिक्तंतुतेषामेवोपनिबध्यमानमनुचितम् तदयमत्रपरमार्थः ७९॥

लीकत्वंबुद्धौनिवेशयति रसास्वादस्तुतथाविधमपिचर्वितंपूर्वप्रसिद्धपरम्परोपचितसंप्रत्ययोपारूढंनासत्यतयाचका
स्ति अतएवतस्यापियस्तुप्रभवोत्तरसमुत्थेत्र तदातादृशमेवनतत्संभावनास्पदंवर्णनीयमिति ७९ ॥ ॥

तेन हीति प्रख्याख्यातोदात्तेनायकप्रख्यातेवस्तुत्वेनन व्यामुह्यतीति किं वर्णनीयमिति ७७ यद्यपीति कविर्महाप्रस्ता
द इति तेनोत्पाद्यवस्तुनाटकादिनिरूपितेमृतिवेतिकर्तव्यमिति तात्पर्यम् आदिशब्दः प्रकारे इति एवमादेः प्रसिद्धादे
वचरितस्यानसंग्रहोऽर्थः अन्यस्तूपलक्षणमप्रोक्तं वक्तव्यौ द्विविधिप्रकारणम् प्रोक्तमित्याहुः नाटिकादीति वा पाठः

उद्दयमत्रपरमार्थः औचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्य कारणम् प्रसिद्धौचित्यबंधस्तु रसस्योप
निषत्परा अतएव च भरतेन प्रख्यातवस्तुविषयत्वं प्रख्यातोदात्तनायकत्वं नाटकस्यावश्यकर्तव्य
तयोपन्यस्तम् तेन हि नायकौचित्यविषये कविर्न विमुह्यति ७७ यस्तूत्पाद्यवस्तु नाटकादि
कुर्यात्तस्याप्रसिद्धानुचितनायकस्वभाववर्णने कथं विहितव्यमानपायौचित्यपरीक्षा क्रियते तत्तु।
क्रियताम् ७८॥

अत्रादिग्रहणे प्रकारसूचकम् तेन सत्तनिरूपितेनाटिकालक्षणे प्रकरणनाटययोगाङ्कत्पाद्यं वस्तुनायको नृपतिरित्यत्र
यथासंख्येन प्रख्यातोदात्तनृपतिनायकत्वं बोद्धव्यमिति भावः ७८॥

कथं तर्हि संभोगशृंगारः कविना निबध्यतामित्याशंक्याह ७९॥ ॥

रत्यादौ तु किं तया प्रयोजनम्. रतिर्हि भारतवर्षोचिते नैव व्यवहारेण दिव्यानामपि वर्णनीयेति स्थि
तिः नैवम्. तदौचित्यातिक्रमेण महान्दोषः तथा हि प्रथमप्रकृतेरौचित्येनोत्तमप्रकृतेः शृंगारोप
निबंधने का मेवेत्युपहास्यता त्रिविधं प्रकृत्यौचित्यं भारतवर्षेऽप्यस्ति शृंगारविषयम्. यत्तु दि
व्यमौचित्यं तत्र तावन्नुपकारकमेवेति चेत्. मयं दिव्यमौचित्यं शृंगारविषयमन्यत्किंचिद्ब्रूमः किं न
र्हि भारतवर्षविषये यथोत्तमनायकेषु राजादिषु शृंगार उपनिबध्यते तथा दिव्याश्रयोऽपि शोभते ननु
राजादिषु प्रसिद्धग्राम्यसंभोगशृंगारोपनिबन्धने प्रसिद्धं नाटकादौ तथैव देवेषु तत्परिहर्तव्यम्।
नाटकादेरभिनेयत्वादभिनेयस्य च संभोगशृंगारविषयस्यासभ्यत्वात्तत्परिहार इति चेत्. ननु य
द्यभिनेयस्यैवं विषयस्यासभ्यता तत्काव्यस्यैवं विषयस्य सा केन निवार्यते तस्मादभिनेयार्थेनाभि
नेयार्थे च काव्ये यदुत्तमप्रकृते राजादेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसंभोगवर्णनं तत्
पित्रोः संभोगवर्णनवत्सुतरामसभ्यम्. तथैवोत्तमदेवताविषयम् ७९॥

तथैवेति मुनिनापि स्थाने प्रकृत्यौचित्ये विभावानुभावादिषु बहुतरं प्रमाणीभूते स्येयैर्णोत्तममध्यमाधमानां नीचानां संभ्रमेणावे
त्यादिना ८- यस्त्वित्यादिना लक्षणे तल्लक्ष्यपरिशीलनमेव दृष्टप्रसादादानैस्तस्वप्रतिभाप्रागल्भ्येनैवानुमंतव्यम् इति संक्षेपः ॥

नच संभोगशृंगारस्य सुरतलक्षण एवैकः प्रकारो यावदन्येऽपि परस्परप्रेमदर्शनादयः प्रभेदाः संति ते कस्मा
दुत्तमप्रकृतिविषयेन वर्ण्यंते तस्मादुत्साहवद्रतावपि प्रकृत्यौचित्यमनुसर्तव्यं तथैव विस्मयादिषु य
त्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामप्यसमीक्ष्यकारिता लक्ष्ये दृश्यते स दोष एव स तु शक्तितिरस्कृतत्वात्तेषां
न लक्ष्यत इत्युक्तमेव अनुभावौचित्यं तु भरतादौ प्रसिद्धमेव ८- इयत्तूच्यते भरतादिविरचितां स्थिति
वानुवर्तमानेन महाकविप्रबंधांश्च पर्यालोचयता स्वप्रतिभां चानुसरता कविनावहितचेतसा भू
त्वा इतिहासादिषु रसवतीष्वपि कथासु विविधासु सतीष्वपि यत्तद्विभावाद्यौचित्यवत्कथाशरीरं तदेव ग्रा
ह्यं नेतरत् तोत्स्थितिं वानुवर्तमानेन नवकृतादपि च कथाशरीरादुत्प्रेक्षिते विशेषतो यत्नवता भवितव्यम् तत्र
ह्यनवधानात्स्खलतः कवेर्व्युत्पत्तिसंभावना महती भवति परिकरश्लोकश्चात्र कथाशरीरमुत्पाद्यवस्तु
कार्यं तथा तथा यथा रसमयं सर्वमेव तत्प्रतिभासते तत्र चाभ्युपायः सम्यग्विभावाद्यौचित्यानुसरणं
तच्च दर्शितमेव ८।

सवतीष्विन्यानादेरसममी रसवत्त्वे वाविवेकजनाभिप्रायेणावमंतव्यम् विभावाद्यौचित्ये
न विनाकाररसवत्ताकवेरिति न हि तत्रेतिहासवशादेव समयानिबद्धमिति जातमुत्तरमपि संभवति तत्र चेति रसमयत्वम्

२८
ध्व

ध्व॰
लोच॰
९९

सिद्धेति सिद्धआस्वादमात्रशेषेणानुभावनीयो रसो येषु कथानामाश्रयाइतिहासाः तैरितिहासाद्यैः स्वेच्छा न।
योज्या सहृदयश्लाघ्या च विषयविषयिभावः इति व्याचष्टे तेष्विति सम्यग्व्या स्वेच्छा तेषु न योज्या कथं विहाय यदि योज्यते तत्र त्व
सिद्धे विरुद्धा न योज्या यथा रामस्य वीररसस्य ललितयोजनेन नायिकानायकत्वकल्पितक्रमयोरिति तदत्यंतासमंजसम्

९९

किंच॥ सन्तिसिद्धरसप्रख्याये च रामायणादयः कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी तेषु।
हि कथाश्रयेषु स्वेच्छैव न तावद्योज्या यदुक्तं कथामार्गे न चातिक्रमः स्वेच्छापि वा यदि योज्या तद्रसवि
रोधिनी न योज्या ८२ इदमपरं रसाभिव्यंजकत्वस्य निबंधनम् इतिवृत्तवशायातां कथंचिद्र
साननुगुणां स्थितिं त्यक्त्वा पुनरुत्प्रेक्ष्याप्यंतराभीष्टरसोचितकथोन्नेयो विधेयः यथा कालिदासप्र
बंधेषु यथा च सर्वसेनविरचिते हरिविजये यथा च मदीय एवार्जुनचरिते महाकाव्ये ८३॥

यदुक्तमिति रामाभ्युदये यशोव र्णा स्थितमिति यथाशुश्याम ८२ कालिदासेति रघुवंशादीनां राज्ञां विवाहादिवर्ण
नं नेतिहासादिषु निरूपितम् हरिविजये कान्तानुनयनाङ्गत्वेन पारिजातहरणादि निरूपितमितिहासेष्वदृष्टमपि तेन
यार्जुनचरिते अर्जुनस्य पातालविजयादि वर्णितमितिहासाप्रसिद्धम् ८३॥

एतदेव युक्तमित्याह सन्धीनामिति इह प्रभुसम्मितेभ्यः श्रुतिस्मृतिप्रभृतिभ्यः कर्तव्यमिदमित्याज्ञामात्रपरमार्थेभ्यः शा-
स्त्रेभ्यो ये न व्युत्पन्ना न चाप्यस्येदं वृत्तममुष्मात्कर्मण इदं फलमिति युक्तियुक्तकर्मफलसंबंधप्रकटनकारिभ्यो मित्रसम्मितेभ्यो
इतिहासशास्त्रेभ्यो लब्धव्युत्पत्तयोऽथ चावश्यं व्युत्पाद्याः प्रजार्थसंपादनयोग्यताक्रान्ता राजपुत्रप्रायास्तेषां हृदयानुप्रवे-
शमुखेन चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिराधेया हृदयानुप्रवेशश्च रसास्वादमय एव स च रसश्चतुर्वर्गोपायव्युत्पत्तिनान्तरीयक-
विभावादिसंयोगप्रसादोपनत इत्येवं रसोचितविभावाद्युपनिबंधे रसास्वादवैवश्यमेव स्वरसभाविन्यां व्युत्पत्तौ प्र-

कविना प्रबंधमुपनिबध्नता सर्वात्मना रसपरतंत्रेण भवितव्यम् तत्रेतिवृत्ते यदि रसाननुगुणां
स्थितिं पश्येत्तां भंक्त्वापि स्वतंत्रतया रसानुगुणं कथान्तरमुत्पादयेत् नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्व-
हणेन किंचित्प्रयोजनम् इतिहासादेव तत्सिद्धेः रसादिव्यंजकस्वप्रबंधस्य चेदमन्यन्मुख्यं निबं-
धने यत्सन्धीनां मुखप्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वहणाख्यानां तदंगानां चोपक्षेपादीनां घटनं रसाभि-

योजकमिति प्रीतिरेव व्युत्पत्तेः व्यक्त्यपेक्षया ॥ यथा रत्नावल्याम् ८४ ॥ प्रयोजिका प्रीत्यात्मा च रसः तदेव ना-
ट्यं नाट्यमेव च वेद इत्यस्मदुपाध्यायः नचैते प्रीतिव्युत्पत्ती भिन्नरूपे एव द्वयोरप्येकविषयत्वात् विभावाद्यौचित्यमेव हि
सत्यतः प्रतीतिनिदानमित्यसकृदुक्तम् विभावानां च रसाङ्गतानां तथास्वरूपवेदने फलपर्यन्तीभूततया व्युत्पत्तिरित्युच्य-
ते फलं च नाम यददृष्टं वर्णाद्देवताप्रसादादन्यत एव जायते न च तदुपदेश्यम् तत उपायोपेयव्युत्पत्तियोगात् तेनोपाय

ध्व॰
लोच॰
१००
100

क्रमेण प्रस्तुतस्य सिद्धिरुपायचक्रारेण च प्रस्तुतस्य नाशङ्क्यते वं नायकं प्रतिनायकगतत्वेनार्थानर्थोपायस्तुत्यत्रिः का
या उपायस्य कर्त्रीं श्रूयमाणः पंचावस्था भजते तथाह्यारम्भरूपं स्वरूपात्किंचिद्विकृतं नाम कार्यसंपादनयोग्यता नाम प्रति
बंधोपनिपातेन शंक्यमानं नाम निवृत्तप्रतिपक्षतया बाधकबाधनेन सृष्टफलपर्यंतं नाम एवमातिसहिस्नूतां वि
प्रत्नुभमीतूपाणां प्रेक्षापूर्वकारिणां तावदेवं कारणोपादानं नापर्वं विधाः पंचावस्थाः कारणगता मुनिनोक्ताः से
साध्यफलयोगे व्यापारः कारणस्य यः तस्मान्न पूर्व्यावित्तेयाः पंचावस्थाः प्रयोजनभिः प्रारंभस्य प्रयत्नस्य तथा प्रा
प्रेक्षसंभवः नियताप्तफलप्राप्तिः फलयोगश्च पंचम इति एवंपायताः कारणस्यावस्थानंत्संपादकं कर्तृरिति
वृत्तं पंचधा विभक्तं तत्र एवमस्य प्रतिमुखगर्भावमर्शनिर्वाहणाख्यो ग्रन्थ्यर्थनामानः पंच संधयः इति वृत्तखंडुयः सं
धीयंत इति कृत्वा तेषामपि सन्ध्यन्तरनिर्वाचनसंप्रतितथाकमदर्शनाद्वांतरमभिन्नाइतिवृत्तभागाः संध्यंगानि उपक्षे
पकः परिकरः परिन्यासः विलोभनमित्यादीनि अर्थप्रकृतयो नैवांतर्भूताः तथाहि स्वायत्तसिद्धेर्न्बीजं विंदुः।
कार्यमिति निसृः बीजेन सर्वव्यापनात् विंदुनानुसन्धानात् कार्येणानिर्वाहासन्दर्शनेन प्राधान्यावसायरूपात्
नास्त्सिसृः अर्थसंपाद्यः कर्तृः प्रकृतयः स्वभावविशेषाः सचिवायत्तसिद्धेस्तु सचिवस्य तदर्थमेव वा स्वार्थमपि
वापवृत्तत्वेन प्रकीर्णत्वप्रसिद्धत्वाभ्यां प्रकरीपताकाव्यपदेश्यतया उभयप्रकारसंबन्धीन्यापारविशेषः प्रकरीपता
काशाहाभ्यामुक्त इमेवं प्रस्तुतफलफलनिर्वाहणेन रसोपिकाधिकस्य प्रस्तुतस्य ॥ संधवः संध्यंगतावसवेन
नव्युत्पत्तिदायिनी निबन्धनया प्रासंगिके त्विति वृत्तेनार्थे नियमइ सूक्तो प्रासंगिके न पराधीनत्वात्सैव नियमो भवे

ध्व
लो
१००

मुनिनापवंस्थिते रत्नावल्यां धीरललितस्यनायकस्यधर्मार्थविरुद्धसंभोगस्यैवायामनोचित्यभावात्तन्नतनतनिःसुख
स्यादिति ज्ञात्वावान्तःस्थितं वीरान्तरमहाफलान्तरानुबन्धिकन्यालाभफलोदये नप्रस्तावनापक्रमेपूर्वापिसम्यग्याव
स्थापेचकसहितानाः समुचितसंख्यंगपरिपूर्णत्वर्थप्रकृतिप्रकारदर्शितोमयवप्रारंभे स्थितस्वामिनइतिबीजादेवदिशिप्रभृ
तिविज्ञानविग्रहकथकतिराज्यंनिर्जितशत्रुत्वंतिविचोत्रिरूपभोगमेवावसरोयमितिसुपदेशात्स्यात्तिहिनिरूपितम
पतत्त्वसमस्तसंख्यंगस्वरूपंतस्यावस्थामदर्शयमानम्मतितमंत्यमथमेषसमावहति शत्रुकेनतुप्रदर्शयमानप्रत्वाप्रान
सन्धानवशात्तयाकेवलंसमप्युत्वेदशयिभवतीतिनवितनम् ८४॥ प्रसाधयेस्यपत्नावयेयवनप्रवेशात्स्वकंठेनया
नतुकेवलंशास्त्रसम्यादनेच्छयायथा॥ वेणीसंहारेविलासाख्येस्यप्रतिमुखसंध्यंगस्यप्रकृतवसनि
वन्धानन्तुगुणमपिहितीयेकेभवतमतान्तसरणमात्रेच्छयाचटनम् ८५॥ व्यतिरेकउक्तोननुकेवलेति
तस्योदाहरणमाहनविति केवलशास्त्रमित्याशङ्क्यप्रयुंजानस्यायमाशयःभरतमुनिनासंध्यंगानांरसांगभूतमि
तिहृतत्प्रशस्तुन्यादनमेवप्रयोजनमुक्तम् ननुएवंरसांगवदङ्गसंपादनविद्यादिवारणवायथाक्रमिकस्यार्थेस्वरूप
वनादृत्यंतुस्यानपवनयः रागप्राप्तिः भोगस्यगुणानांचैवमूहनम् आश्चर्यवदभिव्यक्तिप्रकाश्यानाप्रकाशनं श्रेग
नोपहविधेयेनहृष्टशास्त्रप्रयोजनमितिननुसमीरारतिभोगार्थोविलासःपरिकीर्तितइति प्रसङ्गविसन्ध्यंगवि
लासतत्वगोरतिभावापद्म्यायिकारकरसोवितस्थायिभावापन्नकविभावाद्युपलक्षणंधैवप्रभृतिर्यथानत्वं

नायिनताद्यइतिप्रकृतोऽत्रवीररसः ८५॥

ध्व॰
लोच॰
१-१
101

उद्दीपनं विभावादिस्फुरणया यथा अयं सोऽस्याश्च दयितोऽनिमागरिकायाः प्रसवनं वासवदत्तातः पलायते पुनरुद्दीपनं विचित्रफल
कोहेलि प्रशमने मेगलनापवेशोऽस्मादिगाढं हि प्रनुवासरमूर्छितसुकुमारमालतीकुसुमवज्झटिति एवश्ञानिमवलब
ते विशेषतस्तु शृङ्गारे यदाहुर्मुनिः यद्वामाभिनिवेशित्वं यतश्च विनिवार्यते दुर्लभत्वं यतो नार्यः कामिनः सा परा रतिरिति
वीररसादावपि यथावदुद्दीपनप्रशमनाभ्यां विना कटिति एवाङ्कुरफलकल्पे मध्ये प्रकटीविकीर्णितडपायोपेयभावेन प्रद।
र्शितएव स्यात् ८८ इति तु नवशब्दार्थव्याशंकाम प्रशयानन्तु सर्वथोपनता विश्रान्ति विच्छेदो यस्य स तथा रसस्येति रसाङ्ग
भूतस्य कस्यापीति यावत् तापसवत्सराजे हि वासवदत्ताविषयाजीवितसर्वस्वाभिमानात्मा प्रेमबन्धः सत्वान्तर्हि भावोऽविश्रान्तः

इदं चापरं प्रबन्धस्य रसव्यञ्जकत्वनिमित्तं यदुद्दीपनप्रशमने यथावसरमवस्थापनमेव ८९ पुनरारब्धविश्रान्ते
रसस्याङ्गिनोऽनुसन्धिश्च यथा तापसवत्सराजे प्रबन्धविशेषस्य नाटकादे रसव्यक्तिनिमित्तमिदं चाव
गन्तव्यम् ८७ ॥

रत्नविप्रलम्भादिभूमिका मस्मेति वृत्तव्यापी राज्यप्रत्यापित्त्यादिसचिवनीतिमहिमोपनतया तदङ्गभूतपद्मावती
लाभानुगतया तु प्रामाण्यमानरूपापरमाममभिलषणीयतमत्वेऽप्रामावासवदत्ताधिगत्यवतत्रफलम् निर्वहणे हि
प्रमादेवीभूतथाऽत्रीवभूपः सम्बन्धो भूद्रणकेनेत्येवं देवीलाभशयान्ते निर्वहितमियतिवेतिवृत्तवैचित्र्यविचित्रभित्तिस्था
नीयो वासवदत्ताप्रेमबन्धः प्रथममनारम्भात्प्रभृति पद्मावतीविवाहश्चेति ॥

वध्याप्याते न्वेमसपवेवा सवदन्ना विषयः प्रेमबंधः कथावशाद्यापांकासान विच्छेदोयं पसहितः तथाहि प्रथमेनावदं केसकुटंस
पर्वापनिबद्धः तन्हुकेडुविलोकनदिवसानीतः अशेषसत्त्याते ज्ञोष्ठेवेत्यादिना बद्धोत्कंठमिसंमनः किमथवाप्रेमासमाप्तो
त्सव मित्येतेन द्वितीयेपि दृष्टिर्नामृतवर्षिणीस्मितमधुस्यंदिवक्त्रं न किमित्यादिना मपवविच्छिन्नविच्छिन्नोप्यनुसंहित
तृतीयेपि सर्वत्रोज्ज्वलितेषु वेश्मसु तदामीलोजनेविद्रुते श्वासोत्कम्पविहस्तया प्रतिपदं देव्यापतेत्यात तथा ह्यानाथेति मु
द्रुः प्रस्तावपरया दग्धं वराक्यान या तोतेनाविवर्णं तेन दरूनेनात्यापि दुस्सामहद्धु इत्यादिना वनषष्ठेपि देवीस्वीक्रियमाणस्य
नियतेस्वग्नायमानस्य मेतद्धोत्रेग्रहणादि प्रेमस्वदना प्रायात्कथं तथा यो श्यंपत्रणापाकथंकथमपि द्वीणानिशाजाग्रतोदा

यत्लेकृतीनां प्राक्तावध्यानुरूपेणयोजनेशाक्तोद्विकवि: कदाविदलंकारनिबन्धनेतदाद्विमतयेवानपे
क्षितरसबन्धः प्रबन्धमारभेत तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् दर्पणेतेवकवयोलंकारविधेनेकरसानपेक्षाः
प्रबन्धेषु ८८॥
द्विणोपहतेनसान्निध्यतमास्वप्नेपिनास्तादितेत्यादिना पंचमेपि समागमप्रत्याशापाकृतेनिहृते विप्रलंभेकूविते तथा
भूतेवतस्मि निववसिजानात्यासिमयि प्रथत्वांतगृहांरुषमुपगतामेप्रियतमाप्रसीदेतिश्रोत्रज्ञानवल्लकृपितेनसुक्लिवि
पुरेसमुद्भिन्नाधीतेनेयनसलिलैः स्यास्यानिधरद्दत्यादिना षष्ठेपि नत्सप्राप्तिविलासभितेनेमनुसाप्राणामयाधारितादत्या
दिना ८१ प्रलेकृतीनामितियोजनापेत्ताकर्मणा षष्ठीदर्पणेनेवोति यथास्वप्नवासवदत्ताख्येनाटके सविनयपत्रकवा
देनयतनहारेस्वनूपनादनेन उभातूपविष्टाद्वरयशृदेसेरपतनजेति ८८॥

ध्वलो. टी. १०२

न केवलं प्रबंधेन साक्षाद्व्यंग्यो रसो यावदनया वृत्त्यापीति दर्शयितुमुपक्रमते ॥ अनुस्वानोपमः शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च यो ध्वनेः प्रभेद उदाहृतः स केषुचित्प्रबन्धेषु निमित्तभूतेषु व्यंजकेषु सन्नप्यंगतया स्थितः सन् प्रसिद्धिरसादिध्वनेः प्रकृतस्य भासते व्यंजकतयेति शेषः । वृत्तिग्रन्थो व्याख्यातमेव योज्यः । अथवानुस्वानोपमः प्रभेदनदाहृतो यः प्रबन्धेषु भासते अस्यापि सयो।

अनुस्वानोपमात्मापि प्रभेदो य उदाहृतः । ध्वनेरस्य प्रबंधेषु भासते सोऽपि केषुचित् ॥ अस्य विवक्षितान्यपर वाच्यस्य ध्वनेरनुरणनरूपव्यंग्योऽपि यः प्रभेद उदाहृतः स हि प्रकारः सोऽपि प्रबंधेषु केषुचिद्द्योतते नद्य। था मधुमथनविजये पांचजन्योक्तिषु यथा वा कामदेवस्य सहचरसमागमे विषमबाणलीलायाम् । य था च गृध्रगोमायुसंवादादौ महाभारते ८५ ॥

लब्धक्रमः क्वचिदित्युक्तं श्लोकेन कारिकाद्वयोः संगतिः एतदुक्तं भवति प्रबंधेन कदाचिदनुरणनव्यंग्योऽपि ध्वनिः साक्षा

१०२

सत्वरसादिधनो पर्यवस्यतीति यदितरस्य स्वमेव व्याख्यायते तदाग्रस्य सर्वेन्निरसालत्वक्रमविषयस्य मध्ये ग्रन्थोयम्
मेशान्तः स्यात् नीरसत्वेव पौवजन्योङ्गादीनामङ्गं स्यादिमलम् लीलादाफः शुभ्रुफामसुलमहिमेडलः सम्भिवश्रजकी
सस्रुणालाहरणतक्रगरुशाइग्रेगास्मि इत्यादयः पौवजन्योक्तयोरुक्तिर्णीविप्रलब्धवामदेवाशय प्रतिभेदनाभि
प्रायमभिव्यंजयंति रसाभिव्यक्तः प्रकृतरसस्तनूपर्यवसायीसहृदय गमयपवनमलयानिलादयस्तैः समागमे
ह्रसि शुवदन्यि श्वरोमोनिरवेक्रसोश्चद्वविपे श्वरहितेविसम्बितोविन्नवप्सि पुणोपत्रि प्रभन्नि एणपक्रुवसि इत्यादयो
यौवनोक्तपस्तन्निज स्वभावव्यंजिकाः स्वभावाः प्रकृतरसपर्यवसायी यथाचेति श्मशानावतीर्णपुत्रदाहार्थभागिने
विप्रलब्धगृध्राटिगाणाव शरीर भक्षणार्थी शीघ्रमेव प्रसरतः सूर्यमित्यतोले स्थित्वा श्मशानेस्मिन् गृध्रगोमायुसं
कुले नैवरजीवितः कश्चित्कालयर्ममुपागत इत्याद्यनेकमवोचत् गोमायुस्तु निशोदयावधि समीतिष्ठन्तु ततो गृध्र
इपल्लत्वाहंभक्षयिष्यामीत्यभिप्रायेणावोचत् आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत साम्प्रतम् बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जी
वेदपिकदाचन इमं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं बालास्पत्यध्वमविशंकिता इत्यादि ।
स चाभिप्रायो व्यक्तः शान्तरसपवपरिनिष्पन्नो भावः ८९ ॥

ध्व· लो· तृ· १०३

103

एवं रसादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य यद्यपि वर्णेभ्यः प्रभृति प्रबंधपर्यंते व्यंजकवर्गे निरूपितेन निरूपणीयोऽतस्मत्वपिष्यते तथापि कविसहृदयानां शिक्षार्थं पुनरपि सूक्ष्मदृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य व्यंजकवर्गमाह वयं तु निरूपमेन दर्शयितुमिदं वाक्यमिति बुध्यामहे सुबादिभिर्योऽनन्यस्वानोपमो भासते वक्त्रभिप्रायादिरूपः अस्यापि सुबाद्यभिव्यङ्ग्यस्यानन्यस्वानोपम।

सुप्तिङ्वचनसंबंधैस्तथा कारकशक्तिभिः। कृत्तद्धितसमासैश्च द्योत्योऽलक्ष्यक्रमः क्वचित्॥ अलक्ष्यक्रमो ध्वनेरात्मा रसादिः सुब्विशेषैस्तिङ्विशेषैर्वचनविशेषैः सम्बन्धविशेषैः कारकशक्तिभिः कृद्विशेषैस्तद्धितविशेषैः समासैश्चेति चशब्दान्निपातोपसर्गकालादिभिः प्रयुज्यमानैरभिव्यज्यमानो दृश्यते यथा न्यक्कारो ह्ययमेव यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्र हि श्लोके भूयसा सर्वेषामप्येषां स्फुटमेव व्यञ्जकत्वं दृश्यते ॥

स्याऽलक्ष्यक्रमव्यंग्यो द्योत्यः क्वचिदभिपूर्वकारिकया सह सप्तम्यास्य संगतिरिति सर्वत्र हि सुबादीनामभिप्रायविशेषाभिव्यंजकत्वमेवोदाहरणेन अभिव्यक्तोऽभिप्रायो यथास्वं विभावादिरूपनाद्वारेण रसादीन्व्यनक्ति एतदुक्तं भवति वर्णपदादिभिः प्रबन्धान्तैः साक्षाद्वा रसोऽभिव्यज्यते विभावादिप्रतिपादनद्वारेण यदि वा विभावाद्यभिव्यंजन।

१३

तत्र प्रबन्धस्यैतत्परस्परयाव्यंजकत्वं प्रसंगादुक्तं अधुनान्तवर्णपदादीनामुच्यत इतितेन नृत्रावपि अभिव्यज्यमानो रस एव
तइति आद्यैवासशेषोप्यादार्थः क्रिभावृत्तिव्यंजनद्वारतया पारम्पर्येणेत्येवं रूपः समास इति मम पत्नेसंभवोनो वि
तइति संबंधोनौचित्यं कोपविभावव्यनक्ति अत्र यदीति बहुवचनम् तपोविघ्नेतपस्येति पौरुषहीनत्वं तद्धि तेन मत्वर्थी
येनापि व्यक्तम् तत्रापि शब्देन निपातसमुदायेनासंतासंभाव्यमानत्वम् सत्कार्ये क्रियाजीवक्रियातदादनन्तत्वमना
नविनातस्यांसत्कर्ताऽपि प्रवेनमनुष्यमात्रकः अत्रैवेसि मदधिक्षितोदेशोधिकरणेनिःशेषेण हन्यमानतया रावस्य

तत्र मे यदवय इत्यनेन सुप्सम्बन्धवचनानां व्यंजकत्वम् तत्राप्यसौ तापस इति तद्धितनिपातयोः सोऽप्यैव
निहन्ति रावणस्य जलं जीवत्यहो तिङ्कारकशक्तीनाम् धिग्धिक्शक्रजितमित्यादौ श्लोकार्धे कृत्तद्धितसमा
सोपसर्गाणाम् ५-॥
मानमुपनतमिति पुरुषकारासम्पत्तिर्ध्वन्यते तिङ्भ्यां
वलं चकमेति तदिदमसंभाव्य
कारकशक्तिघ्नतिपादकैस्य शाहेः रावण इति वर्ण्योऽतरसंक्रमितवाच्यत्वे एवमेव व्याख्यानम् धिग्धिगिति निपातेऽस्य श
क्रजितवानित्याख्यायिके यमिस्तुपपदसमासेन सहकृतः स्वर्गीत्यादिसमासस्य स्वपौरुषानुस्मरणं प्रति व्यंजक
त्वम् वृथाशब्दस्य निपातस्य स्वात्मपौरुषनिन्दां प्रति व्यंजकता भुजैरिति बहुवचनेन प्रत्युत भावमात्रमेन दिति व्यज्य
ते तेन तिलशः क्लिशोऽपि विभज्यमाने श्लोके सर्वपदानां व्यंजकत्वेन भातीति किमन्यत् ५-॥

एतदर्थप्रदर्शनस्य फलं दर्शयति एकस्य पदस्येति पङ्क्तिं भवतीत्यनुदाहरति यथाद्वैवेति ५१ प्रतिक्रान्तेनेत्युक्तात्वनव
तमानतामवलम्बमानेसु तेषु येषु कालाइति सर्वथैवनतत्स्वे प्रतिवर्तमानोनाम कोपि काललेशइत्यर्थः प्रतीपान्य
प्रस्थितानितिकरतयावर्तमानीभवंति दारुणानिदुःखानियेषु तेनदुःखबहुप्रकारमेव प्रतिवर्तमानतद्रूपाः सर्वका
लीयानइत्यनेन कालस्यतावत्त्रिविधस्याभिव्यंजयतः प्रांतवसर्वंजकत्वम् देशस्याप्याह पृथिवीस्थः स्थः शानः शानः दि
नाहितं पापीयदिवसायापानां सम्बन्धिनः पापिष्टजनस्वामिकादिवसायस्यासातयोक्ता स्वभावतएवतावद्दुःखमयः का
एवंविधव्यंजकभूयस्त्वं वद्धमानकाव्यस्य सम्वातिशायिनी वैचित्र्यमुन्मीलति यत्रादिव्यगणवसा
सिनः परस्पैकस्यतदाविर्भावः तत्रापिकाव्यकापि [illegible] किमतयत्र तेषां बहूनां समुदायः यथात्रा
नेनदाहरतेश्लोके स्वत्रादिरावणइत्यस्मिन् पदद्योतरसंक्रमितवाच्येध्वनिप्रभेदे नालेक्षतेपिपुनरेतन्नरोक्ता
नोर्थव्यंजकपदकोषणमुक्तासनम् ५१ इत्येवंतेचमहात्मनोप्रतिभाविशेषभाजोवाद्दुल्ये तेनैवंविधाकृत्यप्र
कारः यथामहर्षेर्व्यासस्य प्रतिक्रान्तस्य वा कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः स्थः स्थः पापीयदिवसाः पृथिवी
गतयौवना [illegible] इत्यनेन वचनेन लक्षणक्रमव्यंग्यः पृथिवीगतयौवनेत्यनेन च पदेनात्यंततिरस्कृतवाच्यो
ललक्षणापिपापिष्टजनस्वामिकपृथिवीलक्षणदेशसंबंधात्राहि दोषतोदुःखमयइत्यर्थः तथाहि दिनाहितं गतयौ
वनाहञ्जातीवदसंभाव्यमानसंभोगागतयौवनाहि या योदिवस्यागच्छति ससपूर्वपूर्वापेक्षया पापीयो निकृष्टत्वा
त यदिवेयस्य वेतोयेषां श्रोत्रमुनिनैवंप्रक्षोभिणा जनतोवा सम्पिण्डकावोरसंस्थेवांगतामेतीतिभावः ५२ ॥

समुदितं त्वेतद्रत्नमुदाहरणेष्वस्मत्केवोद्धव्यमिति भावः। तालैर्मिलितैर्बहुवचनमनेकविधं वैदग्ध्यं निर्दिष्टं फलं भोगीपकृतामेति ५३
अपसरो हि न मेव निर्मितं माउसुसयहृते अक्षिणी मे दर्शनमाग्रोन्मन्नाभ्यां तव हृदयमेव हृषेन ज्ञातं उन्नतो हि न किं वेज्ञानिर
तिनकस्याप्यपराधो देवेनेत्थमेव निर्माणं कृतमिति अपसरस्मा हृष्टा अपास्तकार्पीदं वस्यावि परिवर्तयितुमशक्तुनादिति निर्देशो
व्यञ्जकः तदनुगृहीतानि तत्पदान्तराण्यपीति भावः ५४ मापस्यान्तरूपः अवहितालकमशोकम् अहो असि अहोकः वृथ परतं
तेषां स्वावादीनामेकैकशः समुदितानां वा व्यञ्जकत्वं महाकवीनां प्रबन्धेषु प्राचुर्येण लक्ष्यतामपि दृश्यते सर्वेन
स्य व्यञ्जकत्वं यथा तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैः कान्तया नर्तितो मे यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद्वः :
५२ निर्देशस्य यथा अपसरोत्तेव प्रणिमिषशरैर्माउसमस्मदृशं तच्छोर्हं संत्वामेव अतः सशपद्विजेदिदिस्य
तद्वलमाह ५४ यथा यामापन्नं कमीऽअवेदितवालस्य अग्रहोऽसि अहिलेऽअमे अरिणि विकुर्वसमणवृचेरकावि
अस्त्रुतौ ५५ संबन्धस्य यथा अगणस्य वस्मबालस्य गाहा अब्रवी को समस्तु पर्यासप अहाना आभीरुष्याणनदृहस्य
अगहोर ५६॥
त्वः वतः समसदृशमस्माकं वद्धगीर्यवनीते इत्यत्रावहीतिनिर्देशमिदं सूनति त्वंनावस्थेक्षेपो लोकमध्ये
यदैव प्रकाशयसि अस्तितु संकेतस्थानं समस्तगृहं तदैवागन्तव्यमिति ५७ अन्यत्रव्रजवालक स्थोप्ड सकर्षेण लोकध
स्वतन्त्र भोऽरति सोऽस्तु पुनर्माहनम जायाभीरुकाणां संबंधितरमेव न भवति अन्यजायागतो यभीरवस्तेषामेव तत्स्थानमि
तिहृत्यपेन्तः संबंध इत्यनेन संबन्धे नैवेष्यातिशयः अयच्छ वक्तान्याभिव्यक्तः ५८॥

कृत्केति कृद्ग्रहणमि तद्धितोपलक्षणार्थम् कृत्तः कृत्प्रयोगो येषु काव्यवाक्येषु यथा जात्याभीरुकाणामिति येषु
रमत्वायमम्पत्नीषु प्रेमपरतंत्रास्तैन्यः कोऽप्योजगतिरुन्मिनः स्यादिति कृत्प्रयोगो वक्तातिशायद्योतकः ५७ समासानां
केवलानामेव व्यञ्जकत्वमावेद्यत इति सम्बन्धः चशब्द इति जातावेकवचनम् द्वौ द्विशब्दावेवमाद्यन्तः काकतालीयम
येन गंडस्योपरि स्फोट इति वत्सहियोगवट्षासमयश्रुसमस्तुपनत्येनेन दलेशालहृदयाय श्रुतपदवर्णापदेनस्वतरा

कृत्कप्रयोगेषु प्राकृते तद्धितविषये व्यंजकत्वमावेद्यत एव ५७ समासानां द्वैतौ विशेषेन योजने निपातानां।
व्यंजकत्वे यथा अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतो निदुःसहो मे नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च
निरातपत्वरम्यैः अत्र चशब्दः यथा वा मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिधानम् मुखमंसविव
र्तिपक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु अत्र तुशब्दः ५८ निपातानां प्रसिद्धमपीह द्योतकत्वं रसापेक्षयो
क्तमिति द्रष्टव्यम् ५९॥

सुखीयन विभावत्वमुक्तम् तुशब्द इति पश्चात्तापसूचकः संलापनमात्रपरिचुम्बनलाभेनापि कृतकृत्यतास्यादिति ध्वन
तीति भावः ५८ प्रसिद्धमपीति वैयाकरणादिग्रहणेषु हि प्राक्प्रयोगस्थाने अप्रयोगाभावात् षष्ठ्याः श्रवणाल्लिङ्गसं
ख्याविरहाच्च वाचकवैलक्षण्येन द्योतका निपाता इत्युक्तोद्योत्यन्त एवेति भावः ५९॥

प्रकर्षेणास्निग्धाः इति प्रशब्दः। प्रकर्षेणोनयत्विङ्गुदीफलानां सरसत्वमावत्तणप्राप्तमस्मसौरभ्यं इति प्रबंधनेति नापसस्य।
फलविषयाभिलाषातिरेको धन्यतः इति लक्ष्मन्न शुभितानयाङ्गतले दिगन्तरं इयमुक्तिः ननापसस्येन्यत्र ३-- हिंसाणामि।
त्यनेनाधिकान्निरस्यति सम्यगुणैर्विशेषेणोदितेनैव हि भगवतः कृपातिशयोऽभिव्यक्तः मन्यन्ते मासमुपावर्तेत स्वबुद्धि
उपसर्गाणां व्यञ्जकत्वं यथा॥ नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफ
लभिदः सूच्यन्त एवोपलाः। विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्तोयाधारपथाश्च वल्कलशि
खानिष्यन्दरेखाङ्किताः। मधुमुखरकपोतमुन्मयूखं प्रविरलवासनदृष्टसन्निवेशम् वनमिदमवगा
त्यमानभीमव्यसनमिवोपविरोहणामेति प्रशब्दस्योत्कृष्टस्ववरसव्यञ्जकत्वमापेक्षयानतइत्या
दौ ३-- हिंसाणां चोपसर्गाणामेकत्रपदे यः प्रयोगो हृदयेन सोऽपि सत्यमनुगुणतयैव निर्दोषो यथा प्र
भ्रष्टपरागरसो यद्यपि विनमसि समहीरुहवीतानुहृतीन्द्रागजत्निर्गमोऽसि भ्रमरप्रेमसुपागतस्य सारोऽवनिपाता
नामपि तथैव प्रहीवनामि स्मृहाणीय वीर्ये इत्यादौ यथा वा येजीवंति न सांति ये स्वव शुष्प शोभाप्रसन्नसं।
निये येषस्यास्मि मतास्तव त्पुलकिनाहेह्णेगुणान्मूर्तिते हाधिकरुक्षमहाकृपा सिंचणाने षोज्वलाना कृते
नीतानामलयपादैनविपिनाखाड्डहिषः पुष्पन्त इत्यादौ ३-२॥
सामान्यकृतानमाना। यो गीर्वैरैर्म्यमस्तोपमीयांतांबोद्धुमिच्छेत्स तु धाः स्वतन्त्रैः सम्यक्स्मृतमुपांशु कृत्वा प्रासमेनास्व्रं
तमिमनेनेनतोकान्तिजहत्यानिशं यन्तत्रदाचरतः पारमेस्वरस्याधनिनः तथैवैतिरसमव्यञ्जकत्वेनैव हिंसाणामपि प्रयोगो निर्दे

प्रसंगान्नैवनकक्षांतस्यापिव्यंजकमित्याह यद्वहन्तवाम्यादेवपिपद्यासंभवमुपलक्षणम् विदंतीतिनपवहिसर्वैर्विदंति
मतत्रामितिध्वन्यते वाक्येनकक्षां यथा ॥ यशपहीपादन्यस्मादपीतिवचनोनरंकः संदेहोहीपादन्यस्मादपीत्यनेनाम
घातिशयः सर्वद्वितिभूतोनाथहस्तासर्वांगसन्दर्शनन्मादातिशयः २ निर्दे-तपदानुप्रविष्टस्याप्यर्थकलापस्य।

पदैर्येनकक्षांचव्यंजकत्वापेक्षयैवकदाचित्स्वगुणमाने शोभामावहति ॥ यथा ॥ यद्वंवनाद्धितमतिर्बह्वचा
टुगर्भकार्यान्मुखः खलजनः कृतकंब्रवीति तत्साधवोननविद्वंतिविदंति किंतु कर्तृंवृथाप्रणयमस्य
नपारयन्तीत्यादौ २ कालस्यव्यंजकत्वंयथा ॥ समविसमनिर्विसेसासमंततोमन्दमन्दसंचारा ः यदि
शहेहिंतिपन्थामणोमहाणामिदुल्लंघ्याः अत्रह्यविराङ्गविष्यंतिपन्थानइत्यत्रभविष्यंतीत्यस्मिन्पदेप्रत्ययः
कालविशेषाभिधायीरसपरिपोषहेतुः प्रकाशितेश्रयंहिगाथार्थः प्रवासविप्रलंभशृंगारविभावतयाविभाव्य
मानोरसवान् ३ ॥

कारककालसंख्योपग्रहरूपस्यमध्येन्वयव्यतिरेकाभ्यांसूक्ष्मदृशाभागगानमभिव्यंजकत्वंविचार्यमितिभावः २
मपदैर्येषिनितनशेलमाणावर्षसमयः कस्यकारीकिमितिवर्तमानइतिध्वन्यते ३ अंशोशिकाप्रसंगादेवाह

दिवसार्थोदि अत्रान्येनासंभाव्यमानतामस्यार्थस्य ध्वनति ४ सर्वनाम्नां चेतिअनुक्तस्यैशस्यचेदमर्थः तेनपदांशत्वेपिनसंभू
यसर्वनामव्यंजकत्वेनद्रष्टव्यतंत्रयुक्तं भवतीति तथाहितदिमिपदेननमित्रीत्येतस्य उक्तस्य शमसरायसमस्तामंगलानिधाननभू
तोभूषिकाद्याकीर्णानांध्वनतीति तदित्नित्दिकेवलमुच्यमानं समुत्कर्षानितरांपि संभाव्यते नवननमिति शब्देनापिपदेन
दौभाग्यायतनत्वसूचकाविशेषाङ्क्षाः एवंसार्थेनतेत्वादांशेपियोज्यं एवंविधेषु विषयेसर्वत्राकारद्योतकता तच्छब्दस्य
यथात्र प्रत्ययांशोव्यंजकस्तथाक्वचित्प्रकृत्यंशोपिदृश्यते यथा तदेहंननमित्रिमल्लिकाःमिदंलव्यात्व।
गाहदिवःसाधनत्वेभीरिवरंतिकारणामेतावनाभात्वदाः सत्वङ्गोमवलूधनिःकलौमुदंसंगीतकृता
षितामाश्चर्यदिवसैरिहिजायामियतीभूमिंसमारोपितः अत्रश्लोकेदिवसैरित्यासिन्त्वदअनुक्तस्यैशा
द्योतकः ४ सर्वनाम्नांचव्यंजकत्वेयथात्रैवानेनतेरात्रश्लोकेसर्वनाम्नांव्यंजकत्वेष्टदिवसाप्यक
विनादैन्यादिशब्दप्रयोगेनकृतः ॥ अनयादिशामन्द्रष्टव्येवंतोपिव्यंजकविशेषाःस्वयमुत्प्रेक्षणी
याः ५ ॥

नतपदावृत्तसंबन्धेनस्फुटंश्याकु अ नपवाचतदिदंपाणादिनास्यत्वनुभवयोरत्वेनविरुद्धाविष
यतासूचेननास्यदितिभावनायोजिता तदिदंशब्दाभावेतसर्वमसंगतंस्यादिति तदिदमादरेवशात्वेयोज्यम
पनश्चदिशःसामस्त्येत्रिधाःसामस्त्यंव्यंजकमित्युपलक्षणपरम् तेनस्तोकप्रस्तावन्यायेनानेतेवैचित्र्यमित्तु।
क्रमम् पदत्वात् अन्येपीति ५॥

श्रुतिविहितमनयाशिष्यबुद्धिसमारोहनमवेदिस्वभिप्रायेणासंल्लियति वितन्वा विधानेऽपिप्रयोजनं स्मारयति वैविक्ये
णेति ९ पूर्वनिर्णीतमप्येतमविस्मरणार्थमधिकाभिधानार्थं वादिमम् ७ नवाचकत्वधनिव्यवहारोपयोगिप
नोवाचकस्यव्यंजकत्वंनस्यात् इतिप्रयोगेवोक्तम् ८ नतुनगीतादिवद्रसाभिव्यंजकत्वेऽपिशब्दस्यतत्र्यापारोस्यैव

एतस्मसर्वंपदवाक्यरचनाद्योतनोक्तैर्वगतार्थमपिवैचित्र्येणाभ्युपगन्तव्येतुनत्वक्तम् ६ ननुवार्थसाम
र्थ्यादेवप्यारसादयइत्युक्तम् तत्रमधुर्यादीनांव्यंजकत्ववैचित्र्यकथनेमनत्वयमेव ७ उक्तमत्रापरा
नोव्यंजकोत्तरवसरे किंचार्थविशेषाद्वन्यत्वेऽपिरसादीनांतेषामर्थविशेषाणांव्यंजकशब्दाविना
भाविनाप्ययाप्रदर्शितंव्यंजकस्वरूपपरिज्ञानेविभज्योपयुज्यतएव ८ शब्दविशेषाणांचान्यत्रचवा
रुत्वंयद्विभागेनदर्शितंतदपितेषांव्यंजकत्वेनैवावस्थितमितिमन्तव्यम् ९ ॥

सचव्यंजनात्मैवेतिभावः एतस्मात्साभिः प्रथमोद्योते निर्णीतं परम् नवेदमस्माभिरपूर्वमुक्तमित्याह श्रूयते।
तिभामहविवरणे विभागेनेति स्वकन्दनादयः शब्दाः शृंगारेचारवोवीभत्सेत्वचारवइतिरसकृतएवविभागः।
रसंप्रतिवशब्दस्यव्यंजकत्वमेवेत्युक्तंप्राक् ९॥

स्वकान्तनादिशब्दानां तदानीं संगमात् द्विव्यंजकत्वाभावे पि व्यंजकशब्दे भूयसा रशनानवदपि वामसुन्दरीभूतमर्थं संपादयितुं
सामर्थ्यमस्ति तथाहि तटीनां वेताम्पतीन्यत्र तटशब्दं पुंस्त्वनपुंसकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेवाश्रितं सहृदयैः स्त्रीतिनामा
पि मधुरमिति कृत्वा यथा वास्मदुपाध्यायस्य विद्वत्कविसहृदयचक्रवर्तिनो भट्टेन्दुराजस्य ॥ इद्धेव श्रुतियदा विम्ब
यत्रापि तत्समप्रतिभासमेतत्रापि व्यंजके रवनोत्वयदृसौष्ठवं तेषां प्रवाहपतितानां तदेवाभ्यासादपोद्धृ
तानामप्यवभासनं इत्यवसातव्यं ९ कोन्यथानुल्यवाचकत्वे शब्दानां चारुत्वविषयो विशेषः स्यात् ९ अन्यथ
वासौ सहृदयसंवेद्य इति चेत् किमिदं सहृदयत्वं नाम किं रसभावानपेक्ष्य काव्याश्रितसमयविशेषाभिज्ञत्वम्
उत रसभावादिमयकाव्यस्वरूपपरिज्ञाननैपुण्यं पूर्वस्मिन्पक्षे तथाविधसहृदयव्यवस्थापितानां शब्दविशेषाणां
चारुत्वनियमो न स्यात् पुनः समयान्तरेणान्यथापि व्यवस्थापनसंभावात् द्वितीयस्मिन्पक्षे रसज्ञतैव सहृद
यत्वमिति तथाविधैः सहृदयैः संवेद्यो रसादिसमर्पणसामर्थ्यमेव नैसर्गिकं शब्दानां विशेष इति व्यंजक
त्वाश्रय्येव तेषां मुख्यं चारुत्वम् १२॥ दाविलासाः स्वाङ्गामपुण्यपरिणामव
यान्नतल्लसद्विस्मयैकसदृशो रसस्य
पात्रदातीनामाकपोलतलकोमलकान्तिरिन्दुरिति अत्र हि इत्यैव वल्लसद्विस्मयपरहिलासनाम पारिणामकोम
लाद्यः शब्दाः संगाताभिव्यंजनहृष्टशक्त्यो वयवे सौन्दर्यमावहन्ति ९ अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यमित्याह हृदयश्रसंवेद्य
स्वावदसौ नत्रुरू इत्याशयेनाह ९ पुनरति श्रुतिसुखत्वं तत्र हृदयसंवाद्यापि समयः कथं नियतः स्यात् मुख्यं चारुत्वमि
तिविशेष इति पूर्वेणान्वयः १२॥

अर्थापेक्षायामितिवाच्यापेक्षायामित्यर्थः अनुप्रासादिरेवेति शब्दान्तरेण सह या रचना तदपेक्षौ सौ विशेष इत्यर्थः आदि
शब्दाच्छब्दगुणालङ्काराणां संग्रहः अनयव रचनायाः प्रसादेन वाच्ये तेनोपन्यस्तं हि तावद्व शब्दाः काव्ये योज्या इति तात्पर्यम्
१३ रसादीनां यद्योज्य ‥ वर्णपदादिरचनयोः तेन तस्य स्वरूपमभिधायेति सम्बन्धः उपक्रम्यत इति विरोधिनोऽपि लक्षण
कारेण प्रयोजनमुच्यते शक्लहानत्वं नाम अनयाकारिकया लक्षणेन विरोधरससंबन्धीत्यादिना भविष्यतीत्यर्थः

वाचकत्वाश्रयस्तु अस्मादपवादापेक्षया तेषां विशेषः अर्थानपेक्षायां त्वनुप्रासादिरेव १३ एवं रसा।
दीनां व्यंजकस्वरूपमभिधाय तेषामेव विरोधिरूपं लक्षयितुमुपक्रम्यते प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन्ब
न्धुमिच्छता यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम् प्रबन्धे मुक्तके वा रसभावनिबन्धनम् येना
हृतमनाः कविर्विरोधिपरिहारे यत्नमादधीत अन्यथास्य रसमयः एकोऽपि श्लोकः सम्यङ् न संपद्यते
१४॥
ननु विभावभावानुभावसंचार्यौचित्यचारु इत्यादि यदुक्तं तत्र व्यतिरेकमुखेनैतदपि गम्यत एवम् व्यतिरेकेण
हि तदभावमात्रं गम्यते न तु तद्विरुद्धम् तदभावमात्रं न तथा दूषकं यथा तद्विरुद्धम् पर्यनुयोगो हि न तथा
व्याधिं जनयति यद्वदपथ्योपयोगः १४॥

ञराह

विभावेत्यादिना यदुक्तं तद्धि रुद्धं विरोधीत्यादिनार्धश्लोकेनाह इतिवृत्तेत्यादिनार्धश्लोकेन यदुक्तं तद्धि रुद्धं विस्तरेणेत्यर्धश्लोके
नाह उद्दीपनेत्यर्धश्लोकस्य विकृतमकाण्ड इत्यर्धश्लोकेन रसस्येत्यर्धश्लोकाङ्गस्य परिपोषं गतस्येत्यर्धश्लोकेन अलंकृतीनामि
त्यनेन यदुक्तं तद्धि रुद्धमन्यदपि च विरुद्धं वृत्त्यनौचित्यमित्यनेन एतत्क्रमेण व्याचष्टे हास्यशृंगारयोः वीराद्भुतयोः
रौद्रकरुणयोः भयानकबीभत्सयोः शान्तबीभत्सयोरनुभावविरोध इत्यभिप्रायेण शान्तशृंगारानुपन्यस्य शेषमना
कानि पुनस्तानि विरोधीनि यानि यत्नतः कवेः परिहर्तव्यानीत्युच्यते विरोधिरससंबन्धिविभावादिपरि
ग्रहः विस्तरेणान्वितस्यापि वस्तुनोऽन्यस्य वर्णनम् अकाण्ड एव विच्छित्तिरकाण्डे च प्रकाशनम् परिपो
षं गतस्यापि पौनःपुन्येन दीपनम् रसस्य स्याद्विरोधाय वृत्त्यनौचित्यमेव च एतत्तरसापेक्षतया विरो
धी यो रसस्तत्संबन्धिनां विभावानुभावव्यभिचारिणां परिग्रहो रसविरोधहेतुरेकः संभावनीयः तत्र
विरोधिरसविभावपरिग्रहो यथा शान्तरसविभावेषु तद्विभावतयैव निरूपितेष्वनन्तरमेव शृंगारादिव
र्णने विरोधिरसभावपरिग्रहो यथा प्रियं प्रति प्रणयकलहकुपितासु कामिनीषु वैराग्यकथाभिरनु
नयने विरोधिरसानुभावपरिग्रहो यथा प्रणयकुपितायामप्रसीदन्त्यां नायकस्य कोपावेशविवशस्य रौद्रानुभाव
वैयो विरोधात् विरोधिनि रसस्य योऽभावो व्यभिचारिणस्तस्य परिग्रहः विरोधिनस्तु यः स्थायी स्थायिनया तावत्तस्य परिग्र
हो संभवनीय एव नन्दनुपस्थानप्रसंगात् व्यभिचारितया तु परिग्रहो भवत्येव अत एव सामान्येन भावग्रहणं वैराग्य
कथाभिरिति निर्वेदशब्देन निर्वेदः शान्तस्य यः स्थायी स उक्तः यथा प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषमित्याद्युपक्र

ध्व. लोच. ९९

न्यार्थान्तरन्यासेनानुगृह्यमाणेनं शृङ्गभवति गतः कालहरणाद्यलिमनागपि निर्वेदानुभवेशोऽस्तीति रतेर्विच्छेदः ततानविषयसततो
हिज्ञीविन सर्वस्वाभिमानात्कथं भजेत न हि ज्ञानसुञ्जिकारजन तत्र तडुपायेयथियं भजेत अनेसंहृतिमात्रान कथाभि
विनिवृत्तवचनं शोनस सस्यव्यभिचारिणो वृत्तिमति प्रमृतीन्से शृङ्गाराति १६ नन्वन्यदनुसततः कथं वर्ण्यते किमुनविस्तर

प्रयेचान्यासभंगहेतुः पत्वस्तुत रसापेक्षया वस्तुनोऽन्यस्य कथंचिदन्वितस्यापि विस्तरेण कथनं यथा
विप्रलम्भशृङ्गारे नायकस्य कस्यचिद्वर्णयितुमुपक्रान्तस्य कवेर्यमकाद्यलंकारनिबन्धरसिकतया महता
प्रबन्धेन पर्वतादिवर्णने १७ अयं चापरो रसभङ्गहेतुरवगन्तव्यो यदकाण्ड एव विच्छित्ती रसस्य अकाण्ड एव
वप्रथनं तत्रानवसरे विरामो रसस्य यथा नायकस्य कस्यचित्स्पृहणीयसमागमया नायिकया कयाचित्सह
परां परिपोषपदवीं प्राप्ते शृङ्गारे विदिते च परस्परानुरागे समागमोपायचिन्तोचितं व्यवहारमुत्सृज्य
स्वतन्त्रतया व्यापारान्तरवर्णने १८ अनवसरे च प्रकाशनं रसस्य यथा प्रवृत्ते विविधवीरसंक्षयकल्प
संक्षयकल्पे संग्रामे देवप्रायस्यापि तावन्नायकस्यानुपक्रान्तविप्रलम्भस्य शृङ्गारस्य निमित्तमुचितमन्त
रेणैव शृङ्गारकथायामवतारवर्णने १९॥

इत्यादौ कथंचिदन्वितस्येति १७॥ व्यापारान्तरेति यथा वत्सराजस्य चरितार्थे
रत्नावलीनामधेयमप्यगृह्णतो विजयवर्मवृत्तान्तवर्णने १८ अपि तावदिति शास्त्राभ्यां दुर्योधनादेरलङ्करणे हरवापास्त
मितिवेणीसंहारद्वितीयाङ्के भानुमत्या सह रमणवर्णनमिति अन्यत्र वक्ष्यति १९॥

पूर्वं तु संभोगाभिप्रायेण मनुसारादहरणमनुक्रमम् कथापुरुषस्येति प्रतिनायकस्येति यावत् २ यतो रसबन्ध एव मुख्यः कवि
व्यापारविषयः इतिवृत्तमात्रवर्णनप्राधान्ये अङ्गाङ्गिभावरहितानां विचारेण गुणप्रधानभावानां रसभावानां निबन्धने

न त्वेवंविधे विषये दैवव्यामोहितत्वं कथापुरुषस्य परिहारः यतो रसबन्ध एव कवेः प्राधान्येन प्रवृत्तिनिबं
धनं युक्तमिति इतिवृत्तवर्णने तदुपायत्वेनोक्तेः शक् आलोकार्थी यथा दीपशिखायामित्यादिना २
स्त एवेति वृत्तमात्रवर्णनप्राधान्ये अङ्गाङ्गिभावरहितरसभावनिबन्धे च कवीनामेवंविधानि स्खलितानि
नि भवन्तीति रसादिरूपव्यङ्ग्यतात्पर्यमेवैषां युक्तमिति यत्नोऽस्माभिरारब्धो न ध्वनिप्रतिपादनमात्रा।
भिनिवेशेन २१ पुनश्चायमन्यो रसभङ्गहेतुरवधारणीयो यत्परिपोषं गतस्यापि रसस्य पौनःपुन्येन दी
पनम् उपभुक्तो हि रसः स्वसामग्रीलब्धपरिपोषः पुनः पुनः परामृश्यमानः परिम्लानकुसुमकल्पः क
ल्पते २२॥

तन्निमित्तानि स्खलितानि सर्वे दोषा इत्यर्थः। न ध्वनिप्रतिपादनमात्रेति व्यङ्ग्यस्य शोभनत्वमात्राभूत् न। कलत्राभिनिवेशः
काकरवैतत्परीत्य प्रायमेव तस्यादिति भावः २१॥ स्पष्टम् २२

ध्व
लोच
२२

कृष्यतो विलम्बमेव चेति वृद्धा याख्याच्छे रसभङ्गहेतुरेवेत्यनेनैव कारस्य कार्तिकागतस्याभिव्यङ्ग्यमन मक्रम् रसस्य विरो
धायेत्यर्थः नायके प्रतीमि नायकस्य हि धीरोदात्तादिभिः रभिन्नस्य सर्वथा वीररसानुवेधेन भवितव्यमिति तेषु तिकान्तरेषु
रूपोऽवितन मध्ये प्रयोजनं तु एवमेव परिकरश्लोके तेषामिति रत्नावलीनाम् तेषीति निपुणकविभिः सोऽपशाकृदनि उर्वशी सर्गः २२
तथा ह्येतेष्वेव वत्सराजस्य परतोऽविलम्बं तदपि रसभङ्गहेतुरेव यथा नायकस्य प्रति नायिकायाः कस्याश्चिद्विलम्बि
भृतिमितरेण स्वयं संभोगाभिलाषकथने यदि वा हृदीतो भरतप्रसिद्धानां कौशिकादीनां काव्यालङ्कारान्त
रमिर्ज्ञानोवा यदनौचित्यमुविषय उपनिबन्धनं तदपि रसभङ्गहेतुः एवमेषां रसविरोधिनामन्येषां वा
नयादिशा स्वयमुत्प्रेक्षितानामपि परिहारे सत्कविभिरवहितैर्भवितव्यं परिकरश्लोकश्चात्र मुख्या व्यापारवि
षयः सुकवीनां रसादयः तेषां निबन्धने भाव्यमेतैः सदैवाप्रमादिभिः नीरसस्तु प्रबन्धो यः सोऽपशब्दो महा
न्कवेः स तेनाकविरेव स्यादन्येनास्मृतलक्षणः २३ पूर्वे विशृङ्खलगिरः कवयः प्राप्तकीर्तयः तान्स
माश्रित्य न त्याज्या नीतिरेषा मनीषिणा वाल्मीकिव्यासमुख्याश्च ये प्रख्याताः कवीश्वराः तदभिप्रा
यबाह्योऽयं नास्माभिर्दर्शितो नय इति २४ ॥

ननु कालिदासः परिपोषं गतस्यापि करुणस्य रतिविलापे पुनः पुनो
द्दीपनमकार्षीत् तत्कोऽयं रसविरोधिनां परिहारं प्रति निर्बन्ध इत्याशङ्क्याह नहि वसिष्ठादिभिः कथंचिद्यदि स्खलि
तमार्गास्तद्वयमपि स्खलामः प्रतिपदेन कृतात्मुनितानामिति भावः इति शाकुन्तलपरिकरश्लोकसमाप्तिं सूचयति

ध्व
२२

एवं विरोधिनां परिहारे स्वाभाविके नोक्ते प्रतिप्रसवं नियन्त्रयति यस्मादिति बाध्यानामिति बाध्यत्वाभिप्रायेण अङ्गत्वाभिप्रायेणेति
शेषः। अयमर्थः अङ्गलानि दोषत्वमुक्तः। बाध्यत्वाभिप्रायेणाविरोधे तत्र प्रथमं स्वाभाविकप्रकारं निरूपयति तदङ्गानामिति नि
रूपत्वभावतया सापेक्षभाव विप्रलम्भशृङ्गारविरोधित्वपि कृतं ते येव्याख्याताः यः सर्वथाङ्गत्वेन दृष्टास्तेषामिति हि करु
णभवे त्वेव नयत्र संभवतीति शृङ्गारे भवत्येव नापि तत्र वेति। अत एव तदङ्गानामिति यथा लक्ष्योदाहरणानामित्यर्थः। त

विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनां। बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला॥ स्वसामग्र्या लब्ध
परिपोषे तु रसे विवक्षिते विरोधिनां विरोधिरसाङ्गानां बाध्यानामङ्गभावं वा प्राप्तानामुक्तिरदो
षा। बाध्यत्वं हि विरोधिनां शक्याभिभवत्वे सति नान्यथा। तेषामुक्तिः प्रत्युत प्रकृतरसपरिपोषायैव संपद्यते। अ
ङ्गभावं प्राप्तानां चैतेषां विरोधित्वमेव निवर्तते। अङ्गभावप्राप्तिर्हि तेषां स्वाभाविकी समारोपकृता वा। त
त्र येषां नैसर्गिकी तेषां तावदुक्तावविरोध एव। यथा विप्रलम्भशृङ्गारे तदङ्गानां व्याध्यादीनां। तेषां च तदङ्गाना
मेवादोषो नातदङ्गानाम्। तदङ्गत्वे च संभवत्यपि मरणस्यानुपन्यासो न्याय्यः। आश्रयविच्छेदे रसस्यात्यन्त
विच्छेदप्राप्तेः। करुणस्य तु तथाविधे विषये परिपोषो भविष्यतीति चेत्। न तस्याप्रस्तुतत्वात्। प्रस्तुतस्य
च विच्छेदात्। यत्र तु करुणरसस्यैव काव्यार्थत्वं तत्राविरोधः॥२५॥

दङ्गत्वे चेति। सर्व एव शृङ्गारे व्यभिचारिण इत्युक्तत्वादिति भावः। आश्रयस्य स्त्रीपुरुषान्यतरस्याधिष्ठानस्यापायेऽति
विच्छिद्यते। तस्य जीवितसर्वस्वाभिमानरूपत्वेनोभयाधिष्ठानत्वात्। प्रस्तुतस्येति विप्रलम्भस्य। अर्थः काव्यार्थत्वमि

ध्व॰ लोच॰ १११

नन्वेवं सर्व एव व्यभिचारिण इति विघटितनिमित्ताशंकामाह दीर्घकाले यत्र मरणे विश्रान्तिपदबन्ध एव नोत्पद्यते तत्रास्य व्यभिचारित्वम् कदाचिदिति यदि तावत् श्रीभंगीं घटयितुं सुकवेः कौशलं भवति यथा तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वोर्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः पूर्वाकाराधिकतररुचा संगतः कान्तयासौ लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु अत्र स्फुटैव रसंगतता मरणस्यात एव सुकविना मरणपदबन्धमात्रेण कृतमत्रयमानन्तेनैवा

शृंगारे वा मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तौ तु तस्य न तरां प्रवाहविच्छेद एवेत्येवंविधेतिवृत्तोपनिबन्धने रसबन्धप्रधानेन कविना परिहर्तव्यम् २९ ॥

पनिबन्धनात् यद्वा बन्धनिवेश एव सर्वथा शोकोदय एवेति परिमितकालप्रत्यापत्तिलाभेऽपि प्रश्नहृदयरामशोकसंस्कारयसामाजिकाभिप्रायेण मरणस्यादीर्घकालप्रत्यापत्तौ रंगतोच्यते इह तावदस्मत्पक्षे वत्सराजेऽपि यौगन्धरायणादिनीतिमार्गाकर्णनसंस्कृतमतीनां वासवदत्तामरणबुद्धेरभावात्करुणस्यानाख्यानस्यादित्यत्वसमवान्तरेणाबद्धनात स्यादीर्घकालतात्रपदबन्धताभयवेति मंतव्यम् एवं तेन सागरिकागततायां ख्यातासमारोपितत्वेन तद्विपरी

१११

एवंप्रकारत्रयं व्याख्याय क्रमेणोदाहरति क्वाकार्यमिति वितर्कौत्सुक्ये मतिः स्मृत्याः शंकौत्सुक्ये धृतिः स्वेतैनैव बाध्यते
एतस्य द्वितीयोद्योते तावं भवं स्फुटमस्माभिः द्वितीये पि विपक्षभूते वैवमपविभावाद्यव थार्णे पि तु रस्य विच्छेदेन नाशं
मेवानन्तरगम्योत्क्रम् २२ भवतीति भावः समारोपितानामित्यंगभावशान्तेर्विशेषः पाण्डुक्षामेति शृंगारकरुणयोर्विरोधिनोः विधिः सम्भ
न तत्त्वस्य प्रतिष्ठे विवक्षिते रसे विरोधिरसांगानां बाध्यत्वेनोक्तावदोषो यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कु
लं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखं किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्व
प्नेऽपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति यथा वा पुण्डरीकस्य महाश्वेतां प्रति प्रवृ
त्तनिर्भरानुरागस्य द्वितीयमुनिकुमारोपदेशवर्णने २३ स्वाभाविकामुखंगभावशान्तावदोषो यथा भ्रमिमरति
मित्यादौ २८ समारोपितानामप्यविरोधो यथा ॥ पाण्डुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति
नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि हृदन्तः इत्यादौ यथा वा कोपात्कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं इत्यादौ २९
इत्यंगांगिभावप्राप्तिरप्यात्र पि कामिनीविलासप्रधानकोपकालिदासकार्थं रसयोर्भावयोर्वा परस्परविरोधिनो
द्वयोरंगभावगमनस्य तेषामपि तद्दोषः यथाक्रमम् क्षिप्तो हस्तावलग्नः इत्यादौ ३० ॥
आरोपितः कोपादित्यत्र इत्यत्र तेषामनुभावानां रूपकबलादारोपितानां तदनिर्वाहादेवांगत्वम् तस्य
पूर्वमेवोक्तत्वान्निर्वहणेऽपि तेषामङ्गत्वे २९ अन्यत्र तत्र यथायं प्रकार इत्यर्थः एवं हि विरोधिनः प्रस्तुतरसांगत्वे
गतो ज्ञा स्वरूपनाशद्वयोर्विरोधिनोर्वत्स्येन रोगभाव इति विशेषः क्षिप्त इत्यत्र व्याख्यानमेतत् यथानेन रूपवाक्यार्थ इत्यत्र

नचान्यपरत्वेऽपिस्वभावोननिवर्त्तते स्वभावकृतएवविरोधइत्यभिप्रायेणाह अन्यपरत्वेपीति विरोधिनोरितिनतुस्व
भावयोरितिद्वेनत्वाभिप्रायेणविशेषणम् ३१३ उच्यतइत्यस्यायंभावः सामग्रीविशेषपतितत्वेनभावानांविरोधाविरो
धौनस्वभावमात्रनिबन्धनौ भिन्नदेशयोःपीतोष्णयोरपिविरोधाभावात् विधाविनितदेवतद्देशकालमाकार्थमिति
यथाविधिप्रतिषेधात्मकयोर्वाक्ययोर्नसमुच्चयते अनयवातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातिनगृह्णातीतिविरुद्धविधिविकल्पयर्थ
वसायीतिवाक्यविदः अत्रवादइतिअन्योन्यगतानामित्यर्थः क्रीडांगणेनमेवविरुद्धानामर्थानामभिधानमितिवा

कथंचात्रविरोधइतिचेत् द्वयोरपितयोरन्यपरत्वेनव्यवस्थानात् अन्यपरत्वेपिविरोधिनोविरोधनिवृत्तिः :
कथमितिचेत् ३१३उच्यते विधौविरुद्धसमावेशस्यदुष्टत्वे नानुवादेयथा।। यदिहगङ्गायांघोषस्तरेदुर्मो
तेसमाचरे प्रमाणान्तरदृष्टेष्वः क्रीडतेर्यतिनोयतिभिः इत्यादावुत्तरोर्हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन
समावेशेनविरोधः नचैतावताविभवति श्लोकेऽस्मिन्नर्थद्वयविधानभङ्गापनकवक्तुर्नानर्थविधीय
मानत्वम् त्रिधागारिणप्रभावातिप्रायस्यवाक्यार्थत्वात् तदंगत्वेनवततयोर्व्यवस्थानात् ३२।।

जातिकुरुवर्णविधिना ततापिविरुद्धन्यायेनविरुद्धानामन्यपेक्षितानामपरतंत्रीभूतानांक्रोतेनक्रमेणस्वात्मन्यपरामर्श
पिनविश्राम्यतोकाकथापरस्परद्रूपचिंतायाम् येनविरोधःस्यात् केवलेविरुद्धत्वाद्रूपाणांविकरणस्थितायोवा
क्योपर्यायाश्रयाश्रयः सम्बन्धः संभाव्यतेसविहन्यताम् ३२।।

ननु यथा तत्तया यत्नाद्यं वह्निधिः प्रधानत्वेन तत्त्वव्याख्यानवादः न च रसस्य वाच्यत्वं तथैवमेतच्छिष्या शंकमानः परिहरति प्र
धानाप्रधानतया तत्रोक्तौ विध्यनुवादौ तौ च यथाक्रमं गुणतायामपि भवतः एवेति भावः । मुख्येनैव च यत्तमेव काव्यवाक्यानामर्थ इत्युक्त
म् तेन मुख्यत्वतया यत्रासौ यस्तत्रानुमीयमानत्वं रसस्यापि प्रक्रम् यस्त्वानुमीयमानविभावादिसमाविनत्वाद्रसस्यानुमीयमानता
न दोषः वाक्यार्थस्यैवेति यदि वा माभूदनुमीयमानतया विरुद्धयोरसयोः समावेशः सहकारितया न भविष्यतीति सर्वथा वि
रुद्धयोर्युक्तिमुक्तो गुणाङ्गिभावो नात्र प्रयासः कश्चित् ३३ इति दर्शयति तद्भिन्नेनेति काव्यार्थो विभावादिर्निमित्तं येषां र

न च रसेषु विध्यनुवादव्यवहारो नास्तीति शक्यं वक्तुं तेषां वाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात् वाक्यार्थस्य च वाच्यस्य
यौ विध्यनुवादौ तौ तदाक्षिप्तानां रसानां केन वार्येते ३३ येषां वाक्यार्थस्यादीनां काव्यार्थतानाभ्युपगम्यते ।
तैस्तेषां तद्विभिन्नतानावद्वश्यमभ्युपगमनीया तथा च लोके न विरोधो यस्मादनुमीयमानानां च निमित्ते
भयरसवत्त्वेन रसः सहकारिणो विधीयमानानां गम्यमानानां विशेषप्रतीतिनिरुध्यते तेनैव न कश्चन विरो
धः । दृश्यते हि विरुद्धो भयसहकारिणः कारणात्कार्यविशेषोत्पत्तिः ३४ ॥

मादीनां तेन तथा तेषां भावत्वमनुमीयमानायेदस्ति दोषादयोरसांगभूता विभावादयस्तद्भिन्नं यद्भयं करुणविप्रलंभात्म
कं रसवत्त्वं सजातीयं न तत्सहकारि विधीयमाने यस्य शोभवशाद्वाह्यजनितद्गुरितदाहलक्षणस्य तत्स्माद्भावविशेषप्रयोगे
कार्यविशेषभंगवत्स्वभावातिशयलक्षणप्रतीतिविति संगतिः विरुद्धं सद्भयं वा हि ते ज्यागते शीतेनोष्णं उत्साहकारि यस्य ते
उल्लादेः कारणं तस्मात्कार्यविशेषस्य कोमलभक्तकण लक्षणस्योत्पत्तिर्दृश्यते सर्वत्र हेतुमेवं कार्यकारणभावो वीजांकुरादौ

ननु विरोधफलं हि सर्वत्रा किं विरुद्धः स्यादित्याशंक्याह तथा वा हर्षोपादानं विरुद्धस्येति ३५ ननु भिन्नेऽपार्थे का स्येयदीदृशो वाक्ये
स्यात्तदा यदि समस्तोऽभिनयः क्रियते तदा विरुद्धार्थो विषयः कथं युगपदभिनयः कर्तुं शक्य इत्याशयेनाशंकमानमाह एतत्त
विरुद्धं ३६ अनूद्यमानमेवं विधं विरुद्धकारं वाच्यं यत्र तादृशो यो विषयस्तद्विगच्छ्यते निर्दिष्टेत्यादिः तत्र यावान् तो मात्रापि पत
उक्तं भवति हि मोहस्यावलग्न इत्यादौ शापान्येन भीतविप्लुताहि दृष्टपपादनक्रमेण प्राकरणिकस्यावस्था: प्रदर्शयितव्या
यत्त्वाद्यन्त्रकरुणोऽपि पर्यन्तमेव तथापि विप्रलम्भापेक्षया तस्य नाववि करुणशाकरणिकत्वं मदेऽप्युत्सवभावप्रतिसोपयोगएता

विरुद्धफलोपादानेऽहेतुत्वं हि गुणपदेऽकस्य कारणस्य विरुद्धत्वे न तु विरुद्धोभयसहकारित्वम् ३५ एवं वि
रुद्धपदार्थविषयः कथमभिनयः प्रयोक्तव्य इति चेत् ३६ अनूद्यमानैवं विषयावाच्य विषयेयावगतो मात्रा
भिभविष्यति ३७ ॥

तु विप्रलम्भस्य तत्कामी वेश्यात्वेदोपमाबलेनायातस्य हर्षत्वात् एवं च सा स्वतेजो तस्यालाभिवित्यं तं प्राधान्येन करुणोपमो गाभि
नयक्रमेणालेशतस्तु विप्रलम्भस्य करुणेन साहश्यात्स्मृतो वृत्तान्ता कामी वेश्य इत्यर्थः विप्रलम्भकोपान्वितोऽभिनयः कृतः
तथापि नतः प्रतीयमानोऽप्यसौ विप्रलम्भः समन्तात्सामिनीयमाने सदृहतत्तुविनमित्यादौ प्रासोपाभिनयसमर्पितो योऽभग
वत्त्वभावस्तत्त्वांगतायोपर्यन्तस्य तीति तत्कस्मिंश्चिद्विरोधः ३७ ॥ ॥

विभूषयोनवेतत्प्रकारान्तरेणाविरोधपरिहारमाह ॥ २७ परीक्षकाणामिति सामाजिकानां विवेकशालिनां वा न वैक्ल
व्यमिति न ताद्दशे विषये विप्रलम्भोत्कल्प्यते करुणास्वादविघ्नस्याभावात् किं तु वीरस्य योऽसावङ्गी योऽभिचारितां
प्रतिपद्यते तत्फलरूपोऽसौ करुणरसः स्वकारणाभिव्यञ्जनद्वारेण वीरास्वादातिशयपर्यवस्यति यथोक्तम्
रौद्रस्यैव यत्कर्म स हेतुः करुणो रस इति तदाह श्रीमतिशयेपि शृङ्गारादिरवर्ण करवकक्षवाचानकीउस विनविप्र
एतं विरोधपरिहारमुपसंहरति एवं विध्यनुवादनयाश्रयेणात्र श्लोके तावत्परिहृतो विरोधः ॥ २७ किं च
नायकस्याभिनन्दनीयोदयस्य कस्यचित्प्रभावातिशयवर्णने तत्प्रतिपक्षाणां यः करुणो रसः स परीक्ष।
काणां न वैक्लव्याय प्रत्युत प्रीत्यतिशयनिमित्ततां प्रतिपद्यत इत्यतस्तस्य कुण्ठशक्तित्वात्तद्विरोधविधा
यिनो न कश्चिद्दोषः ॥ २८ तस्माद्वाक्यार्थीभूतस्य रसस्य भावस्य वा विरोधी रसविरोधीति व
क्तव्यो न त्वङ्गभूतस्य कस्यचित् ॥ २९ ॥

न्यासेवक्रलविटपिन्स्मतेव्यंतेस्वल्पामवसेचनम् चरणाचरनाशुश्रयायास्यस्य शोकसशोकनामितिनिजपुरत्यागेयस्य द्वि
षां जगतुः स्त्रियः ३८ भावस्येति तस्मिन्नसेस्थायिनः प्रधानभूतस्य व्यभिचारिणो वा यथा विप्रलम्भशृङ्गारे औत्
सुक्यस्य ३९॥

ध०
लो० टी०
१२४

115

अधुना सर्वस्मिन्नेव श्लोके हिम इत्यादौ प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति अयं चात्र भावः पूर्वं विप्रलम्भकरुणयोरन्यत्रांग
भावगमनानि विरोधत्वमुक्तम् अधुना तु सविप्रलम्भः करुणस्यैवांगतां प्रतिपन्नः कथं विरोधीति व्यवस्थाप्यते तथाहि
करुणो रसो नाम इष्टजनविनिपातादेर्विभावेनोक्तम् इष्टता नाम रमणीयता सूक्ता तत्र कामीवार्द्रापराध इत्युक्तेन व
पेदमुक्तम् शांभवशरवह्निचेष्टिता श्लोकेनेन प्राक्तनप्रणयकलहवृत्तान्तः स्मर्यमाणा इदानीं विध्वस्ततया शोक

अथवा वाक्यार्थीभूतस्यापि करुणरसविषयस्य तथाविधेन शृंगारवस्तुना भंगिविशेषाश्रयेण
संयोजनं रसपरिपोषायैव जायते यतः प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः शोचनीयतां प्राप्ताः प्रागवस्थाभा
विभिः संस्मर्यमाणैरधिकतरं शोकावेगमुपजनयन्ति ध० यथा अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविम
र्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः इत्यादौ तदत्र त्रिपुररिपुवधूनां शाम्भवः शराग्निरार्द्रा
पराधः कामी यथा व्यवहरति स्म तथा व्यवहृतवानित्यनेनापि प्रकारेणास्त्येव निर्विरोधत्वम् ५२ ॥

विभावनां प्रत्युक्तेः प्रतिपद्यते तदाह भंगिविशेषेति अग्राम्यतया विभावानुभावादिरूपणयाग्राम्योक्तिरहि
तयेत्यर्थः ध० अत्रैव दृष्टान्तमाह अत्र भूरिश्रवसः समरभुवि निपातितं बाहुं दृष्ट्वा तत्कालव्रणमेतदनुशोच
नम् रमणानामेवलाः संभोगावस्थैव स्पृष्टा कथ्यतीति रशनोत्कर्षी ५२ ॥

अधुना विरोधोद्भवनप्रकारेणाबहुलतरं लक्षणं यथा दर्शितं भवतीत्यभिप्रायेणाह होमाग्निधूमकृते वाष्पाम्बु यद्दिवावं पुरः
ह्यागोऽद्भवम् भयेऽक्रमादीजनो वितः साधुसः ॥२२॥ एवमियता ग्रन्थेन भावे शमानामुक्तिरस्त्वेति कारिकाभागो पयो-
गिनि निरूपितमिमुपसंहरति तावन्नुहूणेन वक्तव्यान्तमप्यस्तीति सूचयति ॥२३॥ तदेवावतारयति तेषामिति रसानाम्
क्रमश्च इति यावत् प्रसिद्धेऽपीति भरतमुनिप्रभृतिभिर्निरूपितेऽपीत्यर्थः तेषामिति प्रबन्धानाम् महाकाव्यादिष्विव्यादिशब्दः प्र।
इत्येवमुक्ता मेयः ततः कोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः पादैः पातितयावकैरिव पतद्वाष्पाम्बुधौतान-
नाः भीता भर्तृकरावलम्बितगतयस्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव इत्येव-
मादीनां सर्वेषामेव न विरोधितमवगन्तव्यम् ॥२३॥ एवं रसादीनां विरोधाविरोधविषयसमावेशासमावेशविषयवि-
भागो दर्शितः ॥२३॥ इदानीं तेषामेकप्रबन्धविनिवेशने न्याय्यः क्रमस्तं प्रतिपादयितुमुच्यते प्रसिद्धेऽपि प्रब-
न्धानां नानारसनिबन्धने एको रसोऽङ्गीकर्तव्यस्तेषामुत्कर्षमिच्छता प्रबन्धेषु महाकाव्यादिषु नाटका-
दिषु वा विप्रकीर्णतयाङ्गाङ्गिभावेन बहवो रसाः उपनिबध्यन्त इति प्रसिद्धौ सत्यामपि यः प्रबन्धाना-
ञ्छायातिशययोगमिच्छति तेन तेषां रसानामन्यतमः कश्चिद्विवक्षितो रसोऽङ्गित्वेन विनिवेशयितव्य इत्ययं
युक्ततरो मार्गः ॥२४॥
काव्येऽनभिनेयार्थेऽभिनेयार्थे वा द्वितीयस्तु प्रकृततरो मार्गः ॥२४॥ भिन्नयान्न विप्रकीर्णतयेति नायकप्रतिनायकप्रासङ्गिका-
दिनायकादिनिष्ठतयेत्यर्थः अङ्गाङ्गिभावेनेत्येकनायकनिष्ठत्वेन युक्ततर इति यदपि समयकारादौ पर्यायेण
बन्धे कस्याङ्गित्वं तथापि तन्न प्रकृतानुयायीत्येवि योयः प्रबन्धः तद्यथा नाटके महाकाव्ये वा तदुत्कृष्टतरमिति तत्र शब्द

स्वयं लब्धपरिपोषतया वा कथं रसत्वमिति रसत्वमंगत्वं चान्योन्यविरुद्धम् तेषां चांगतायोगे कथमेकस्यांगिकत्व-
म् इति भावः रसान्तरैरिति स्वस्य समस्तेतिवृत्तव्यापितस्तत एवाविच्छिन्नव्यापिकत्वेनांगिभावाविनस्य रसस्य रसा-
न्तरैरितिवृत्तवशायातत्वेन परिमितकथाशकलव्यापिभिर्यः समावेशः समुपबृंहणम् सततमस्थायित्वेनेतिवृत्त-
व्यापितया भासमानस्य नांगितामुपहन्ति अंगितायोगमिति चेत्यर्थः एतदुक्तं भवति अंगिभूतान्यपि रसान्तराणि।

ननु रसान्तरेषु बहुषु प्राप्तपरिपोषेषु सत्सु कथमेकस्यांगिता न विरुध्यत इत्याशंक्येदमुच्यते रसान्तर-
समावेशः प्रस्तुतस्य रसस्य यः नोपहन्त्यंगितां सोऽस्य स्थायित्वेनावभासिनः प्रबन्धेषु प्रथमतरं प्रस्तु-
तः सन्पुनः पुनरनुसंधीयमानत्वेन स्थायी यो रसस्तस्य सकलसंधिव्यापिनो रसान्तरैरन्तरालवर्तिभिः समा-
वेशो यः स नांगितामुपहन्ति ५५॥

स्वभावादिति सामग्र्यास्वादस्थायां यद्यपि लब्धपरिपोषाणि चमत्कारगोचरतां प्रतिपद्यन्ते तथापि स चमत्कारस्तावत्येव
परितुष्य विश्राम्यति किंतु चमत्कारान्तरमनुधावति सर्वत्रैव ह्यंगांगिभाव एवमेवोदितः यथाह तत्रभवान् गुणः कृ-
तात्मसंस्कारः प्रधानमनुषज्यते प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते इति ५५॥

उपपादयितुमितिहतुर्ण्णस्य समुचितस्य निर्व्यूढत्वेन निर्भावः न्यायेन चैतदेवोपपद्यते कार्यं हि तावदेकमेव व्यापिकाधिकं
व्यापकं प्रासंगिककार्याणां चोपक्रियमाणमवश्यप्राणीकार्यम् तत्सहृदयैर्वेतितव्यानिनानां च विनिवृत्तिर्नानात्तन्नेलादं प्रासंगिकभावः प्र
प्राप्यते न इति किमत्रापूर्वमिति तात्पर्यम् तथेतिव्याप्तिनयायदिवाप्यवकाशोभिन्नक्रमः तथैव तेनैव प्रकारेण कार्या
गांगिभावरूपेण वस्तूनामपि बलादेवासावायत्तीत्यर्थः तथात्वमिष्टैव स्यादिति तथैवेतिकार्यमितिव्यस्यसाद्रम स
मस्तृष्टबद्धधाग्रसर्पतीतिलक्षितम् बीजात्प्रभृतिप्रयोजनानामविच्छेदे यदविच्छेदकारणं यावत्समाप्तिः प्रबंधस्य समन्व

एतदेवोपपादयितुमुच्यते कार्यमेकं यथा व्यापि प्रबंधस्य विधीयते तथारमस्यापि विधियैर्विरोधाने
व विधीयते सन्ध्यादिमयस्य प्रबंधशरीरस्य यथा कार्यमेकमनुयायि व्यापकं कल्प्यते तन्मकार्यान्तरैर्नैस
कीर्यते न च तैः संकीर्यमाणमस्यापितस्य प्राधान्यमपचीयते तथैव रसस्याप्येकस्य सन्निवेशे क्रियमा
णे विरोधो न कश्चित् प्रत्युत प्रत्युदितविवेकानामनुसन्धानवतां सचेतसां तथाविधे विषये प्रह्ला
दातिशयः प्रवर्तते ५८॥

बिंदुरिति बिंदुरूपप्रायोऽर्थप्रकृत्या निर्व्यूढत्वपर्यंतं व्याप्नोति तदाह अनुयायीतिप्रत्येतेन
बीजं बिंदुश्चेत्यर्थः प्रकृतैः संगृहीते कार्यान्तरैरिति प्रागभावादविमर्शान्तापताकावितिनिवर्तितं इति प्रासंगिकेऽप
ताकालक्षणेऽर्थप्रकृतिनिष्ठे कार्ये यानि च तत्तानव्याप्तिनयाप्रक रीलक्षणानि कार्याणि तैरित्येवं पताकाम
र्थप्रकृतीनां वाक्यैकवाक्यतया निवेशः उक्तः तथाविषयइति यथा तापसवत्सराजे एवमनेन श्लोकेनांगांगिभावस्य

तिदर्थं निर्व्यूढं पितं हत्रिग स्थोस्म भयाभिप्रायेणैव ः ५८

शृंगारेण वीरस्याविरोधः युद्धनयपराक्रमादिना कन्यारत्नलाभादौ हास्यस्य तु स्पष्टमेव तदंगत्वम् हास्यस्य अद्भुत-
स्यार्थस्वभावत्वेऽपि समधिकरंजनोन्मादनेन शृंगारांगतयैव तथात्वात् रौद्रस्यापि तेन कथंचिद् विरोधः यथोक्तं शृंगारश्च
तैः प्रसभं सेव्यते इति तैरिति रौद्रप्रभृतिभी रक्षोदानवोद्धतमनुष्यैरित्यर्थः केवलं नायिकाविषयमौग्र्यं तत्र परिहर्तव्यम् प्रसंभाव्यप्र-
स्थिवीर्जनादिजनितविस्मयतया तु वीराद्भुतयोः समावेशः क्रोधोत्साहयोरविरोधात् रौद्रकरुणयोश्च नितिनेवाङ्गः रौद्रस्यैव
वयत्वर्मसञ्ज्ञेयः करुणो रस इति शृंगाराद्भुतयोरपि यथा रत्नावल्यामैन्द्रजालिकदर्शने शृंगारवीभत्सयोरिति यथोर्हि परस्परो

ननु येषां रसानां परस्पराविरोधो यथा वीरशृंगारयोः शृंगारहास्ययोः रौद्रशृंगारयोः वीराद्भुतयोः वीररौद्रयोः शृं-
गाराद्भुतयोर्वा तत्र भवत्वंगांगिभावः तेषां तत्कथं भवेत् येषां परस्परं बाध्यबाधकभाव एव यथा शृंगारबी-
भत्सयोः वीरभयानकयोः शान्तरौद्रयोः शान्तशृंगारयोर्वा इत्याशंक्येदमुच्यते अविरोधी विरोधी वा रसोऽङ्गिनि
रसान्तरे परिपोषं न नेतव्यस्तथा स्यादविरोधिता अङ्गिनि रसान्तरे शृंगारादौ प्रबन्धव्यङ्ग्ये सत्यविरोधी विरोधी
वा रसः परिपोषं न नेतव्यः ४९ ॥

न्मूलनात्मकतयैवोद्भवस्तत्र कोऽङ्गाङ्गिभा- वः आलंबननिमग्नत्वतया चाङ्गत्वमिति स-
मानाश्रयत्वेन तयोरन्योन्यससमूलोन्मूलकत्वं भयोत्साहावेव्येवमेव विकल्पो वाच्यो शान्तस्यापि तत्त्वज्ञानसमुत्थितसमस्त-
संसारविषयनिर्वेदप्राणत्वेन सर्वतो निरीहस्वभावस्य विषयासक्तिजीवितनाभ्यां रतिक्रोधाभ्यां विरोध एव अविरोधीति विरो-
धीति वा यदुक्तमस्यायमभिप्रायः अङ्गिरसापेक्षया यो यस्य रसान्तरस्योत्कर्षो निबध्यते तदा विरुद्धो रसो निबद्धव्यो वा बहुः अ-
यत्नु प्रबन्धाङ्गिनि रसेऽङ्गभावतया नो परिनिर्वहते न हि कश्चिदपि रसो वक्ष्यमाणानां विषयभेदादियोजनेनापनिबध्यमानो न दोषा-

वदइति विरोधाविरोधावकिंवितर्कैर्विनिवेपानेनप्रकारएवंसर्वथातव्यमिति अंगिनोतिसम्यक्त्वादेवांगिनेरसविरो
धवतादृष्टत्यक्कृतांगभूतानपोषयितव्यइत्यर्थः अविरोधितेतिनिर्दोषतेत्यर्थः ५८ परिपोषपरिहारेत्रीन्प्रकारान्ना
ह ननुन्यूनत्वंकर्तव्यमितिवाच्ये आधिक्यस्यकासंभावनायेनोत्कर्षाधिक्यंनकर्तव्यमित्याशंक्याह उत्कर्षसाम्यइति एक
तोरोदितिप्रियाअन्यतःसमरतूर्यनिर्घोषःस्नेहेनरणरसेनचभटस्यदोलायितंहृदयमितिरोदितिप्रियेत्युतोरत्युत्कर्ष
समरतूर्यतिभटस्येतिचोत्साहोत्कर्षदोलायितमितितयोरन्यूनाधिकतयासाम्यमुक्तम् एनमप्युक्तंकविविषयमेवभवति न

तत्राविरोधिनोरसस्यांगिरसापेक्षयात्येनमाधिक्यंनकर्तव्यमित्ययंप्रथमःपरिपोषपरिहारः उत्कर्षसाम्येपि
तयोरविरोधसंभवात् यथा एक्कत्तोरुअइपिआअण्णत्तोसमरतूरणिग्घोसोणेहेणरणरसेणभडस्सदो
लाइअंहिअअम् यथावा कंठाश्लिष्टान्तमालावलयमित्यादिश्लोके ५९॥

तत्रचविषयमितिकेचिदाहुः तदसत् आधिकारिकेपीतिवृत्तेत्रिवर्गफलेसमप्राधान्यस्य संभवात् तथाहिरत्ना
वल्यांसचिवायत्तसिद्धत्वाभिप्रायेणपृथ्वीराज्यलाभआधिकारिकेफलम् कन्यालाभःप्रासंगिकंफलम् नायिका
भिप्रायेणतुविपर्ययइतिस्थितेमंत्रिबुद्धौनायकबुद्धौचसाम्यमात्रबुद्धेःकत्वात्फलमिति नीत्यैकौचित्यमाश्रित्यां
समप्राधान्यंपर्यवस्यति यथोक्तम् कवेःप्रयत्नान्नेतॄणांयुक्तानामित्यत्रसमवोनवेदबहुता ५७॥

एवं प्रथमं प्रकारं निरूप्य द्वितीयमाह अंगभूतेऽप्यस्य इति शेषः नन्वेवं नासौ परिनिष्ठितो भवेदित्याशंक्य मूलोत्तरमाह निवेशनेवेति
अनुपपत्त्या शब्देन गुणत्वं तदाचष्टे सूचयति न विकल्पम् तथा च एक एवायं प्रकारोऽन्यथा तद्द्वौ स्याताम् अंगिनो रसस्य यो
व्यभिचारी तस्यानुगतत्वेनानुसन्धानम् यथा कोपात्कोमललोलेति श्लोके गिभूताया रसभावोपात्तेनयः अप्यत्रोपनिबद्धः।
तत्र बद्धादृढमिति समर्थस्य निवेशितस्यापि प्रमेव रूढत्वेऽतिदृढमनुत्रितिनिवहस्यापि तेष्यीन्यत्रकार्यदर्शनेनानुसन्धानम् ४८ तृतीयं

अंगिरसविरुद्धानां व्यभिचारिणां प्राचुर्येणानिवेशनम् निवेशनेवाचिरमेवांगिगतव्यभिचार्ये।
नेच्छन्निति द्वितीयः ४८ अंगत्वेन पुनः पुनः प्रतिबद्धापरिपोषणीयमानस्याप्यंगभूतस्य रसस्यैवे
ति तृतीयः ४९ अनयादिशान्येऽपि प्रकारा उत्प्रेक्षणीयाः ५० ॥

प्रकारमाह प्रबन्धनायकस्य वत्सराजे वत्सराजस्य पद्मावतीविषयसंभोगश्रृंगारोऽद्राद्दर्शनीकर्तव्यः ४९ अन्येऽपीति विभावा
नुभावानां चाधिक उत्कर्षेण कर्तव्यो गिरसविरोधनान्तर्निमेषणमेव वा न कार्यम् कृतमपि वांगिरसविभावानुभावैरु
पबृंहणीयं परिपोषिता प्रियवाविरुद्धरसविभावानुभावाश्चेन्न अंगत्वेन प्रतिजागरितव्या इत्यादि स्वयं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् ५०

एवं विरोध्यविरोधिसाधारणं प्रकारमभिधाय विरोधिविषयसाधारणदोषपरिहारप्रकारं गतमेवैतद्विशेषान्तरमप्याह सं
भवतीति यथा नाविरोधिनो नेति विरोधः प्रतिष्ठित उपकार्योपकारकभावो रसानां नास्ति स्वचमत्कारविश्रान्तत्वात् अन्यथा रसता
योगान्तरभावे वा कथमङ्गाङ्गितेत्यपि येषां मतं तेषामपि कस्यचिद्रसस्य प्रकृष्टत्वे भूयः प्रबन्धव्यापकत्वम् अन्येषां वा स्वप्रबन्ध
गामित्वमभ्युपगन्तव्यम् इति सूत्रसंवृद्धनायोपन्यासयोरनुपपत्तेः भूयः प्रबन्धव्यापकस्य च रसस्य रसान्तरैर्यदि न काचित्
संगतिस्तर्हि तत्रस्यापि न स्यात् संगतिश्चेदियमेवोपकार्योपकारकभावेन चमत्कारविश्रान्तेर्विरोधः कश्चिदिति समन्व

विरोधिनस्तु रसस्याङ्गिरसापेक्षया कस्यचिन्न तु सम्पादनीया। यथा शान्तेऽङ्गिनि शृङ्गारस्य शृङ्गारे वा।
शान्तस्य परिपोषरहितस्य रसस्य कथं रसत्वमिति चेत् उक्तमङ्गिरसापेक्षयेति अङ्गिनो हि रसस्य
यावान् परिपोषः तावांस्तस्य न कर्तव्यः स्वतस्तु सम्भवी परिपोषः केन वार्यते एतच्चापेक्षिते हि प्रकर्ष
योगित्वेन कस्यचिद्रसस्य बहुरसेषु प्रबन्धेषु रसानामङ्गाङ्गिभावमनभ्युपगच्छताप्यशक्यप्रतिक्षेपमित्य
नेन प्रकारेणाविरोधिनां विरोधिनां च रसानामङ्गाङ्गिभावेन समावेशे प्रबन्धेषु स्यादविरोधिता ५०॥

तरमेवोक्तम् तदाह अनभ्युपगच्छतेति शब्दमात्रेणासौ नाभ्युपगच्छति अकामस्त्ववाभ्युपगमयितव्य इति भाव
अभ्युपगत्याच्चैतत् एतच्चापेक्षिते हि कमित्यादिग्रन्थेन द्वितीयमतमभिप्रेत्य यत्र रसानामुपकार्योपकारकता नास्ति तत्रापि
हि भूयो ग्रन्थव्यापृतत्वमेवाङ्गित्वमिति एतच्चासत् यतो हि एतच्च सर्वमिति सर्वशब्देन यदुपसंहारः एकः पक्षाविवयोर्मतं
तेषां त्यादिनावयाहितीयपक्षोपक्रमः सोऽतीवः क्लिष्ट इत्यलं पूर्वैः सह बहुना संलापेन ५०॥

उपसंहरति येषामिति भावा यस्मिन्नामावसन्ति श्लोकः बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु समन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः
संचारिणो मताइति तत्रोक्तक्रमेणाधिकारिकेति नु स्थायिकावि भवत्वित्रिवर्गमेव स्थायित्वेन भाति शासे रौकहृतोत
गामिनी तत्र्यभिचारितयेति रसस्यैव समानतायामपि स्थायि संचारिता लीलाचित्त्रिप्याभ्युपगमे नैवोच्चरमेवोचनतद्धा।
दमस्तीति अन्ये तु स्थायितया पतितस्थायि स्थायित्वमेव रसानां तेषां यथा नत्वेतानुविभावकस्य निर्वेदस्य शान्तत्यभिचारे
णो वासनयवच्छ्रमिचार्येन वापेक्षया स्थायित्वमेव यथाविक्रमादेश्णामूतायवतर्थेकेऽतो येन मर्थमर्थमवबोधयितमये

एतच्च सर्वं येषां रसो ऽरसोऽतावस्य व्यभिचारीभवतीति दर्शितं तन्मतेनोच्यते ५१ मतान्तरेऽपि स्थायिभावा
रसानामुपचाराद्रसशब्देनोक्ताः तेषामङ्गत्वं निर्विरोधित्वमेव ५२ ॥

श्लोको बहूनां चित्तवृत्तिरूपाणां भावानां मध्ये यस्य बहुलं रूपं यथोपलभ्यते स स्थायी भावः स च रसो रसीकरणयोग्यः शे
षास्तु संचारिण इति यावदनेन तु रसानां स्थायि संचारि स्थायेनाङ्गाङ्गिनापुक्तमिति अत एवान्येरसस्थायीति बध्यासम
स्याहितीयायावाश्रितादिषु गम्यादीनामिति समासपदमिति ५१ तदाह रसान्तराणि विशेषेण व्यथः ५२ ॥

अथ प्रसाधारणं प्रकारान्तरमुपसंहरन्नयमाह विरुद्धेति विशेषणं द्वे न तावन्मे यस्तु स्थायी स्यात्तेनैव सम्भाव्यमानैकाश्रय।
त्वाद्विरोधी भवेद्येनास्माद्धेन भयस्य भिन्नाश्रयत्वेन नायकगतहि पक्षादिगामित्वेन कार्यस्तस्येति तस्येति तस्य विरोधिनोऽपि त
था स्क्रतस्य न यानि बद्धस्य परिपुष्टनायकस्य तन्निर्देशान्नायकोत्कर्षदानात् अपरिपोषणं न दोष एवेति यावत् अविशाद्धे।

एवमविरोधिनां विरोधिनां च प्रबन्धस्थेनाङ्गिना रसेन समावेशे साधारणमविरोधोपायं प्रतिपाद्येदानीं विरोधिवि
षयमेव तं प्रतिपादयितुमुच्यते विरुद्धैकाश्रयो यस्तु विरोधी स्थायिनो भवेत् स विभिन्नाश्रयः कार्यस्त
स्य पोषेऽप्यदोषता एकाधिकरणविरोधी नैरन्तर्यविरोधी चेति द्विविधो विरोधी तत्र प्रबन्धस्थेन स्था
यिनाङ्गिना रसेनौचित्यापेक्षया विरुद्धैकाश्रयो यो विरोधी यथा भयेन भयानकः स भिन्नाश्रयः का
र्यः तस्य वीरस्य य आश्रयः कथानायकः तद्विपक्षविषये संनिवेशयितव्यः तथा सति च तस्य विरो
धिनो यः पोषः स निर्दोषः विपक्षविषये भयातिशयवर्णने नायकस्य नयपराक्रमादिसंपत्सुतरामुद्योति
ता भवति एतच्च मदीयेऽर्जुनचरितेऽर्जुनस्य पातालावतरणप्रसङ्गे वैशद्येन प्रदर्शितम् ५३॥

भिन्नक्रमः एवमेव व्याख्यातुमपि व्याख्यातं एकाधिकरणमेकाश्रयेण सम्बन्धमात्रं तेन विरोधी यथा भयेनोत्साहः एकाश्रय
त्वेऽपि संभवति कश्चिन्नैरन्तर्ये तु निर्बाधं यथा न त्वेन विरोधी यथा रत्यादिः प्रदर्शितमिति सम्बन्धिनेयर्थो नो भयाव
हे किरीटिनः महानुपप्लवो भवत्सुरेषु वन्दरहितयामित्यादिना ५३॥

ध्व॰ लोच॰ ११९

119

द्वितीयस्येति नैरन्तर्येविरोधिनः तदिति निर्विरोधित्वं प्रकाश्यत्वेन निमित्तेन यो निर्दोषो न विरोधी किं तु निरन्तरत्वेन
निमित्तेन विरोध्यमेवेति सततयाविधविरुद्धरसद्वयाविरुद्धेन रसान्तरेण मध्ये निवेशितेन पुष्टः कार्य इति कारिकार्थः प्रब
न्ध इति बाहुल्यापेक्षम् मुक्तकेऽपि कदाचिदेवं भवेदपि यदुच्यते प्रकवाक्यस्य यारपीति यद्येतत्र हि नागस्यास्य रमिस्त्वे
मि न हि मे ध्वंसीति न प्रत्यय इत्यादि नाप्येतेषाम्प्रभृति पर्यायशरीरवितरणात्मक निर्वाहणपर्यन्तः शान्तरसस्य स्थायी विरुद्धो
मलयवतीविषयः शृङ्गारस्तु भयाविरुद्धमद्भुतमेव नरोत्तम क्रमप्रसरसे भावनाभियोगपालक कविना निबद्धः प्रह्लोभिन

एवमेकाधिकरणविरोधिनः प्रबन्धस्थायिनः रसस्याङ्गभावगमने निर्विरोधित्वं यथा प्रदर्शितं द्वितीयस्य
तत्र निर्दोषत्वमुच्यते एकाश्रयत्वे निर्दोषो नैरन्तर्ये विरोधवान् रसान्तरव्यवधिना रसो व्यङ्ग्यः सुमेधसा ॥
नैकाधिकरणत्वेन निर्विरोधो नैरन्तर्ये तु विरोधी रसान्तरव्यवधानेन प्रबन्धे निवेशयितव्यः यथा शान्तशृङ्गारौ
नागानन्दे निवेशितौ ॥ ५७ ॥

महोत्साहादित्रमिति एतदर्थमेव व्यक्तिव्यञ्जन
शान्तनेत्यादिनी रसशायमध्ये निबद्धं सत्
नामद्भुतरसपरिपोषकतया सन्तरसस्तावदमिति निर्दोषदर्शिना कन्यकाइति च क्रमप्रसरेण निबद्धः यथाद्भुतश्रित्वेति
सरभसं व्यानाधाना सोत्साः पुरुषार्थदेतकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेति अनन्तरं च निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गागतोय
शोत्व कल्पितेरिन हास्यरसोपकृतः शृङ्गारस्तस्य विरुद्धो यो वैराग्यशमपोषको नागोत्पकलेवरादिगुणानां लोकनादिकृतात
समित्रावसाः प्रविष्टस्य मलयवती निर्गमनकामिनः सेसर्पदष्टः समन्ताद्दिव्यादिका व्याधपने निबद्धः क्रोधव्याभिचारि परकृत

ननु नास्त्येव शान्तो रसः तस्य हि स्थाय्येव नोपदिष्टो मुनिनेत्याशङ्क्याह तृष्णानां विषयाभिलाषाणां यः क्षयः सर्व
तो निवृत्तिरूपो निरोधस्तदेव सुखम् तस्य यः स्थायीभूतस्य यः परिपोषो रस्यमानताकृतः स्वानुभावेनापि निवृत्तभा
जनाद्यशेषविषयेच्छाप्रसरत्वकाले सम्भाव्यत एव अन्ये तु सर्वचित्तवृत्तिप्रशम एवास्य स्थायीति मन्यन्ते तच्चासद्भा
वस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वे चेतोवृत्तिभावेन भावत्वायोगात् पर्युदासे च शम सुखमेव वा यम् अन्ये तु स्वेच्छति मित्रमुसा
धर्मोत्साहत्यघृते रसः उत्तरैर्निर्विशेषत्वात् तेषां तत एव प्रतीयत इति भरतनाम्ना दृष्टत्वात् सर्वरससमानस्य स्वभावगणत
मावत्तत् अन्तर्गतविशेषो नेति चित्तवृत्तिरूपं ह्येतत् स्थायिभावं मन्यन्ते एतच्च नातीतानां मन्यन्ताह्युत्सर्गभावप्र
पंसाभावकृतत्वविशेषः पुरुषार्थमेव तृष्णानां यथा क्रमवीतरागजन्मादर्शनादिति प्रतीयत एवेति मुनिना

शान्तश्च तृष्णाक्षयसुखस्य यः परितोषः तल्लक्षणो रसः प्रतीयत एव ५५॥

पोगीन्द्रियेन एवं कश्चित् मह त्यादिवदनानन्दीया पर्यन्तं वस्याव्यावर्णनीया येन सर्वं दृष्टोपरमात् तन्मात्राभावेना
प्रतीयमानता स्यात् शृङ्गारादेरपि हि फलभूमावव्यावर्णनीयतैव सर्वं भूमौ न प्रयोगो नवा हि नासंस्कारो न हि दृष्टप्रत
याऽन्तराणि संस्कारैस्यादिति सूत्रद्धयन्तीत्यावित्र कारणमनियमादिवेष्टाव्यारम्भोहृदनादिलक्षणावाप्तान्तस्यापित
न कार्येई ष्टेन्द्रेणानुभवसञ्ज्ञावायमादि मध्यसञ्ज्ञायमानभूया व्यभिचारिसञ्ज्ञावाश्च प्रतीयन्ते न एवं वेनैनप्रतीयते
नास्य विभावाः सन्तीति चेत् प्रतीयत एव तावद्सौ तस्य च भवितव्यमेव प्राक्तनकुशलपरिपाक परमेश्वरानुग्रहा
ध्यात्मरहस्यशास्त्रवीतरागपरिशीलनादिभिर्विभावैरिति निरूप्यते व्यभिचारिसञ्ज्ञावः स्थायीदर्शितः ५५॥

ध्व
लो तृ
७२

ननु तत्र एकदेशसंवादाभावाद्दृश्यमानैर्वर्णनोपपन्ना कथमित्याह सन्ता सीति यतः प्रतीयमानप्रतिभेदं अन्यत्प्रतीयते सर्वस्य तत्
स्ताव्यास्वादनं भवति न हि वीतरागाणां शृंगारे नस्वादत्र इति सोपि रमतां शृण्वतामिति तदाह नत्वधर्मप्रधानोऽसौ वीर एवेति।
संभावयमानस्त्वाह ५८ तस्येति वीरस्याभिमानमयत्वेनेति उत्साहस्य हृदयमेवं विधरत्येव शान्त इत्यर्थः अस्यैवेति शान्तस्य

यदि नाम सर्वजनभावगोचरता तस्य नास्ति तेनावनामसावलोकसामान्यमहाजनभावविद्धत्वेन विशेष
वत्स्वनिर्दिष्टेषु श्वकः ५८ ननु धर्मप्रधानोऽसौ वीर एवेति संभावयमानस्त्वाह वीरस्य न स्योनभावः क
तेमयुक्तः तस्याभिमानमयत्वेन व्यवस्थानात् तस्माद्देकोऽस्मिन् एकरूपतया स्थितेः तयोरप्येवं विध।
विषयसञ्ज्ञेव यद्येको परिकल्प्यते तदा वीररौद्रयोरपि तथा प्रसंगः ५०॥

तयोश्चेति उत्साहमयत्व निर्विद्धत्वेनात्येन विरुद्धयोरपीति चशब्दार्थः वीररौद्रयोस्तत्त्वेन विरोधो नास्ति समानेऽप्येवं
धर्मोपयोगित्वम् ननु त्वेवं दयावीरो नभिधीयतां धर्मवीरो दानवीरो वा नासौ कश्चित् एवं नत्वेवं नामान्तरकरणं
तदाह मुनिः दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च रसवीरमपि प्राह ५०॥

१०

त्रिविधस्येति मागमपुरःसरं त्रैविध्यमेवास्य यथात् तदेवाह आदिग्रहणेन विषयजुगुप्सारूपत्वाद्बीभत्सेऽन्तर्भावः शान्ते तु सात्त्व
व्यभिचारिणी भवति न तु स्थायितामेति पर्यन्तनिर्वाहे तस्या मूलतयैव विच्छेदात् आधिकारिकत्वेन शान्तो रसोऽति
बहुरिति वैचित्रिकाकारः तेषु हास्यादिभिव्यपर्यासोऽवितेषु गौणतान्यो मोक्षफलत्वेन चायं परपुरुषार्थनिष्ठितत्वात्सर्वरसेभ्यः

दयावीरादीनां चित्तवृत्तिविशेषाणां सर्वाकारमहंकाररहितत्वेन शान्तरसप्रभेदत्वमितरथा तु वी-
रप्रभेदत्वमिति न कश्चिद्विरोधः तदेवमस्ति शान्तो रसः तस्य चाविरुद्धरसव्यवधानेन प्रबन्धे विरोधि-
रससमावेशे सत्यपि निर्विरोधित्वं यथाप्रदर्शिते विषये ५८॥

प्रधानतमः स चायमस्मदुपाध्यायभट्टतौतेन काव्यकौतुके अस्माभिश्च तद्विवरणे बहुकृतनिर्णयपूर्वपक्ष-
सिद्धान्त इत्यलं बहुना ५८॥

स्थिरीकर्तुमिति विरोधाभावबुद्धाविन्यर्थः । अपिशब्देन प्रबन्धे पश्च यत्तत्सिद्धो यमर्थ इति दर्शयति भूरेणुदिग्धानिति विशेषणगणेनैव तीवृद्धरा-
पेतत्वमसंभावनानिवृत्त्यै रेकाश्रयत्वमस्ति मन्यथा विभिन्नविषयत्वान्को विरोधः । नववीररसावान्तरसेन शृङ्गारो न बीभ-
त्सः किं तु वीरजुगुप्से हि वीरं प्रति व्यभिचारीभूते भवत एवं तथाप्युक्तेनोदाहरणेनातावडपयच्चान्तदाह तदङ्गयोर्वेति तयो-

तदेव स्थिरीकर्तुमिदमुच्यते रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि निवर्तते हि रसयोः समावेशे वि-
रोधिता रसान्तरव्यवहितयोरेकप्रबन्धस्थयोर्विरुद्धयोर्विरोधिता निवर्तत इत्यत्र न काचिद्भ्रान्तिः
यस्मादेकवाक्यस्थयोरपि रसयोरुक्तया नीत्या विरुद्धता निवर्तते यथा भूरेणुदिग्धान्नवपारिजातमा-
लारजोवासितबाहुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः सशोणितैः
क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्प-
लतादुकूलैः विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीं निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभि-
र्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् इत्यादौ अत्र हि शृङ्गारबीभत्सयोस्तदङ्गयोर्वा वीररसव्यवधाने-
न समावेशो न विरोधी ५९॥

वेगे तत्र स्थायिभावावित्यर्थः । वीरो रस इति वीराः स्वदेहानित्यादिना तदीयोत्साहस्य चर्व्यमानत्वात्कर्तृकर्मणोः समस्तवाक्या-
र्थीभूतपायितया प्रतीतिविश्रान्तिमध्यपाताभावेऽपि तत्र तयोर्वीररसव्यवधायकत्वमिति भावः ५९॥

एवं चेति यतोसौ सर्वसंचारीत्यर्थः तदिति शृंगारस्य विरुद्धा ये शान्तादयस्तेष्वपि तु तदंगानां शृंगाराङ्गानां संबन्धी स्प-
र्शो नदुष्टः तथा भयानकरसेतरंगता अपि विभावानुभावाद्या वर्णनीयाः यथोः शृंगाराङ्गभावमनुपागमत् यथा ममैव
स्तोत्रे त्वां चंद्रचूडं सहसा स्पृशन्ती प्राणेश्वरं गाढवियोगतप्ता सा चन्द्रकान्ताकृतिपुत्रिकेव संविद्विलीयापि विलीय-
ते मे इत्यत्र स्पृशन्ती विभावानुभावानामपि शृंगाराङ्गभावनिरूपणं विनेयानुन्मुखीकर्तुं या काव्यशोभा तदर्थं तेनैव दुष्यती-

विरोधमविरोधं च सर्वत्रेत्थं निरूपयेत् विशेषतस्तु शृंगारे सुकुमारतमो ह्यसौ यथोक्तलक्षणानुसारे-
णाविरोधाविरोधौ सर्वेषु रसेषु प्रबन्धेनान्यत्र च निरूपयेत्सहृदयः विशेषतस्तु शृंगारे स हि रतिपरिपोषात्म-
कत्वाद्रतेश्च स्वल्पेनापि निमित्तेन भंगसंभवात्सुकुमारतमः सर्वेभ्यो रसेभ्यः मनागपि विरोधिसमावेशं
न सहते अवधानातिशयवान् रसे तत्रैव सत्कविः भवेत्तस्मिन्प्रमादो हि झगित्येवोपलक्ष्यते तत्रैव च र-
से सर्वेभ्योपि रसेभ्यः सौकुमार्यातिशययोगिनि कविरवधानवान्प्रयत्नवान्स्यात् तत्र हि प्रमाद्यतस्तस्य स-
हृदयमध्ये क्षिप्रमेवावज्ञानविषयता भवति शृंगाररसो हि सर्वसंसारिणां नियमेनानुभवविषयत्वात्सर्व-
रसेभ्यः कमनीयतया प्रधानभूतः ८०॥

तिसंबन्धः वाग्रहणेन पक्षान्तरमुच्यते तदेतद्व्याचष्टे न केवलमिति वा-
शब्दस्यैतद्व्याख्यानम् अविरोधलक्षणं परिपोषपरिहारादि पूर्वोक्तं तदर्थमपि वा अविरुद्धसमावेशो न केवलं पूर्वोक्तैः प्र-
कारैः तत्काव्यशोभाविनेयोन्मुखीकरणं तदेतदेव व्यवधानाव्यवधाने अपि केन विहन्यते तथा हि व्याख्यानेष्वेव भि-

ध्वं॰ [illegible] ८०॥

ननु काव्यं क्रीडारूपं क्वावेदादिगोचरमुपदेशकथा इत्याशंक्याह मुनिभिरिति भरतादिभिः एतस्य प्रभवस्तस्मात्तेभ्यः शा
स्त्रेतिहासेभ्यः प्रीतिपूर्वकं जायासम्मिततया नायकाव्युत्पत्तिकारित्वं पूर्वमेव निरूपितमस्माभिरिति नियुनक्ति भया
दिहलिखिते ॥ ननु शृङ्गाराङ्गनाभङ्ग्या यद्विभावादिनिरूपणमेतावतैव किं विनेयोन्मुखीकारः नन्वस्ति प्रकारान्तरमिति
नेत्याह शोभातिशयमिति अलंकारविशेषमुपमाप्रभृतिं पुष्यतीत्यर्थः स्वीकरोतीत्यर्थः ; यथोक्तं काव्यशोभाकर्तारो धर्मा गुणा

एवं च सति विनेयानुन्मुखीकर्तुं काव्यशोभार्थमेव वा तद्विरुद्धरसस्पर्शस्तदङ्गानां न दुष्यति ॥ शृङ्गारवि
रुद्धरसस्पर्शः शृङ्गाराङ्गानां यः स न केवलमविरोधलक्षणयोगे सति न दुष्यति शृङ्गाररसाङ्गैरुन्मुखीकृ
ताः सन्तो हि विनेयाः सुखं विनयोपदेशान् गृह्णन्ति ॥ सदाचारोपदेशरूपा हि नाटकादिगोष्ठी विनेयजनहिता
र्थमेव मुनिभिरवतारिता ॥ किं च शृङ्गारस्य सकलजनमनोभिरामत्वात्तदङ्गसमावेशः काव्ये शोभाति
शयं पुष्यतीत्यनेनापि प्रकारेण शृङ्गारविरोधिनि रसे शृङ्गाराङ्गसमावेशो न विरोधी सत्यं मनोरमा रामाः का
माः सत्यं रम्या विभूतयः किं तु मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् इत्यादिषु नास्ति रसविरोधः ॥ ॥

स्तदतिशयहेतवस्त्वलंकारा इति मत्ताङ्गनेति अत्र हि शान्तविभावसमस्तानित्यत्वे वर्ण्यमाने न कस्यचिद्विभावस्य शृङ्गाराङ्गभङ्ग्या नि
बन्धः कृतः किं नु सत्यमिति पदद्वयानुप्रवेशेनोक्तिः ॥ न खल्वलीकवैराग्यकौतुकेन वीप्रकटयामः अपि तु यस्य कृते सर्वम
भ्यर्थ्यते तद्देवेदं चञ्चलमिति तत्र मत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गस्येव लोलत्वं शृङ्गाराङ्गभावस्य सेव्यमानं विभावानुभावत्वेनाङ्गस्य लोलतायामुपमानत्वे
नोक्तेति प्रियतमाकटाक्षो हि सर्वस्याभिलषणीय इति तन्मनीत्या शब्दविमानं तत्र जिगीषिकया प्रस्तावानुप्रसक्त्वं वस्तुतत्त्वसंवेदने न

तदेतदुपसंहरन्नस्योक्तस्य प्रकारस्य फलमाह सूत्रम् ९४ रसादिविषयव्यंजकानि यानि वाच्यानि विभावादीनि वाचकानि
च हलमिजादीनि तेषां यन्निरूपणं तद्विषयस्येति रसादिविषयस्य तदिति उपयोगित्वम् मुख्यमिति यालोकार्थान्यत्र यत्नम् त
देवैतदुपदर्शनम् महाकवेरिति निसिद्धवत्फलनिरूपणम् एवंहि महाकविना तेनानुपेक्षणीयः इति सूत्रविशेषणामिति सूत्रं बे

विज्ञायेत्थं रसादीनामविरोधविरोधयोः विषयं सुकविः काव्यं कुर्वन्मुह्यति न क्वचित् इत्यमनेनानन्तरो
क्तेन प्रकारेण रसादीनां समभावनरसाभासादीनां परस्परं विरोध्यस्याविरोधस्य च विषयं परिज्ञाय सुकविः
काव्यविषयप्रतिभातिशययुक्तः काव्यं कुर्वन्न क्वचिन्मुह्यति ९४ एवं रसादिषु विरोधाविरोधनिरूपणस्यो
पयोगित्वं प्रतिपाद्य व्यंजकवाच्यवाचकनिरूपणस्यापि तद्विषयस्य तत्प्रतिपाद्यते वाच्यानां वाचकानां
च यदौचित्येन योजनम् रसादिविषयेणैतत्कर्म मुख्यं महाकवेः वाच्यानामिति सूत्रविशेषणं वाचका
नां च तद्विषयाणां रसादिविषयेणौचित्येन यद्योजनादेतन्महाकवेर्मुख्यं कर्म अयमेव हि कवेर्मुख्यो
व्यापारो यद्रसादीनामेव मुख्यतया काव्यार्थीकृतत्वात्तद्व्यक्त्यनुगुणत्वेन शब्दानामर्थानां चोपनिबंधनम् ९५

एवमयं न सर्वविशेषाः प्रागुक्ताः विभावानुभावसंचार्यौचित्यचारुणो विधिः कथाशरीरस्येत्यादिना काव्यार्थीकृत्येति प्र
न्यथालौकिकशास्त्रीयवस्त्वार्थेभ्यः काव्यविशेषः एतस्मिन्निर्णीतमार्गे योज्ये काव्यस्यात्मा सर्ववाच्येतरार्थो न चे ९५ ॥

ध्व.
लोच.
१२३
123

एतच्चेति यदस्माभिरुक्तमित्यर्थः। भरतादावित्यादिशब्देनालंकारशास्त्रेषु उद्भटादिप्रभृतयः। उक्तं भवति द्वयोरपि तयो
रिति लक्षणयोर्व्यवहारयोरित्यर्थः। जीवभूता इति हृदयम्। काव्यमात्रकाइति ब्रुवाणेन मुनिना रसोचितेति सूचितं समा
श्रयणोपदेशेन रसस्यैव जीवितत्वमुक्तं भामहादिभिश्च स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं वाक्यार्थमुपभुंजते प्रथमालीढमधवः
पिबन्ति कटु भेषजमित्यादिना रसोपयोगि जीवितं शास्त्रे इति लक्षणं व्यवहार उक्तः। शरीरभूतमिति इतिवृत्तं विना आस्वाद
शरीरमिति मन्तिः नाट्यं नाम यदेवमुक्तं माय ९९ गुणगुणिव्यवहार इति अस्मत्संमिश्रतया प्रतिभासनादसमयोर्मि व्यवहारो
एतच्च रसादितात्पर्येण काव्यनिबंधनं भरतादावपि सुप्रसिद्धमेवेति प्रतिपादयितुमाह रसाद्यनुगुणत्वेन
व्यवहारोऽर्थशब्दयोः। औचित्यवान्यस्ता एता वृत्तयो द्विविधाः स्थिताः। व्यवहारो हि वृत्तिरित्युच्यते तत्र रसानु
गुण औचित्यवान्वाच्याश्रयो यो व्यवहारस्ता एताः कैशिक्याद्या वृत्तयः वाचकाश्रयाश्चोपनागरिकाद्याः वृत्तयो हि रसा
दितात्पर्येण सन्निवेशिताः कामपि नाट्यस्य काव्यस्य च छायामावहन्ति रसादयो हि द्वयोरपि तयोर्जीवभूता इ
तिवृत्तादि तु शरीरभूतमेव ९९ अत्र केचिदाहुः गुणगुणिव्यवहारो रसादीनामितिवृत्तादिभिः सह न तु जीवशरी
रव्यवहारो रसादिमयं हि वाच्यं प्रतिभासते न तु रसादिभिः पृथग्भूतम् ९२ ॥
उक्तान्विति क्रमस्यासंवेदनादिति भावः अयमत्र इति शरूपार्थप्रासन्नत्वानमात्रेलोवनवद्यतद्रसादिना प्रतिपादितमदः ननु यद्य
प्यर्थसंपूर्णं तन्न प्रतिभासे सर्वस्य नियमेन भातीत्यनैकान्तिकमेतन्न माणिक्यधर्मा हि जात्यत्वलक्षणो विशेषो न प्रतिभासेऽपि सर्वस्य नि
यमेन भातीत्याशंकते स्यादिदेतन्नमाविहवति नैवमिति एतदुक्तं भवति अत्यन्तोऽमेयस्वभावत्वेऽसुनिततुर्थमंत्वादिति विशेषणमस्माभि
रुक्तम् तन्नग्ररूपतावनरूपवजात्यत्वस्य अत्यन्तलीनत्वभावत्वाद्रसादीनां वोन्मयताऽस्येवेति कविद्भुयमनेषु ९७ ॥ ॥ १२३

अस्मद्गुरवस्त्वाहुः इत्यनेनेदमुच्यते यदि रसादयो वाच्यानां धर्माः तथापि हि द्वौ पक्षौ रूपादिसदृशा वा स्युः मालिक
मत्वजात्यत्वसदृशा वा तत्राद्यस्तावदयमः पक्षः सर्वाभ्यतितथानवभासात् नापि द्वितीयः जात्यत्ववदनतिरिक्तत्वेनाशक्या
सनात् एषवेदन्तरापेक्षितदेवसंगच्छतएव ८८ तदाह अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाच्यप्रतीतिः। सर्वथानुपयोगिनी नतएव
हेतोः क्रमेणावश्यंभाव्यसहभूतयोरुपकारयोगात् सत्त्वसहृदयभावनाभ्यां साधुलक्ष्यते अन्यथा तल्लक्ष्यते पीतत्वं शंक
श्वेतोच्यते यदि रसादिमयमेव काव्ये रूपागौरवमयं शरीरे एवं सति यथा शरीरे प्रतिभासमाने नियमेन तत्र
रत्वं प्रतिभासते सर्वस्य तथा वाच्येन सहैव रसादयोपि सहृदयस्य सहृदयस्य प्रतिभासेरन् न चैवं तथा वि
नत्वप्रतिपत्तिमेव प्रथमं उद्योते ८८ स्यान्मतं रत्नानामिव जात्यत्वं प्रतिपत्तृविशेषसंवेद्यं वाच्यानां सादि
रूपमिति तथैव यतो यथा जात्यत्वेन प्रतिभासमाने रत्नस्वरूपानतिरिक्तत्वमेव तस्य लक्ष्यते तथा रसादीनां
मपि विभावानुभावादिरूपवाच्याव्यतिरिक्तत्वमेव लक्ष्येत न चैवं नहि विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसा
इति कस्यचिदवगमः अत एव च विनाभावादिप्रतीतिविनाभाविनी रसादीनां प्रतीतिरिति तत्प्रतीतिः कार्यकार
णभावेनावस्थानात् क्रमावश्यंभावी सतु लाघवात् अप्रकाशित इत्यलक्ष्यक्रमा एवमलंकारव्यंग्या रसादयस्स
यस्यापि प्रतीतिविशेषात्मैव रसाद्यवगतिः शाकुनस्यापि व्यपदेशिवत्तादृशसादीनां प्रतीतिरित्येवमुन्मादेन न भवेत्तु वाच्याद
तिरिक्तो रसादयः तत्रापि क्रमो लक्ष्यत इति नावश्यमेवोक्तं तत्कास्येनेव प्रमाणेन वाज्यितिमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधीयते तस्मिन्नरे
णरसप्रतीतावुभयस्य पदविग्रहस्य लाघवा शङ्कमात्रोपयोगकृतस्यदर्शनात् न तस्य तत्रैककर्येव सामग्र्या सहैव वाच्यव्यङ्ग्याभि

ध्व.
लोच.
१२५
125

तदाह यत्रापीति गीतशब्दानामर्थोऽस्ति तत्रापि तत्प्रतीतिस्तदनुपयोगिनी प्रसरणात् स्वरेणापदस्ति तु वाच्यमनुसारतयापि सो
दयदर्शनात् न चापि सा सर्वस्य भवतीति दृश्यते तदेतदाह न च तेषामिति गीतादिशब्दानां स्वरादिशब्देन वा मध्यशब्दविलपित
शब्दादयो निर्दिष्टाः ७ अनुमतमिति यत्रार्थः शब्दो वेति सैवावमिति भावः न तर्हीति न तस्य गीतस्य देवार्थावगमे वितैवस्मा

ननु शब्द एव प्रकरणाद्यवच्छिन्नो वाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्रतीतिमुपजनयतीति किं तत्र क्रमकल्पनया नहि।
शब्दस्य वाच्यप्रतीतिपरामर्श एव व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् तथा हि गीतादिशब्देभ्योऽपि रसाभिव्यक्तिरस्ति न चैत
षामन्तरा वाच्यप्रतीतिपरामर्शः ७ अत्रापि ब्रूमः प्रकरणाद्यवच्छेदेन व्यञ्जकत्वं शब्दानामित्यनुमतमेवैतद
स्माकम् किं तु तद्व्यञ्जकत्वं तेषां कदाचित्स्वरूपविशेषनिबन्धनम् कदाचिद्वाचकशक्तिनिबन्धनम्
तत्र येषां वाचकशक्तिनिबन्धनं तेषां यदि वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव स्वरूपप्रतीत्या निष्पन्नं तद्भवेन्न तर्हि वा
चकशक्तिनिबन्धनम् अथ तन्निबन्धनं तन्नियमेनैव वाच्यवाचकभावप्रतीत्युत्तरकालत्वं व्यङ्ग्यप्रतीतेः प्रा
प्तमेव स तु क्रमो यदि लाघवान्न लक्ष्यते तत्किं क्रियते ७१॥

= ९

भासः स्यात् काव्यशब्देभ्यः नचैवमिति वाचकशक्तिरपि न तथापेक्षणीया सा च वाच्यनिष्ठैवेति शब्दव्याच्यप्रतिपत्तिरिसुप
गतव्यम् तदाह अथेति सैव हि वाचकशक्तिरित्युच्यते यत्तदुक्तं भवति माभूद्वाच्यरसादिव्यंजकमस्तु शब्दादेव तत्प्रती
तिः तथापि तेन स्ववाचकशक्तिः न स्वांकर्तव्या यां सहकारिणं या वाच्यापेक्षणीये स्यात् ते वाच्यप्रतीतेः पूर्वभावित्वमिति

१२८

ननु गीतशब्दवदेव वाचकशक्तिरित्यत्राप्यनुपयोगिनी यन्नुक्तं विलम्बेऽपि काव्यरसप्रतीतिर्न भवति तज्ज्ञोचितःप्रकरणावग
मादिः सहकारी नास्तीत्याशंक्याह प्रकरणावगमो हि किमुच्यते किं वाक्यान्तरसहायत्वम् अथवा वाक्यान्तराणामपि वाच्यमु
भयपरित्यागेनापि न भवति प्रकृतवाक्यार्थभेदेन रसोदयः स्वयमिति प्रकरणमात्रेण परेणापि केन विशेषो व्याख्यातमिति भावः
न चान्वयव्यतिरेकवर्ती वाच्यप्रतीतिमपह्नुत्याह दृष्टमज्ञानाभावे पारणत्वेनापि तेनात्मस्थितरूपिकं किं विनयस्थीनेनभिप्रायः २२
ननु तत्र वाच्यप्रतीतेरुपयोगः क्रमाभ्युपगमेन किं प्रयोजनम् सद्भावमात्रमेवास्तूपयोग एकसामग्र्यधीनतात्तत्त्वादित्याशं

यदि वाच्यप्रतीतिमन्तरेणैव प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दमात्रसाध्या रसादिप्रतीतिः स्यात् तदनवधारितप्र
करणानां वाच्यवाचकभावे च स्वयमव्युत्पन्नानां प्रतिपत्तॄणां काव्यमात्रश्रवणादेवासौ भवेत् २२ स
हभावे च वाच्यप्रतीतेरनुपयोगः उपयोगे वा न सहभावः २३ येषामपि स्वरूपविशेषप्रतीतिनिमित्तं व्यंज
कत्वं यथा गीतशब्दानां तेषामपि स्वरूपप्रतीतेर्व्यंग्यप्रतीतेश्च नियमभावी क्रमः ॥

क्याह एवं ह्यनुपयोग इत्यनुपकारके सन्नाकरणमात्रं वस्तुस्वरूपं स्यादिति भावः २३ उपकारिणो हि पूर्वभावित्वेनि
यमाप्यङ्गीकृतमित्याह दृष्टान्तेनैवैवं वाच्यप्रतीतेरपि पूर्वभावित्वं समर्थयिष्याम इति भावः ननु संश्चेत्क्रमः
किं न लक्ष्यत इत्याशंक्याह तस्मिन्निति क्रियापौर्वापर्यमित्यनेन क्रमस्य स्वरूपमाह क्रियत इति क्रिये वाच्यव्यंग्यप्रतीती
यदि वाभिधाव्यापारो व्यंजनपर्यालोचनव्यापारश्चेति क्रिये तयोः पौर्वापर्यं न प्रतीयते केनेत्याह रसादौ विषये की

ध्व.
लोच.
१२५
125

दृशि अभिधेयान्तरादभिधेयविशेषाद्धि लक्षणे सर्वथैवानभिधेयेनेन भवितव्यं तावत्क्रमेण सुक्रम यथा वाच्येन ता
द्वेऽपि तित्तलक्ष्यत इत्यर्थः ; अतो न लक्ष्यत इति निमित्ते लक्ष्यत इत्यर्थः ; अतो न लक्ष्यत इति निमित्तसप्तमीति दि
ष्टेह तत्र गर्भीकृत्य माह शब्दभाविनीष्वनन्यसाध्यतत्फलघटनासु घटनाः पूर्वं माधुर्यादिलक्षणाः प्रतिपादिता
गुणनिरूपणावसरे तास्वनन्यफलाद्रसादिप्रतीतिः फलं यासां तथान्यत्तद्वत्साध्यं यासां न सौजो घटना याः कु
हलादिप्रतीतिः साध्या यत्र उक्रमभवति यतो गुणवति काव्ये संकीर्णविषयतया संघटनाश्रयत्वात्ततः क्रमो न लक्ष्यते
शाह शब्दभाविनीष्वाच्यप्रतीतिकालप्रतीतिक्षणे तद्विवेक स्फुटीत्वे - रसादीन्भावयन्तीति तदास्वादे विदधतीत्यर्थः । प
तदुक्तं भवति संघटनाव्यापारत्याद्रसादीनामनुपपत्त्यर्थविज्ञाने पूर्वमेवोचितासंघटनाश्रवणसमयपर्यवसित आह वि

तत्र शब्दस्य क्रियापौर्वापर्यमनन्यसाध्यतत्फलघटनास्वाशुभाविनीषु वाच्याविरोधिन्यभिधेयान्तरविलक्ष
णो रसादिः स्वादः शुक्लोऽपि पश्चात्कृत्य तत्र णे रसादौ न प्रतीयते ॥ २४ ॥ वेन भवति अभ्यस्ते हि विषये विनाभावप्रतीतिः क्रमस्यैव
वेन लक्ष्यते अभ्यासोदयमेव यत्स्त्राणिधानादिनापि विनैव संस्कारबलवशात्सैव पूर्वमनुस्मृत्य न यथा स्वापनमिवेयत्र धूमस्य
वह्निरिति तित्व दर्शनानां याः पत्नुपगन्ता न मात्रमेवो पयोगि भवतीति परामर्शस्यानमाक्रमति अपि तु तत्र प्रथम
महानेन तत्त्वानि स्मृत्य चक्तेः विजातीयधूम धावानुस्मरणादिप्रतीत्येतरानुभूतेश विरहाद्भ्राविन्यामपि प्रतीतौ क्रमो न
लक्ष्यते नहि हि दोषि यदि तद्वाच्याविरोधीरसो न स्यादुविनाव घटनानभवे नहृदयस्यैव क्रम इति वेद्विकाका स्वयं परिदित मनुप
व्ययीति न्याये नगजे निमीलिकया व्याचष्टे तस्य शब्दस्य फलं नहि फलं वाच्य अपप्रतीत्या लकं तस्य घटना निष्पादनाय
तेनान्यसाध्या शब्दव्यापारो केनजन्येति न वाच्यार्थसमं तंद्व्याख्याने न किंचिदसमर्पणमस्य तत्सर्वं वंद्यै । तद्रविवादे नवजना २४

यत्र तु संघटनाव्यंग्यत्वादिना क्विनत्व लक्ष्यत्वं न प्रवेशयति स्फुटमेवेति विवक्षिताभिधेयस्य पदवाक्यप्रकाशता तदन्यस्यानु
रणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेरिति । एवं वर्णसंघटनादिकं नास्य व्यंजकत्वेनोक्तमिति भावः गाथाश्चेति तु मधुमिश्र इत्यादि
कास्तताश्च न चैव व्याख्याताः । गाथाम्मिति गाथाम्मयी स्वर्धः उपमावाचकाय यथेव वादिः अर्थसामर्थ्यादिति वाक्यार्थसा

क्वचित्तु लक्ष्यतया यथानुरणनरूपव्यंग्यप्रतीतिस्तु न त्रापि कथमिति चेदुच्यते अर्थशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्यध्वनौ तावदभिधेयस्य तत्सामर्थ्याक्षिप्तस्य चार्थस्याभिधेयान्तरविलक्षणस्य यत्प्रतीतेः प्रथम
निह्नवो निमित्तनिमित्तिभाव इति स्फुटमेव तत्र पौर्वापर्यम् यथा प्रथम उद्योते प्रतीयमानार्थसिद्ध्यर्थमु
दाहृतासु गाथासु तथाविधेव विषये वाच्यव्यंग्ययोः सतत विलक्षणत्वात् यं वक्तव्यप्रतीतिः सैव तस्येति न श
क्यते वक्तुम् शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्ये ध्वनौ गावो वः पावनानाम् परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादय
न्त्वित्यादावर्थद्वये प्रतीतौ शाब्दसामर्थ्यावहृदयस्योपमाद्यायेन मावप्रतीतिरुपमावाचकपदविरहेऽपि साम
र्थ्यादाक्षिप्तेति तत्रापि सुलक्षमभिधेयव्यंग्ययोरलंकारप्रतीत्योः पौर्वापर्यम् । १५ पदप्रकाशशब्दशक्तिमूलानु
रणनरूपव्यंग्यविधनौ विशेषणपदस्योभयार्थसम्बन्धयोग्यस्य योजकपदमन्तरेण योजनम् शाब्दमर्थादवस्थित
मित्यत्रापि पूर्ववदभिधेयतत्सामर्थ्याक्षिप्तालंकारमात्रप्रतीत्योः सुस्थितमेव पौर्वापर्यम् ।१९ ॥

सामर्थ्यादिति तावत् ३५ एवं वाक्यप्रकाशमर्थशक्तिमूलं विचार्य पदप्रकाशं विचारयति विशेषणपदस्येति सूत्र इति सूत्रमिति वोभय
समानाधिकरणतया संबन्धे अभिधेयं तत्सामर्थ्याक्षिप्तं च तयोरलंकारमात्रयोः प्रतीतयोः पौर्वापर्यक्रमः सुस्थित एव लक्ष्यमित्यर्थः

नन्वेवमार्थत्वे शाब्दशक्तिमूलत्वं चेति कथमित्याशङ्क्याह नात्र विरोधः कश्चिदिति भावः यतस्त्वचितत्वमस्य पूर्वमेव निर्णीतमि
ति न पुनरुच्यते स्वविषय इति स्वस्य शब्दादेरुपदर्शनव्युत्पत्त्यादिः स्वो विषयः तत्र यद्यप्यनुरूप्यमतादर इत्यर्थः विचारेण न कृतस्त
त्तिनामधेयत्वनिरूपणद्वारेणाविरोधः सङ्कृताभावस्य शक्तिनेमप्यत्राश्रुतत्वादिति भावः एवं स्मादृशः कैशिक्यादीनामभिनेतृत्व
भागरूपाणां वृत्तीनां जीवितभूतनागरिकादीनां सर्वस्य स्वस्यावभयवृत्तिर्जीवद्रारस्य रसादिरिन यद्यपि तद्विषयत्वादिति यद्यपि त
ते तत्स्वसंयोगेन रसादीनां वाच्यातिरिक्तत्वं समर्थयितुं क्रमो विवक्षित इत्येतदुपसंहरति अभिधानस्य शब्दरूपस्य पूर्वं प्र

त्यर्थ्यापि च प्रतीतिरित्यभिधेये विषये उभयार्थसंबन्धयोग्यशब्दसामर्थ्यप्रसवभूतेति शब्दमूलालंकारस्य तेषु
विवक्षितवाच्यस्यानुध्वनेः प्रसिद्धस्वविषयत्वे मुख्यप्रतीतिरेवं क्रमेणार्थान्तरप्रकाशनमिति नियमभावी
क्रमः तत्र तु विवक्षितवाच्यत्वादेव वाच्यान्तरस्य व्यङ्ग्यस्य क्रमप्रतीतिर्विचारेण न कृतः ७२ तस्मादभिधाना
भिधेयप्रतीत्योरिव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्निमित्तनिमित्तिभावान्नियमभावी क्रमः स तूक्तयुक्त्या क्वचिल्लक्ष्यते
क्वचिन्न लक्ष्यते ७८॥

तीतिः ततोऽभिधेयस्य पदार्थं तत्र भवान् विषयत्वमनापन्नेः शाब्दैर्नार्थः प्रकाशयते इत्यादि प्रतीतिर्णीतं तद्रूपत्वात्किमा
दैत्यभिधीयते अत्रापि चाविनाभावविवक्षासमयस्याभ्यस्तत्वात्क्रमो न लक्ष्यतापि उद्योतान्तरे भेदे उक्तं व्यञ्जकमुखेन ध्वनेः स्वरू
पप्रतिपादने ७८ इत्यतो मुपसंहरन् व्यञ्जकभावे प्रथमोद्योते समर्थितमपि शिष्याणामेकप्रघट्टके नस्फुटीकर्तुं पुनरावर्तयति

कश्चिदिति मीमांसकादिः किमिदमिति वक्ष्यमाणोपेक्षकस्याभिप्रायः प्रागेवेति प्रथमोद्योते भाववादनिराकरणेऽस्य तस्य
व्यंजकत्वसिद्धान्तसिद्धेः येनान्यो व्याख्यायते केनापि हेतुत्वेन तस्य साधितत्वादिति भावः तदाह तत्सिद्धौ निमित्तमिति श्र
स्वसोऽहितीयोर्थस्य स्वपरिव्यंग्य इति नामकृतं वाच्यं इत्यपि कस्मात्क्रियते व्यंग्य इति वाचा अभिमतस्यापि कस्मात्क्रि

तदेवं व्यंजकत्वेन ध्वनिप्रकारेषु निरूपितेषु कश्चिद्ब्रूयात् किमिदं व्यंजकत्वं नाम व्यंग्यार्थप्रकाश
नं हि व्यंजकत्वं व्यंग्यत्वं चार्थस्य व्यंजकसिद्ध्यधीनम् व्यंग्यापेक्षया व्यंजकसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाद
व्यवस्थानम् ननु वाच्यव्यतिरिक्तस्य व्यंग्यस्य सिद्धिः प्रागेव प्रतिपादिता तत्तत्सिद्ध्यधीना व्यंजकसिद्धि
रिति कः पर्यनुयोगावसरः सत्यमेतत् प्रागुक्तयुक्तिभिर्वाच्यव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः सिद्धिः कृता स
त्वर्थो व्यंग्यतयैव कस्माद्व्यपदिश्यते यत्र च प्राधान्येनावस्थानं तत्र वाच्यतयैवासौ व्यपदेष्टुं युक्तः
तत्परत्वाद्वाचकत्वस्य अतश्च तत्प्रकाशिनो वाच्यस्य वाचकत्वमेव व्यापारः किं तस्य व्यापारान्तरपरि
कल्पनया तस्मात्तात्पर्यविषयो योऽर्थः स तावन्मुख्यतया वाच्यः या त्वन्तरा तथाविधे विषये वाच्यान्तरप्रतीति
सा तत्प्रतीतेरुपायमात्रं पदार्थप्रतीतिरिव वाक्यार्थप्रतीतेः ॥ ३१ ॥

यते अत्र गम्यमानत्वेन हि शङ्क्यार्थत्वं तदेव वाचकत्वमभिधायित्वस्य यत्नात् चैवाभिधायकत्वं सचिवेतनस्य यत्ननामाभिधा
नभूते तस्मिन्नर्थ इति सर्वाभिषिक्तेऽर्थे निरूपिते रूपतश्चैवाभिधाव्यापारेणाभिविवक्षिते तदाह यत्र चेति तत्प्रकाशिन इ
ति तद्व्यंग्याभिमतप्रकाशनपरस्य वचसो यद्वाक्यं स इति उपायमात्रमपि सन्नेन प्रधानत्वोऽत्रामत्र प्रभाकरवैयाकरणोक्तवद्

ध· लोत·
१२२
127

ह्रवपति भाट्टमते हि वाक्यार्थमन्वयेते षां पदानां नतीयकक्षत्वं पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थः इति पाइनमिति शाश्च वमानै
पदार्थैस्तात्पर्ययोग्यतयाक्षिप्यते स एव वाक्य इति प्रभाकरदर्शनेपि दीर्घदीर्घो निमित्तिनि वाक्येऽर्थे पदार्थानां निमित्त
भावः पारमार्थिक इति विशेषः एव वैयाकरणानां तु पारमार्थिक इति विशेषः एतच्चास्माभिः प्रथमोद्योते निर्णीतमेव

उच्यते यत्र शब्दः स्वार्थमभिदधानोऽर्थान्तरमवगमयति तत्र यत्तस्य स्वार्थाभिधायित्वं यच्च तदर्थान्तरावगम
हेतुत्वं तयोरविशेषो विशेषो वा न तावदविशेषः यस्मात्तौ द्वौ व्यापारौ भिन्नविषयौ भिन्नरूपौ च प्रतीयेते एव न
था हि वाचकत्वलक्षणो व्यापारः शब्दस्य स्वार्थविषयो गमकत्वलक्षणस्त्वर्थान्तरविषयः न च स्वपरव्यवहारो
वाच्यव्यङ्ग्ययोरपह्नोतुं शक्यः एकस्य संबंधित्वेन प्रतीतेरपरस्य संबंधिसंबंधित्वेन वाच्यो ह्यर्थः साक्षा
च्छब्दस्य संबंधी तदितरस्त्वभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तः संबंधिसंबंधी यदि हि स्वसंबंधित्वं साक्षात्तस्य स्यात्तदार्थान्तरत्वव्य
वहार एव न स्यात् तस्माद्विषयभेदस्तावत्तयोर्व्यापारयोः सुप्रसिद्धः रूपभेदव्यवहारोऽपि प्रसिद्ध एव

८॥

वेति न पुनरायासेनाप्रयोजनेन वक्तुं क्रियते ॥ ननु ॥ येऽपूर्वपदे योज्यं ७५ उच्चेति एवंपदे उच्यते इति सिद्धान्तः वाचकत्वं
स्वगमकं चेति स्वरूपतो भेदः स्वार्थ ॥ वेवक्रमेणेति विवक्षितो ननु तस्मात्स्वदसो ॥ कथं चेति एवकाराभिप्रायः नैव
स्यादित्यर्थः तावत्तान साक्षात्संबंधित्वेनेव शुद्धार्थस्यैकस्य वाभिधालक्षणो व्यापार इत्याशंकारूपभेदमुक्तः ८॥ १२२

तत्र भिन्ने विषये न शब्दादेर्वर्द्धर्यापीति प्रसिद्धमेव दर्शयति विप्रतिषिद्धमनुपतिदेतमाह अवाचकस्यापीति यदेव वाच
कत्वं तदेव गमकत्वं यदि स्यात् अवाचकस्य गमकत्वमपि न स्यात् गमकत्वेनैव वाचकत्वमपि न स्यात् न चैतदुभयमपि।

नहि येवाभिधानशक्तिः सैवावगमनशक्तिः अवाचकस्यापि गीतशब्दादेः रसादिलक्षणार्थावगमद
र्शनात् अशब्दस्यापि चेष्टादेरर्थविशेषप्रकाशनप्रसिद्धेः तथा व्रीडायोगान्नतवदनया सखिरिश्लोके चेष्टा
विशेषः सुकविनार्थविशेषप्रकाशनहेतुः प्रदर्शित एव ८१ तस्माद्भिन्नविषयत्वाद्भिन्नरूपत्वा
च्च स्वार्थाभिधायित्वमर्थान्तरावगमहेतुत्वं च शब्दस्य यत्तयोः स्पष्ट एव भेदः विशेषश्चेत्तर्हि इदानी
मवगमनीयस्याभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तस्यार्थान्तरस्य वाच्यत्वव्यपदेश्यता शब्दव्यापारविषयत्वं तु तस्या
स्त्यभिविष्यत एव तत्त्वव्यंग्यत्वेनैव न वाच्यत्वेन ८२॥

गीतशब्दे शब्दव्यतिरिक्ते चाथो वक्तृत्वऋचकं पनवाप्यादौ न स्यावाचकस्याप्यवगमकारित्वदर्शनादवगमकारिणोपि वाचा
वाचकत्वेन प्रसिद्धत्वाद्धिति तात्पर्यं ८२ एतदुपसंहरति न तर्हीति वाच्यत्वेनाभिधाव्यापारविषयतातथात्वेन तु सिद्धसाधन

ननु गीतादौ माभूद्वाचकत्वं शंको व्यञ्जकत्वमस्त्वित्याशंक्याह पाश्चान्तरेणेत्य स्वार्थान्तरस्य यद्विषयीकरणं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव यु
क्ता न वाचकोक्तिः शब्दस्य नापि वाच्यत्वोक्तिरर्थस्य तत्र युक्ता वाचकत्वं हि समयवशादव्यवधानेन प्रतिपादकत्वं तच्चात्र स्व
वशब्दस्य स्वार्थेनानादाह स्वार्थाभिधायिनेति वाच्यत्वं समयबलेनानिर्व्यवधानं प्रतिपाद्यत्वं प्रयातं स्वेवार्थस्य शब्दान्तरप्रति
नदाह प्रसिद्धेरिति प्रसिद्धेर्वाचकतयाभिधानान्तरेणायः संबन्धो वाच्यत्वं तदेव तत्र योग्यत्वं तेनोपलक्षितस्य न चैवंविधं

प्रसिद्धाभिधानान्तरसंबन्धयोग्यत्वेनवतस्तार्थान्तरस्य प्रतीतेः शब्दान्तरेण स्वाभिधायिना यद्विषयीकर
णं तत्र प्रकाशनोक्तिरेव युक्ता ॥ ८३ ॥ न च पदार्थवाक्यार्थन्यायो वाच्यसंगयोः यतः पदार्थप्रतीतिरत्रास्मे
वेति कैश्चिद्धि दृष्टिराश्रितम् ॥ ८४ ॥ येषामप्यसत्यता स्यान्नाभ्युपगते तैर्वाक्यार्थपदार्थयोर्यं ट तदुपाटा
न करणाभ्यायोऽभ्युपगतव्यः ॥ ८५ ॥

वाचकत्वमर्थं प्रतिशब्दस्य ह्यास्तिनापि तं शब्दप्रतीतस्यार्थस्याक्षरूपं वाच्यत्वम् पूर्विनर्हि नास्तिकत्वं तस्य विषयी
करणमुक्तमित्याशंक्याह प्रतीतेरितिपृथाव प्रतीयते सोर्थान्तवाच्यवाचकव्यापारेणेति विलक्षणप्रकाशव्यापार
इति यावत् ८३ नन्वेवं माभूत् वाचकशक्तिस्तथापि तात्पर्यशक्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह केश्चिदिति वैयाकरणैः ८४ ये

तमेवन्यायंव्याचष्टे तदुपादानकारणानामितिसमवायिकारणानिकापिलानिस्वतयोक्तानिरूपितानिसौगतनकापि
लमेतनुयद्युपादानव्यवटकालेउपादानानांनसत्तापक्षेत्वणवयितेनपरंचतिरोभूतत्वेनतथापिघटयदुपादानात्स्वुप
लंभइतीयंतृशेषदृष्टांतःदूरीभवेदिति अर्थैकत्वस्याभावादितिभावः ८९ एवंपदार्थवाक्यार्थन्यायेनान्वयशक्तिसाधके
प्रक्रमेतेविषयेनिराकृत्याभिमतांप्रकाशशक्तिसाधयितुंतदुपवितंप्रदीपघटन्यायंप्रक्रमेतेयोजयन्नाह यथासौपदार्थवा

यथाहिघटेनिष्पन्नेतदुपादानकारणानांनपृथगुपलंभः तथैववाक्येतदर्थेवावगतेतेपदतदर्थानांतेषांहि
तदविभक्तत्वेनोपलंभेवाक्यवाक्यार्थबुद्धिरेवदूरीभवेत् नतेषांघटवाच्यपोऽत्रायाः नहिघटेप्रतीयमा
नेवाक्येबुद्धिर्दूरीभवति वाक्याभासाविनाभावेनतस्यप्रकाशनात् ८९ तस्मात्दृष्टप्रदीपन्यायस्तयो
र्येवहिप्रदीपद्वारेणघटप्रतीतौप्रधुपत्त्याननप्रदीपप्रकाशोनिवर्ततेतद्वद्घटप्रतीतौवाक्यावभासः
८७ यत्नप्रथममउद्योते यथापदार्थद्वारेणेत्यादिग्रन्थेनउपपादितमात्मसाम्यविवक्षया ८८॥

वाक्यार्थन्यायेनेदमुक्तमस्मात्प्रकृतंन्यायम् व्याकरणपूर्वकंदार्ष्टान्तिकेयोजयति यथाहीति ८७ ननुपूर्वमुक्तंयथापदार्थद्वा
रेणवाक्यार्थःसंप्रतीयते वाक्यार्थपूर्विकातद्वत्प्रतिपत्तिर्हिवस्तुनष्टमितिनत्वर्थसमवन्यायइह यत्नेननिराकृतइत्याशंक्या
ह तदितिनित्वसम्ययथासाम्येनेत्यर्थः ८८॥

एवमितिप्रदीपच्छटवद्गुणपदभयाभासप्रकारेणेत्यर्थः तस्याइतिवाच्यतयैकार्थ्यं स्वलक्षणं व्यर्थैकत्वाद्विवक्षामेक
मुक्तं सत्कृत्य नहि शब्दोऽयमेव समयस्मृतिं करोतीति स्वेच्छते नैवावगमितस्तद्धि रस्य व्यापाराभावात्समयस्मरणांववह
नीयगणदयोगाकोऽपि भेदस्यावसरः पुनः कृतस्तु स्मृतोनामासाविति भावः ८९ तयोरिति वाच्यव्यंग्ययोः तत्रेति उभ
योः प्रकारयोर्मध्यात्प्रथमः प्रकार इत्यर्थः प्रकारान्तरमिति गुणीभूतव्यंग्यसंज्ञितं व्यंग्यत्वमेवेति प्रकाशत्वमे

नन्वेवं गुणपदार्थद्वयोरपि तं वाच्यस्य प्राप्ते तद्भावे च तस्य वाच्यतैव घटते तस्याप्रकाश्यलक्षणत्वात् ८९ नैष
दोषः गुणप्रधानभावेन तयोर्व्यवस्थानात् व्यंग्यस्य हि क्वचित्प्राधान्ये वाच्यस्योपसर्जनीभावः क्वचित्तु वाच्यस्य
प्राधान्यमितरस्य गुणीभावः तत्र व्यंग्यप्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तमेव वाच्यप्राधान्ये तु प्रकारान्तरं निर्देक्ष्यते त
स्मात्स्थितमेतत् व्यंग्यपरत्वेऽपि काव्यस्य न व्यंग्यस्याभिधेयत्वमपि तु व्यंग्यत्वमेव ९० किं च व्यंग्यस्य
प्राधान्येन विवक्षायां वाच्यत्वं तावद्भवद्भिर्नाभ्युपगन्तव्यमतत्परत्वाच्छब्दस्य तदस्ति तावद्व्यंग्यः शब्दानां क
श्चिद्विषय इति ९१ यत्रापि तस्य प्राधान्यं तत्रापि किमिति तस्य स्वरूपमपह्नूयते ९२ एवं तावद्वाचकत्वाद
न्यदेव व्यंजकत्वम् ९३॥

वेत्यर्थः ९० ननु यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति व्यंग्यस्य प्राधान्ये वाच्यत्वमेव न्याय्यम् तर्हि प्राधान्ये किमुक्तं व्यंग्यत्वमिति
चेत्सिद्धान्तः पक्षयन्नाह नतु प्राधान्ये माभूद्व्यंग्यत्वमित्याशंक्याह ९१ युक्तो नवैवं सर्वेष्वपि संबन्धित्वमनुपपत्रं समयत्वमि
ति व्यंग्यतायांनिवेयतं तस्य प्राधान्येऽपि विघटत इति स्वरूपमहेयमेवेति भावः ९२ तदुपसंहरति विषयभेदेन चेत्यर्थः ९३

तावदिति वक्रव्याख्यानेनैतं सूचयति तदेवाह अनेनेति सामग्रीभेदात्कारणभेदोऽप्यस्तीति दर्शयति एतच्च वितत्य ध्वनिलक्ष
णप्रस्तावे शब्दो वेति वाग्लक्षणं यद्युक्तमिति चद्विवचनं व्याचक्षाणैरस्माभिः प्रथमोद्योत एव दर्शितमिति न पुनर्वितायते ५४

इत्थं चावाचकत्वाद्व्यञ्जकत्वस्यान्यत्वं यद्वाचकत्वे शब्दैकाश्रयम् इतरत्तु शब्दाश्रयमर्थाश्रयं च द्वयोरपि व्यञ्
जकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ५४ गुणवृत्तिरुपचारेण लक्षणया चोभयाश्रयापि भवति किं तु ततोऽपि
व्यञ्जकत्वं स्वरूपतो विषयतश्च भिद्यते रूपभेदस्तावदयं यदमुख्यतया व्यापारः गुणवृत्तिः प्रसिद्धा व्यञ्ज
कत्वं न मुख्यतयैव शब्दस्य व्यापारः ५५ ॥

एवंविधप्रभेदात् स्वरूपभेदात्कारणभेदाच्चावाचकत्वान्मुख्यामुख्याश्रितत्वभेदं प्रतिपाद्योभयाश्रयत्वाविशेषात्तर्हि व्यञ्
जकत्वगौणयोः कोऽभेद इत्याशङ्क्याभ्युच्चयोऽपि प्रतिपादयितुमाह व्यञ्जकत्वं तु मुख्यतयैव शब्दस्य व्यापारः ५५ ॥

उभयाश्रयापीति पाठाश्रया उपचारलक्षणयोः प्रथमोद्दिष्टान एव विभजति निर्णीतं स्वरूपमिति पुनर्लिख्यते मुख्यत्वेनैव स्य।

न हि व्यंग्यत्रयप्रतीतिर्या तस्या अमुख्यत्वं मनागपि लक्ष्यते अयं चास्य स्वरूपभेदो यद्गुणवृत्तिरमुख्यत्वे
न व्यवस्थितं वाचकत्वमेवाश्रीयते व्यंजकत्वं तु वाचकत्वादत्यन्तं विभिन्नम् एतच्च प्रतिपादितम् अयं चापरो रूपभे
दो यद्गुणवृत्तौ यदार्थोऽर्थान्तरं लक्षयति तदोपलक्षणीयार्थात्मना परिणत एवासौ संपद्यते यथा गंगायां घोष इ
त्यादौ यदा व्यंजकमार्गे यदार्थोऽर्थान्तरं द्योतयति तदा स्वरूपं प्रकाशयन्नेवासावन्यस्य प्रकाशकः प्रतीयते प्रदी
पवत् यथा लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती इत्यादौ यदि च यत्रातिरस्कृतस्वरूपप्रतीतिरर्थोऽर्थान्तरं ल
क्षयति तत्र लक्षणाव्यवहारः क्रियते तदेवं सति लक्षणैव मुख्यः शब्दव्यापार इति प्राप्तम् यस्मात्प्राये
ण वाक्यानां वाच्यव्यतिरिक्ततात्पर्यविषयार्थावभासित्वम् ननु त्वत्पक्षेऽपि यदार्थो व्यंग्यत्रयं प्रका
शयति तदा शब्दस्य कीदृशो व्यापारः उच्यते प्रकरणाद्यवच्छिन्नशब्दवशेनैव वाच्यस्य तथाविधं व्यंजक
त्वमिति शब्दस्य तत्रोपयोगः कथमपह्नूयते विषयभेदोऽपि गुणवृत्तिव्यंजकत्वयोः स्फुट एव यतो व्यंजक
त्वस्य रसादयोऽलंकारविशेषा व्यंग्यरूपावच्छिन्नं वस्तु चेति त्रयं विषयः ॥

सर्वलक्षणविलेनेत्यर्थः व्यंग्यत्रयं वस्त्वलंकाररसात्मकं वाचकत्वमेवेति न त्रापि हि तथैव समयोपयोगोऽस्येत्य प्रति
पादितमिति इदानीमेव परिगणनइति ॥

मुख्येन वा न वा प्रकारांतरस्याभावान्मुख्यत्वे वाचकत्वमन्यथा गुणवृत्तिः गौणे निमित्तं सादृश्यादि न ह्यविकारवृत्तिः शाब्दस
मापारो गुणवृत्तिरिति भावः ॥ मुख्य एवासौ व्यापारः सामग्रीभेदाश्च वाचकत्वान्नातिरिच्यत इत्यभिप्रायेणाह उच्यत इति प
तत्र रसादिप्रतीतिर्गुणवृत्तिरिति न केनचिदुच्यते न च शक्यते वक्तुं व्यंग्यालंकारप्रतीतिरपि तथैव वस्तुचवा
रुत्वप्रतीतिर्न यत्स्वशब्दानभिधेयत्वेन यत्प्रतिपादयितुमिष्यते तद्व्यंग्यं तच्च न सर्वं गुणवृत्तेर्विषयः प्रसिद्ध्यनु
रोधाभ्यामपि गौणानां शब्दानां प्रयोगदर्शनात् यथोक्तं प्राक् यदपि च विषयस्तदपि व्यंजकतानुप्रवेशेन त
स्माद्गुणवृत्तेरपि व्यंजकत्वस्यात्यंतविलक्षणत्वम् वाचकत्वगुणवृत्तिविलक्षणस्यापि च तस्य तदुभयाश्र
यत्वेन व्यवस्थानं व्यंजकत्वं हि क्वचिद्वाचकत्वाश्रयेण व्यवतिष्ठते यथा विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ क्वचित्तु
गुणवृत्त्याश्रयेण यथास्मिन्नविवक्षितवाच्ये ध्वनौ तदुभयाश्रयत्वप्रतिपादनायैव च ध्वनेः प्रथमतरं तौ द्वौ
प्रभेदावुपन्यस्तौ तदुभयाश्रितत्वे च तदेकरूपत्वं तस्य न शक्यं वक्तुं यस्मान्न वाचकत्वैकरूपमेव क्व
चिल्लक्षणाश्रयेण वृत्तेः न च लक्षणैकरूपमेवान्यत्र वाचकत्वाश्रयेण व्यवस्थापनात् न चोभयधर्म
त्वेनैव तदेकैकरूपं न भवति यावद्वाचकत्वलक्षणादिरूपरहितशब्दधर्मत्वेनापि तथा हि गीतध्वनी
नामपि व्यंजकत्वमस्ति रसादिविषयम् न च तेषां वाचकत्वं लक्षणा वा कथंचिल्लक्ष्यते शब्दादन्यत्रापि च

वमस्य वस्त्वलंकृतिनात्क्षयं विस्मयानुपयोगान्न सुगाभासमानत्वाश्चेति त्रिभिः प्रकारैः प्रकाशकत्वस्यैतद्विपरीतरूप

ध्व॰
लोच॰
१३१
१४

त्रयाणां गुणवृत्तेः स्वरूपभेदं व्याख्याय विषयभेदमाह विषयभेदोऽपीति वस्तुमात्रे गुणवृत्तेरपि विषय इत्यभिप्रायेण
विशेषयति व्यंग्यरूपावच्छिन्नमिति व्यंजकत्वस्य यो विषयः अन्यस्य तस्या विषयभेदो योऽन्यः तत्र प्रथमप्रकारमाह तत्रे
ति न च शक्यत इति लक्षणासामग्र्यास्तत्राविद्यमानत्वादिति हि पूर्वमेवोक्तं तथैवेति न तत्र गुणवृत्तिर्मुख्यस्यार्थः वस्तुनो यत्र
वै विशेषणमुक्तं तत्तन्न सावशेषे चारुप्रतीतय इति यदुक्तं कस्यचित्तत्वविभेदस्य सा तस्याउपलक्षणमिति प्रसिद्धिर्नोलावण्या

विषये व्यंजकत्वस्य दर्शनाद्वाचकत्वादिशब्दरूपमेषकारमयुक्तं वक्तुम् यदि च वाचकत्वलक्षणादीनां श
ब्दप्रकाराणां प्रसिद्धप्रकारविलक्षणत्वेऽपि व्यंजकत्वं प्रकारत्वेन परिकल्प्यते तत् शब्दस्यैव प्रकारत्वेन क
स्मान्न परिकल्प्यते तदेवं शाब्दे व्यवहारे त्रयः प्रकाराः वाचकत्वं गुणवृत्तिर्व्यंजकत्वं च तत्र व्यंजकत्वे यदा
व्यंग्यप्राधान्यं तदा ध्वनिः तस्य चाविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्वौ प्रभेदावनुक्रान्तौ प्रथमतरं सवि
स्तरं निर्णीतौ अन्योऽब्रूयात् ननु विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ गुणवृत्तिता नास्तीति यदुच्यते तद्युक्तम् ।

इयः शब्दाः वृत्तान्तरोपव्यवहाराद्ये ये वदन्ति बिसिनीपत्रशयनमित्येवमादयः प्राग्गिति प्रथमोद्योतन्नपर्याय विष
ये मन्त्रे त्यज्ञातरेन सर्वमिति यथास्माभिर्व्याख्यातं तथैव स्फुटयति यद्यपि चेति गुणवृत्तेरिति पंचमी अप्रधुनेन रूपा
पजीवकत्वेन च तदितरः सातिशयेन न पर्यायेण वाचकत्वाद्गुणवृत्तेश्च द्वितीयादपि भिन्नं व्यंजकत्वमित्युपपादयति
वाचकत्वेति वावयोरतोऽभिन्नक्रमः अपि शब्दोऽभिन्नक्रमः नैकेवलं पूर्वोक्तो हेतुः कलापो यावदनुभयापत्वेन ॥ ।३।

म(ख्यो)पचाराश्रयत्वेन यद्यवस्थानं तदपि वाचकत्वगुणवृत्तिविलक्षणत्वेनैवेति व्याप्तिपूर्वकं तेन यत्नात्प्रयोज्यः यद्भया
श्रयत्वेन व्यवस्थानाद्रूपभयादेव लक्षणमिति एतदेव विभजति व्यंजकत्वेति इति शब्दमत्रमितिशब्दो द्योते स चेत्यादिना ग्रन्थे
न हेत्वन्तरमपि सूचयति शब्दस्यैवेति वाचकत्वगौणत्वाभ्यामन्यद्व्यंजकत्वं शब्दादन्यत्रापि वर्तमानत्वात्तमेव यत्वादिव
दिति हेतुः सूचितः ननु अन्यत्रावाचके यद्व्यंजकं तद्विलक्षणमेवास्त्वित्याशंक्याह यद्यपीति आदिपदेन गोत्वादिकं शब्दस्य
शब्दस्यैवेति व्यंजकत्वं वाचकत्वमिति हि यद्यपि योग्यत्वेपि इच्छायामव्याहतत्वात् व्यंजकस्य तथा विवक्षितस्वरूपं दर्शि

यस्माद्वाच्यवाचकप्रतीतिपूर्विका यत्रार्थप्रतीतिस्तत्र कथं गुणवृत्तिव्यवहारः न हि गुणवृत्तौ य
दा निमित्तेन केनचिद्विषयान्तरे शब्द आरोप्यते अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य यथाग्निर्माणवक इत्यादौ यदि वा
स्वार्थमंशेनापरित्यजंस्तत्संबन्धद्वारेण विषयान्तरमाक्रामति यथा गंगायां घोष इत्यादौ तदा विवक्षितवा
च्यत्वमुपपद्यते अत एव विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ वाच्यवाचकयोर्द्वयोरपि स्वप्रतीतिरर्थावगमने चरूप

न तत्र विषयान्तरे कथं विपर्ययस्य नाम एवं हि पर्वतगतोऽधूमोऽनग्निजोऽपि स्यादिति भावः अयुक्तोपपत्तिस्ते विभावा
म उपपत्तेः ह्रासः इति न देवमिति व्यवहारग्रहणेन समुद्रघोषादीन्दर्शयति ननु वाचकत्वे पोजीवकत्वादिति चेदेतदयं
तु क्रम तदविवक्षितवाच्यभागासिद्धे न भवति न स्खलद्गतिकशरीरत्वादित्यभिप्रायेणोपक्रमते अथ्याप्तेः यादि
ति निर्णीतवरमेव न तथापि गुणवृत्तेः विवक्षितवाच्यस्य च तुल्यमिति लक्षणं प्रपश्यति तत्प्रसंगशंकां निवारयन्

ध्व॰
लोच॰
१३२

132

र्थोयमुपक्रमः अत एवाद्यभेदस्याङ्गीकारपूर्वकमयं द्वितीयभेदाक्षेपः विवक्षितान्यपरस्याप्युदाहरणादिनाप्युपगम
स्यास्वाङ्गीकारोऽदर्श्यते गुणवृत्तिव्यवहाराभावे हेतुं दर्शयितुं तस्याप्येवं गुणवृत्तेरलावण्यं तद्दर्शयति नहीति गुणतया
वृत्तिर्व्यापारो गुणवृत्तिः गुणेन निमित्तेन सादृश्यादिना वृत्तिर्व्यापारो गुणवृत्तिः गुणेन निमित्तेन सादृश्यादिना वृत्तिर
र्थान्तरविषयेऽपि शब्दस्य सामानाधिकरण्यमिति गौणं दर्शयति यदा वाच्यार्थमिति लक्षणां दर्शयति अनेनैतद्भेदद्वयेन तव
स्वीकृतमविवक्षितवाच्ये भेदद्वयात्मकमिति सूचयति अत एवात्यन्ततिरस्कृतस्वार्थशब्देन तदेव भेदद्वयं सूचयति अ

इति व्यञ्जकत्वव्यवहारो युक्तो योऽपि स्वरूपं प्रकाशयन्नेव परावभासनो व्यञ्जक इत्युच्यते तथाविधे च विषये वा
चकस्यैव व्यञ्जकत्वमिति गुणवृत्तिव्यवहारो नियमेनैव या वानेव कर्तुं अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्गुणवृत्तेः क
थमिष्यते तस्य प्रभेदद्वये गुणवृत्तिभेदद्वयरूपता लक्ष्यत एव यतोऽयमपि न दोषो यस्मादविवक्षितवा
च्यो ध्वनिर्गुणवृत्तिमार्गाश्रयो भवति न तु गुणवृत्तिरूप एव ॥ ५९ ॥

तप एव चेति यतो न तत्रोक्तहेतुबलाद्गुणवृत्तिव्यवहारोऽन्याय्यस्तत्रार्थः युक्तिं लोकप्रसिद्धरूपामबाधितामिति द
र्शयति स्वरूपमिति उच्यत इति प्रदीपादिः शब्दादेस्तु कारणत्वेन व्यञ्जकत्वप्रतीत्युपपत्तेः एवमभ्युपगमे प्रदर्श्यादे
पं दर्शयति अविवक्षितेत्यादिना पादः सर्वस्मादित्यपि शेषो भण्यते तस्येति अविवक्षितवाच्यस्य यत्प्रभेदद्वयं तद्गुणला
क्षणिकत्वात्मकं प्रकारद्वयं लक्ष्यते तन्निभासनेऽर्थः एतत्सविद्रवति अयमपीति योऽसौ मार्गः प्रभेदद्वयं स आश्रयेण निमि
त्ततया ग्राह्यकत्वानिवेशो यस्येत्यर्थः एतच्च पूर्वमेव निर्णीतमतादृश्याभावेदृत्तमाह ५९ ॥

गौणलाक्षणिकरूपो मध्यमीत्यर्थः ५७ ननु व्यंजकत्वेन कथ्यमानस्या गुणवृत्तिर्भवति यतः पूर्वोक्तेषूदाहृतेषु फ
लेगुणवृत्त्यर्थदर्शनेन च ननु शब्दः स्खलद्गतिरिति निनाद्युपाजत्पन्नया उपचारः प्रयोजनांशनिवेशी व्यंजकव्यापारद्
तिम वह्निरेवास्थाप्यार्थ्याशंक्याह वाच्यधर्मेति वाच्यविषयो यो धर्मोऽभिधाव्यापारस्तमाश्रयेण तेनोपचारेण लक्षणा येन
घः स्खलितार्थोपदर्शिविधानार्थो न तस्याभिधेयार्थोपदानपर्यवसानादितिभावः ५८ तत्र गौणलक्षणोदाहरणमाह।

गुणवृत्तिर्हि व्यंजकत्वशून्यापि दृश्यते ५७ व्यंजकत्वं यथोक्तं चारुत्वप्रतीतिहेतुकं व्यंग्यं विना
न व्यवतिष्ठते गुणवृत्तिस्तु वाच्यधर्माश्रयेण व्यंग्यमात्राश्रयेण वाभेदोपचाररूपा संभवति ५८ य
था तीक्ष्णत्वादग्निर्माणवकः आह्लादकत्वाच्चन्द्र एवास्या मुखमित्यादौ यथा च प्रिये जने नास्ति पुनरु
क्तमित्यादौ ५९ यापि लक्षणारूपा गुणवृत्तिः सापि उपलक्षणीयार्थसंबंधमात्राश्रयेण चारुरूप
व्यंग्यप्रतीतिं विना संभवत्येव यथा मंचाः क्रोशन्तीत्यादौ विषये ६० यत्र तु सा चारुरूपव्यंग्यप्रती
तिहेतुस्तत्र व्यंजकत्वानुप्रवेशेनैव वाचकत्ववत् ६१ ॥

द्वितीयमपि प्रकारं व्यंजकत्वशून्यं निदर्शयितुमुपक्र
मेत ५९ चारुरूपे विश्रान्तिस्थाने तदभावे सव्यंजकत्वव्यापारो नैवोन्मीलति यथा हृद्यवाच्यरूपपर्यवसाने; लक्षण
दृष्टनष्टदिव्यविभवशक्रकृतवृत्रवत् ६० ननु यत्र व्यंग्यपर्यवसानं तत्र किं कर्तव्यमित्याशंक्याह अस्ति नत्रापरोऽव्य
जनव्यापारः परिस्फुरत्येवेत्यर्थः दृष्टान्तोपरांगीकृतमेव स्वावकत्वादिति वाचकत्वे हि तथैवांगीकृतो व्यंजनव्यापारः

किंच वस्तुतो नैरन्तर्यं न संभवति संभवदेव वस्तुतो नैरन्तर्यमेवारोप्यते विधायकस्य सुवर्णपुष्पाणामत्र मूलतया वासंभवः ननु स्व
नयनस्य कथमारोपव्यवहारः सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यादिवाक्यादारोपस्तस्मात् व्यञ्जनव्यापार एव प्रधानभूतो नारोपस्त
स्मात् व्यञ्जनव्यापारस्य प्रधानभूतो नारोपव्यवहारः स एव व्यञ्जनव्यापारानुरोधितयोपन्यस्त इति तदाह १ प्रयोजिकेति
व्यङ्ग्यमेव हि प्रयोजनं तेषु प्रतीतिविश्रामस्थानमारोपितेन संभवति प्रतीतिविश्रान्तिराशंकनीयापि न भवति :: स
त्यामपीति व्यञ्जनव्यापारसम्पत्त्यैव लक्षणामात्रमवलम्बितायामिति भावः १ व्यञ्जकत्वलक्षणयोर्विशेषः तेनाविशिष्ट

स्य संभवितावाच्येनेत्यत्र व्यवहारो यथा सुवर्णपुष्पां पृथिवीमित्यादौ तत्र चारुरूपव्यङ्ग्यप्रतीतिर्विवक्षितोऽपि
केति तथाविधे विषये गुणवृत्तेरसत्त्वमतिप्रसक्ते व्यवहार एव गुणत्वबोधो २ तस्माद्विगर्हितत्वाच्चैव ध्वनेरिह
योरपि प्रभेदयोर्व्यञ्जकत्वविशेषेणाविशिष्टा गुणवृत्तिर्न तु तदेकरूपा सहृदयहृदयाह्लादिप्रतीयमान
प्रतीतिहेतुत्वात् ३ विषयान्तरे तद्रूपशून्यायाश्च दर्शनात् एतच्च सर्वं प्राक्सूचितमपि स्फुटतरप्रतीत
तये पुनरुक्तम् ४ ॥

अविद्यमानं विशिष्टे विशेषो भेदस्तं यस्या व्यञ्जकत्वेन तस्मा भेद इत्यर्थः यदि वा व्यञ्जकत्वलक्षणेन व्यापारविशेषेणा
विशिष्टा न्यक्कृतस्वभावा आसमन्तात् व्याप्ता तदेकेति तेन व्यञ्जकत्वलक्षणेन सहैकं लक्षणं यस्याः सा तथाविधा न भ
वति अभिव्यक्तिनवाच्यो व्यञ्जकत्वं गुणवृत्तेः पृथक् चारुप्रतीतिहेतुत्वात् विवक्षितवाच्यत्वाप्रियव्यञ्जकत्ववत् ३ न
हि गुणवृत्तेश्चारुप्रतीतिहेतुत्वमस्तीति दर्शयति अभिवर्धुरित्यादिना भागेनेति प्रथमोद्योते ४ ॥

नियतस्वभाववाच्यवाचकत्वादौपाधिकत्वेन नियतं व्यंजकत्वं कथं तन्न भिन्नमिति दर्शयति ५ औपाधिक इति व्यंज
कवैचित्र्यं यत्पूर्वमुक्तं तत्कृत इत्यर्थः अत एव समयनियमिताद्भिधाव्यापाराद्भिन्नलक्षण इति यावत् ५ एतदेव स्फु
टयति औपाधिकत्वं दर्शयति प्रकरणादीति ६ किं तस्येति अनियतत्वाद्यथारुचिकल्पनेः पारमार्थिकं रूपं नास्ति न वा
अपि च व्यंजकत्वलक्षणो यो यः शब्दार्थयोर्धर्मः स प्रसिद्धसंबंधानुरोधी न कस्यचिद्विमतिविषयता
मर्हतीति शब्दार्थयोर्हि प्रसिद्धो यः संबंधो वाच्यवाचकभावाख्यस्तमनुरुन्धान एव व्यंजकत्वलक्षणो
व्यापारः सामग्र्यन्तरसंबंधादौपाधिकः प्रवर्तते ५ अत एव वाचकत्वात्तस्य विशेषः वाचकत्वं हि शब्दवि
शेषस्य नियत आत्मा समयव्युत्पत्तिकालादारभ्य तदविनाभावेन तस्य प्रसिद्धत्वात् स त्वनियत औपा
धिकत्वात् प्रकरणाद्यवच्छेदेन तस्य प्रतीतेः ९ ननु यद्यनियतस्तत्किं तस्य स्वरूपपरीक्षया ७ नैष
दोषः यतः शब्दात्मनि तस्यानियतत्वं न तु स्वे विषये व्यंग्यलक्षणे लिंगत्वन्यायश्चास्य व्यंजकभावस्य
लक्ष्यते यथा हि लिंगत्वमाश्रयेष्वनियतावभासमिच्छाधीनत्वात्स्वविषयाव्यभिचारि च तथैवेदं यथा
दर्शितं व्यंजकत्वं शब्दात्मन्यनियतत्वादेव वाचकत्वप्रकारतां न शक्यं कल्पयितुं यदि हि वाचक
त्वप्रकारता तस्य भवेत्तच्छब्दात्मनि नियतता स्याद्वाचकत्ववत् ८॥

वस्तुनः परीक्षा उपपद्यते इति भावः ७ शब्दात्मनीति संकेतास्पदपदस्वरूपमात्र इत्यर्थः आश्रयेष्विति न हि धूमे वह्निगमक
त्वं सनातनं अन्यगमकत्वस्य दर्शनात् इच्छाधीनत्वादिति इच्छामात्रेण उपस्थमेतज्जिज्ञासाव्याप्तिः सम्बन्धस्य प्रसक्तिः ८॥

ध॰
तो तृ॰
१२७
134

स्वस्मिन्विषये गृहीते चेद्रूपादौ न व्यभिचरति न कस्यचिद्विमतिरिति यदुक्तं तत्स्फुटयति स चेति व्यंजकत्वलक्षणः
संबंधः औत्पत्तिक इति जन्मनाद्वितीयो भावविकारः सत्तारूपः सामीप्याल्लक्ष्यते विपरीतलक्षणया वा नन्वर्थिः स्त्रुत्येवो
त्पत्तिकशब्दो नित्यपर्यायः तेन नित्यः शब्दार्थयोः शक्तिलक्षणं संबंधमिच्छति जैमिनेयस्तेनार्थः निर्विशेषत्व
मिति ननु स्वपौरुषेयाणां प्रवेशः स्यात् किं विकरत्वाच्च निर्बंधनेपौरुषेयेष्वाक्येषु यदप्रामाण्यं तत्प्रसिद्धं तत् प्रतिपत्तुरे

भवतयाविपर्ययोपाधिकोधर्मः शब्दार्थानामौत्पत्तिकशब्दार्थसंबंधवादिना वाऽसत्तत्वविदापौरुषेयापौ।
रुषयोर्वाक्ययोर्विशेषमभिदधतानियमेनाभ्युपगन्तव्यः। तदनभ्युपगमे हि तस्यशब्दार्थसंबंधनित्यत्वे
सत्यपिपौरुषापौरुषयोर्वाक्ययोरर्थप्रतिपादने निर्विशेषत्वं स्यात् तदभ्युपगमेनापौरुषेयाणां वाक्या
नां पुरुषेच्छानुविधानसमारोपितोपाधिकव्यापाराणां तत्वाप्यस्याभिधेयसंबंधापरित्यागे मिथ्यार्थ
तापि भवेत् ९॥

२

वदियदिनयाप्रतिपत्तिस्तर्हिवाक्यस्यानुकस्मिंश्चिदपराधइति कथमप्रामाण्यम् अपौरुषेयेहि वाक्येपि प्रतिपत्तुर्दो
रात्म्यात्तथा स्यात् ननु धर्मोन तावभ्युपगमेपि कथमिथ्यार्थता न हि प्रकाशत्वलक्षणं स्वधर्मं जहातिशब्दइत्याशे

१२७

प्राधान्ये यदाह एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो न त्वेवमर्थ इति तथा प्रमाणान्तरदर्शनमत्र बाध्यते न तु शाब्दोऽन्वय

इष्यते हि भावानामपरिमितस्वस्वभावानामपि सामग्र्यन्तरसंपादितौपाधिकव्यापाराणां विरुद्धक्रिया-
त्वम् तथा हि हिममयूखप्रभृतीनां निर्वापितसकलजीवलोकं शीतलत्वमुद्वहतामेव प्रियतमाविरह-
दहनदह्यमानमानसैर्जनैरालोक्यमानानां संतापकारित्वेन प्रसिद्धमेव तस्मात्पौरुषेयाणां वाक्यानां।
सत्यपि नैसर्गिकेऽर्थसंबन्धे मिथ्यार्थत्वं समर्थयितुमिच्छतां वाचकत्वव्यतिरिक्तं किंचिद्रूपमौपाधिकं
व्यक्तमेवाभिधानीयम् तच्च व्यंजकत्वादृते नान्यत् व्यंग्यप्रकाशनं हि व्यंजकत्वं पौरुषेयाणि च वाक्या-
नि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयति स च व्यंग्य एव न त्वभिधेयः तेन सहाभिधानस्य वाच्यवाचक
लक्षणसम्बन्धाभावादिति १० ॥

इत्यनेन पुरुषाभिप्रायानुप्रवेशादेवाशब्दस्य पौरुषेयवाक्यानां मिथ्यार्थत्वमक्रमतिनः सहेति अनियन्तृतया नैसर्गिकाभावादिति भावः

ग्नान्तरीयकत्वेनेति गम्यमानत्वेनेति उक्तेऽप्यभिप्रायेऽपि व्यक्ते न तदभिप्रायविशिष्टोऽर्थः प्रत्याभिप्रेतस्थानयनादिक्रियायोगो न।
त्वभिप्रायमात्रेण किंचित्कृत्यमिति भावः विवक्षितत्वेनेति प्राधान्येनेत्यर्थः पुष्यतीति ध्वन्युदाहरणतेति भावः।
काव्यवाक्येभ्यो हि न नियतानियतानुपयोगिनी प्रतीतिरभ्यर्थ्यते अपितु प्रीतिविश्रान्तिकारिणी सा चाभिप्रायविशिष्ट

नन्वनेन न्यायेन सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानां ध्वनिव्यवहारः प्रसक्तः सर्वेषामप्यनेन न्यायेन व्यं
जकत्वम् सत्यमेतत् किंतु वक्त्रभिप्रायविशिष्टार्थप्रकाशनेन यदिदं व्यंजकत्वं तत्सर्वेषामेव लौ
किकानां वाक्यानामविशिष्टम् तत्तु वाचकत्वान्न भिद्यते व्यंग्यं हि तत्र नान्तरीयकतया व्यवस्थितं न तु वि
वक्षितत्वेन यस्य तु विवक्षितत्वेन व्यंग्यस्य स्थितिस्तद्व्यंजकत्वं ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजकम् य
त्त्वभिप्रायविशेषरूपं व्यंग्यं शब्दार्थाभ्यामेव प्रकाशते तद्भवति विवक्षितं तात्पर्येण प्रकाशमानं स
त् किंतु तदेव केवलमपरिमितविषयस्य ध्वनिव्यवहारस्य न प्रयोजकमव्यापकत्वात् तथा प्रदर्शि
तभेदत्रयरूपं तात्पर्येण द्योत्यमानमभिप्रायरूपमनभिप्रायरूपं च सर्वमेव ध्वनिव्यवहारस्य प्रयोजक
मिति यथोक्तव्यंजकत्वविशेषे ध्वनिलक्षणे नातिव्याप्तिः न चाव्याप्तिः तस्माद्वाक्यतत्त्वविदां मतेन तावा
व्द्यंजकत्वलक्षणः शाब्दो व्यापारो न विरोधी प्रत्युतानुगुण एव लक्ष्यते ॥ ॥ ३३

नैव नाभिप्रेतेन वस्तुपर्यवसानात् नन्वेवमभिप्रायस्यैव व्यंग्यत्वात् त्रिविधं व्यंग्यमिति यदुक्तं तत्कथमित्याशंक्याह यत्त्विति

एवं मीमांसकानां नानुविमतिर्युक्तेति प्रदर्श्य वैयाकरणानां नैव साम्यमिति दर्शयति ॥ परितो निष्ठिते शमादिनापु
पितं निरस्तप्रपञ्चेऽशगलितभेदप्रपञ्चतया विद्याय संस्काररहिते शब्दाद्यैश्वर्यकाशपरमर्शस्वभावे व्यापकत्वेन हृदि
स्थशक्तिनिर्भरतया बहिर्हिते विश्वनिर्माणशक्तौ स्वरूपमात्मह्रदयमिति एतदुक्तं भवति वैयाकरणास्तावद्ब्रह्म

परिनिष्ठितनिरस्तप्रपञ्चशब्दब्रह्मणां विपश्चितां मतमाश्रित्यैव मुग्धबोधाय ध्वनिव्यवहारः इति तैः सह किं
विरोधाविरोधौ चिन्त्येते १२ कृत्रिमशब्दार्थसंबन्धवादिना नैयायिकादीनां विदामनुभवसिद्ध एव वाच्यवा
जकभावः पाशुपतानामर्थानां नराणामिव नित्यविरोधोऽस्मिन्निति नश्यति ह्येष्वपर्दर्शीमवन्तरति १३॥

परेण नान्यत् किंचिदिष्टमिति तत्र वाच्यवाचकत्वव्यंजकत्वयोः सुविद्यापदेहे तैरपि व्यापारान्तरमभ्युपगतमे
व यतस्त्रयमाद्योत्तेवितस्य निरूपितम् १२ एवं वाक्यविदां पदविदां च विमतिविषयत्वं प्रदर्श्य प्रमाणतत्त्वविदां ता
र्किकाणामपि न युक्ता त्वविमतिरिति दर्शयितुमाह कृत्रिमेति १४॥

ध॰
तोत्र॰
१३८
136

सम्पूर्णम्

पतितं न किंचित्॥

राम॥

कृत्रिमेति कृत्रिमसंकेतस्वभावः परिकल्पितः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति येवदन्ति नैयायिकैस्तातद्येषो यथोक्रम
न सामवायिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्येति तथा शब्दः संकेतितो माद्रुविर्णितवर्थां तत्राणामिवेतिदीपादीपानां नन्वनुभवे
न हि वस्त्वाद्यपि सिद्धम् नच विमतिपादमित्याशंक्याह विरोधेऽस्मिति अविद्यमानो विरोधो यस्यानिरोधोबाधात्मको
द्वितीयेन ज्ञानेन यस्य तेनानुभवसिद्धस्याबाधितत्वात्पथः अनुभवसिद्धेन च पदेष्वपदावाचकत्वे ननु तत्राप्येषां
वाचकत्वे हि ताकिकाणां विप्रतिपन्नयः प्रवर्तन्ते किमिदं स्वाभाविकं शब्दानामाहोस्वित्सामवायिक
मित्याद्याः ॥ व्यंजकत्वे तु तस्य स्वभावविनिर्भावोऽत इत्यादानसाधारणं लोकप्रसिद्धं पवानुगम्यमानेर्को विप
रीतानामवसरः प्रलौकिके ह्यर्थे ताकिकाणामभिनिवेशाः प्रवर्तन्ते न तु लौकिके नहि नूहिनील
मधुरादिष्वशेषलौकिके हि प्रयोगव्यवहारेबाधारहितेन तु स्वपरस्य विप्रतिपन्ना दृश्यन्ते नहि बाधार
हितं नीलं नीलमिति बुवन्नपरेण प्रतिषिध्यते नैतन्नीलं पीतमेतदिति तथैव व्यंजकत्वं वाचकानांश
ब्दानामवाचकानां च गीतध्वनीनाम शब्दरूपाणां चेष्टादीनां यत्सर्वेषामनुभवसिद्धमेतकेणामिहसूयते
विमतिः नैतत्त्वादिवाचकत्वे साविमतिः अपितु वाचकत्वे साविमतिः अपि तु वाचकत्वस्य नैसर्गिककृत्रिमत्वादौ
तदाह वाचकत्वे हीति नन्वेवं व्यंजकस्यापि धर्मान्तरमुखेन प्रतिपत्तिविषयतापि स्यादित्याशंक्याह व्यंजकत्व
निर्भावोऽत एव पिच्छविनिको वादः संकेतिकत्वे च वक्त्रादिकस्यनादिर्योग्यतेति हृद्घोकामम त्वसंशयः शब्दस्या
भिधेयप्रकाशने व्यंजकत्वे तयोर्हृशमेकत्रूपंभावोऽतएव ताह्येवप्रकृतेपीति निश्चितैकरूपः संशयस्याव

ध्व. लोच. १२१ 137

काशक इत्यर्थः नैतच्छीलमिति लीलेति दिनविपत्ति पक्षिरूपित्वमापानिकमिदं पारमार्थिकमिदं ज्ञानमात्रमिदं तत्त्वमिति समस्त-
मिति उत्कृष्टो लौकिकापवर्गविपत्तिपक्षः वाचकानामिति ध्वनत्यादिहरणेष्विति भावः अशक्यमिति अभिधाव्यापारेणा-
स्पृष्टमित्यर्थः रमणीयमिति यद्गोप्यमानं तथैव ममत्वरीभवतीत्यनेन ध्वन्यमानतायामसाधारणश्रीनिलाभः प्रयोज-

अशक्यमर्थं रमणीयं हि सूचयन्तो व्यवहारास्तथाव्यवहाराणि बहवश्चानिबद्धास्तु विदग्धपरिषत्सु विवि-
धा विभाव्यन्ते तान्नेवपहास्यतामात्मनः परिहरन्कथमभिसन्दधीत सचेताः ब्रूयादस्त्यभिसन्धाना-
वसरे व्यञ्जकत्वे शब्दानां गमकत्वं तस्य लिङ्गत्वमतश्च व्यङ्ग्यप्रतीतिर्लिङ्गिप्रतीतिरेवेति लिङ्गलिङ्गिभाव
एव तेषां व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो नापरः कश्चित् अतश्चैतदवश्यमेव बोद्धव्यम् यस्माद्वक्त्रभिप्रायापेक्षया
व्यञ्जकत्वमिदानीमेव त्वया प्रतिपादितं वक्त्रभिप्रायश्चानुमेयरूप एव १४ ॥

नमुक्रमनिबद्धाः प्रसिद्धाः तानिति व्यवहारान् सचेता अभिसन्दधीत नाद्रियेतेत्यर्थः तत्त्वेनैव त्वादेशाः आत्म-
नः कर्मभूतस्योपहसनीयतां तस्याः परिहारेणोपलक्षितास्ताः परिजिहीर्षुरित्यर्थः अस्तीति व्यञ्जकत्वं नाप-
ह्नुतेन तत्त्वख्यातिरिक्तं न भवति अपितु लिङ्गलिङ्गिभाव एवायमम् इदानीमेवेति जैमिनेयमतोपक्षेपे १४ ॥

यदि नाम स्यादिति शेषः वादिना याभ्युगमेपि स्वपक्षस्तावन्न सिध्यतीति दर्शयति शाब्देति शब्दस्य व्यापारः सोपि विषयः
शब्दव्यापारविषयः अन्येन शब्दस्यैव व्यापारस्तस्य विषयो विशेषः स्यात् नपुनर्वर्तिप्रदीपलोकादौ लिंगालिंगि।
भावो व्यापक इति कथं तासाम्ममविषय इति शाब्दत्वमुपरितेयावति प्रतिपत्तिस्तावान्विषय इत्युक्तः नत्र शब्दस्य यत्र
नन्वेवमपि यदि नाम स्यात्तत् किं नश्छिन्नम् वाचकत्वं गुणवृत्तिरिति व्यंजकत्वलक्षणः शब्दव्यापारोस्ती
त्यस्माभिरभ्युपगतं तस्यैवमपि नकाचित्क्षतिः नहि व्यंजकत्वं लिंगत्वमस्माभिः सर्वथा प्रसिद्धशा
ब्दप्रकारविलक्षणं तु शब्दव्यापारविषयत्वे च तस्यास्तीति नास्त्येवावयोर्विवादः नपुनस्त्वयैव मार्गे
य व्यंजकत्वं लिंगत्वमेव सर्वत्र व्यंग्यप्रतीतिः स्वलिंगिप्रतीतिरेव नियतः पि खपुष्पसिद्धयेस्मदुक्तमनुवदि
तं त्वयावक्रमिणा यस्य व्यंग्यत्वेनाभ्युपगमात्तत्प्रकाशने शब्दानां लिंगत्वमेवेति यदेतत्प्रयत्नास्माभिरभि
हितं तद्धि भज्य प्रतिपाद्यते श्रूयतां द्विविधो विषयः शब्दानामनुमेयः प्रतिपाद्यश्च तत्रानुमेयो विवक्षा
लक्षणो विवक्षावशात्स्वरूपप्रकाशनेच्छा शब्देनार्थप्रकाशनेच्छा चेति द्विप्रकारा तत्राद्या न शब्दव्य
वहारांगम् सा हि प्राणित्वमात्रप्रतिपत्तिफला द्वितीया तु शब्दविशेषावधारणावसिता व्यवहितमपि ॥
शब्दप्रतिपादयिषाचेत्सम्भव्यपि विवक्षानुमेयाभावात् यस्तु प्रतिपिपादयिषायाः कर्मभूतोर्थस्तत्र शब्दः का
कारणत्वेन व्यवस्थितः नत्वसावनुमेयमाद्विषयाद्धि प्रतिपादयिषैव केवलमनुमीयते नच तत्र प्रत्यक्षस्य कारण
त्वेयेवा लिंगस्येति कर्तव्यता पक्षधर्मग्रहणत्वादिका मास्ति अपि त्वस्यैव संकेतस्मरणादिका तत्र तत्र शब्दो लिंगं

इतिकर्तव्यताव द्विधा यक यामि धा व्यापारं करोति द्वितीयया व्यंजनाव्यापारम् एतदाह तच्चेत्यादिनाकथाविदितिगोप
नकृतिसौन्दर्यादिलाभाभिसंधानादिकयेत्यर्थः शब्दार्थयइति श्रुतमातं हि निश्चयस्वरूपमेवेति भावः उपाधित्वेनेति
वक्रिच्छानिवाच्यादेरर्थस्य विशेषणत्वेन सन्निलिंगितत्वइति श्रुतमेयत्वाइत्यर्थः लौकिके शेवेनिरभिप्रायो लोको न वि

शब्दकारणं व्यवहारनिबंधनीतेनत्वे श्रुयमानमेयोविषयः शब्दानाम् प्रतिपाद्यस्य प्रयोक्तुरर्थस्य प्रतिपादन
समीहाविषयीकृतोर्थः सच द्विविधो वाच्योवाच्योव्यंग्यश्च प्रयोक्ता हि कदाचित्स्वशब्देनार्थं प्रकाशयितुं समी
हते कदाचित्स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रयोजनापेक्षया कयाचित् सतद्विविधोपि प्रतिपाद्यो विषयः शब्दानां
लिंगितया स्वरूपेण प्रकाशते अपितु कृत्रिमेणाकृत्रिमेणसंबंधेनरेण विवक्षाविषयत्वं हि तस्या
र्थस्य शब्दैर्लिंगतया प्रतीयते न तु स्वरूपम् यदि हि लिंगतया तत्र शब्दानां व्यापारः स्यात्तच्छब्दार्थसम्य
ङ्मिथ्यात्वादिविवादाय न प्रवर्तेरन् धूमादिलिंगानुमितानुमेयान्तरवत् व्यंग्यस्त्वर्थो वाच्यसामर्थ्या
क्षिप्ततया वाच्यवत्सशब्दस्य संबंधीभवत्येव साक्षादसाक्षाद्भावो हि संबंधस्याप्रयोजकः वाच्यवाचकभा
श्रयत्वं च व्यंजकत्वस्य प्रागेव दर्शितं तस्माद्वक्त्रभिप्रायरूप एव व्यंग्यो लिंगितया शब्दानां व्यापारः तद्विषयीकृ
तेन तु प्रतिपाद्यतया प्रतीयमानेन तस्मिन्नभिप्रायरूपे ॥

प्रतिपद्यतेर्थेनतु विप्रतिपत्तिमाने वचनं यदा व्यंग्योर्थः प्रतिपत्तस्तदा स
त्यत्वनिश्चयोनुमानादेव क्रियात इति पुनरर्थ्यानुमेयपदव्यपदेशो मैवं वाच्यस्यापि हि सत्यत्वनिश्चयोनुमानादेव यदाहुः शब्दवादा

नह्येवं तावन्नानावाच्यस्य प्रतीतिरानुमानिकी किं त्वनन्तस्य तत्तोऽधिकस्य स्मृतस्य तद्वाङ्ग्येऽपि भविष्यति एतदाह य
थाचेत्यादिना एतन्मतेऽभ्युपगम्योक्तं न त्वनेन प्रयोजनमित्याह काव्यविषयत्वं चेति प्रयोजकत्वमिति नहि तेषां का
नभिप्राय तु पूर्वं वाचकत्वे नैव व्यापारः संबन्धो न तेनावानन्तह्यावकत्वे न यथोक्तं प्राक् संबन्धो न त वै
च व्यञ्जकत्वमेव न च व्यञ्जकत्वं लिङ्गरूपमेव आलोकादिष्वस्य प्रसङ्गात् स्वात्तेन स्मास्मृतिपाद्यो विष
यः प्रज्ञातानन्तलिङ्गत्वेन सम्बन्धो वाच्यवृत्त योऽहि लिङ्गित्वेन न तेषां सम्बन्धी यया दर्शितो विषयः स तु व्या
ख्यातेन प्रतीयते अपितु वाच्याधिकत्वेन प्रतिपाद्यस्य च विषयस्य लिङ्गित्वं तर्हि विषयिणा विप्रतिपन्नो नालो।
किं चैवं वक्रियमाणता नाम भावः प्रसज्येत तद्योक्तमेव यथा चैवं व्याप्तिविषयप्रमाणानुपनागमतेन स
म्यक्प्रतीतो क्वचित् क्रियमाणा यातस्य प्रमाणान्तरविषयत्वमस्यापि न शब्दव्यापारविषयताहानिः
तद्वाङ्ग्यस्यापि काव्यविषये च वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्र
माणान्तरव्यापारपरीक्षोपहासायैव संपद्यते तस्माल्लिङ्गिप्रतीतिरेव सर्वत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति न श
क्यं वक्तुम् १५॥

ख्यानामपि ग्रन्थो माऽदिवाकवत्सत्यार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवर्तकत्वाद्यप्रामाण्यमविच्छे तेन प्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वात्तप
न श्रोक्तं वितन्वत्यभावाद्युपहासायैवेतिनायेसमर्दय: केवलं शुष्कतर्कोपक्रमकर्कशा समर्दयः प्रतीतिपरामाशेनात्तमित्येषउ

ध्व°
लो°
१३९

139

नन्वेवं तर्हि मा भूद्युत्पत्त्यव्यंजकत्वात्र तत्रानुमानत्वं यत्र त्वनुमानत्वं तत्र व्यंजकत्वमिति कथमपह्नूयते इत्याशंक्याह वस्त्विति
तद्व्यंजकत्वं तदिद्धि लिलक्षणमभिप्रायविषयव्यतिरिक्तविषयव्यापनादिति भावः नन्वभिप्रायविषयं यद्व्यंजकत्वमनुमा
नैकयोगात्तेनांतस्वेवं प्रयोजनं ध्वनिव्यवहारस्य तत्किमर्थं तत्सर्वमप्यहितमभिमाशंक्याह पितृत्विति १८ वक्तृदेवसंदिष्णतिद्
पयति तद्वीति यत्र हि लिंगित्वेनानुमानेनाभिप्रायादीनां विषयत्वसेतराणीपालोकादीनां विवक्षाकारणेन गीतध्वन्यादीनां वि

यत्वनुमेयं व्यंग्यविषयं शब्दानां व्यंजकत्वं तदुक्तिव्यवहारस्याप्रयोजकमपि तु व्यंजकत्वलक्षणः शब्दानां
व्यापारो औत्पत्तिकशब्दार्थसंबन्धवादिनाप्यनुपगंतव्य इति प्रदर्शनार्थमुपन्यस्तं १९ तद्धि व्यंजकत्वं कदाचिल्लि
गत्वेन कदाचिद्रूपांतरेण शब्दानां वाचकानामवाचकानां च सर्ववादिभिरप्रतिक्षेप्यमित्ययमस्माभिर्यत्न आर
ब्धः १७ नन्वेवं गुणवृत्तिरिति वाचकादिभ्यः शब्दप्रकारेभ्यो नियमेनैव तावद्विलक्षणं व्यंजकत्वम् तदंतःपा ॥ १५ ॥
तित्वेपि तस्य हठादभिधीयमाने तद्विशेषस्य ध्वनेर्यत्प्रकाशनं विप्रतिपत्तिनिरासाय सहृदयव्युत्पत्तये वा
तत्क्रियमाणमभिमतमेव यमेव न हि सामान्यमात्रलक्षणेनोपयोगिविशेषलक्षणानां प्रतिक्षेपः शक्यः कर्तुं

द्यभिप्रेया विवक्षितान्यपरवाच्यकाविज्ञाणाद्यादिवक्तिनवाच्यनम्रूलमाणांव्यंजकत्वं दृष्टं ततपवतेभ्यः सर्वेभ्यो विलक्ष
णमस्य रूपं सिद्ध्यतीति तस्य रूपांतरेणेति १७ ननु प्रसिद्धस्यैव किमर्थं रूपसंकोचः क्रियते अभिधाव्यापारगुणवृत्त्योर्दर्शनस्य
वसामग्र्यं तत्रोपनिपातात्तद्विशिष्टं रूपं तदेव व्यंजकत्वमुच्यतामित्याशंक्याह तदंतरिति तदंतःपातित्वेपीति न वयं ज्ञानविशे
षात्प्रिये तस्यापहरतिभावः विप्रतिपत्तिरस्मादस्मिं शेषो नास्तीति व्युत्पत्तिः संपाद्याज्ञानानिरासः उपयोगिषु विशेषेषु यानि लक्षणा

१२५

एवं हीति सामान्यपदार्थसत्कारीसन्नेत्यनेनैव इव्यग्गुणं कर्मलोलल्हि नन्वाक्षुति स्वस्मायुर्वेदधनेवेंदृश्यमनीनां सकललोक।
याेत्राय योगिनाम नारंभः स्यादिति भावः॥ किमिति विषयेत्येहल्व विदितसञ्ज्ञावं इति श्रुतयवायुनात्रन कस्यचिद्धिमति रेतस्या
लक्षणस्वमस्तीति प्रतिपादयितुमाशीदितऊक्रम ९९ एवं यत्किंचिद्दुनेनात्मीयद्रूपं भेदोपभेदसहितेन यस्य व्यंजकभूटस्य
तेवनद्रूपेन सर्वं प्रतिपाद्याद्याप्यलक्षणभूतं व्यंग्यव्यंजकभावमेव प्रकटकेनेशिक्षु इहभनिवेशयितुं व्यंजकवादस्थानेसवित

एवंह्रिसत्र्यमात्रलक्षणोक्ते सकलसहृदयलक्षणानां पौनरुक्त्यप्रसंगः मदेवं किमिति विषयोपयासी
न्मनीषिणं सततविहितनमः ध्वनिसंहितः प्रकारः काव्यस्य व्यंजितः सोयम् ९९ प्रकारोन्योगुणीभूत
व्यंग्यः काव्यस्य दृश्यते यत्र व्यंग्यान्वये वाच्यचारुत्वं स्यात्प्रकर्षवत्. व्यंग्योर्थो ललनालावण्यप्रख्यो
यः प्रतिपादितस्तस्य प्राधान्ये ध्वनिरित्युक्तम् तस्यैव तु गुणीभावेन वाच्यचारुत्वप्रकर्षे गुणीभूतव्यं-
ग्यो नाम काव्यप्रभेदः कल्प्यते तत्र वस्तुमात्रस्य व्यंग्यस्य तिरस्कृतवाच्येभ्यः शब्देभ्यः प्रतीयमानस्य
कदाचिद्वाच्यरूपवाक्यार्थापेक्षया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता २॥

मिति ध्वनिर्निश्चितिपहरुकव्येतदुक्तमेव अधुना तु गुणीभूतोप्ययं व्यंग्यः कविवाचः पवित्रयतीममुनाद्वारेणानन्त्यैवान्यत्तु।
स्तुपसर्पयितुमाह प्रकारोन्य इति प्रतिपादित इति प्रतीयमानेन रम्यदेवेत्युक्तमिति यत्रार्थः शब्दो वा इमं त्र वाच्य
चवरस्यादिन्वये तत्र व्यंग्यस्यैवल्लनोयेभेदाः ड काश्तेषां क्रमेण गुणभावेदर्शयति तत्रेति २॥

ध॰
लोत॰
१५॰
140

एतदुदाहरति अतिविस्मयगर्भं यं कस्यचित्तरुणस्योक्तिः अत्र सिन्धुशब्देन परिपूर्णतानानत्वलक्षणेन कदाचन प्राः शशिमणिशब्दे न वक्तव्यम् द्विरदकुम्भतटीशब्देनकुचयुगलं कदलिकाण्डशब्देन ऊरुद्वन्द्वं मृणालदण्डशब्देन दोर्युगलं इति ध्वन्यते तत्र च स्वार्थस्य सर्वथानुपपत्तेरेषशब्दोक्तिरनया येनातिरस्कृतवाच्यत्वं सुचयतोऽपि समानार्थविशेषापेक्षावह्निकेयमित्युक्तिगर्भीकृतेन वाच्येनैवारूढत्वात्तादृशानां चावाच्यस्य वस्तुनो निमज्जनानिमज्जनव्यंग्यजातस्य सह तेनावभासात् तत्र स्वयं नैवास्वसंभाव्यमानसमागमसकललोकसारभूतरूपवत्त्वादिभावनात् अत एवेति यथोक्तं व्यङ्ग्यस्य प्राधान्येन ताराधनो

लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः २१ अविवक्षितवाच्येऽप्यपि शब्दस्य : प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य प्रकरणाद्विहाय प्राधान्येन काव्यवाक्यतात्पर्यतया गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यता यथोदाहृते अनुरागवतीसन्ध्येत्येवमादि २२

तस्यापि गुणत्वे इति सर्वत्र गुणीभूतव्यंग्यप्रकारो मन्तव्यः तत्प्रबन्धेनात्मनमिश्रकं वर्णं बहुशः अन्येन जलक्रीडावतीर्णां तरुणीजनलावण्यद्रवसुन्दरीकृतनदीविषयमुक्तिरिति तस्य स्यात्तत्रापि वाक्यप्रकारेण योजनायदि वा नूतीमतिशयोक्त्यानावतीर्णां युवतिविषयामसर्वथानावहिस्मयमुखेनेयमित्यापाराङ्गता व्यंग्यस्य २१ तल्लावण्यमिति ।। एतस्य प्रथमोद्द्योतनयेन निरूपितम् अनुरागशब्दस्य वाभिलाषतदुपरक्तत्वलक्षणया लावण्यशब्दवदत्यन्ति विमिश्रितायेऽल्पानि रस्कृतवाच्यत्वमुक्तम् २२॥

१५॰

तस्यैवेतिवस्तुमात्रस्य २३

श्रादिशब्देन भावादयः रसवच्छब्देन प्रेयस्विप्रभृतयोऽलंकारा उपलक्षिताः २३ ननु तत्रैव यथा न भूतस्य सारेः कथं गुणीभा
वो गुणीभाववाक्यमवारुह्य तेन सुसादिन्याप्रोक्ता इत्युक्तं नन्दनं भवतीति प्रसिद्धं दृष्टान्तत्वेन दर्शयति तत्रेति रसवदाद्यलं
कारविषये २५ एवं वस्तुनो रसादेश्च गुणीभावे प्रदर्श्य वस्तुनो लक्ष्यव्यापकतां स्पष्टं निदर्शयितुमाह प्रसन्नानि प्रसादगुणयोगा
नि गम्भीराणि व्यंग्यार्थप्रत्यायनसमर्थानि पदानि येषु ते तथोक्ता इति वाच्यत्वे तत्र अयमेव प्रकार इति भावः सुमेधसेति प्रतिभा
तस्यैव स्वयमनुग्राह्यप्रकाशीकृतेन तत्र गुणीभावोपपत्त्या ताडनेन संकेतकालमनसमिस्यादि श्लोकः २३ रसादि
रूपस्य व्यंग्यस्य गुणीभावे रसवदलंकारविषयः प्राग्दर्शितः २४ तत्र च रसानामपि कादिकवाक्यार्थे
तया गुणीभावे विवाहप्रवृत्तेऽस्मिन्नाचारापि राजवत्तद्व्यंग्यालंकाराणां दीपकादिविषयः २५ तथा प्रसन्न
गम्भीरपदाः काव्यबन्धाः सुखावहाः ये च तेषु प्रकारोऽयमेव योज्यः सुमेधसा ये चैतेऽपरिमितस्वरूपा
अपि प्रकाशमानास्तथाविधार्थरमणीयाः सन्तो विवेकिनां सुखावहाः काव्यबन्धास्तेषु सर्वेष्वेवायं प्रका
रो गुणीभूतव्यंग्यो नाम योजनीयः ॥ लच्छी दुहिआ जामाउअहरी तस्स घरिणी विहालिआ गंगा अमिअमिअंका
तं प्रकारं तत्र योजयितुं तत्र अ सुआ अहो कुडुंबं महोअहिणो २८॥ क्रमः सपरमलौकिकसम्बन्धभावनायुक्तः क्षितितलो
वनोक्तोपहासनीयः स्यादिति भावः लक्ष्मीः सकलजनाभिलाषभूमिर्दुहिता जामाता हरिर्यः समस्तभोगापवर्गदानसमर्थ
तोऽपि तथा गृहिणी गंगा यस्याः समभिलाषिणो ये सर्वस्मिन् वस्तुन्यनुपहतउपायभावे अमृतमृगाङ्कौ च सुतौ अमृत
मिद्रवारुणीति नगं गाः स्वानन्दहरिचरणा वाधनाद्युपायणनवाप्या लभ्याः ... सुपभागलहरिणमनुष्येफत
मिति त्रैलोक्यसारभूतताप्रतीयमानासती प्रदोषकुटुम्बं महोदधेरित्यदोषेण वाच्यार्थो गुणीभावमयेति २९ ॥

ध्व०
लोच०
१५१
141

एवं निरलंकारस्य ज्ञानमात्रस्य योगाच्च तथैवमात्मसमात्मसमनीतः सारेण काव्यं पवित्रीकृतमित्युक्त्वालंकारस्यापि नैवमप्यतारत्व
मिति दर्शयति॥ ध्वन्यंशत्वेगुणत्वमुच्यत एकदेशेनेति एकदेशविवर्ति रूपकमनेन दर्शितं एकदेशविवर्तिरूपके राजहंसै
रवीज्यत सर्वैर्देवतः शोभ्यपरस्य चन्द्रहासोनोपमास्य मरत्वप्रतीयमानत्वमपात् इति वाच्यैर्बुधं गुणत्वेशासमलंकारकारैरेवं दर्शि

वाच्यालंकारवर्गोऽयं व्यङ्ग्यांशानुगमे सति। प्रायेणैव परां छायां बिभ्रल्लक्ष्ये निरीक्ष्यते॥ वाच्यालंकारवर्गोऽयं
व्यङ्ग्यांशस्यालंकारस्य वस्तुमात्रस्य वा यथायोगमनुगमे सति च्छायातिशयं बिभ्रल्लक्षणकारैरेकदेशेन द
र्शितः। स तु तथारूपः प्रायेण सर्व एव परीक्ष्यमाणो लक्ष्ये निरीक्ष्यते॥ तथाहि॥

वदर्शितं तावद्भामहोद्भटेन सूचितोऽयं प्रकार इत्यर्थः। अन्यैस्त्वेकदेशेन वा अविभागैश्चित्रमात्रेणानुद्भिन्नमेवास्या
व्यवहारे व्यङ्ग्यं परालंकारान्तरैरवलम्बितं च तत्सदृशो नित्यात्मनः संस्कारापरिसिद्धेरिति ते तथा महाकविभिरिति
कालिदासादिभिः काव्यशोभा पुष्यतीति पडक्षं तदेतदाह॥

कथंहीति द्विराज्ञो हेतोश्रुतिशययोगिताकथनेनोत्कर्षमावहेत्काव्येनास्येवासौ प्रकारइत्यर्थः स्वविषयेयदौचित्यं तेन न
विद्धदृष्यस्थितेन नतामतिशयोक्तिं कविः करोति ॥ यथा भट्टेन्दुराजः ॥ यद्विश्रम्य विलोकितेषु बहुशो निःस्थे
मनी लोचने यद्गात्राणि दरिद्रति प्रतिदिनं हूनाब्जिनीनालवत् दूर्वाकाण्डविडम्बकश्च निबिडो यः पाण्डिमा गाह

दीपकसमासोक्त्यादिवदन्येप्यलंकाराः प्रायेण व्यंग्यालंकारान्तरसंस्पर्शिनो दृश्यन्ते यत्तः प्रथमं ता
वदतिशयोक्तिगर्भता सर्वालंकारेषु शक्यक्रियाकृते वचसा महाकविभिः कामपि काव्यच्छविं पु
ष्यतीति कथं ह्यतिशययोगिता स्वविषयौचित्येन क्रियमाणा सती काव्ये नोत्कर्षमावहेत् २७ ॥

योऽर्हेऽप्यहनि समयो वनास्थवनिता स्वैस्वैव वैपाश्यितिः ॥ यत्र हि भगवतो मन्मथस्य वपुषः सौभाग्यविषयः संभाव्यते पदाय
मतिशय इति तत्काव्ये लोकोत्तरैव शोभोल्लासयति अतो विसेनतशोभालीयतएव ॥ यथा ॥ अस्यातिनिर्मितमाकाश
मनालेख्यैव वैयसा इदमेवं विधं भाति भवतः स्तनजृम्भणमिति २७ ॥

ध्व॰
लोच॰
१५२

नन्वतिशयोक्तिः सर्वालंकारेषु व्यंग्यानुयायिनी तदा नैवालमिति यदुक्तं तत्कथं यतो भामहेनातिशयोक्तिः सर्वालंकारसामा
न्यरूपा प्रकाशितैव सामान्यशब्दाद्विशेषप्रतीतेः एवम्भूततयाप्यस्यानन्तेनत्वकास्तीति कथमस्यां व्यंग्यत्वमपि।
त्याशंक्याह भामहेन यदुक्तं तदन्यथैवावगन्तव्यमिति हृदयेनासंबन्धः किं तदुक्तं सैषेति यातिशयोक्तिरिति वि
नैव सर्ववक्रोक्तिरलंकारप्रकारः सर्वः वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचामलंकृतिरिति वचनात् शब्दस्याभिवक्र

भामहेनाप्यतिशयोक्तिलक्षणे यदुक्तम् सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्यां कविना का
र्यः कोऽलंकारोऽनया विनेति तत्रातिशयोक्तिर्यमलंकारमधितिष्ठति कविप्रतिभावशात्तस्य चारुत्वा
तिशययोगो नान्यस्य त्वलंकारमात्रतैवेति सर्वालंकारशरीरस्वीकरणयोग्यत्वेनाभेदोपचारात्सैव सर्वालं।
कारान्तरसंकीर्णत्वं कदाचिद्वाच्यत्वेन न कदाचिद्गुणीभावेन तद्रूपेणैव वाच्यालंकारमार्गो हि नी
येन ध्वनावन्तर्भावः तृतीयेन गुणीभूतव्यंग्यरूपता २८॥

कार्यपेत्य यमेवार्थोऽवगंतव्यः तस्याश्चालं

ता अभिधेयस्य च वक्रतालोकोत्तीर्णेन रूपेणावस्थानमित्ययमेवासौ अलंकारस्यालंकारभावः लोकोत्तीर्णेनैवे
वातिशयः तेनातिशयोक्तिः सर्वालंकारसामान्यम् तथाहि प्रथमानातिशयोक्तिर्यः सकलजनोपभोगपुराणीकृतो
ऽपि विविच्यमानतया भाव्यते तथा प्रमदोद्यानादिर्विभावतां नीयते विशेषेणानुभाव्यते समयोक्तियतः सितत्वं तेनोक्तं तत्र
कोऽस्ति सावधीत्याह अभेदोपचारात्सैवालंकाररूपेति उपचारे निमित्तमाह सर्वालंकारेति उपचारे प्रयोजनमाह

152

अतिशयोक्तिरित्यादिना अलंकारमात्रं तैवेत्येतेन मुख्यार्थबाधोप्यत्रैव दर्शितः कविप्रतिभावशादित्यादिना अयं भावो
यदितितावदतिशयोक्तेः सर्वालंकारेषु सामान्यरूपतामात्रं दर्शितं तदात्मपर्यवसायिनीतितत्त्वनिरिक्तोनैवालंकारो दृश्य
तेति कविप्रतिभानेनतत्रापि चारुत्वोत्कर्षः स्यात् अलंकारमात्रं नकिंचिदुत्प्रेक्षते अर्थसौकार्यजीवितत्वेनेतं विवक्षितानन्ययाप्यनौ
चित्येनानिबध्यमानानवगास्यात् उचित्यवतो जीवितमितिचेद्दौचित्यनिबंधने रसभावादिमुक्तानान्यत्किंचिदस्तीति
तदेवोत्तर्भासितमुख्यं जीवितमभ्युपगंतव्यं न तत्सापयेनेनयदाहुः केचित् उचितं चरितिस्वच्छन्दं शब्दार्थमयकाव्यैकि
मन्येनध्वनिनात्मभूतेन कल्पितेनेति स्ववचनेमेवध्वनिसंज्ञाभ्युपगममसाक्षिभूतेमन्यमानाः प्रेक्षकाः तस्मान्मु

अयं च प्रकारोन्येषामप्यलंकाराणामस्ति २९ ॥ तेषां तु न सर्वविषयोतिशयोक्तेस्तु सर्वालंकारविषयोपि
संभवतीत्ययं विशेषः ३० ॥

ख्यार्थबाधाद्युपचारेचतिमित्तप्रयोजनसद्भावादभेदोपचारएवायम् न तन्मात्रपयन्त्रमतिशयोक्तेर्व्यापकत्व मितियदुक्त
मलंकारांतरस्वीकरणं तदेवात्रयाविभजति तस्याश्चेति वाच्यत्वेनेतिसाध्यवाच्याभवति यथा अपरैवहि केयमत्रोति
अत्ररूपकेप्यतिशयपक्षस्पर्शएवास्यैवविधस्याविषयविभागमाह तेत्रेतितेषुप्रकारेषुमध्ये अग्रहः प्रकारस्तस्मिन्
२८ नन्वतिशयोक्तिरेवचेदेवंभूतातत्किमपेक्ष्यापृथगलंकारिति क्रमः सूचितइत्याशंक्याह योतिशयोक्तौ निरूपितो लं
कारांतरेप्यनुप्रवेशात्मकः प्रश्नन्वेवमपिपृथगभिनिकेनाशयेनोक्तमित्याशंक्याह एवमलंकारेषु तावद्व्यापकत्वस्पर्शो
नास्मुक्तात्रकिंव्यापकत्वेनभातीतिविभागस्मुत्पाद्यतियेष्वेति ३० ॥

ध्व॰
लोच॰
१५३
153

रूपकादीनां सर्वमेवोक्तं स्वरूपं निदर्शनायास्तु क्रियायैव न तदंशस्य विशिष्टस्योपदर्शनं इत्याह निदर्शनेनेति तत्राह स्वरूपम् अ
यं मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रतियियासति उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन्नरान् ३१ प्रेयोलंकारेति चाटुपर्यवसायित्वा
न्त्यस्याभेदारोपेण वर्तितो योद्योतनस्याभिः उपमागर्भत्वं स्वप्रमाणाहेन सर्व एव तद्विशेषा रूपकादयः अथ्येकोप
यत्वालंकारेषु साहचर्यमप्येवं न तत्त्वगतिः लोभाय यारूपकोपमा तुल्ययोगिता निदर्शना परिवृत्तेषु गम्यमान
पमास्वेवैव वस्तारस्ये पूर्वे वर्णाभाति शुष्यशालि भवतीति स वैचारुत्वातिशययोगिनः संतो गुणीभूतव्यंग्य
स्यैव विषयम् ३१ समासोक्त्याक्षेपपर्यायोक्तादिषु गम्यमानांशाविनाभावेनैव तत्त्वव्यवस्थानाद्गुणीभूतव्यंग्य
तानिर्विवादैव तत्र च गुणीभूतव्यंग्यतायामलंकाराणां केषांचिदलंकारविशेषगर्भतायां नियमो यथा व्याजस्तु
तेः प्रेयोलंकारगर्भत्वे केषांचिदलंकारगर्भतायां नियमो यथा सन्देहादीनामुपमालंकारगर्भत्वे केषांचि
दलंकाराणां परस्परगर्भतापि सम्भवति यथा दीपकोपमयोः तत्र दीपकमुपमागर्भत्वेन प्रसिद्धम्
उपमापि कदाचिद्दीपकच्छायानुयायिनी यथा मालोपमा तथा हि प्रभामहत्या इत्यादौ स्फुटैव दीप
कच्छायोपलक्ष्यते तदेवं व्यंग्यांशसंस्पर्शे सति चारुत्वातिशययोगिनो रूपकादयोऽलंकाराः सर्व एव गु
णीभूतव्यंग्यस्य मार्गः ३२॥

प्रसर्वसामान्यमिति तेन सर्वमादि प्रमेयस्फुटं चेति तथा सप्रतस्त्यविभूषितश्लेषके
न दीपस्थानेन दीपनादीपकमत्रान्तः प्रविष्टं प्रदीपसमानतया साधारणधर्माभिधानेऽपि तदुपमायां स्पष्टेनाभिधाप्रकारे
णैव ३२॥

नयासजातीयानुपमितिवारुतातिशयवत्ताभिप्रायः सललितानाइतियत्कि तेषांतद्विनिर्मुक्तं रूपंनतत्काव्येपर्यनीयम उ
पमादि यथा गौरगवयइतिरूपकंगौवाहीकइतिश्लेषः द्विवचनेनेशात्मकः यथा संख्येसूचीमलोतरेति दीपकंगा
मघ्यामितिसन्देहः स्थाणुर्वास्यादितिग्रपन्हुतिर्मिदंरजतमितिपर्यायोक्तंपीनोदिवानात्तीतिन्समयोगितास्तंभोविच्छे
ति श्रप्रस्तुतप्रशंसासनीणिज्ञापकानिपर्यायादसंज्ञायामतत्परेश्रन्यत्रसंज्ञाविधौ३मयग्रहणेनदंतविधेर्नेतिश्राद्दे
पश्चोभयत्रविभाषासविकल्पात्मकविशेषाभिधित्सयाइष्टस्यापिविधेः एवैनिषेधनात्रातिषेयतसमीक्षतइति न्या
यात श्रतिशयोक्तिःसमुद्रःकुंडिका विन्ध्योवर्धितकइतिएवमन्यत नचैवमादिकाश्रपयोगीति गुणीभूतव्यंग्यतेवाश्र

गुणीभूतव्यंग्यतेवनेषांनयाज्जातीयानांसर्वेषामेवोक्तानन्तानांसामान्येनतल्लक्षणेसर्वपदैर्नेतल्लक्षितानि
भवंति एकैकस्यस्वरूपविशेषकथनेवत्तसामान्यलक्षणरहितेनशतिपरंपादेनैवशाखालेनसंकाःतत्र
तोनिर्जीवमतेनत्वात श्रनेनाद्विवाणिविकल्पाःतत्प्रकाराएववासंख्याः ३३॥

लंकारनाद्यांमर्मभूताललितानातान्यतुलललितानातान्यतुलनयति नयासदृशीकृत्वालक्षिताः संश्लिष्टाभवंति श्र
न्यथात्वेनएवमव्याप्तिर्भवेत् तदाह एकैकस्येति नचातिशयोक्तिवक्रोक्त्युपमादीनांसामान्यरूपत्वेचारुताहीनाना
मुपपद्यतेचारुताचेतदायतेतदेवगुणीभूतव्यंग्यत्वसामान्यलक्षणंव्यंग्यत्वंचचारुत्वेरसाभिव्यक्तियोग्यतात्म
करसस्वरूपात्मनेवविश्रांतियामुख्यानंदात्मकत्वमितितानवस्थाकाविदितितात्पर्यम श्रनंताहीतिप्रथमोद्योत
एवव्याख्यातमतत्त्वाद्विकल्पानामानंत्यादित्यर्थः ३३॥

ध्व०
लो० द्व
१५५
१५५

ननु सर्वेष्वलंकारेषु नालंकारान्तरं व्यंग्यं च काश्चित्तत्कथं गुणीभूतव्यंग्येन लक्षितेन सर्वेषां संग्रह इत्येवं तु स्यान्मात्रं वास्यो
वाच्यं गंगेयसङ्कीर्णीभूतं भविष्यतीति न दोषाद् गुणीभूतव्यंग्यस्यैवेति प्रकारान्तरेणैव स्फुरमाणत्वेनोपलक्षितस्य परिदेवस्यमवतार।
णिका ननु गुणीभूतव्यंग्येनालंकाराः यदि लक्षितास्तस्यत र्हि लक्षणं वक्तव्यं किमिति नोक्तमित्याशंक्याह गुणीभूते निवि
षयत्वमिति लक्षणीयत्वप्रकारो व्यंग्येनार्थेनानुगमो नाम न तदेव लक्षणं तेनेत्यर्थः व्यंग्येन लक्षितेन तद्गुणीभावे च निरू
पिते किमन्यदस्य लक्षणे क्रियतामिति तात्पर्यम् ३४ एवं काव्यस्यान्माध्वनिरिति निर्धारीय संहृत्य तदयमित्याहिना
सौभाग्यमित्यन्तेन यत्वा उक्तं सकलसत्कविकाव्यापनिषद्भूतमिति तत्प्रतारणामात्रमर्थवादरूपमेतत्स्यादिति दर्शयितुं।

गुणीभूतव्यंग्यस्य च प्रकारान्तरेणापि व्यंग्यार्थानुगमलक्षणेन विषयत्वमस्त्येव तदेवं ध्वनिनिःष्यन्द
रूपो हि तीयोमहाकविविषयोऽतिरमणीयो लक्षणीयः सहृदयैः ३४ सर्वथा नास्त्येव सहृदयहारिणः
काव्यस्य सप्रकारो यत्र न प्रतीयमानार्थसंस्पर्शेन सौभाग्यं तदिदं काव्यरहस्यं परमिति सूरिभिर्भावनीय
मिति मुख्या महाकविगिरामलंकृतिभृतामपि प्रतीयमानच्छायैषा भूषा लज्जेव योषितां ३५॥

तेन तदिदमिति निष्कृष्टो भूषेति अलंकारभृतामपि शब्दालंकारस्यान्यानामपीत्यर्थः प्रतीयमानकृताच्छाया शोभासा व लज्जा
सदृशी गोपनासारे सौन्दर्यं प्राणत्वे च अलंकारधारिणीनामपि नायिकानां लज्जा मुख्यं भूषणं प्रतीयमानच्छाया अन्नमदनो
द्भेदजन्य रयहृदयगूपाया यथा लज्जातेन रूढिमानमथ विकारज्ञुगोपयिषा रूपा मदनविजृम्भितरागाणां यतीनां कोपीना
यसा रत्नोपित्र पालज्जादर्शनात तथा हि कस्यापि कवेः कुरंगीवांगानीत्यादि श्लोकः तथा प्रतीयमानस्पर्शित्वमाभिलाषान्
वाच्यनमानप्रभृतेच्छायाकोतिः यथा प्रगारसतरंगिणी हिल्लज्जावरूढानि भरन्त्यातान्स्वान्वितासान त्र गात्रविकारः स्मरा

१७५

सुमुह्लोकेइति नीयतामासौ यथैलज्जा कि कुभितमितिमितिमयः ३५॥

मन्मथाचार्येण त्रिभुवनवंद्यमानशासनेनातपवलज्ञासाधुसधर्मिणा दृत्तापेयमलं चनीयात्ता तदनुष्ठाने वयं कर्तव्ये स
तिसाधुसलज्जाभ्यागेन विस्रंभकालोपनतः सुरताद्यागतिस्त्र कृतसंभोगपरिभावनोचितनृहृष्टिप्रसरपविज्ञितापेवा
न्येविलासागारे तत्रविहारास्वनुपवाद्धग्णानवनत्रूपनयापतित्वणमुक्तिषं तस्तेन केवलेनाम्यज्ञाव्यग्रेण पकांतोपस्था
नप्रवेसर्वेंद्रियोपसंहारेणभावयितेशक्या ग्रहीतविता : पनः केनापितान्येनोपायेनशक्या निरूपणा: ३८ गुणीभूतव्यंग्य

स्यनायास्य प्रसिद्धोदाहरणे : किमपि कमनीयत्वमानीयते यथा विस्रंभोत्था मन्मथाज्ञाविधाने ये मुग्धाक्ष्याः क
पिलीलाविलासाः अक्ष्णामेस्तेचेतसा केवलेनस्थित्वैकान्ते मनते भाववीयाः इत्यत्र केपीत्यनेन पदेन वा
च्यमस्पष्टमभिदधता प्रतीयमानं वस्तु क्लिष्टमनंतमर्पयता काव्यच्छायापोषिता ३९ अर्थांतरगतिः काक्वा
या चैषा परिदृश्यते सा व्यंग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥ या चैषा काक्वा क्वचिदर्थांतरप्रतीतिर्दृ
श्यते सा व्यंग्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यंग्यलक्षणमिमं काव्यप्रभेदमाश्रयते ॥ यथा ॥

सोदाहरणं तरमथाह ककलौल्ये इत्यस्य धातोः काकुशब्दः ईषदिति साकांक्षा निराकांक्षा दिक्रमेण पठ्यमानोसौ श
ब्दः तस्याकादेशः ते नृहृदयस्यात्रवस्तुप्रतीतेः शेषपदूषितः काकुः तया यत्रार्थांतरगतिः सकाव्यविशेषइमे गुणीभूतव्यंग्य
प्रकारमाश्रितः अत्र हेतुः व्यंग्यं हि तत्र गुणीभावमेव भवति अर्थांतरगतिशब्देनात्र काव्यमेवोच्यते ततः शब्देनेव च
गुणीभूतव्यंग्यत्वं वक्तव्यम् प्रतीतिद्वारेण वाकाव्यस्य निरूपितम् अन्ये तु आहुः व्यंग्यस्य गुणीभावे यं प्रकारो न्यथा

ननु नाथ निकमेवेति न प्रासक्ती काकुप्रयोगे सर्वेष्व शब्द स्पष्टत्वेन व्यंग्यस्यो मीतित स्यापि गुणी भावात् काकुर्हि शब्दस्यैव
कश्चिद्धर्मः तेन स्पष्टे गोप्यैवं गर्हितःसकले शामिनि दृस वे चापि तालकृ नमिति व ह्र् स्येनैवा नु गृहीतम् स्तन पव भ मथ स्मिश्र
इत्यादौ काकुयोजने गुणी भूत व्यंग्यत्वे वव्यंग्यो कृत्वेन न दाभिमाना हो कस्य स्वस्या इति भवती ति मयि जीवति यान्तु रा
ष्ट्रा इति साकांक्ष दीप्त गर्हदना र प्रशमनो दीपन चि त्रिताकाकुत्र संभावाय मर्थान्य थमन वित स्ता रागृ व्यंग्य मर्थ स्पृशं ती

म वा म: क्षत त्वा: उ प र म प ति व तो न त्व या म लिं नि तं शी
सख्या भवेति मयि जीवति यातराष्ट्राः यथावा ॥ श्वासस्वम स्त इ स्क परमपरेध यणत्त्र पमझ्मीत्रे सीलेकिं
लं मा किं पुनः ननस्य येद ना पिन म नेका न यान हे
पुजनः सजाग्रधं वल्लितं नाणकामे मो ३२

तेनैवोपकृतन्नासती क्रोधानुभाव रूपतां व्यंग्येोपकृत स्य वा च्यस्यैव यथा ॥ श्वामे स्वस तो भवाम रन स्यभ्युपगम काकुः सा
कांक्षो पहासा उपरमेति निराकांक्ष त या स्तव च नगर्भा परिग्रहे णोनिदीमः सित योगि नीत्व या म लिनि तं शीलमिति सगर्व दा
कांक्षा किं पुनर्जन स्यजा ये व म स्याधी कृतनान्त ईलं ना पिन मेव या मरप हृनिन काम यामहे इति निराकांक्ष गर्व दोपहास गर्भा
पया हि कया वि चापितानु रक्त या कृत्व धाह स्तुवि न या यान पह्र समा ना या:अस्य पहासा रे शाग भाउ क्षि: काकु यथा ने व तु

३२ शृ मर्वेदर्षि ... प्रसदनमस्वामी
१५५

नन्वेवं व्यंग्यत्वे कथमित्याशंक्याह ३८ अधुनागुणीभावं दर्शयति ३९ वाचकत्वानुगमेनेति वाचकत्वेनुगमः गुणत्वे।
व्यंग्यव्यंजकभावस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतीत्या तत्रैव काव्यस्य प्रकाशत्वं कल्प्यते तेन च तत्काव्यपदेश इति काकुश्रयो
जनायां सर्वत्र गुणीभूतव्यंग्यत्वमेव प्राप्तमेवमप्यामि कौरवशतसमरे न कोपादित्यादौ येन विपरीतलक्षणमाह्वानेन सम्य

गाढ शक्तिरेव हि स्वाभिधेयसामर्थ्यात्मिका काकुसहाया समर्थविशेषप्रतिपत्तिहेतुः न काकुमात्रं वि
षयान्तरे स्वेच्छाकृतनाकाकुमात्रात्स्याविधार्थप्रतिपत्त्यसंभवादिति ३८ स वाच्यः काकुसहायया हृद्या
पारोपात्तस्य पृच्छ्य सामर्थ्यस्य स्पष्टप्रतिभ्यां गम्यरूपवेति ३९ वाचकत्वानुगमेनैव तु यदा न हि शिष्टवाच्यार्थ
प्रतीतिरत्न तदा गुणीभूतव्यंग्यतया तथाविधार्थद्योतिनः काव्यस्य व्यपदेशः व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधा
यिनो हि गुणीभूतव्यंग्यत्वमिति ४०॥

त्वरामर्षो; यत्राक्रोशस्यारणकारणत्वं न कोपादित्यादीनतगदसांकांक्षकाकुवशात्त्रिधेयस्य निषिध्यमानत्वेयेव प्र
यितेरभिमन्तरसस्भिमार्गत्वमानूपत्वाभिप्रायेण प्रतिपत्तिरिति मुख्यार्थबाधाद्यनुसरणविज्ञाभावात्को लक्षणाया
अवकाशः दर्शयजेते त्वत्र तनस्यादिपकाक्षागुणपार्यांतराभावाद्धवत्तविपरीतलक्षणाइत्यलमवान्तरेणबहुना ४०

ध्व.
लोच.
१५९
146

अथुनासंकीर्णविषयं भजति गुणेति चाकतत्प्रतीतिरेवात्रयुक्तिः पद्मुदितमनेन मलक्रक्तोपरक्तं सहि चेदमासः परभागला
भः अनवरतपादपतनप्रसादनैर्विनानयत्तमेटिति पयेप्याद्गवृत्तिन्याभाष्यमिति चोपदेशः शिरोविधृतावयाचेद्दकला
तामपि परिभवतीति समग्रलोकावजयितं सौभाग्याभिमानप्रभृति यद्यपि ध्वन्यते तथापि तन्निर्वचनशाह्यार्थसज्जमारी
जनोचितं न स्यादिति यन्निलतरणस्यार्थस्योपस्कारकतां केवलमाचरति उपस्कृतस्त्वर्थः शृंगाराङ्गतामेतीति प्रयत्नेन
प्रभेदान्यस्य विषयोपस्थापनाप्रतीयते विधानतव्यासमुद्दये नेतत्रयतियोजना संकीर्णेति हि कस्मिंश्चिदने
गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यालङ्कारस्येह प्रयनेमार्गः तत्रयद्यस्यशक्तिसहायतानान्तरेनन व्यपदेशः कृतेयोनसर्वत्रध्वनि।
रागिणा भवितव्यं ॥ यथापत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्यापरिहासमुक्ते सा रंजयित्वा चरणेन कृता
पीऽर्माल्येन तां निर्वचनं जगाद न यथा प्रयुक्तो नत्वैः ॥ उत्प्रेक्षामानिमालिनीविस्मृतवगोत्रदयितेन सेविता न
किहृचे वरणेन केवलं लिलोचवाष्पाकुललोचनाभवं ॥ इमत्रनिर्वचनजंगानेन किंचिद्ददेदिति वच
निषिद्धमुखेन योगस्यार्थस्योक्ताकिंविहितवीक्षणात् आकुलीभावमाभने तस्यापत्रोक्तिविचार्यमाणार्थस्या
त्ययोगमकाशनेन चनेस्मग्रापान्य यथा यदवाद्दितिदेवर्षौ विस्तारोः हसुनभोक्तिभङ्ग्यापार्तीतिवाच्यस्यापि
तिलस्त्रियोनिऊसमानिकोनपास्यपत्रहीलमशक्रलाधाविनालीलसर्षः अस्मदुपाध्यायस्तुल्ययनमानिभूमकेसहाराणाशहाले
ति उक्त्वास्तारस्वरेणादराति शायापायंप्रय स्कनास्त्रतपवलेविनेतिनकिंविदितिपवविषेभुम्हेगारारादरावमरे गुतामवाग्यसमरे
तीति मानप्रदेशनमेवात्रनयुक्तमिति सातिशयमन्युसंभाराभ्यपोवचनानि धैर्यस्यैवेदशस्यसंस्कारः तदृदृष्यति उक्तिभङ्ग्या
लीनितस्येतिव्यपस्परहलितपसुविन्यादोवाच्यस्यापी स्वापिशदोभिन्नक्रमः यथान्येमापिभवेन वाच्यपरमायेपतयागणना।

१५९

पतदेवनिर्वोढव्यक्ताव्यात्मतंधनेरेवपदिशीपयतिशकारोयमिति श्लोकद्वयमितितल्लक्ष्यांयंउदाहृतंपन्मुरितमारि नवेति
हृदयपाश्चाद्देवेवारिनीतस्यन्नवकाश: इत्यत्रयेति अकालक्रपितायिपणदूयतितमयितपसीदूमिसअहोड गराधास्मिमारोदी
विलक्षितपूर्वेविपतमेस्तुतिमार्जयतीयमस्याचम्पुपगमम्मेभीक्ति: सभेगतिपियाणाय: सभागभूषणविहीन: दूतामपि
मोक्तेनपार्थसे अनेनापीतिपप्रेपरंप्रसादोलेलाद्यर्थ: नववृषदेवमाहतंतत्ज्ञात्विमागेनापिपवंधार्थेतेस्तत्तत्रेति अनेनद्विष।
स्तुतस्योन:सहस्रवाह्लीवाध्याभवति इयमवतंदृतवेतनोयन्मोविस्स्यतोमवउपिपितामन्यते अन्यथाकथमेवंअर्थ:प
तितमिमितिगतइटानीरोदनावकाशोपीत्यर्थ: पीरितूध्वने इयतापाद्रेणाकिमितिकोपंतमनुवमितात्कियतेकठोरस्वभा

प्रकारोयंगुणीभूतव्यंग्योपिधनिरूपतां धत्तेरसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुन: गुणीभूतव्यंग्योपिकाव्यप्र
कारोरसभावतात्पर्यपर्यालोचनेपुनर्धनिरेवसंपद्यते यथात्रैवानन्तरोदाहृते श्लोकद्वये ॥ यथा च दुराराधा
राधासुभगयदनेनापिमृजतस्तवैतत्प्राणेशाजघनवसनेनाश्रुपतितं कठोरंस्त्रीचेतस्तदलमुपचारैर्विरम
हे क्रियात्कल्याणंवोहरिरनुनयेष्वेवमुदित: ॥४२॥

वंस्त्रीचेतन: स्त्रीतिप्रेमापराधयोगादस्तुविशेष मात्रमेतन नस्वैवपस्वभा
व: आत्मनिवेतनस्तुक्रमात्कुलस्यापाथापि न इति न किंचित् वस्तुसमाधिकमासेष्ट एवं यदेवं विपन्नत्वान्नसान्त्वनाकारोपिसहस्व
यातन्दलतिउपचारैरिति तात्पर्यप्रसादे: अनुनयेषिति बहुवचनेनवारंवारमस्यबहुवल्लभस्यापराधितेति विलिसाभा
ग्यातिशयउक्त: एवमेषव्यंग्यार्थमार्गा वाच्यंभूषयतितेवाच्यभूषितसहीर्ष्याविप्रलंभोगममेतीति यल्लत्विषपिश्लोक
द्वयेप्रतीयमानस्यैवरसांगत्वाचारुत्वसमसदेवं विक्रीपतयाचोस्त्रवमकार्षीत् एवंहिव्यंगस्यगुणीभूततायकृतासेवस

मूलंत्तुटेपतरसादिव्यतिरिक्तस्यहिव्यंग्यस्यरसांगभावभागित्वमेवप्राधान्येनान्यत्किंचिदित्यतःस्वे वंशेपेःसहृदयविचारेन ५२

एवंस्थितेन्यक्कारोह्ययमेवेत्यादिश्लोकनिर्दिष्टानांपदानां
व्यंग्यविशिष्टवाच्यप्रतिपादनेप्येतद्वाक्यार्थीभूतरसापेक्ष
याव्यंजकत्वमुक्तं नतेषांपदानामर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्व
निभ्रमोविधातव्यः विवक्षितवाच्यत्वात्तेषांतेषुव्यंग्यविशिष्ट
त्वंवाच्यस्यप्रतीयते नतुव्यंग्यरूपपरिणतत्वंतस्माद्वाक्यंतत्र
ध्वनिः पदानितुगुणीभूतव्यंग्यानि नचकेवलंगुणीभूतव्यं
ग्यान्येवपदान्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यध्वनेर्व्यंजकानि यावद
र्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिप्रभेदरूपाण्यपि यथात्रैवश्लो
केरावणइत्यस्यप्रभेदान्तररूपस्यव्यंजकत्वम् ५३ ॥

एवंस्थितेइतिस्वनंतरोक्तेनप्रकारेणध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्विभागेविभागेसमीत्यर्थः कारिकागतमपिशब्दं व्याख्यातुमा
ह नचकेवलमिति एषचश्लोकः पूर्वमेवव्याख्यातइतिनपुनर्लिख्यते ५३॥ (१५८

यद्यपि चात्र विषये निर्वेदात्मकशान्तरसप्रतीतिरस्ति तथापि चमत्कारोर्थवाच्यार्थनिष्ठ एव व्यंग्यस्य तु संभाव्यते विपरीतकारिता
दिन्नसेवानुयायि तस्मादपि शब्दाभ्यामनुभयतो योजिताभ्यां च शब्देन च स्थानद्वययोजितेन एव तु शब्देन चोभयतो योजितेन मानव
शब्देन तस्य स्पष्टमेवेति गुणीभूतं विवेकप्रदर्शनाचेयैति रूपयोगे निदर्शयति वाच्यव्यंग्ययोश्चेति प्रलंकाराणांचेति पवव्यंग्य

यत्र तु वाच्यस्य रसादितात्पर्यं नास्ति गुणीभूतव्यंग्यैः पदैरुद्भासितेऽपि च गुणीभूतव्यंग्यत्वेनैव समुदायधर्मः ।
यथा राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुंजते रमन्ते च सह स्त्रीभिः कुशलाः खलु मानवाः इत्यादौ वाच्य
व्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्यविवेके परः प्रयत्नो विधातव्यः येन ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोरलंकाराणां
चासंकीर्णो विषयः सुज्ञातो भवति अन्यथा तु प्रसिद्धालंकारविषय एव व्यामोहः प्रवर्तते ४४ ॥

नास्त्येव तत्र तेषां प्रज्ञानां याथार्थ्यं अन्यथा त्विति यदि प्रयत्नवता न भूयत इत्यर्थः व्यंग्यप्रकारस्तु येन मया पूर्वं तत्स्वादितस्त
स्यासन्दिग्धमनेकस्वरूपोपयोगित्वमुक्तम् ४४ ॥

ध्व॰ लोच॰ १४९ 149

गणित इति विरोधलिहि योगक्षेमायः संपद्यते न तु विशुद्धिफलः इति तेन चावश्यं गणनया भवितव्यम् अनर्थकातनिर्माणकारिणो वि
विधेर्न विवेकलेशोऽप्यस्तीति परमसापेक्षत्वावगमः अत एवाह क्लेशो महानिति स्वच्छन्दस्येति विशृङ्खलस्येत्यर्थः एषा
पीति यत्स्वयं निर्मीयते तदेव च निहन्यत इति महदेतत्समपि पापं नैवकारेण बीजम् कोऽर्थ इति न स्वात्मनोऽपि लोकस्य नि

तथाहि ॥ लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृतः स्वच्छन्दस्य सुखं जनस्य वसतः
श्चिन्तानलो दीपितः । एषापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहित।
स्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥ इयं च व्याजस्तुतिरलंकार इति व्याख्यायिकेनोक्तं न चैतत्स्वलक्षणं यतोऽस्याभिधेय
स्यैतदलंकारस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वे न सुश्लिष्टता यतो न तावद्रागिणः कस्यचिद्विकल्पः तस्यै।
षापि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराकी हतेत्येवंविधोक्त्यनुपपत्तेः नापि नीरागस्य तस्यैवंविधविक
ल्पपरिहारैकव्यापारत्वात् ५५॥

र्मितस्येत्यर्थः तस्येति रागिणो हि वराकी हतेति कृपास्पदत्वेन ममेयं स्त्रीसिद्धा तेन चानुचितं वचनम् तुल्यरमणाभावादिति स्वा
त्मन्यपि तेन मनुचितमात्मस्यापि हि तद्रूपासंभावनायां रागिनायोचपश्चात्तसात् ५५॥

ननु च रागिणापि कृतस्विताशणाभ्यविगृहीतकतिपयकालब्रतस्य वा गावणप्रायस्य वासीना हि विषये दुःखं तप्रायस्य वा निर्जीत
जातिविशेषशङ्कं तत्रादौ किमियं स्वसौभाग्याभिमानगर्भा चाक्तिर्न भवति वीतरागस्य वा नादिकालाभ्यस्तरागवासनावासितन्तया
मध्यस्थेनेनापि तेनावश्यं तत्त्वथाचरणेनानेयमुक्तिः न संभाव्या न हि वीतरागो विपर्यस्तात्माभावान्मषेति न ह्यस्य वीणाक्षीतंकृतकर
टितकलंकपनिभानि तस्मात्स्वतत्त्वानुसारेणोभयस्यापीयमुक्तिरुपपद्यते अत्र स्तुतप्रशंसायामपि तत्प्रस्तावः संभवत्येवात्र्यथीव

न चायं श्लोकः क्वचित्सर्वं पठ्यते इति श्रूयते येन तत्त्वकरणानुगुणार्थतास्य परिकल्प्यते तस्मात् प्रस्तुतप्रशंसैषेय
म् तस्मादनेन वाच्येन गुणीभूतात्मनाऽनिःसामान्यगुणावलेपाध्मातस्य निजमहिमोत्कर्षं जनितसमत्सर
जनजनस्य विशेषज्ञमात्मनो नकं चिदेवापरं प्रत्यतः परिदेवितमेतदिति प्रकाश्यते ४९ तथा चायं च
मकीर्तिश्लोक इति प्रसिद्धिः ५० ॥

क्रव्योनहि तेजस्वी स्वमप्रस्तुतप्रशंसासंभवमहो धिक्कार्स्यमिति मपरं प्रस्तुतपरत्वे निनाज्ञासंभवमित्याशङ्क्याह निः
सामान्येतिनिजमहिमेति विशेषज्ञमिति परिदेवितमिति तैश्च तभिर्वाक्यखण्डैः क्रमेणापादवतुष्टयस्य तात्पर्यं व्याख्यातम्
४९ तत्र चापि किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह ननु किमियते साशङ्कमनदोषपेन निर्वीरत्नदीपश्लोकार्पितेनास्याशयं संवादयति

धे.
स्तोत्र.
१५.

150

मवगाहनमभ्यवसितमपि न यत्र आस्तां तस्य संपादनम् । यदसंपदर्थितत्वं कौस्तुभादि वा उक्तमम । अलब्धं यत्नवरीहितम
पि न प्राप्तं सहर्षांयस्य नयाभूतं यति ग्राहमेकैकोशाहोजनत्वरः प्राप्तोपेतावलोक्य ःक्षोयान्वंत द्विषयो यत्र न दलव्यसहश
शनिग्राहकम् यदेवि पदं ति पारिदेवितविषयस्य अर्थः इति चार्थः प्रस्तुतप्रशंसोपमालक्षणमलंकारद्वयमनेनतरेतत्स्वा।

संभाव्यते च तस्यैव यस्मादनभ्यवसितावगाहनमनल्पधीशक्तिनाप्यदृष्टपारमार्थ्यं तत्त्वमपि क्वाभि
योगैरपि कुहं मम जगत्यलब्धमहणाप्रतिग्राहकं यथा स्मृति पयोनिधेः यथ स्वस्वदेहे ज्ञगामिसंनेन ता
पिस्त्राकेनैव विधाभिप्रायः प्रकाशितप्रव ५८ ॥

॥१५८॥

त्पत्तिविस्मयथा मतयाद्भुते विश्रान्तिः परस्य चमत्कृतजनस्या स्वादरास्पदतया प्रयत्नशालतया चोत्साहजननेनैवं भूतमस्येति।
पात्रेय सत्कृतिपयसमुचितजनानग्राहकं कृतमिति च स्वात्मनि कुशलकारिता प्रदर्शितया धर्मवीरस्पर्शिनेनुवीररसे विश्रान्तिरिति
मेतव्यं अन्यथापरिदेवितमात्रेण किं कृतं स्यादपेक्षा सर्वकारिव मात्मन्यावेदितं चानेन नः स्वार्थपरार्थसंभवादिति लं बहुना

१५.

नत्वय यास्थितस्यार्थस्य संगतो भवतु यस्तत्प्रशोस्ता इहत्व संगतिस्स्येवेत्याशेस संगतावपि भवत्येवैषवेति दर्शयितुमुपक्र
मते नन्विति येर्जगद्दिदं भूषितमित्यर्थः यस्य वल्लभोविवर्पतां सर्णेरागातानामेषां सफलतां भवति तदिदं वल्लरीति संबंधः
आलोको विवेको येन समस्मि निक्लिष्टोऽभिवांस्पर्शादानावक्तुप योगी अवयवैरिति अनितस्वाशायैरित्यर्थः अप्राप्तः पर
उत्कृष्टो भागोर्थलाभात्मकः स्वरूपप्रयमस्तत्त्वलोचायेन कथयामीत्यादिप्रसंगिः अनेन पदेनेदमाह अकथनीयमेतत्
अप्रस्तुतप्रशंसा यांव यत्रात्मेनस्य कदाचिद्विवदितं नवं कदाचिद् विवदितं नवं कदाचिद्विवदितानाविवादित
नवं कदाचिदपि विवदिता विवदितं नवं इति त्रयीबंधच्छाया न्यविवदितं तथा यत्रोयः पीडामनुभवति भेग
पि मधुरो पडीयः सर्वेषामिदं तत्त्वविकाशोप्यभिमतः नसंशामोहद्दियादिसम्प्रशमदेवपतिनः किमिह्नेदी
यैसौ न पुनर्गुणाख्यानस्थम्भवः यथावामनेव ॥ अमी येदष्पोक्तेन तु मृगरूपाः सफलताभवत्येषायस्यु
तणमनुपगतानो विषयतामनिशालोके देशोकथमिदमहोवत्त्वरघुनामममजातस्तवैतु ममम यथवान्येखवयवैः
यन योर्हिद्वयोः श्लोकयोरिच्छ वल्लभोविवादितं स्वरूपपवनतु यस्तु नेमहागुणस्याविषयपतितत्वादप्राप्त
यमात्तंदिहि निर्वैराग्य भवति तथापि सपयपतुवंपतत्कथयामि वैराग्यादिनिकाकादेवहतकमित्यादिना सूचितं तेवैराग्यमि
तियावत् साधुविदितमिस्वरम कस्मादिति वैराग्यहेतवश्च : इदं कथ्यतइत्यादिना निर्वेदः स्मरणोपक्रमे कथं कथम
पि निरूपणीयतयोत्तरम् वामेनेति अनुचितेन फलादिनोपतापितेन इत्यर्थः व टइति छायायामा त्रकरणादेव फलदानादि

भूत्याद्युत्कुरकन्यरङ्गसर्थः छायापीति शाहोरकोद्विपमृशानाग्निज्वालासीफलनापल्लवादिन लविशेषः स्त्राक्षिवला
येद्देनमाह नहीति श्रमस्वेदयोमन्युरुष : मस्युरुष इति पाठेन समङ्खेन स्फुटिमात्रेणमत्युरुषोनतगुणादिनेतिव्या
ख्येयं नास्तेनमिति वाच्यपवनियमोनास्ति इतिवक्तुं शक्योंव्यंग्यस्यापिभावादिनितात्पर्यम् तथाउत्पद्यजातायाइति

परमागस्यकस्यचित्स्वरूपमुपवर्णायितुं हृद्योयपिश्लोकयोस्तात्पर्येणवस्तुतत्त्वम् प्रविवक्षित
त्वेयथा ॥ कस्त्वंभोः कथयामिदैवहतकंमांविद्धिशाखोटकं वैराग्यादिवसाधुविदितंकस्मा
दिदंकथ्यते वामेनात्रवटस्तमध्वगजनः सर्वात्मनासेवते नच्छायापिपरोपकारकरणेमार्गस्थितस्या
पिमे नहिकृत्नविशेषणासहोक्तिप्रस्तावोभवनइत्युविवक्षितनाभिधेयेनेवानेन श्लोकेन समस्तसत्पुरु
षसमीपवासिनोनिर्धनस्यकस्यचिन्मनस्विनः परिदेवितंतात्पर्येणवाक्यार्थीकृतमितिप्रतीयतेविव
क्षितान्यपरवाच्यस्ययथा ॥ उप्पहजायाएअसोहिणीअफलकुसुमपत्तरहिआए बेरीइवइंदेन्तोपाम
रहोहोहसिज्जिहिसि ॥ अत्रवाच्योर्थोनात्यंतसंभवीनवा सेतमसंभवीन्यतस्माद्वाच्यव्यंग्ययोः
प्राधान्याप्राधान्यप्रयत्नतोनिरूपणीयो ४५ ॥

ननथाउत्पन्नायाअशोभनायाइतिलावण्यरहितायाः फलकुसुमपत्ररहितायाश्चमेवंभूतायिकाविस्तृतिणीवाथा
तादिपत्रयपरिहाणिनयासंवेधिवरीपोषकावायपरिवत्पति बदर्याहृन्निरयन पापरतोभोः हसिष्यसेसर्वलोकेरितिभावः ४५

एवमप्रस्तुतप्रशंसाप्रकाराप्रसंगतो निरूप्य प्रकृतमेव यत्नतो निरूपत्वमुपसंहरति अप्रस्तुतप्रशंसायामिति लावण्येत्यत्र श्लोके
यस्माद्व्यामोहो लोकस्य दृष्टः ततो हेतोरित्यर्थः ५० व्यंग्यस्वरूपं निरूप्य सर्वथा यत्नस्य तत्र ·· कोनेनिरूपयितुमाह प्रधान

तस्माद्व्यंग्यव्यंग्ययोः प्राधान्याप्राधान्ये यत्नतो निरूपणीये ५० प्रधानगुणभावाभ्यां व्यंग्यस्यैवं व्यवस्थि
ते काव्ये उभे ततोऽन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयते चित्रं शब्दार्थभेदेन द्विविधं च व्यवस्थितं तत्र किंचिच्छब्दचि
त्रं वाच्यचित्रमतः परम् व्यंग्यस्यार्थस्य प्राधान्ये ध्वनिसंज्ञितकाव्यप्रकारः गुणभावे तु गुणीभूतव्यंग्य
ता ततोऽन्यद्रसभावादितात्पर्यरहितं व्यंग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचक
वैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम् न तन्मुख्यं काव्यं काव्यानुकारो ह्यसौ
तत्र किंचिच्छब्दचित्रम् यथा दुष्करयमकादि वाच्यचित्रं ततः शब्दचित्रादन्यद्व्यंग्यार्थसंस्पर्शरहितं प्रा
धान्येन वाक्यार्थतया स्थितं रसादितात्पर्यरहितमुत्प्रेक्षादि ५१॥ अथ किमिदं चित्रं नाम ५२ यत्र न प्र
तीयमानार्थसंस्पर्शः ५३॥

त्यादिना कारिकाद्वयेन शब्दचित्रमिति यमकचक्रबन्धादि चित्रं न यावत्प्रसिद्धमेव तत्तुल्यमेवार्थचित्रं मन्तव्यमिति भावः आ
लेख्यप्रख्यमिति रसादिजीवरहितं मुख्यप्रतिकृतिरूपं चेत्यर्थः ५१ आक्षेपेव समाधानाशयः ५२ अत्रोत्तरम् आ।
हि न तस्याभिप्रायं दर्शयति ५३॥

ध्व० लोच० १५२
152

अवस्तुसंस्पर्शितेति कवेस्तथाविधवस्तुनिर्वर्ण्यकत्वं दशादिमात्रविवृतमेव प्रार्थ्यते इत्यर्थः ननु माभूत्कविविषय इत्याशंक्याह कविविषयश्चेति काव्यरूपतया यद्यपि न व्यपदिष्टस्तथापि कविगोचरीकृत एवासौ वक्तव्यः अन्यस्य वाच्यस्य केलिहृतो न तुल्यस्येहाभिधानायोगात् कविश्चेज्ञो चर्वीकोऽस्ति नूनमन्नामीतिर्जनयितव्या सा चावश्यं विभावानुभावव्यभि

प्रतीयमानो ह्यर्थस्त्रिभेदः प्राक्प्रदर्शितः तत्र यत्र वस्त्वलंकारान्तरं वा व्यङ्ग्यं नास्ति स नाम कल्प्यतां चित्रस्य विषयः ॥ यत्र तु रसादीनामविषयत्वं स काव्यप्रकारो न संभवत्येव यस्मादवस्तुसंस्पर्शिता काव्यस्य नोपपद्यते वस्तु च सर्वमेव जगद्गतमवश्यं कस्यचिद्रसस्य भावस्य वाङ्गत्वं प्रतिपद्यते अन्ततो विभावत्वेन चित्तवृत्तिविशेषा हि रसादयः न च तदस्ति वस्तु यत्र किंचिच्चित्तवृत्तिविशेषमुपजनयति तदनुत्पादने कविविषयतैव तस्य न स्यात् कविविषयश्च चित्रतया कश्चिन्निरूप्यते अत्रोच्यते सत्यं न तादृक्काव्यप्रकारोऽस्ति यत्र रसादीनामप्रतिपत्तिः किन्तु यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालंकारमर्थालंकारं वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिकल्प्यते विवक्षोपारूढ एव हि काव्ये शब्दानामर्थः वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसभावप्रतीतिर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते ॥ ७

वादिपर्यवसायिनीति भावः किंत्विति विवक्षानुसरणेनैव नागमितत्वेनैकस्थ्यं वनेत्यादिष्वलंकारनिवेशने समीहा प्रकार उक्तं परस्यानानुसरणीयोऽर्थः रसादिशून्यतेति नैवात्र रसप्रतीतिरस्ति यथा याकानभिज्ञस्य ह्यविरचिते तस्या कविशेषे ॥ १५२

ननु वस्तुसौन्दर्याद्वस्तुवशं भवति कदाचित्तथा स्वारोहकशल्यविनायामपि शिखरिण्यामिवेत्यपरोक्षात् ॥ वाच्येनापि
शनेनापीति पूर्वं सर्वं व्याप्तज्ञत्यतमसके मधुनातदीर्घस्यामित्यापि प्राङ्गस्यार्थः अतत्क्रुनायोव शिखरिण्यो महाशिखरि
णीति नतज्ञानोचमत्काभ ॥ अपितदाहिमगउमविवेचेतरसमंजसयोर्जितमितिवक्रारोभवेति ५४ उक्तमितिमयेवेत्य

तदित्थमत्र रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥ रसा
दिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ५५ ॥ एतच्चित्रं कवी
नां विशृङ्खलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम् इदानी
न्तनानां तु काव्यनयव्यवस्थापने क्रियमाणे नास्त्येव ध्वनिव्यतिरिक्तः काव्यप्रकारः यतः परिपाक
वतां कवीनां रसादितात्पर्यविरहे व्यापार एव न शोभते ॥

ये: अलंकाराणां शब्दार्थोभयरूपाणां निबन्धः स चित्रः ५५ ननु तच्चित्रमभिधीयत इति किमनेनोपदिष्टेन अकाव्यरूपं
हि तदिति कथितं हेयतया तदुद्दिश्यत इति चेदुच्यते कविर्न भवतीति तदेव कृत्यमिमाणिक्य कविभिः स्वस्वत
तत्रोक्तमनेन हेयतयोपदिश्यत इत्येतन्निरूपयति परं चेत्यादिना ॥

परिपाकवतामिति शब्दार्थविषयो यः सौविम्लक्षणः परिपाको विद्यते येषाम् यत्परानितान्तं सेवया परिहृत्रिमसाहित्यतामिवापि
रसौचित्यसरणमेव वक्ष्यमाणमन्यथानिर्देशेनेकेन तु अपार इति अनाद्यन्त इत्यर्थः यथारुचि परावृत्तिमाह शृङ्गारी चेदिति शृङ्गा
रोक्तविभावानुभावव्यभिचारिचर्वणारूपप्रतीतिमयो न तु स्त्रीव्यसनीति मन्तव्यम् अत एव भरतमुनिः कविरन्तर्गतं
भावं काव्यार्थान्भावयतीत्यादिषु कविशब्दमेव पूर्वाभिषिक्ततया प्रयुक्तवान् निरूपिते चैतद्भवतिमद्गुणाद्रित्यर्थः।

रसादितात्पर्येण सन्निवेश्यमानं वस्तु तदभिमतरसाङ्गतां नीयमानं न प्रगुणीभवति। अचेतना हि भावा
यथायथमुचितरसविभावतया चेतनवृत्तान्तयोजनया वा न सन्त्येव ते ये न यान्ति रसाङ्गताम्। तथा चेद
मुच्यते अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः। यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते॥ शृङ्गारी चेत्
कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्। स एव वीतरागश्चेन्नीरसं सर्वमेव तत्। भावानचेतनानपि चेतनवत्
चेतनानचेतनवद्व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया॥ तस्मान्नास्त्येव तद्वस्तु यत्सर्वात्मना रसता
त्पर्यवतः कवेस्तदिच्छया तदभिमतरसाङ्गतां न धत्ते। तथोपनिबध्यमानं वा न चारुत्वातिशयं पुष्णाति
सर्वमेतच्च महाकवीनां चारुत्वातिशयं पुष्णाति सर्वमेतच्च महाकवीनां काव्येषु दृश्यते अस्माभिरपि
स्वेषु काव्यप्रबन्धेषु यथायथं दर्शितमेव ॥५८॥

शृङ्गारपदं रसोपलक्षणं सर्वेनियदावर्णनात् रसिको न भवति तदा परिहृश्यमानोऽप्ययं भाववर्गो यथाभिमतवस्तुः एवमोह्यमयोक्ते
अयमात्र लौकिके विस्मयति तथापि कविवर्णनोपारोहेण विना लोकातिक्रान्तरसास्वादभुवेनानाधिशेने इत्यर्थः। चारुत्वातिशयं पुष्णाति नन

ध्रुपदयवत्तोष्ठिति अथ लिखाइति प्राकृतगोष्ठ्यामिश्रमविवर्णोपायज शलाः षट्प्रान्ताः प्रतिवेशिकाः सहृदयाऽव्यं
ते उज्ज्वलायापृथ्याभेदृद्ध राजस्य ॥ लोचि अगमणफलहोलश्रा ग्रहो तन्निवफश्रनीचफलिप्रः सश्रासिसेपाडिवे सवत्र
श्राविर्णार्थविप्रा ॥ अथ लं वितगगनाकर्णीसततामवत्तितिद्वालिकस्याशिषवधयेमाकटकानिर्हेतु प्रापितइतिवो
धिसंभोगाभिलाषिणीयमित्यनेनव्यंगेनविशिष्टंवाच्यमेवसुन्दरं गोलाकच्छक्रडंगेवाणीरजंहूस पश्चमालीसफ
लिप्रबहूश्राणि अ सहजस्मूरसरक्रो निवसनमितिनवरित वोधिसंभोगसंभाव्यमानं जंहूरसरक्रवपरभागनिकुवानेगुणीभू
तस्मिते चैवं सर्वएव काव्यप्रकारो न ध्वनिधर्मतामतिपततिरसाद्येपेक्षयाके गुणीभूतलक्षणोपि हि प्रकारः न
हेतनामवलंबते इत्युक्तं प्राक् ॥ यदा तु चाटुषु देवतास्तुतिषु वा रसादीनामंगतया व्यवस्थानं हृदयवती
षु सप्रज्ञकादि गाथासु कासु चिद्ब्यंग्यविशिष्टवाच्यप्राधान्येन तदापि गुणीभूतव्यंग्यस्य ध्वनिनिःष्यन्द
त्वमेवेत्युक्तं प्राक् तदेवमिदानीन्तनकविकाव्यनयोपदेशे क्रियमाणे प्राथमिकानामभ्यासार्थिनां यदि
परं चित्रेण व्यवहारः प्राप्तपरिणतीनां तु ध्वनिरेव प्राधान्येन काव्यमिति स्थितमेतत् तदयमत्र संग्रहः य
स्मिन्रसो वा भावो वा तात्पर्येण प्रकाशते संवृत्त्याभिहितं वस्तु यत्रालंकार एव वा काव्याध्वनि ध्वनिर्व्यंग्यप्रा
धान्यैकनिबन्धनः सर्वत्र तत्र विषयी ज्ञेयः सहृदयैर्जनैः ४०
ते व्यंग्यमित्यलं बहुना ध्वनिरेव काव्य
मित्यात्मनोर्भेदो वस्तुतो न तु तयइति विभागः क्रमस्त्वयं वाङ्मात्रास्वादेः पूर्वोक्तस्य ग्रहणं सहृदयेतिगो
प्यमानतया लब्धसौन्दर्य इत्यर्थः काव्याध्वनीति काव्यमार्गे विषये निसर्ग इति य एव ध्वनेः काव्यमार्गो विषयइति यावत्

ध्व॰
लोच॰
१५४
154

गुणीभूतव्यङ्ग्येन सहालंकारैर्युक्तैर्ध्वनेः स्वभेदैस्तैः संकीर्णतया संसृष्टतया वानन्तप्रकारोऽयं ध्वनिरिति तात्पर्यम् ५८ बहुप्र
भेदतां दर्शयति तथा हीति भेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येनालंकारैः प्रकाराः पतेः इत्यत्रयभेदास्त्रयोऽपि प्रत्येकं संकरेण संसृष्ट्या वेति
षट् संकरस्यापि त्रयः प्रकाराः अनुग्राह्यानुग्राहकभावेन संदेहास्पदत्वेनैकपदानुप्रवेशेनेति द्वादश भेदाः पूर्वं च ये पञ्च
त्रिंशद्भेदास्तेऽतिरिक्ता गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापि तेऽवत्याः स्वभेदालंकारैरनेकसंततिः तत्र संकरत्रयेण संसृष्ट्या च

सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ तस्य च ध्व
नेः स्वप्रभेदैर्गुणीभूतव्यङ्ग्येन वाच्यालंकारैश्च संकरसंसृष्टिव्यवस्थायां क्रियमाणायां बहुभे
दता लक्ष्ये दृश्यते ५८ तथा हि स्वप्रभेदसंकीर्णः स्वप्रभेदसंसृष्टः गुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णो गुणीभूत
व्यङ्ग्यसंसृष्टः वाच्यालंकारान्तरसंकीर्णो वाच्यालंकारसंसृष्टः संसृष्टालंकारान्तरसंकीर्णः संसृष्टा
लंकारान्तरसंसृष्टश्चेति बहुधा ध्वनिः प्रकाशते ५९ ॥

गुणने हि शते चतुरशीत्यधिके नावता पञ्चत्रिंशतो मुख्यभेदानां गुणने सप्तसहस्राणि चत्वारि शतानि विंशत्यधिकानि ॥
७४२० ॥ भवन्तीति अलंकाराणामानन्त्यात्त्वसंख्यात्वम् ५५॥ तत्र स्वप्रभेदसंकरे कतिपयभेदेषूदाहरणं निर्दिष्टं का
रिकायामस्य पदार्थविनमप्रधानतयोक्तत्वान्न दास्याप्येवंवताद्युदाहरणमाह तत्रेति ॥ १५४

मनुगृह्यमाना इति लज्जया द्विधानी नायाभिलाषसंगताशेत्रानुगृह्यते व्यभिचारभूतत्वेन ५९ क्षणप्राघुणिकत्वं तत्र निमं
त्रणनीता हृदे वर एषा ते जायया किमपि भणिता रोदिति " एरद्द वेश्मन्यवलभीगृहेनुनीयतां वराकी ८ः सातावत्मे
वप्रेनुरक्तान जायया विदितं तदृष्टोतया किमप्युद्देसावोक्तिः तद्दृष्टा तद्दृश्यत्वात्मस्वादेवरेषीरका मिथ्याः तत्र नवगृहि
एयायं दृष्टा तोज्ञात इत्यभयतः कल्पितनिमित्तेत्यस्मात् तत्रार्थो तत्संभोगे नैकान्तावि तेन परितोषयतामिमेवं रूपवा

तत्र स्वप्रभेदसंकीर्णत्वं कदाचिदनुग्राह्यानुग्राहकभावेन यथैवंवादिनि देवर्षावित्यादावर्थशक्त्युद्भ
वानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदेनालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदोऽनुगृह्यमाणः प्रतीयत एव ५९ क
दाचित्प्रभेदद्वयसंपातसन्देहेन यथा ॥ खणपाहुणिआ देअर एसा जाआए किंपि दे भणिआ रुअइ प
उहरवलभीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ८ः अत्र ह्यनुनीयतामित्येतत्पदमर्थान्तरसंक्रमितवा
च्यत्वेन विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेनाविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन च संभाव्यते नचान्यतरपक्षनिर्णये प्र
माणमस्ति ८।।

व्यस्यसंक्रमणं यदि वात्वेनावदेतस्मा मेवानुरक्तः इतीर्ष्याकोपतात्पर्यादनुनयनमन्यपरं वि
वक्षितं यथा तवेदानीमनुचितमगर्हणीयं प्रेमास्पदमिमनुयोविवक्षितः वयं त्विदानीं गर्हणीयाः सेव्यता इत्येतत्स्वरम
याभयवृत्तिरपि शब्दाभिधायप्रकाशनादेकतरानिश्चयेन प्रमाणाभावः इत्यक्रम । किंवा विनस्य हि स्वरूपस्यैवान्यपरत्वे
सक्रोऽतिसूक्ष्मत्वं नैवतत्स्पष्टम् पतिः यदि वा देवरानुरक्तायाः एवं तद्देवरमन्यथा सह्यावृत्तो किं न हृष्टं प्रतीयमानिः देवरस्यामेव
नमप. तान्मपूर्वव्याख्यानेऽत्र तदपेक्षया देवरस्यामन्त्रणो व्याख्यानम् ८१ ॥

ध्व-
लोकः
१५५
155

बाहुल्येनेति सर्वत्र काव्ये वे[?]रादिनात्पर्यम् तावदस्ति तत्र रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यंजकेनाभिव्यंजने त्विग्यश्रणामेते
तत्र विप्रलंभशृंगारस्य तद्व्यभिचारिणश्च शोकादेरात्मनश्चर्वणीयत्वात् ४२ एवं त्रिविधं संकरं व्याख्याय संसृष्टि

एकव्यंजकानुप्रवेशेन तु व्यंजकत्वमलक्ष्यक्रम
व्यंग्यस्य स्वप्रभेदान्तरापेक्षया बाहुल्येन संभवति
यथा विप्रलंभशृंगारादौ ४२ स्वप्रभेदसंसृष्ट
त्वं यथा पूर्वोदाहृत एव श्लोकद्वये ऽत्यन्ततिरस्कृतवा
च्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य च संसर्गः ४३ ॥

मुदाहरति स्वप्रभेदेति श्लोकद्वयेति ॥ स्निग्धश्यामलेत्यादौ तिरस्कृतवाच्यो रामादौ तु संक्रान्त इत्यर्थः ४३ ॥ १५५

एवं स्वप्रभेदप्रतिकल्पभेदानन्तानन्त्यगुणीभूतव्यंग्यं प्रति उदाहरति गुणीभूतेति। अत्र हीति। तदाहरणद्वयेऽपि अलक्ष्यक्रमव्यं
ग्यस्येति शेषः। इह सर्वव्यंग्यविशिष्टस्यानेन गणतां व्यंग्यस्याक्रमापद्दैति ह्युपलक्षणोत्सनीयातेन ततुपलादितो योधो व्यंग्येन गुणीभा
वेन प्रवर्तनेन तेन संमिश्रता संकीर्णता साचात्र गुणानुग्राहकभावेन सन्देहयोगेन एकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति यथासंभव
मुदाहरणद्वये योज्या॥ तथाहि मे यदरय इत्यादिभिः सर्वैरेव पदार्थैः कर्तेत्यादिभिश्च विभावादिरूपतया रौद्ररसानुग्र

गुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णत्वं यथा ॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरय इत्यादौ। यथा वा कर्ता द्यूतच्छलानां ज
तुमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः। राजा दुःशा
सनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं क्वास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥ अत्र
ह्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वाक्यार्थीभूतस्य व्यंग्यविशिष्टवाच्याभिधायिभिः पदैः संमिश्रता ॥ ८४॥

यत्र कर्तेत्यादावेव प्रतिपदं यत्स्ववांतरवाक्यांशे ति समासे च व्यंग्यमुत्प्रेक्षितुं शक्यमेवेति निरूपितं पाण्डवा यस्य दासा इति तच्छेषो
न्यक्कारः। न च व गुणीभूतव्यंग्यतापि योजयितुं शक्या वाच्यस्यैव चारुत्वहेतुत्वात्। दासैश्च कृतं कृत्यैः। स्वाम्यवश्यं
द्रष्टव्य इत्यर्थे शास्त्रनत्वरूपतापि उभयथापि वाच्यतादेकपदग्रहेन प्रमाणभावः। एकव्यंजकानुप्रवेशस्तु नैरेव पदै
गुणीभूतव्यंग्यस्य यथानी तस्य च रसस्य विभावादिद्वारतयाभिव्यञ्जनात्॥ ८४॥

शैव

ध्व०
लोट०
१५९
156

अनयववेति यतोऽत्र लक्ष्ये दृश्यन्ते तत्र इत्यर्थः ननु व्यंग्यं गुणीभूतं प्रधानं चेति प्रधानं चेति विरुद्धमेतदित्याशंक्याह ग्यमानमप्यनुक्त्वा
नुपपत्तेर्यमित्यापरोक्षव्यंजकभेदाञ्चावश्यविशेषइति दर्शयति स्वप्रभेदानवगाहिसंकीर्णतयापूर्वमुदाहृतानीति तावबहु।
दाहरणानि ९५ नदेवव्याचष्टेयथाहीति यथाहीत्यत्र तथाञ्चायीत्यध्याहारोऽत्र कर्तव्यः तथाहीतिवापाठः ननुव्यंज

अनयवव पदार्थाश्रयत्वे गुणीभूतव्यंग्यस्य वाक्यार्थाश्रयत्वेव ध्वनेः संकीर्णतायाम विशेषः स्वप्रभे
दानवच्छिन्न ९५ यथा हि ध्वनिप्रभेदानिपरस्परं संकीर्यन्ते पदार्थवाक्यार्थाश्रयत्वेन विरुद्धानि किं
चैकव्यंग्याश्रयत्वे प्रधानगुणभावो विरुध्यते न न व्यंग्यभेदापेक्षया ततोऽप्यविशेषः ९८ अयं च सं
करसंसृष्टिव्यवहारो बहूनामेकत्र वाच्यवाचकभावइव व्यंग्यव्यंजकभावेपि निर्विरोधो मंतव्यः
९७॥

कभेदात्स्वप्रभेदयोः परिभावोऽस्तु एकव्यंजकानुप्रवेशेन व्यमित्याशंक्यापारमार्थिकं परिहारमाह किं चेति तत्रोऽच्ये
ति यतोऽन्यतव्यंग्यं गुणीभूतमन्यच्च प्रधानमिति कोऽविरोधः ९९ ननु वाच्यालंकारविषयत्वेनार्थसंकरादिव्यवहारोऽनन्त
गरण विषयइत्याशंक्याह अयं चेति मंतव्यइति मननेन तत्प्रतीत्यानयानिश्चयति उभय त्राप्यप्रतीतेरवशरणत्वादिभावः ९७

एवंगुणीभूतव्यंग्येणैव संकरभेदानुदाहृत्य संसृष्टिमुदाहरति यत्रेति कानिचिदित्यनेन अवकाशं निराकरोति स्वप्र-
च्छेदेनसाक्षित्वहेवाविवक्षितवाच्योध्वनिः॥ तेइत्यादिनासाधारणगुणागतोभिव्यक्तोपि न गुणत्वमवलंबते वाच्य-
स्यैवस्मरणस्यप्राधान्येनचारुत्वहेतुत्वात् जने जनेनेत्यस्य स्मारणेन तथाभिव्यञ्जकेनापि वाच्यमेवोपस्कृतेन तद्रूपं प्रधा-
नीक्रियते एवं गुणीभूतव्यंग्येपि चत्वारो भेदा उदाहृताः अधुनालंकारगतोल्लासं दर्शयति वाच्यालंकारेति व्यंग्यत्वे
त्वलंकाराणामनुक्रमभेदाद्वेक पदगतभाव इति वाच्यशब्दस्यायमाशयः काव्य इति एवंविध एव हि काव्ये भवति प्रभेदान्त-

यत्र तु पदानि कानिचिदविवक्षितवाच्यान्यनुरणनरूपव्यंग्यवाच्यानि वा तत्र गुणीभूतव्यंग्यपदैः
संसृष्टत्वं यथा तेषां गोपवधूविलाससुहृदामित्यादौ अत्र हि विलाससुहृदां राधारहःसाक्षि-
णामित्येते पदे ध्वनिप्रभेदरूपे तेजने इत्येते च पदे गुणीभूतव्यंग्यरूपे वाच्यालंकाराणां संकीर्णत्वमलक्ष्य-
क्रमव्यंग्यापेक्षया रसवति सालंकारे काव्ये सर्वत्रैव सुव्यवस्थितं ४४॥

राणामपीति सुव्यवस्थितमि ति विवक्षा-
तत्परत्वेनेति द्वितीयोद्योतसूक्तोदाहरणेभ्यः संकरत्रयं संसृष्टिश्च लक्ष्यत एव चलापांगां दृष्टिमित्यत्र हि रूपकव्य-
तिरेकस्याग्राह्यग्राहकयोरस्य शृंगारानुग्राहकत्वे संभावनाकूतः शृंगारस्य चैकानुप्रवेशः उप्पहजाया इति गाथायां पर्यायोक्ते वा
ध्वनिवैलक्षण्यप्रकरणाय भावपक्षे न रसादिकं प्रमाणेनास्ति यथाप्यलंकारान्तरसमवस्थमनुगृह्णाति तथापि नातिनिर्वहणैषिते
तिपद्दृश्यमित्यायेनोक्तं तत्र संकरोऽप्यभावात्संसृष्टिरेवालंकाराणां रसध्वनेर्यथा वाहुलतापाशेन बद्ध्वा हन्त इत्यत्र ४४॥

ध्व॰ लोच॰ १५७

157

तत्र प्रभेदान्तराणामपीति [illegible] ध्वनितिद्विज्ञानाख्य व्यापारवतीति निष्पादकतागोचरस्य सङ्क्रमम् तत्र विभावादियोजना
धिकावर्णनात्मकः । अथ निर्वहणपर्यन्तादिव्यापारस्तेन रसनन्तपुरोरसादिविनिरपेक्षमानतामाराजस्यानात्मस्य यदि भावात्रस
स्थितं रसमानतापत्तियोग्यात्कृतं कविरिति लोकयाद्गायत्तितवोधस्यास्यागेनोन्मीलयन्ती सत्यं एवं तेक्कव्यो व्यापारो योगात् ।
नैव तद्विलक्षणत्वेन तेनेन्दुनने वै विवक्षोद्वेगंथास्तु त्रयं तीहदृष्टिरिति प्रतिभाद्वयात्तत्र दृष्टिस्रष्टत्वेन रूपप्राजुवादिरसेष्वापि विरोधा
लङ्कारेणापपवनवातेरनुगृहीतस्य ध्वनेः तथाहि चाक्षुषज्ञानं नाविवक्षितमन्येन मसंभवाभावात् नवान्वय रमयितव्यो

प्रभेदान्तराणामपि कदाचित्संकीर्णत्वं भवत्येव यथा ममैव या व्यापारवती रसान्रसयितुं काचित्कवीनां
नवा दृष्टिर्या परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ते द्वे अप्यवलम्ब्य विश्वमनिशं निर्वर्णयन्तो वयं श्रा
न्ता नैव च लब्धमब्धिशयन त्वद्भक्तितुल्यं सुखमित्यत्र विरोधालङ्कारेणार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ध्वने
प्रभेदस्य संकीर्णत्वम् ९५ ॥

तदैवैन्द्रियकविज्ञानाभासोह सितेन प्रतिभानवत्त्वलक्षणोऽर्थः संक्रान्तं संक्रमणेन विरोधनग्रा
ह एवं तद्वस्तु निर्विरोधालङ्कारेणान्वादिनाया चैवं द्विधा दृष्टिः पारिनिष्ठितो वत्सः अर्थविषये निष्ठितत्वाविषये तुन्मे
षायस्याः तथाप्येतत्परिनिष्ठितेऽविषये उन्मेषः सम्यगवबोधकारी अपूर्वस्वरूपमाणत्वाभलक्षणोपस्यात्तथापरिनिष्ठितेतत्क
स्विद्दृष्टेन तत्कारिवरपूर्वस्मिन्नर्थेउन्मेषाय स्याः साविपश्चितामियं वैपश्चिती तेश्रवतं वालिकवीनामिति वैपश्चिती निरवत
तेन नाहं कविर्न पण्डित इत्यात्मनो नोद्धतत्वमनामीथ्याप्रिहरिदश्रूहेदृवोधकरणम्यान्तत्यात् तेम तन्मया दृष्टिद्वयमित्यर्थः

नेद्वे अपीति न लोकयात्रास्थासम्यग्निर्वर्ण्यते नतु निर्वहति विश्वस्मिन्नपरोक्षम निशामिति पुनः पुनरनवरतं निर्वर्ण्यते यं तोनि
षेविर्लवार्ल्यते वर्णनयानया निश्चयार्थवर्ण्यते ॱ इदमित्थमिति परामर्शानुमानादिनानिर्भज्य निर्धार्यते किमत्र।
सारं स्यादिति तत्त्वशालि तत्त्वशोविवेचयन् यश्च निर्वर्ण्येत नन्वत्र मध्यव्याप्त्यर्थमाणयामध्यव्याप्त्यर्थं विषयेषु निश्चितो
न्मेषयानिश्चलया हृष्यासम्यग्निर्वर्ण्यते न भवति वयमिति मिथ्याहंकृत्याहरणप्रयासव्यसनिनः प्रपंचः ; अतानाइतिनकेव
लसारं तत्त्वं यावन्नस्मन्तेवेदः आमइतिभावः ; वराहस्तु शाहृस्यार्थ अवधि शयने ति योगानिरूपावमतपवसारस्वरूपवे दी
स्वरूपावस्थितइत्यर्थः ; अतः स्य यशनस्य ता प्र तिवद्धमानो भवती ति तत्त्वज्ञो नित्यमेव परमात्मस्वभावो विश्वसारं तत्त्व भक्तिः
शाह्वादिपूर्वकउपासाक्रमजलल्पदावेशालेन तत्स्यमपिन लब्धमात्मोनज्ञातीयम् अतः प्रथममेव परमेश्वरभक्तिभाजः
अतत्त्वहलमात्रावलंबिन कविप्रामाणिको भयत्वेः ; पुनरपि परमेश्वरभक्ति विश्रान्तेरेव तत्त्वज्ञो निःसन्धानस्य यमज्ञि ; ॥
कित्वपुमाणपरिनिश्चितदृष्टादृष्टविषयविशेषजं यत्सुखं यदपि वा लोकोत्तरं रससर्वस्वम् तदनु भयतोपि परमेश्व
रविश्रान्त्यानन्दः अनुष्यते तदानन्दविप्रुण्मात्रावभासो हि समस्वादः इत्युक्तं योगसाभिः ; लौकिकं तत्सुखं ततो पि निकृष्ट
प्रायं बहुतरदुःखानुषंगादितिनाम्स्यैम् तत्रैव दृष्टिशष्ठापेद्यैकपदानमवेशः ; दृष्टिमवलंब्य निर्वर्ण्यनमिति विरो
पालकायोवाक्तीयनाम पदद्व्याये दृष्टिपदोत्पत्तिरस्कृतत्वाद्व्यावाप्तिसेकनव निश्चयेनाप्तिप्रमाणं प्रकारद्वयेनापि
लयत्वात् नवपूर्वत्राख्ये ... शङ्ने न शहृशान्न नवगणनयाविरोधस्य समवधानावलम्बनात् ९९॥

गोनोइ

एवं संकरं विविधमुदा[illegible]मुदाहरति वाच्येति सकलवाक्ये हि यद्यलंकारोपि व्यंग्यार्थो यथानेतद्गत ग्राघानं शाह
कसंकरः तदभावे त्वसंग[illegible]लंकारेणावाधितात्वाश्रयप्रत्यर्थविश्रान्तामभोभाव्यमिति त्रयोभेदाः एतदुभोक्रत्वसाबध
रणमाह ॥ पदापेक्षयैवेति यत्रा[illegible]त्वग्राहकभावे प्रमाणं कांचिनावतरति तेन्तरीयमेव प्रकारमुदाहर्तुमुपक्रमते य
त्रहीत्यादि यस्माद्यत्र कानिचिद्ध्वनिप्रयुक्तानि यथा दीर्घीकुर्वन्नित्यत्रेति तथाविधैः पदापेक्षयैव वाच्यालंकारसंसृष्टत्वमि।
त्याह त्वात्सर्वेषु पदेन संबन्धः कर्तव्यः अत्रहीति अत्र मैत्रीति शब्दो मैत्रीपदमित्यस्यानन्तरयोज्य इति शेषसंगतिः ॥ दीर्घीकुर्व।

वाच्यालंकारसंसृष्टत्वं च पदापेक्षयैव ॥ यत्र हि कानिचित्पदानि वाच्यालंकारभाञ्जि कानिचिच्च ध्वनिप्रभेद
युक्तानि यथा ॥ दीर्घीकुर्वन्पटु मदकलं कूजितं सारसीनां प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥ अत्र हि मैत्रीपदमवि
वक्षितवाच्यो ध्वनिः । पदान्तरेष्वलंकारान्तराणि ७०॥

त्रिति सिप्रावातेन दीर्घं क्रियमाणं सारसानां कूजितं यथा सकृमारपवनस्पर्शजानतद्दर्शैश्चिरं कूजितं नतत्कूजितं च वातान्दोलि
तसिप्रातरंगजमधुरशब्दमिश्रं भवतीति दीर्घत्वं यदिति तथा सौसकुमारो वायुर्येन तज्जः प्राह सारसकूजितमपि नाभि
भवति प्रत्युत सब्रह्मचारी तदेव दीपयति न वरोपनं तदीयमनुप्रयोगि यत एतत्स्म देन कलंमधुरमाकर्णनीय प्रत्यूषे निप्र
भातस्य तथाविधावसरत्वाद्दुवचनं सन्देवन्त्वो घोटयति तिनि तृपयति स्फुटितानि ॥

प्रवर्तमानमकरन्दभरेण तथा स्फुटितानि विकसितानि नयनहारीणि यानि कमलानि तेषामामोदस्तेन यामैत्री स्त्या
संगाविधोगपरस्परानुकूल्यलाभस्तेन कषायउपरक्तोमकरन्देनूवकषायवर्णीकृतः स्त्रीणामिति सर्वस्य तथाविध
स्य त्रैलोक्यसारभूतस्य यद्गर्वं करोति स्मरतन्त्रनिपुणः संभोगाभिलाषी ईर्ष्येवेन रूपति नवशस्यशभूत तथापि
संगानुकूलोऽस्य स्पर्शः [illegible] र्यातर्भूतत्वात्प्रियतमेन तहि वये प्रार्थनाचाटूनि कारयति इति तेन तथा कार्य इति परस्परानु
रागप्रागल्भ्यं गाररसस्सर्वस्वभूतोऽसौ पवनः शङ्के वैनम्रस्य यतः स्त्रियाः परिविनोदे वातर्तुरिति नागरिकोऽनववदग्धो ग्राम्य
श्यपर इत्यर्थः प्रियतमोपि वर्तितेनानुकूलसंवाहनादि प्रार्थनार्थं चाटुकारैरेवमेवस्मरतन्त्रानि रूपति कूजितं
चानेनोकरणावनादि मधुरध्वनितं दीर्घीकरोति चाटुकरणावसरे स्फुटितं विकसितं यत्कमलकोशिथाविवरं
तस्य यामोदमैत्री सहजसौरभपरिचयः तेन कषायउपरक्तोभवति श्लेषोपवचनः षाहि ... एवं शब्दरूपगोऽयमर्थे
यत्र [illegible] यावत्रवपवनोपि तथा ... वपुषमभिव्यंजयन्वाद्देशइतिमेयरूते मेवंपतिकामिनरुक्तिः उदाहरणेऽलङ्क
णे योजयति मैत्रीपदमिति हि [illegible] तरपुष्टितथा [illegible] मेव अलंकारान्तराणीति उत्प्रेक्षास्वभावोक्तिरूपकोपमा :
क्रमेणास्पष्टाः ७० एवमियतामलंकाराणां व्यंग्यैः सालंकारैः सहप्रभेदैः स्वैः संकरस्ताभ्यामिति येन दर्शनवत्या ।
ल्पोयोदाहरणानि च निरूप्य [illegible] भवीनियत्कारिकाभागपदद्वयेन स्पार्थं प्रकाशपदोदाहरणद्वारेणैव संस्पृष्ट्यादि
[illegible] दी [illegible] निनः ॥
[illegible] वसर [illegible]

ध्व- लोच- १५९

159

पुनःशब्दस्यायमर्थः न केवलं [illegible] हिभिः संसृष्टिसंकरौ विविक्तौ यावत्तेषामन्योन्यमपि स्वप्रभेदानां स्वप्रभे-
दैरङ्गाङ्गीभूतव्यङ्ग्यरूपेण वा संकीर्ण [illegible] ध्वनेः संकीर्णत्वं संसृष्टत्वं बहुलक्ष्यमिति विस्पष्टोदाहरणेन भवत्यभिप्रायेण
संकरेणालंकारेण संसृष्टस्य [illegible] बाधनीयसंकरं संसर्गोपदर्शनीयो ऽत एतस्मिन्नेव च तत्पृष्ठे प्रथमं भेदमुदाहरति
दन्तक्षतानीति बोधिसत्त्वस्य [illegible] प्रवृत्तौ सिंहीमुपति निजशरीरं प्रयच्छतः केनचिदिदमुच्यते प्रोद्भिन्न-
सान्द्रः पुलकः परार्थसंपत्तिजेनानन्दभरेण यत्र रक्ते रुधिरे अभिलाषो यस्याः अनुरक्तं च मनो यस्याः मन्ये यत्र [illegible] धितमदे

दन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलके भुवनः शरीरे
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥ अत्र समासोक्तिसंसृष्टेन विरोधा-
लंकारेण संकीर्णस्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः प्रकाशनं दयावीरस्य परमार्थतो वाक्यार्थीभूतत्वात् २९

नावेशाद्येति विरोधः जातस्पृहैरिति च वयमपि यदि कदाचिदेवं कारुणिकपदवीमधिरोहाम इत्यास त्वतो ऽनुमोदितम्।
वितस्थेति मनोराज्यप्रवृत्तेः समासोक्तिस्तु नायिकावृत्तान्तप्रतीतेः दयावीरस्येति दयाप्रयुक्तत्वादुत्साहस्य स्वयमेव वीरपद
दयावीरशब्देनोक्तः वीरस्यात्र रसः उत्साहस्यैव स्थायित्वादिति भावः दयावीरशब्देन वा शान्तमुपदिशति सोऽत्र रसः संसृ-
ष्टालंकारेणानुगृह्यते समासोक्तिमहिम्ना ह्ययमर्थः संपद्यते यथा कस्मिंश्चिन्मनोरथशत ...
संभोगावसरे जातपुलकत्वं लब्धावसरपरिचुम्बनादिना स्वशरीरदानं इति करुणातिशयोऽनुभावविभावसंपत्तेर्दीपितः २१॥ १५९

द्वितीयभेदस्योदाहरति ॥ यथाऽभिणवेति अभिनवं च तद्यौवनानां मेघानां रसितं येषु दिवसेषु तथाविधपथिकान्य
ति श्यामायितेषु मोहजनकत्वाच्छ्यामत्वमाचरतीव भवत्सु पदिवा पथिकानां श्यामायितेषु ःखवशेन श्यामिकायेभ्यः
शोभनेषु प्रसारितग्रीवाणां मयूरवृन्दानां नृत्तम् ॥ अभिनवपयोदरसितेषु पथिकसमाजेषु सत्सु मयूरवृन्दानां प्र
सारितग्रीवाणां प्रहृष्टमानसानां स्त्रीणां तानां तथा ग्रीवावाचकाय प्रसारितग्रीवाणां त्वं शोभने पथिकान्यतिश्यामा
वाचरन्तीति प्रत्ययेन लक्षितोपमानिर्दिष्टा पथिकसमाजेष्विति कर्मधारयस्य समष्टिरेतास्वेकं ताभ्यां ध्वनेः संकरः इति ध्व
संसृष्टालंकारसंसृष्टत्वं च ध्वनेर्यथा ॥ अभिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहेसु रहसपसा
रिअगीआणं णच्चिअं मोरवंदाणं ॥ अत्र लुप्तोपमारूपकाभ्यां सह शब्दानुरणनरूपव्यंग्यस्य ध्वनेः
संसृष्टत्वं ७२ एवं ध्वनेः प्रभेदाः प्रभेदभेदाश्च केवलं शक्यन्ते संख्यातुं दिङ्मात्रं तेषामिदमुक्तमस्माभिः
ध्वनेरित्थं ध्वनेः प्रकाराः सालङ्कारानां संघटयते यदि दिङ्मात्रं कथितं नैरिति तावत्स्वयमुत्प्रेक्षणीया ७२ ॥

काव्याशयः अत्रैवोदाहरणेऽन्यभेदद्वयमवाद्यते शक्यमित्याशयेनोदाहरणान्तरेणनदर्शनमाहित्याद्यादेशादितिगतत्वे
पथिकसमाजेष्विन्यथमारूपकसंसृष्टमसन्देहास्पदत्वेन संकीर्णाभ्यामभिनवपयोगोऽभिनवपयोगे वशात्वाभावात् पहि
अस्सामाहीपञ्जइन्यत्रत्वपदे संकीर्णाक्षिमेतामभ्यांशाहृशक्तिमूलस्य ध्वनेः संकीर्णत्वमेकव्यंजकानुप्रवेशादितिसंकीर्णालं
कारसंसृष्टः संकीर्णालंकारश्यात्वेयतांशसंधिभेदद्वयं मतमम ७२ एतदुपसंहरति एवमिति स्पष्टम् ७३ ॥

ध्व- लोक- १९-

160

अथ सहृदयमनः प्रीतये [illegible] लनीं शब्दमात्रविवृतिर्वृथेत्याशयेनाह इत्युक्तलक्षण इति॥ यः प्रयत्न
नो विवेचितव्य मा हि किल [illegible] न देवकाव्यतत्त्वं यथेति तेन प्रपंचनिरूपणे कर्तुमशक्नुवद्भिरलंकारकारै रीत
यः प्रवर्तिता इत्युत्तरकारिका [illegible] थः अस्येव यच्छब्दस्यानेयमिति पदेति प्रकर्षपदवीं निर्माणेवाधेवेति भावः ७४

इत्युक्तलक्षणो यो ध्वनिर्विवेच्यः प्रयत्नेन सद्भिः सत्काव्यं कर्तुं वा ज्ञातुं वा सम्यगभियुक्तैः॥ उक्तस्व
रूपध्वनिनिरूपणनिपुणा हि सन्तः कवयः सहृदयाश्च नियमेनैव काव्यविषये परां प्रकर्षपदवीमासादयं
ति ७४ अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः संप्रवर्तिताः॥
एतद्ध्वनिवर्णनेन निर्णीतं काव्यतत्त्वमस्फुटस्फुरितं सदशक्नुवद्भिः प्रतिपादयितुं वैदर्भी गौडी पाञ्चा
ली चेति रीतयः प्रवर्तिताः॥ रीतिलक्षणविधायिनां हि काव्यतत्त्वमेतदस्फुटतया मनाक्स्फुरि
तमासीदिति लक्ष्यते तदत्र स्फुटतया संप्रदर्शितेनान्येन रीतिलक्षणेन न किंचित् ७५॥

व्याकर्तुमशक्नुवद्भिरित्यत्र हेतुरस्फुटं स्फुटत्वास्फुरितमिति लक्षणानां रीतीनां हि गुणेष्वेव पर्यवसितायत्याह विशे-
षो गुणानां गुणानां [illegible] रसपर्यवसायित्वं एवेति हि क्रे शब्दगुणानिरूपणे शृङ्गारपक्षे मधुर इत्यत्रेति ७५॥ १९-

प्रकाशंत इति प्रत्युत भवसिद्धानां काव्यजीवितत्वे प्रयोजनमर्थः रीतिपदवीमिति न हि देवरसपर्यवसितत्वात् प्रतीतिपदवीमिति
शब्दतत्वाश्रयाः काश्चिदर्थतत्वयुजोपराः वृत्तयोपि प्रकाशंते ज्ञातेस्मिन्काव्यलक्षणे अस्मिंश्च व्यंग्यव्यंज
कभावविवेचनमये काव्यलक्षणे ज्ञाते सति याः काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्वाश्रया ः
काश्चित्प्रसिद्धा उपनागरिकाद्याः शब्दतत्वाश्रया वृत्तयः याश्चार्थसंबद्धाः कैशिक्याद्याः ताः सम्यक्
प्रतीतिपदवीमवतरंतीति अन्यथा तु तासामदृष्टार्थानामिव वृत्तीनामश्रद्धेयत्वमेव स्यान्नानुभाव
सिद्धत्वात्। एवं स्फुटतयैव लक्षणीयस्वरूपस्यास्य ध्वनेः यत्र शब्दानामर्थानां च केषांचित्प्रतिपत्तृवि
शेषसंवेद्यं जात्यत्वमिव रत्नविशेषाणामिव न संभवति तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात्तु वर्णे
नां व रत्नविशेषाणां चारुत्वमनाख्येयमवभासते काव्ये तत्र ध्वनिव्यवहार इति यल्लक्षणमुच्यते केन
चित्तदयुक्तमिति नाभिधेयतामर्हतीति यतः शब्दानां स्वरूपाश्रयस्तावदक्लिष्टत्वे सत्यप्रयुक्तप्रयोगः वा
चकत्वाश्रयस्तु प्रसादो व्यंजकत्वं चेति विशेषः तौ च विशेषौ व्याख्यातुं शक्यौ व्याख्यातौ च बहुप्रकारं ॥
तद्व्यतिरिक्तानाख्येय[illegible]षसंभावना तु विवेकावसादभावमूलैव यस्मादनाख्येयत्वं सर्वशब्दा
गोचरत्वेन न कस्यचित[illegible]न्नतो नाख्येयपदार्थोऽनंतस्याभिधानसंभवात् सामान्यसंस्पर्शिविकल्प
[illegible]हेतत्स्फुट
वापादः नागरिकयाश्रुप्र[illegible]संपर्यवसायि [illegible] वृत्तिः शृंगारादौ विश्राम्यति परुषेति दीप्तेषु रौद्रादिषु कोमलेति हास्यादौ न

याद्दनय: काव्यमार्गस्यै[illegible]ानतत्रसोधिनपववेष्टाविशेषाद्वृत्ति: यदाह केशिकीस्वलानीवध्याप्ते
गारसंसंभवति इयता नस्तो[illegible]रूपदेइन्यभावविकल्पेषुहृत्रयोरीतयश्वगता: भुवणोगोचरेनदूतिरिक्त: कोयं
ध्वनिरिति नत्र कथं विदम्भुप[illegible]लक्षणं: कथंचिस्वरूपलक्षणं हन्नमस्कृदेस्कारेनत्वादिति वचनेन इदानींवाचोस्थितमवि
षानगोचरत्वे सति प्रकाशमानत्वेन्हयदानाख्येयमुच्यते क्वचिन्नदपि काव्यविशेषाणां तत्तद्विशे
षाणामिवतन संभवति तेषां लक्षणकारैर्व्याकृतरूपत्वात् रत्नविशेषाणां च सामान्यसंभावन
येव मूल्यस्थितिविकल्पदर्शनात् उभयेषामपि तेषां प्रतिपत्तृविशेषसंवेद्यत्वं त्वस्त्येव यथैकदिका
पवरत्नतत्त्वविद: सहृदयाएवकाव्यानां रसज्ञा इति कस्यात्र विप्रतिपत्ति: यत्त्वनिर्देश्यत्वं सर्वलक्ष
णविषयं बौद्धानांप्रसिद्धंतत्तन्मतपरीक्षायां ग्रन्थान्तरे निरूपयिष्याम: इह तु ग्रन्थान्तरश्रवण
लवप्रकाशनं सहृदयवैमनस्यप्रदायीतिनप्रक्रियते बौद्धमतेन वा यथा प्रत्यक्षादिलक्षणं तथास्मा
कं ध्वनिलक्षणं भविष्यति तस्मात्लक्षणान्तरस्यादर्शनादघटनाच्चतस्योक्तमेव ध्वनिलक्षणं साधीय:
तदिदमुक्तं अनाख्येयांशभासित्वं निर्वाच्यार्थतया ध्वनेर्नलक्षणं लक्षणं तु साधीयोस्य यथोदितम् इति
प्रबंधे इतियद्धचेतस्स्थमोहप्रोतेदूषितमपिहृष्यन्ति सर्वअपेवकथनेहि असंभाव्यमेवानाख्येयत्वमित्यभिप्रायेणग्र
न्थकृद्वइत्युक्तं नितिकल्पादयभावेश्रत्य: अप्रयुक्तस्यप्रयोग इतियोनरुक्तमत्वावितिशाहृगतार्थगतस्य विवेकस्यावसा

ध्व॰
लोच॰
१९२
162

दैभावो निर्विवेकत्वम् सामान्यसंस्पर्शी यो विकल्पः न तोयः शब्दः । दृष्टांते व्यनाख्येयत्वं नास्तीति दर्शयति व
त्वविशेषाणां चेति ननु सर्वं ज्ञानं स्वसंवेद्यते इत्याशंकाम्भुपगमेनैवोत्तरयति उभयेषामिति निरक्तानां काव्यानां च
ननु `` येशास्त्राः स्पृशंतीयी सुनिर्दिशावेदकमिव्या `` वस्तुनामुक्तमिति वेदत्वादृ यद्विनि एवं हि सर्वं
भावह्नानं तस्यापवधनिविति ध्वनिस्वरूपमनाख्येयमित्यति व्यापकं लक्षणं स्यादिति भावः । ग्रंथांतरइति विनि
श्चयटीकायां धर्मोत्तरीयां या विवृतिरमुनाग्रंथकृता कृता न तत्रैव तद्व्याख्यातम् उक्तमिति संगृहार्थमयैवास्यार्थः । अना
ख्येयांशकाव्याभासो विद्यते यस्मिन्काव्ये तस्य भावस्तत्त्वं लक्षणं ध्वनेरिति संबंधः । अनुदेतुः ःनिर्वाच्यत्वात् निर्वि
भज्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । अन्यस्तु निर्वाच्यत येत्यत्र निषेधानंगीत्वपरिकल्प्यानाख्येयांशभासित्वे यद्वेत
रिति व्याचष्टे न तु क्लिष्टम् हेतु असाध्यनिष्टेरनुक्तव्याख्यानमेव शिवम् ॥ काव्यालोक ॥ क्रमनाथोऽयमेवि
यास्यति आसूत्रितानां भेदानां स्फुटतापत्तिदायिनीम् त्रिलोचनप्रियोऽवदे मध्यमां परमेश्वरीम् ॥ इति म
हामाहेश्वराभिनवगुप्तविरचिते काव्यालोकलोचने तृतीयउद्योतः ॥ अतः परं चतुर्थउद्योतः भविष्य
व्यक... ति ॥

...विभा...

...त्वाह्यो ते ह्यषिनमा...

...शाघभावे स्मर्यः अवयु...

ॐ नमः शिवाय॥ एवं ध्वनिं सप्रपंचं विप्रतिपत्तिनिरासार्थं व्युत्पाद्य तद्व्युत्पादने प्रयोजनान्तरमुच्यते॥
ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यङ्ग्यस्याध्वा प्रदर्शितः। अनेनानन्त्यमायाति कवीनां प्रतिभागुणः॥ य एष ध्वनेर्गु-
णीभूतव्यङ्ग्यस्य च मार्गः प्रकाशितस्तस्य फलान्तरं कविप्रतिभानन्त्यं कथमिति चेत्। अतो ह्यन्यतमे-
नापि प्रकारेण विभूषिता वाणी नवत्वमायाति पूर्वार्थान्वयवत्यपि॥ अतो हि ध्वनेरुक्तप्रभेदमध्याद-
न्यतमेनापि प्रकारेण विभूषिता सती वाणी पुरातनकविनिबद्धार्थसंस्पर्शवत्यपि नवत्वमायाति
तथा ह्यविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः प्रकारद्वयसमाश्रयेण नवत्वं पूर्वार्थानुगमेऽपि यथा॥ स्मितं किंचि-
न्मुग्धं तरलमधुरो दृष्टिविभवः परिस्पन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः। गतानामारम्भः किस-
लयितलीलापरिमलः स्पृशन्त्यास्तारुण्यं किमिव हि न रम्यं मृगदृशः॥ इत्यस्य सविभ्रमस्मि-
तोद्भेदा लोलाक्ष्यः प्रस्खलद्गिरः। नितम्बालसगामिन्यः कस्य न प्रियाः॥ इत्येवमादिषु श्लोकेषु सत्-
स्वपि तिरस्कृतवाच्य[illegible] समाश्रयेण पूर्वत्वमेव प्रतिभासते॥ तथा यः प्रथमः प्रथमः स तु तथा हि
हतह[illegible]लपललाशी श्वापदगणेषु सिंहः सिंहः केनाधरीक्रियते॥

ल=१

कामिन्यः

ध्व. व. १७३

173

इत्यस्य स्वतेजः क्रीतम[हिमा के]नान्येनातिशय्यते महद्भिरपि मातङ्गैः सिंहः किमभिभूयते इत्येवमा-
दिषु सत्स्वपि अर्थान[illegible]नवस्थितसमाश्रयेणानवत्वम् ॥ तत्रावस्थाक्रमप्रकारसमाश्रयेणानन्त्यं यथा-
त्वम् यथा निद्राकैत[illegible]ः प्रियस्य वदने विन्यस्य वक्त्रं वधूर्बोधत्रासनिरुद्धचुम्बनरसाप्याभोगलोलं
स्थिता वैलक्ष्याद्विमुखीभवेदिति पुनस्तस्याप्यनारम्भिणः साकाङ्क्षप्रतिपत्ति नाम हृदयं यातं तु पा-
रं रतेः इत्यस्य श्लोकस्य शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य
सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रिये-
ण हसता बाला चिरं चुम्बिता इत्यादिश्लोकेषु सत्स्वपि नवत्वम् यथा वा तरङ्गभ्रूभङ्गे सारसैर्नानाभङ्गि-
भ्रमद्भ्रूरित्यादिश्लोकापेक्षयान्यत्वम् युक्त्यानयानुसर्तव्यो रसादिर्बहुविस्तरः मितोऽप्यनन्ततां प्राप्तः :
काव्यमार्गो यदाश्रयात् बहुविस्तरोऽयं रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणो मार्गो यथास्वं विभा-
वानुभावप्रभेदकल्पनया यथोक्तं प्राक्॥

स सर्व एवानुयाहि शान्तमनन्तः यस्य स्वसारेशाश्रयादूर्यं काव्यमार्गः पुरातनैः कविभिः सहस्रपाः स
हस्रसंख्यैर्वा बहुप्रकारं क्षुण्णत्वान्मितोप्यनन्ततामेति रसभावादीनां हि प्रत्येकं विभावानुभावव्य
भिचारिसमाश्रयादपरिमितत्वम् तेषां चैकैकप्रभेदापेक्षयापि तावज्जगद्वृत्तमुपनिबध्यमानं सुक
विभिस्तदिच्छावशादन्यथा स्थितमप्यन्यथैव विवर्तते प्रतिपादितं चैतच्चित्रविचारावसरे गाथा च

य न था स्थिता नपि ते यी ह मि नानि हृदये या निवेश याति, अर्थवि शे सा

गाथा चात्र कृता महाकविना ॥ अतहट्ठिए वि तहसंठिए व्व हिअअम्मि जा णिवेसेइ अत्थविसेसे सा

ज य नि वि क ह क वि गो च र वा णी

जअइ विकडकइगोअरा वाणी ॥ तदित्थं रसभावाद्याश्रयेण काव्यार्थानामानन्त्यं सुप्रतिपादितम् ए
तदेवोपपादयितुमुच्यते दृष्टपूर्वा अपि ह्यर्थाः काव्ये रसपरिग्रहात् सर्वे नवा इवाभान्ति मधुमास इव
द्रुमाः तथा विवक्षितान्यपरवाच्यस्यैव शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यप्रकारसमाश्रयेण नवत्वम्
यथा धरणीधारणायाधुना त्वं शेष इत्यादौ शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिताः यदलङ्घि
तमर्यादाश्चलन्तीं बि- ... तिमित्यादिषु सत्स्वपि तस्यैवार्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यंग्यसमा
श्रयेण नवत्वम् यथा ... वादिनि देवर्षावित्यादिश्लोकस्य ॥

त
हृदयेया। निवेश
यति

ध्व॰
लो॰
१७४

174

क्रते वैविकथालापेञ [illegible] तकोह्रमैः सूचयंति सूदामेन लंज्ञोचावननाननाःर इत्यादिषुस
त्स्वपि श्रुत्यशक्रुञ्ज [illegible] ानहूपवाणपस्यकविप्रोक्तिनिर्मितशरीरत्वेननवत्वं यथा ॥ सत्र
इसरहिमा सोलपत्तामे इज्जग्रहणालकुरवमहेस्सरे : स्वभिसमयेपवृन्ते सहस्साग्रद्भवंति
मत्तीया : रागवताम्बकलिकाः सहसैव सहकारकलिकाभिरित्यादिषु सत्स्वपि श्रुत्यर्थत्वमेव स्वर्थ
पाक्राजवानुरणमतूपव्यग्पसकविनिबद्धस्यवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरत्वेननवत्वम् यथा ।
सा अवविइस्सजंबुणहत्यालंबंसमुन्नमंतेहिं अंतहाणमियमम्महःसहिस्सिहुहसलनेहिं ॥ अ
सहिगाथार्थस्य ॥ यहि ग्रहकथाभो याजहजहपत्तग्राविणेत्रिवास्लाणेनहनहलज्जागासोध
सम्महोहिं श्रुमाविःसइ ॥ एतद्गाथार्थेनपौनरुक्त्यम वालिग्रग्रहस्थितताकोनोग्रस्सा
णंवागयकसीस इत्यादिगाथार्थस्य कविनिदेहधर्होमहघ्रोयककुकेडविनिवागोग्रहस
एहरउदकओजहकंडवरंउग्रेवदइ ॥

१७४

इत्येवमादिषु सन्दर्भेष्वपि सुनालीढतैव यथा व्यंग्यभेदसमाश्रयेण ध्वनेः काव्यार्थानां पार्थिवमुपपद्यते
तथा व्यञ्जकभेदसमाश्रयेणापि तत्तु ग्रन्थविस्तरभयान्न लिख्यते ॥ स्वयमेव सहृदयैरभ्यूह्यम् अ
त्र च पुनः पुनरुक्तमपि सारतयेदमुच्यते व्यंग्यव्यञ्जकभावेऽस्मिन्विविधे संभवत्यपि रसादिमय ए
कस्मिन्कविः स्यादवधानवान् अस्मिन्नर्थानन्त्यहेतौ व्यंग्यव्यञ्जकभावे विविधे विचित्रे शब्दानां संभव
त्यपि कविरपूर्वलाभार्थी रसादिमय एकस्मिन्व्यंग्यव्यञ्जकभावे यत्नादवदधीत रसभावतदाभासरू
पे हि व्यंग्ये तद्व्यञ्जकेषु यथानिर्दिष्टेषु वर्णपदवाक्यरचनाप्रबन्धेष्ववहितमनसः कवेः सर्वमपूर्वं
काव्यं सम्पद्यते तथा च रामायणभारतादिषु संग्रामादयः पुनरभिहिता अपि नवनवाः प्रकाशन्ते
प्रबन्धे चांगी रस एवोपनिबध्यमानोऽर्थविशेषलाभं छायातिशयं च पुष्णाति कस्मिन्निवेति चेत् यथा
रामायणे यथा वा महाभारते रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूत्रितः शोकः
श्लोकत्वमागत इत्येवंवादिना निर्व्यूढश्च स एव सीतात्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता
महाभारतेऽपि शास्त्ररूपे काव्यच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसावसानवैमनस्यदायिनीं ।

सा ना = ३

निबध्न। [illegible] जनन तात्पर्यं प्राधान्येन =१ रागमृते नो

समाप्तिमुपनिबध्नस्य वं[illegible]यता मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया विवक्षाविषय
त्वेन सूचितः एतच्चांश[illegible]वृतमेवान्यैर्व्याख्याविधायिभिः स्वयं चोद्गीर्णं तेन उदीर्णमहामोहमग्न
मुज्जिहीर्षता लोकमतिविमलज्ञानालोकदायिना लोकनाथेन यथा यथा विपर्येति लो
कतन्त्रमसारवत् तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः इत्यादि बहुशः कथयता ततश्च।
शान्तो रसो रसान्तरैर्मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः पुरुषार्थान्तरैस्तदुपसर्जनत्वेनानुगम्यमानोऽङ्गित्वेन
विवक्षाविषय इति महाभारततात्पर्यं सुव्यक्तमेवावभासते अङ्गाङ्गिभावश्च यथा रसानां तथा प्रति
पादितमेव पारमार्थिकोऽन्तस्तत्त्वानपेक्षया शरीरस्येवाङ्गभूतस्य रसस्य पुरुषार्थस्य च स्वप्राधान्येन
चारुत्वमप्यविरुद्धम् ननु महाभारते यावान्विवक्षाविषयः सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो
न चैतत्तत्र दृश्यते प्रत्युत सर्वपुरुषार्थप्रबोधहेतुत्वं सर्वरसगर्भत्वं च महाभारतस्य तस्मिन्नुद्दे
शे स्वशब्दनिवेदितत्वेन प्रतीयते अत्रोच्यते ॥

सत्यंशान्तस्यैवरसस्यांगित्वंमहाभारते मोक्षस्यचसर्वपुरुषार्थेभ्यःप्राधान्यमित्येतन्नस्वशब्दाभिधेय
त्वेनानुक्रमण्यांदर्शितम् दर्शितंतुव्यंग्यत्वेनभगवान्वासुदेवश्चकीर्त्यते त्रसनातनइत्यस्मिन्वाक्ये
अनेनह्ययमर्थोव्यंग्यत्वेनविवक्षितोयदत्रमहाभारतेपांडवादिचरितंयत्संकीर्त्यतेतत्सर्वमवसान
विरसमविद्याप्रपंचरूपंच परमार्थसत्यस्वरूपस्तुभगवान्वासुदेवएवात्रकीर्त्यते तत्रसनातन
त्वमस्मिन्वातस्मात्तस्मिन्नेवपरमेश्वरेभगवति भवतभावितचेतसोमाभूतविभूतिषुरागिणोगुणेषुवा
नयविनयपराक्रमादिष्वमीषुकेवलेषुकेषुचित्सर्वात्मनाप्रतिनिविष्टधियस्तथाचपश्यतनिःसा
रतांसंसारस्येत्यमुमेवार्थंद्योतयन्स्फुटमेवावभासते व्यंजकशक्त्यनुगृहीतश्चशब्दः
एवंविधमेवार्थंगर्भीकृतंसंदर्शयंतोऽनंतरश्लोकालक्ष्यंते सहिसत्यमित्यादयः अयंचनिगूढरमणीयो
र्थोमहाभारतावसानेहरिवंशवर्णनेनसमाप्तिंविदधतातेनैवकविवेधसाकृष्णद्वैपायनेनसम्यक
स्फुटीकृतः। अनेनचार्थेनसंसारातीतेतत्त्वांतरेभक्त्यतिशयंप्रवर्तयतासकलएवसांसारिकोव्यवहा
रः [illegible]क्षीकृतोन्यक्षेणप्रकाश्यते ॥

ध्व॰
लोच॰
१७९
176

देवतातीर्थतपःप्रभृ[illegible]प्रभावातिशयवर्णनं तस्यैव परब्रह्मणः प्राप्त्युपायत्वेन तद्विभूतित्वेन देव
ताविशेषाणामन्येषां पाण्डवादिचरितवर्णनस्यापि वैराग्यजननतात्पर्याद्वैराग्यस्य मोक्षमूलत्वान्मोक्ष।
स्य च भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन मुख्यतया गीतादिषु दर्शितत्वात्परब्रह्मप्राप्त्युपायत्वमेव परम्परया वासुदेवा
दिसंज्ञाभिधेयत्वेन चापरिमितशक्त्यास्पदं परं ब्रह्म गीतादिप्रदेशान्तरेषु तदभिधानत्वेन लब्धप्रसिद्धि मा
थुरप्रादुर्भावानुकृतसकलस्वरूपं विवक्षितं न तु माथुरप्रादुर्भावांश एव सनातनशब्दविशेषि
तत्वात्॥ रामायणादिषु चानया संज्ञया भगवन्मूर्त्यन्तरे व्यवहारदर्शनात् निर्णीतश्चायमर्थः शब्दतत्त्व
विद्भिः न चैवमनेनानुक्रमणीनिर्दिष्टेन वाक्येन भगवद्व्यतिरेकिणः सर्वस्यानित्यतांप्रकाशयता।
मोक्षलक्षण एवैकः पुरुषार्थः शास्त्रनये काव्यनये च तृष्णाक्षयसुखपरिपोषलक्षणः शान्तो रसो म
हाभारतस्याङ्गित्वेन विवक्षित इति सुप्रतिपादितम्। अत्यन्तसारभूतत्वाच्चायमर्थो व्यङ्ग्यत्वेन दर्शितो न
वाच्यत्वेन सारभूतार्थः॥

स्वशब्दानभिधेयत्वेन प्रकाशिनः सन्न रागमेव पोषमाणा भावद्वृतिर्य सिद्धिश्रेयमस्येव दिष्टप्रविष्टसति
वस्तु यदभिमतं तदेव स्वरूपत्वेन प्रकाश्यते न साक्षाच्छब्दवाच्यत्वेनैव न स्यात् किन्तु मेतेन शृङ्गि
भूतरसापाश्रयेण काव्ये क्रियमाणे नवनवार्थलाभो भवति प्रबन्धच्छायायाश्च महती सम्पन्नः इति
अत एव च रसानुगुणार्थविशेषोपनिबन्धनमलंकारान्तरविरहेऽपि छायातिशययोगि लक्ष्ये दृश्य
ते ॥ यथा ॥ मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छ-
पावित्यादौ अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेकचुलके सकलजलधिसन्निधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छ
पदर्शनं छायातिशयं पुष्णाति अत्र ह्येकचुलके सकलजलधिसन्निधानादपि दिव्यमत्स्यकच्छपद
र्शनमक्षुण्णत्वादद्भुतरसानुगुणतरम् क्षुण्णं हि वस्तु लोकप्रसिद्ध्याद्भुतमपि नाश्चर्यकारि भवति
न चाक्षुण्णं वस्तु उपनिबध्यमानमद्भुतरसस्यैवानुगुणं यावद्रसान्तरस्यापि तद्यथा ॥ सिज्जइ रोमंचि
ज्जइ वेवइ रच्छातुलग्गपडिलग्गो सो पासो अज्ज वि मसहव्व ईए जेण सि वोलीणो । एतद्गाथार्थो।
भाव्यमानो यावद्रसप्रतीतिं विधत्ते इति सा त्वां दृष्ट्वा स्विद्यति रोमाञ्चते वेपते इत्येवं विधार्थोऽत्रनीयमा
वायत्व॰

ध्व
लो० व०
१७७
177

तू ने=२

नात्मनागपि नोपजा[illegible] ध्वनिभेदसमाश्रयेण यथा काव्यार्थानां नवत्वं जायते तथा प्रति
पादितम् गुणीभूतव्यं[illegible] त्रिप्रभेदव्यंग्यापेक्षया ये प्रकारास्तत्समाश्रयेणापि काव्यवस्तूनां न
वत्वं भवत्येव तत्त्वतिविस्तारकारीति नोदाहृतं सहृदयैः स्वयमुत्प्रेक्षणीयम् ध्वनेरित्थं गुणीभूतव्यं
ग्यस्य च समाश्रयात् न काव्यार्थविरामोऽस्ति ॥ सत्स्वपि पुरातनकविप्रबन्धेषु यदि स्यात्प्रतिभा
गुणः तस्मिंस्त्वसति न किंचिदेव कवेर्वस्त्वस्ति बन्धच्छायाप्यर्थद्वयानुरूपशब्दसंनिवेशोऽर्थ
प्रतिभानाभावे कथमुपपद्यते अनपेक्षितार्थविशेषाक्षररचनैव बन्धच्छायेति नेदं नेदीयः सहृ
दयानाम् एवं हि सत्यर्थानपेक्षचतुरमधुरवचनरचनायामपि काव्यव्यपदेशः प्रवर्तेत श
ब्दार्थयोः साहित्येन काव्यत्वे कथं तथाविधे विषये काव्यव्यवस्थेति चेत् परोपनिबद्धार्थविरच
ने यथा तत्काव्यत्वव्यवहारस्तथा तथाविधानां काव्यसंदर्भाणां न चार्थानन्त्यं व्यंग्यार्थापेक्षयैव या
वद्वाच्यार्थापेक्षयापीति प्रतिपादयितुमुच्यते अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते आनन्त्यमेव
वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः शुद्धस्यानपेक्षितव्यंग्यस्यापि वाच्यस्यानन्त्यमेव जायते ॥

यापी धु=५

स्थि॰ २२ नाचेत देशभेदान्न कालभेदात्

स्वभावतः स्वभावो येषां व्याख्यानं चेदं नानायदवस्थाभेदात्स्वालनतणपलत्वणाभेदात्कालभेदाच्चानंताभवे
ति तैश्चतथाव्यवहितैः सद्भिः प्रसिद्धानेकस्वभावानेन सगणान्नूपयास्वभावो ज्ञापितावेडुपनिबध्य
मानैर्निरवधिः कालाद्यैः संपूर्यते तथा च वस्थाभेदान्नवनवम यथा भगवतीपार्वतीकुमारसंभवे
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन स्यादिभिरुक्तिभिः प्रथममेववर्णितमायितनूय वर्णितापि पुनर्भगवतः श्री
भालोचनगौरवरमायोनीवसंतपुष्पाभरणं वहंती मन्मथायकरणभूतेन मे गयते रूणोपवर्णिता।
मैवचपुनर्नीतंहाद्दसमये प्रसाधमानानां प्राद्दः मुर्वीनजानवेशपनत्वीमित्यायुक्तिभिर्नवेनैव प्रका
रेणनिरूपितरूपसौष्ठवा न च तेन तस्य कवेरेकचैवास्य कृत्कृतावर्णितनप्रकारोऽस्ति पुनरुक्तवेनतव
नवाप्युत्रिभरत्वेनतुतुप्रतिभासते। दर्शितमेवचैतद्विषमबाणलीलायां णाश्चनालगइइउद्दी
णाश्रतेदीसंतिकल्पवहानुकस्याः जेविद्धुमापिश्रीणां श्यपावासकेउवणीला प्रथमपरस्याव
स्थाभेदप्रकारोयदवे तिरासर्वेषांवे नतानांवहिनीयंरूपमभिमानि त्वप्रसिद्धम् हिमवद्गंगा
दीनां तस्थोरिनवेतर स्वभावतः स्तुत्युपयोजनयोपनिबध्यमानमन्यदेव संपद्यते ॥

यापी नं

ध्वं॰
लोच॰
१७८
178

यथा कुमारसंभवे [damaged] हिमवतो वर्णनम्। पुनः सप्तर्षिप्रियोक्तिषु सचेतनतत्त्व-
रूपापेक्षया प्रदर्शितं [damaged] वमपूर्वमिवाभाति। प्रसिद्धश्चायं सत्कवीनां मार्गः। इदं च प्रस्थानं कविव्युत्प-
त्तये विषमबाणलीलायां [damaged] सप्रपञ्चं दर्शितम्। चेतनानां च बाल्याद्यवस्थाभिरन्यत्वं सत्कवीनां प्रसि-
द्धमेव। सचेतनानामवस्थाभेदेऽप्यवान्तरावस्थाभेदान्नानात्वम्। यथा कुमारीणां कुसुमशरभिन्नहृदया-
नामन्यासां च। तत्रापि विनीतानामविनीतानां च। अचेतनानां च भावानामारम्भाद्यवस्थाभेदभिन्नाना-
मेकैकशः स्वरूपमुपनिबध्यमानमानन्त्यमेवोपयाति। यथा हंसानां निनदेषु यैः कवलितैरासज्यते
कूजतामन्यः कोऽपि कषायकण्ठलुठनादाघर्घरो विभ्रमः। ते सम्प्रत्यकठोरवारणवधूदन्ताङ्कुरस्प-
र्धिनो निर्याताः कमलाकरेषु बिसिनीकन्दाग्रिमग्रन्थयः॥ एवमन्यत्रापि दिशानुसर्तव्यं। देशभेदान्ना-
नात्वमचेतनानां तावत्। यथा वायूनां नानादिग्देशचारिणामन्येषामपि सलिलकुसुमादीनां ग्रा-
मारण्यसलिलादिसमेधितानां परस्परं महान्विशेषः समुपलक्ष्यत एव॥ प्रसिद्धमेव चेतनानामपि मनुष्य-
पशुपक्षिप्रभृतीनां

म=२

१७८

सच विविधविशेषयथायथमुपनिबध्यमानस्वभावानन्त्यमाश्रयते तथा हि मानुषाणां भवितावद्दिग्दे
शादिभेदभिन्नानां व्यवहारव्यापारादिषु विचित्रविशेषाणां केनान्तः शक्यते गन्तुं विशेषतो यो
षितां उपनिबध्यमाने च तत्सर्वमेव सुकविभिः यथाप्रतिभम् कालभेदाच्च नानात्वम् यथर्तुभेदाद्दि
ग्व्योमसलिलादीनामचेतनानां चेतनानां चौत्सुक्यादयः कालविशेषाश्रयिणः श्लिष्टाः पदस्वालक्ष
ण्यभेदाच्च सकलजगद्गतानां वस्तूनां विनिबध्यमानमविगीतमेवं तत्र यथावस्थितमपि तावदुपनि
बध्यमानमनन्ततामेव तत्र यथावस्थितमपि तावदुपनिबध्यमानमनन्ततामेव काव्यार्थस्यापा
दयति केचिद्रावर्तैरेव । यथा सामान्यात्मना वस्तूनि वाच्यतां प्रतिपद्यन्ते न विशेषात्मना तानि हि स्व
यमनुभूतानां सुखादीनां तन्निमित्तानां च स्वरूपमन्यत्रारोपयद्भिः स्वपरानुभूतसामान्यमात्राश्रये
णोपनिबध्यन्ते कविभिः [illegible] हि तैरतीतमनागतं वर्तमानं च परचित्तादिस्वलक्षणं योगिभिरिव प्रत्यक्षीक्रियते न
चानुभाव्यानुभावसामान्यं सर्वप्रतिपत्तृसाधारणं परिमितत्वात्पुरातनानामेव गोचरीभूतम् तस्या
विषयत्वानुपपत्तेः अत एव [illegible] विशेषो यो वर्ण्यते नेदमभिनवत्वेन प्रतीयते तेषामभिमानमात्रमेव भणितिकृत

ध्व॰
लोच॰
१७९
179

नैष = ६

क्तेन तु वैचित्र्यमात्रम[illegible]व्याख्याने यदि सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तिस्तस्य दर्शितप्रकारं का
व्यवैचित्र्यमवस्थानादि[illegible]तत् किं पुनरुक्तमेवास्तु न वैवं यथा तत्कथं न काव्यार्थानन्त्यम् येनोक्तं सा
मान्यमात्राश्रयेण क[illegible]व्यार्थानन्त्ये यत्तूक्तं सामान्यमात्राश्रयेण काव्यप्रवृत्तेस्तस्य च परिमितत्वेन
प्रागेव गोचरीकृतत्वान्नास्ति नवत्वं काव्यवस्तूनामिति तदयुक्तम् यतो यदि सामान्यमात्रमाश्रि।
त्य काव्यं प्रवर्तते किंकृतस्तर्हि महाकविनिबध्यमानानां काव्यानामतिशयः वाल्मीकिव्यतिरिक्त
स्यान्यस्य काव्यार्थस्याभावात् सामान्यस्य चादिकविनैव प्रदर्शितत्वात् उक्तिवैचित्र्यान्नैष दोष इति चेत्
किमिदमुक्तिवैचित्र्यम् वाच्यवाचकयोरविनाभावेन प्रवृत्तेः वाच्यानां च काव्ये प्रतिभासमानानां।
तु वा = ५ यद्रूपं तत्तु ग्राह्यविशेषाभेदेनैव प्रतीयते तेनोक्तिवैचित्र्यवादिना वाच्यवैचित्र्यमनिच्छताप्यवश्यमेवा
भ्युपगन्तव्यम् तदयमत्र संक्षेपः वाल्मीकिव्यतिरिक्तस्य यद्येकस्यापि कस्यचित् कवेरिष्यते प्रतिभा
नन्त्यं तदा तावदानन्त्यमक्षतम् किं चोक्तिवैचित्र्यं यत्काव्यनवत्वे निबन्धनमुच्यते तदस्मत्पक्षानुगुणमे
व यतो यावानयं काव्यानन्त्यभेदहेतुः ॥

७९

उक्तिर्हि वाच्यविशेषप्रतिपादनवचनम्
तद्वैचित्र्ये एकथं न वाच्यवैचित्र्यम्

प्रकारः शास्त्रीणि नस्रसर्वेपव उअनक्तिवैविद्याद्धि गणनामापद्यते यश्चायं सम्भोगशृङ्गारादिवलंकारमार्गः
प्रसिद्धः सम्भोगातिवैचित्र्यादुपनिबध्यमानः स्वयमनवच्छिन्नेनभुपुनः पारशाखतो भूगोनिस्वक
थाभेदेन व्यवस्थितास तीप्रतिनियतमाषागोवराथैवैचित्र्यनिबन्धनेपुनरपरकाव्यार्थानमापाद।
यन्तियथाममेव महुमहु इत्तिभणंतउ वज्जइकालुजनः सउविणाचेज्जणहिउगो अरिभोदिमणास्त
इत्थंयथायथा निरूप्यते नन्वानूथानत्र्भनेनः काव्यार्थानाम् इदंतूच्यते अवस्थादिविभिन्नानांवाच्या
नांविनिबन्धनम् यत्प्रदर्शितंप्राक् भूम्नैवदृश्यतेलक्ष्ये नतच्छक्यमपोहितुम् तत्तुभातिरसाश्रया
त् तदिदमत्रसंक्षेपेणाभिधीयते सत्कवीनामुपदेशाय रसभावादिसंबद्धा यद्यौचित्यानुसारि
णी अन्वीयतेवस्तुगतिर्देशकालादिभेदिनी तद्गतानाकवीनामन्येषांपरिमितशक्तीनां वाचस्प
तिसहस्राणामपि सहस्रैरपि यत्नतः निबद्धासाक्षयंनैति प्रकृतिर्जगतामिव ॥ यथाजगत्प्रकृति
रतीतकल्पपरम्पराविर्भूतविचित्रवस्तुप्रपंचासतीपुनरिदानींपरिक्षीणापरपदार्थनिर्माणश
क्तिरितिनशक्यतेऽभिधातुं तद्वदेवेयंकाव्यस्थितिरनन्ताभिः कविमतिभिरुपभुक्तापिनेदानीं
व यता

क्तिर्हि वाच्यविशेषप्रा
न्दैचित्र्येणकथं न वा न

का०१३-८

परिहीयते प्रस्तुतनवने[torn]स्वतिभिः पृथ्विर्यते इत्थं स्थितेपि संवादास्त्वभवंत्येव बाहुल्येन सु
मेध्यसाम्यं स्थितं तेनेन[torn]र्थ्यो मेधाविनां बुद्धयः किं तत्तेकरूपतया सर्वे ते मंतव्या विपश्चिता
कथमिति चेत् संवादो ह्यन्यसादृश्यं तत्पुनः प्रतिबिंबवत् आलेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्छरीरि-
णाम् संवादो हि काव्यार्थस्योच्यते यदन्येन काव्यवस्तुना सादृश्यम् तत्पुनः शरीरिणां प्रतिबिं-
बवदालेख्याकारवत्तुल्यदेहिवच्चेति त्रिधा व्यवस्थितम् किंचिद्धि काव्यवस्तु वस्त्वंतरस्य शरीरि-
णः प्रतिबिम्बकल्पम् अन्यदालेख्यप्रख्यम् अन्यत्तुल्येन शरीरिणा सहशाम् तत्र पूर्वमन-
न्यात्मतुच्छात्मतदनंतरं तृतीयं तु प्रसिद्धात्मनान्यसाम्यं त्यजेत्कविः तत्र पूर्वं प्रतिबिंबकल्पं काव्य-
वस्तु परिहर्तव्यं सुमतिना यतस्तदनन्यात्मता तात्त्विकशरीरशून्यम् तदनंतरं तु आलेख्यप्रख्यमन्यसाम्यं शरी-
रांतरयुक्तमपि तुच्छात्मत्वेन त्यक्तव्यम् तृतीयं तु कमनीयशरीरसद्भावे सति संवादमपिका-
व्यवस्तु न त्यक्तव्यं कविना न हि शरीरी शरीरिणान्येन सदृशोप्येक एवेति शक्यते वक्तुम् ॥

एतदेवोपपादयितुमुच्यते तत्त्वस्यान्यस्य सद्भावे पूर्वस्थित्यनुयाय्यपि वस्तु भातितरां तन्व्याः शशिच्छा
यमिवाननम् तत्त्वस्य सारभूतस्यात्मनः सद्भावेऽन्यस्य पूर्वस्थित्यनुयाय्यपि वस्तु भातितराम् पुराण
रमणीयच्छायानुगृहीतं वस्तु शरीरवत्परां शोभां पुष्यति न तु पुनरुक्तत्वेनावभासते तन्व्याः शशि।
च्छायमिवाननम् एवं तावत्ससंवादानां समुदायरूपाणां वाक्यार्थानां विभक्ताः सीमानः पदार्थरूपा
णां च वस्त्वन्तरसदृशानां काव्यवस्तूनां नास्त्येव दोष इति प्रतिपादयितुमुच्यते अक्षरादिरचनेव योज्य
ते यत्र वस्तुरचना पुरातनी नूतने स्फुरति काव्यवस्तुनि व्यक्तमेव खलु सा न दुष्यति न हि वाचस्पति
नाप्यक्षराणि पदानि वा कानिचिदपूर्वाणि घटयितुं शक्यन्ते तानि तान्येवोपनिबद्धानि न काव्यादि
षु नवतां विरुन्धन्ति तथैव पदार्थरूपाणि श्लेषादिमयान्यर्थतत्त्वानि ॥ तस्माद्यदपि तदपि रम्यं यत्र लो
कस्य किंचित्स्फु[illegible]दमितीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते अनुगतमपि पूर्वच्छायया वस्तु तादृक् सुक
विरुपनिबध्नन्निन्द्यतां नो[illegible]याति यदपि तदपि रम्यं काव्यशरीरं यत्र लोकस्य किंचित्स्फुरितमिद
[illegible]ीयं बुद्धिरभ्युज्जिहीते ॥

सु.
स्तोव
१८१
१८१

स्फुरणायेकाचिल्लिखि[illegible]स्यानां च मत्कृतिनिकृत्यघने तदनुगतमपि सर्वेच्छायया वस्तुताट्कस्व
कविविवक्षितवर्ण्य[illegible]र्थसमर्पणसमर्थशब्दरचनारूपया वैयक्त्यापप्रयोपनिबन्धदिव्यतां नैव
याति तस्मिन्येऽस्थिते एतायंतां वाचोतिमिश्रविदिप्रार्थास्तत्त्वसारसादः कर्तव्यः कविभिरनवद्यस्व
विषये परस्वादानेच्छाविरतमनसो वस्तु सुकवेः सरस्वत्यैवैषा वदयतीय यथेष्टं भगवती सेति
नवा काव्यार्थाः परोपनिबद्धार्थो विरचनेन न कश्चित्कवेर्गुण इति भावयित्वा परस्वादनेच्छाविर
तमनसः सुकवेः सरस्वत्येषा भगवती यथेष्टं वस्तु वदयति येषां सुकृतीनां कवीनां पूर्वजन्म
भ्यासपरिपाकवशेन प्रवृत्तिस्तेषां परोपरचितार्थपरिग्रहनिःस्पृहाणां स्वव्यापारेण काचिदुप
युज्यते सैव भगवती सरस्वती स्वयमभिमतमर्थमाविर्भावयति येनैव मिरमहाकवीनां म
हाकवीनामिति इत्यानन्दवर्धनविरचिते सहृदयालोकलोचने तृतीय उद्योतः ॥

182

निस्याक्लिष्टरसाग्रयोचितगुणालंकारशोभाद्भुतो यस्माद्दुस्तरसमीद्धितैस्सुकृतिभिः सर्वस
मासाद्यते काव्याख्योऽखिलसौख्यधाम्निविबुधोद्यानेष्वनिर्दिष्टितः सोयंकल्पतरूपमानमहिमा
भोग्योस्तुभव्यात्मनां ॥ समाप्तश्चायं सगुणरत्नाकरः बालकाबोधनिरीति ॥ सत्कृतम्
विषयंस्फुरितप्रसन्नकस्यमनः सपदि पक्वधियां यदासीत् तद्वाक्करोत्सफलदयोदयलाभहेतोर
नन्तहर्षइतिप्रथितामिधानः ॥ शुभमस्तुसर्वजगतां

नृपति

स्याः

सर्वम् १८७ पत्रः